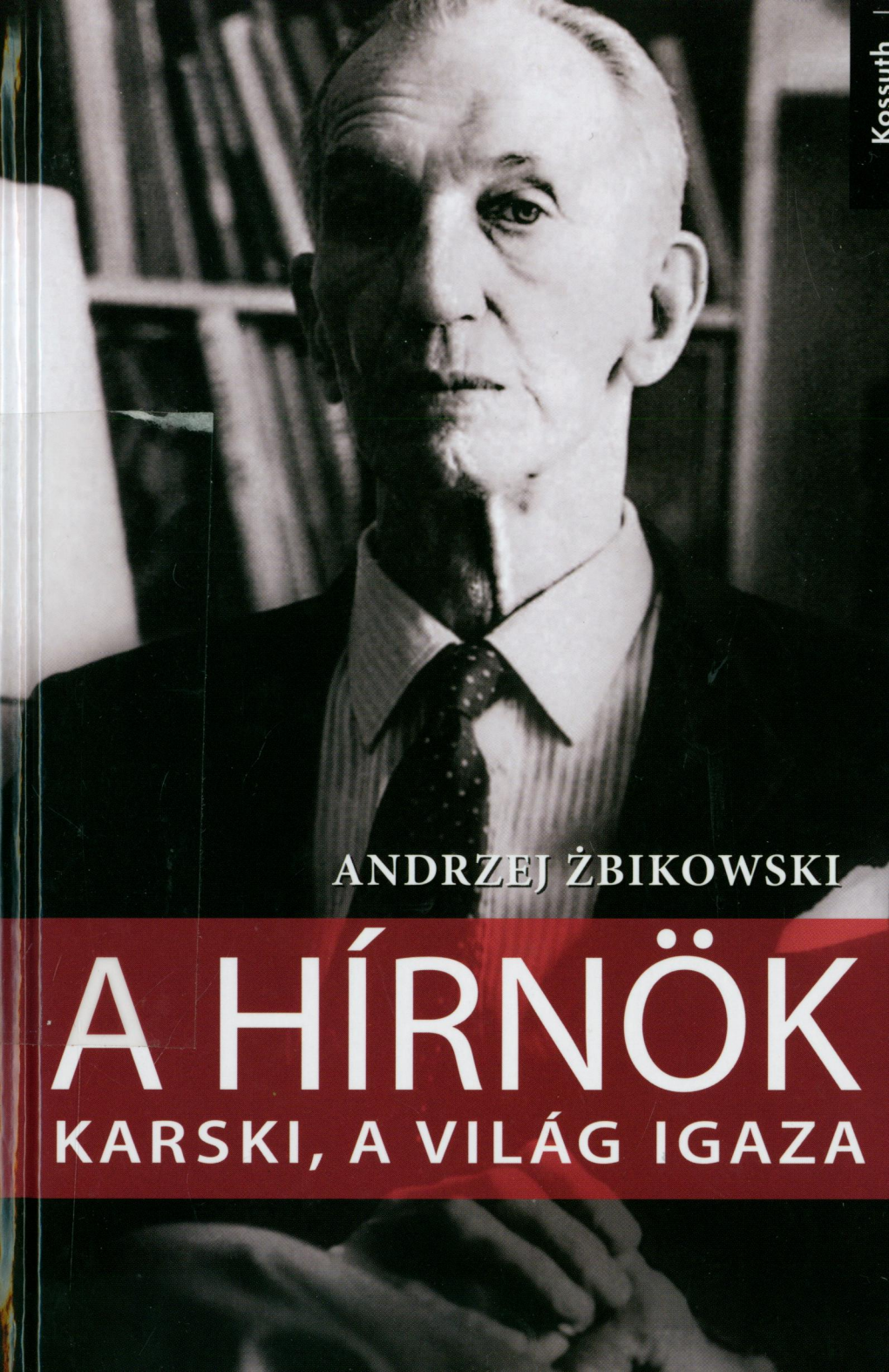

Kossuth

ANDRZEJ ŻBIKOWSKI

A HÍRNÖK

KARSKI, A VILÁG IGAZA

ANDRZEJ ŻBIKOWSKI

A HÍRNÖK

KARSKI, A VILÁG IGAZA

Kossuth Kiadó

A KIADVÁNYT TÁMOGATTA A LENGYEL KÖNYVINTÉZET
THE ©POLAND TRANSLATION PROGRAM
INSTYTUT KSIĄŻKI ©POLAND

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

A kiadás alapja
Andrzej Żbikowski: Karski
Świat Książki – Warszawa 2011

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001159768

Fordította
Pálfalvi Lajos

Szerkesztette
Bogdanov Edit

A kötet megjelenését támogatták

LENGYEL INTÉZET BUDAPEST

Lengyel Köztársaság Nagykövetsége

THE YEAR OF JAN KARSKI 2014

nka Nemzeti Kulturális Alap

ISBN 978-963-09-7882-8
Minden jog fenntartva

© Andrzej Żbikowski 2011
© Świat Książki 2011
© Kossuth Kiadó 2014
© Hungarian translation Pálfalvi Lajos 2014

X 236481

Tartalomjegyzék

„A hőskor". Bevezető 9

Varsó–Angers, 1939–1940 22

SZEPTEMBER UTÁN 22
Az emigrációban 24
Lengyelországban 27
A földalatti ellenállás kezdetei 31
A pártok 37

KARSKI – AZ ELSŐ LÉPÉSEK AZ ILLEGALITÁSBAN 41
A földalatti ellenállók 42
Ryszard Świętochowski 42
Marian Borzęcki 48
Marian Kozielewski 51
A német megszállók politikája. A Lengyel Rendőrség 59

AZ ELSŐ MISSZIÓ 67
„A hazai helyzet áttekintése" 71
A német megszállás kezdetei 73
„Az ország néhány eszmei-politikai problémája" 76
„Hogyan tekintenek az angers-i kormányra?" 81
„A zsidókérdés Lengyelországban" 85
A zsidó népesség helyzete a német megszállás alatt 92
A zsidóellenes német propaganda 100
Lengyelek és zsidók szovjet megszállás alatt 101
A lengyel kormány a zsidókérdésről 111
Angers – hazatérés előtt 113

Angers–Krakkó–Varsó, 1940 125

A MÁSODIK MISSZIÓ 125
Krakkó, 1940 129
Varsó, 1940 133

A LENGYEL FÖLDALATTI ÁLLAM 139
A hazai Kormányképviselet 140
Konfliktusok a földalatti ellenállásban 144
Támadás a lengyel konspiráció ellen. Az A-B akció 146

HOGYAN ÉLTEK A NÉMET MEGSZÁLLÁS ALATT? 151

Krakkó–Varsó–London, 1940–1942 166

A HARMADIK MISSZIÓ 166
Lebukás – letartóztatás – szökés 168
Krakkó, 1941 175
Varsó, 1941 181

MEGELŐZNI AZ ELLENSÉGES TEVÉKENYSÉGET 183
A Honi Hadsereg hírszerzése és elhárítása 183
A Tájékoztató- és Propagandairoda 187
Szabotázs és földalatti oktatás 202

AZ ELLENÁLLÁS ÉS A ZSIDÓK TRAGÉDIÁJA 203
A Lengyel Újjászületés Frontja 203
Zofia Kossak-Szczucka 203
Witold Bieńkowski 205
A Żegota 212
Władysław Bartoszewski 213

A „VÉGSŐ MEGOLDÁS" 217
A varsói gettó 233
Adam Czerniaków 233
A Reinhardt-akció 239

„EZT A HARCOT ELVESZÍTJÜK" 241
A zsidó konspiráció 241
A varsói gettóban 250
Bełżec–Izbica 252

London és az Egyesült Államok, 1943–1945 260

JAN KARSKI EMISSZÁRIUS 260
A Politikai jelentés 265
A hazai kormánydelegátus Londonba küldött anyagai ... 266
A Honi Hadsereg főparancsnokától Londonba juttatott információk 269
A pártok 272
„A földalatti élet konfliktusai" 275
A szovjet ügynökök 278
Az Állambiztonsági Testület 281
A megszálló terrorja 282
Politikai tárgyalások Londonban 284
Anthony Eden 287
Utazás a tengerentúlra 290

1941. JÚNIUS 22. UTÁN 294
A német–szovjet háború kirobbanása 294
Szovjet partizáncsapatok lengyel területeken 299
A lengyel–szovjet viszony 301

AZ AMERIKAIAKKAL A SZOVJETEKRŐL 309
Audiencia Rooseveltnél 315
Jelentés a hazai központnak 326
Megint Londonban 330
Az Egyesült Államok. *A titkos állam története* 332

Leállítható lett volna a holokauszt? 339

A SOÁ EMLÉKEZETE 339
Lanzmann 340
A lengyelországi vita 352

„A NÉMET–ZSIDÓ HÁBORÚ" 356
Szmul Zygielbojm 356
Hazai jelentések és vélemények 357
A Żegota, a Bund, a Tájékoztató- és Propagandairoda ... 367
Karski jelentései 374
Más hangok Lengyelországból 378
Felhívás a szabad világhoz 386
Az utolsó jelentés a holokausztról 392
A hős visszatérése 398

A történet vége 404

Köszönetnyilvánítás 420

Jegyzetek 421

Bibliográfia 435

Névmutató 468

„A hőskor". Bevezető

Witold Gombrowicz a következőket írta a lengyel nemzeti képzeletről Henryk Sienkiewicz hatásáról szóló esszéjében:

> „De hisz a lengyelek már évtizedek óta az üzleti bájt kultiválták, mindig valami más és magasabb érdek jegyében, így nincs mit csodálkoznunk, ha Mickiewicz, aki mindenek ellenére egy óriás volt, és alapvetően nem üzleties szellem, fokozatosan Sienkiewiczcsé változott, aki viszont már nyilvánvalóan arra törekedett, hogy mindenáron tessen. Először is ő akart olvasóinak tetszeni. Másodszor arra vágyott, hogy az egyik lengyel tessék a másiknak, és hogy a nemzet tessen minden lengyelnek. Harmadszor, azt szerette volna, hogy a nemzet tessen más nemzeteknek."

A folytatásban pedig:

> „Az általa favorizált »szépséget« mindenki ideális pizsamának használhatta, aki nem akart a maga rút meztelenségével szembenézni. [...] S a hazafiság, ez a lengyel hazafiság, amely kezdetben oly fürge és könnyed volt, eredményeit tekintve viszont annál véresebb és hatalmasabb, az eszméletlenségig megrészegült a sienkiewiczi Lengyelországtól."

Úgy gondolom, ez az egyik legtalálóbb leírás arról, hogy milyen volt a lengyel öntudat állapota a két világháború közti évtizedekben és a II. világháború időszakában. Jan Karski is minden bizonnyal ilyen elfogult hazafi volt 1944-ig, az év második feléig. Ekkor bukott el a varsói felkelés, a nyugati szövetségesek pedig végleg ejtették a lengyel ügyet. Nem ő volt az egyetlen, aki akkor riadt föl álmából, amelyben kivételesnek látta Lengyelország vi-

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

lágtörténelmi küldetését, akárcsak a mi lengyel igazságainkat és erényeinket.

Negyven év telt el kemény egyetemi munkával az Egyesült Államokban, mire színre lépett az új Jan Karski, aki tanúja volt a történelem legbarbárabb korszakának, a holokausztnak. Olvassunk bele még egyszer Gombrowicz *Naplójába*:

> „Könnyű rájönnünk, hogy e két fogalom – a nemzet és az Isten – nem egészen illik össze, mindenesetre nem alkalmasak rá, hogy felsorakoztassuk egyiket a másik mellett. Az Isten – erkölcsi abszolútum, a nemzet viszont meghatározott törekvésű, a létért közösen küzdő emberek csoportja... El kell hát döntenünk, erkölcsi érzékünk-e a legfőbb igazság számunkra, vagy e csoport érdekei."[1]

Karskinak éppen az erkölcsi érzék volt legfőbb érve az igazság mellett.

Nem azonnal és nem mindenki számára vált érthetővé átalakulása elfogult lengyel hazafiból kritikus gondolkodóvá; Lengyelországban is magára haragította a közvéleményt, az emigrációban pedig még nagyobb vihart kavart az a kérdés, hogy Karski miért hangsúlyozza ennyire a zsidók tragédiáját, és miért feledkezik meg a háborús években szenvedő lengyelekről. Egyáltalán miért beszélget Claude Lanzmann-nal, a *Soá* című film rendezőjével, és ha már szóba áll vele, miért hallgat a lengyelek ezreiről, akik megkapták a Világ Igaza kitüntetést.

Senki sem figyelt rá akkor, amikor azt mondta, azért üldözték a lengyeleket, mert ellenálltak a német megszállónak, aki rabszolganéppé akarta alacsonyítani őket, a zsidókat pedig azért gyilkolták, mert zsidók voltak. Karski fokozatosan jutott el ehhez a tudáshoz, s az ehhez vezető út nem volt egyenes. Erről az útról szól ez a könyv.

Jan Kozielewski, vagyis Karski 1914. április 22-én született. Családjának félig nemesi, félig polgári gyökerei voltak. Gyerekkorából főként a nélkülözés maradt meg az emlékezetében. Kozielewskiék Łódź egyik szegénynegyedében laktak, ahol még csa-

torna se volt. Apja szíj- és erszénygyártó üzemet vezetett, anyjára a háztartás maradt. De nem is annyira a szülei alakították a sorsát – apjára nem emlékezett, anyjának, Walentynának főként vallásosságát köszönhette –, mint inkább jóval idősebb bátyja, Marian, Piłsudski elkötelezett híve, aki a légióban harcolt, majd nagy karriert futott be a Lengyel Államrendőrségben. Ő volt Jan példaképe, mert megmutatta, hogy van értelme szolgálni a hazát és a rabság évei után helyreállított államot. Az sem elhanyagolható szempont, hogy bátyja támogatta.

Nyolcan voltak testvérek, Jan két fivére gyerekkorában halt meg, egyikük tüdőbajban. Mindegyik Karski gyereknek egyedül kellett boldogulnia a világban, bár érvényesülési esélyeiket javította legidősebb bátyjuk előmenetele, aki fokról fokra feljebb kapaszkodott a ranglétrán. Mind a hatan legalább gimnáziumot végeztek. Sajnos szinte semmit sem tudunk arról, mi lett a sorsa Jan két másik fivérének, de a jelek szerint már a háború kitörése előtt eltávolodtak egymástól, a megszállás alatt pedig biztosan nem tartottak fenn egymással közelebbi kapcsolatot. Egyikük Dél-Amerikába emigrált, alighanem már a háború után. Karski nem tudta biztosan, hogy az anyja 1934-ben vagy 1935-ben halt-e meg (Varsóban, a bródnói temetőben nyugszik). Háború utáni visszaemlékezéseiben megjelenik néhány epizódban az egyik nővére, Laura és a férje, Aleksander, akit a háború alatt meggyilkoltak.

Általában nagyon keveset tudunk Jan Karski fiatalkoráról, lwówi egyetemi éveiről, a külföldön végzet gyakornoki munkájáról. Lehet, hogy a háborús megrázkódtatások, az intenzív élmények törölték emlékezete mélyrétegeit; de akárhogy is történt, a professzor csak nagyon idős korában kezdte megosztani az iskolaévekből maradt emléktöredékeit, emlékezetébe idézni a barátai, például Salcio (Izio) Fuchs, vagyis Seweryn Fox amerikai professzor, a Kecske, vagyis Kuba Przytycki, Lejb Ejbuszyc és Sasza Goldberg alakját. A *Fiatal éveim* és *A küldetésem* című filmben emlegette, bár nem név szerint, azokat a zsidó barátait, akikkel együtt járt a łódźi Józef Piłsudski Gimnáziumba (1931-ben végezte el). Ezek a fiúk tehetségesek voltak matematikából, és jóindulattal viseltettek iránta. Újabb életrajzíróinak[2] csak azt sikerült

megállapítaniuk, hogy a jezsuitákhoz járt általános iskolába, a Mária-kongregáció tagja volt, később pedig, nyilván már Lwówban, csatlakozott az Ifjak Légiója nevű szanációs* ifjúsági szervezethez, amelyet 1929 végén alapítottak. E szervezet nagyon meggyengült 1934-ben, amikor szakadást idézett elő a baloldallal szimpatizáló tagság.

Karski tehát eszmeileg a hagyományos katolicizmusból indult ki, emellett hű volt a Piłsudski marsall vezetése alatt álló légiók szellemiségéhez. A professzor visszaemlékezéseiben ritkán tért vissza ifjú korához és az ehhez az időszakhoz kapcsolódó helyekhez. Sosem állította magát előtérbe, sőt, inkább az események árnyékába húzódott, melyeknek tanúja volt, így nem nagyon derül ki, hogyan lett belőle hős. Az említett filmekben csak azt meséli el viccelődve, hogy azért tanult Lwówban jogot és diplomáciát, mert arról ábrándozott, hogy nagykövet lesz. Lwówban találkozott először a nemzeti demokraták antiszemitizmusával, ott látta a padgettót, Merész Boleszláv kardját és a borotvapengében végződő botokat, de nem tiltakozott mindezek ellen (nem úgy, mint a barátja, Jerzy Lerski, aki később „Jur" néven lett híres diplomáciai futár).

A kilencvenes években, a Jerzy Giedroyccal folytatott beszélgetésben arról számolt be, hogy szerinte a megszállás évei alatt a szükségesnél sokkal jobban kiépült a lengyel földalatti ellenállás, ami gyakran a konspiráció alapelveit sem tartotta be. Az ellenállás olyan nagy szavakkal dobálózott, mint például a hazaszeretet vagy a hazafias kötelesség, de ugyanakkor túl sok emberéletet áldozott föl. Annak idején könnyű volt meghalni – mondta –, és nehéz volt túlélni a háborút anélkül, hogy az ember ne veszítse el a méltóságát.

Tehát két Karskink van: az egyik az ambiciózus fiatalember, a vakmerő futár, aki érzékeny honfitársai szenvedésére – és ezen nem csak az úgynevezett etnikai nemzet tagjai értendők – és a

* Szanációs rendszer – 1926 májusában Józef Piłsudski egykori légiós tisztjeinek támogatásával fegyveres államcsínyt hajtott végre. A pártoskodás és a korrupció elleni harc keretében korlátozta a szejm hatalmát, támadta az ellenzéki pártokat, egyes vezetőit be is börtönözte, de nem számolta fel a parlamentarizmust. Halála (1935) után szétesett a szanációs tábor. *(A ford.)*

pályája vége felé közeledő amerikai, aki néhány évvel a nyugdíjba vonulása előtt úgy döntött, hogy számvetést készít életéről, és emlékezteti a világot azokra az eseményekre, amelyeknek nemcsak tanúja volt, hanem részt is vett bennük.

Karskit egyetemi tanulmányai és a diplomáciai gyakorlatok mellett a włodzimierzi Tartalékos Tüzérhadapród Iskolában 1936 júniusában elvégzett tisztképző készítette föl a háborúra és a haza szolgálatára. Az iskolából, a díszkardon kívül, amelyet Ignacy Mościcki köztársasági elnöktől kapott mint évfolyamelső, csupán még egy emléktárgyat vitt magával, *A Tartalékos Tüzérhadapród Iskola 1936-os Évkönyvét*. A periodika szerkesztője Wojciech Mankowicz százados volt, ezt a konkrét kötetet pedig olyan szerkesztőbizottság rendezte sajtó alá, melynek elnöke Jan Kozielewski, a titkára pedig Jerzy Lerski volt. Ebben az évkönyvben jelent meg Karski első cikke *A legdrágább emlékek* címmel, amelyben Józef Piłsudski marsall alakját idézi fel, és arról is ír, milyen büszke a lengyel államiságra. Cikkében így fogalmazott:

> „Míg más államokban a társadalmi tevékenység mozgatója a terrortól való félelem, a bámulatos kormányzási technika vagy a később nagy hullámokat verő tömegpszichózis, Lengyelországban lassan, de folyamatosan erősödik egy újfajta elképzelés, szellemi fegyelem, pont most alakul ki a társadalmi erkölcsök fogalma. Ebben benne vannak azok az elemek is, amelyek a legfontosabbak az állami léthez, magában foglalja ugyanis a politikai élet tisztességét, annak belátását, hogy alkotómunkát kell végezni az államért, és szükség van a rendszer teljes reformjára (ez már részben megvalósult)."[3]

Lwówban folytatott jogi és diplomáciai tanulmányai idején vakációja egy részében Karski biciklivel járta az országot, másik részében pedig gyakornokként dolgozott lengyel konzulátusokon, Csernyivciben (1933), Bukarestben (1934) és Opolében. 1935 júliusában, az utolsó gyakornoki kiküldetésén Nürnbergben figyelemmel kísérhette a náci Parteitagot ('pártnap'). Miután 1936-ban befejezte tanulmányait és a tisztképzőt, a külügyminisztériumban kapott munkát. Innen újabb két külföldi gyakorlatra küldték, nyolc hóna-

pot töltött Genfben és tizenegy hónapot Londonban. 1938 végén pedig – tizenkét jelölt közül – a legjobb eredménnyel vizsgázott le a minisztériumban. 1939. január 1-jétől referensként és titkárként dolgozott az emigrációs politikai osztályon. Néhány héttel a háború kitörése előtt lett a külügyminisztériumi személyzeti igazgató, Wiktor Tomir Drymmer titkára.

1939. augusztus 23-án, az általános mozgósítás idején Karski jelentkezett Oświęcimben, az V. Lovas Tüzér Hadosztály laktanyájában, amelyet a megszállók nem egészen egy évvel később átépíttettek, hogy létrehozzák benne a Stammlager Auschwitzot. A főnöke, Drymmer igazgató, amikor elbúcsúzott tőle, még azon ironizált, hogy csupán hadgyakorlatra megy, mert biztos nem tör ki a háború. Csak a bátyja, Marian felesége, Jadwiga volt előrelátó, s gondoskodott számára téli holmiról, minden eshetőségre felkészülve. Már csak egy hetük maradt arra, hogy ámítsák magukat, de addig még átmulatott néhány éjszakát tiszttársaival a közeli Krakkóban.

Szeptember 1-jén, 5.05-kor mindenkit meglepett a német bombázók támadása. A tüzéreknek majdnem minden lovuk szétszaladt, így képtelenek voltak kivontatni a légvédelmi ágyúkat. A helyi népi németek lőtték az oświęcimi pályaudvarra visszavonuló hadosztályt; a csapatok onnan indultak keletre. Már Krakkó előtt bombatalálatot kapott a csapatokat szállító vonat, onnan már gyalog folytatták a visszavonulást. Néhány napig tartó menetelés után Karski élelmiszerre cserélte az otthonról hozott Leica fényképezőgépét, az emlékbe kapott díszkardot pedig kidobta. A menekülők eljutottak egészen Tarnopolig, ahol nagyon meglepte őket az a fejlemény, hogy a szovjet hadsereg bevonult Lengyelországba. Onnan egy Kozelszk környéki szovjet lágerbe vitték Karskit, mely egyike volt a Hadifoglyok és Internáltak Főosztálya alá tartozó nyolc tábornak (a legismertebbek az osztaskovi, a juhovi, a kozelszki, a putivli és a sztarobelszki voltak). A lágerparancsnok itt Pjotr Szoprunyenko volt.

Október elején született meg az a döntés, hogy a közkatonákat szabadon engedik a táborokból: október 7. és 18. között 42 500 közlegényt és altisztet engedtek szabadon, akik Lengyelország kö-

zépső és nyugati részéből származtak. Szovjet fogságban 25 000 közlegényt és altisztet tartottak, őket később útépítésre fogták be, 12 000 személyt pedig a Donec-medencébe vezényeltek kényszermunkára. 1940-ben a „katyńi művelet" keretében 18 000 internált tisztet, rendőrt és mozgósított állami hivatalnokot gyilkoltak meg. A már említett több mint 42 000 elengedett katonát október 24. és november 23. között adták át a bolsevikok a német hatóságoknak.

Karski is azok között a szerencsés közlegények között volt, akiket október végén átküldtek a przemyśli hídon a német oldalra – a tiszteket ugyanis agyonlőtték –, amit annak a cselnek köszönhetett, amelyet *A titkos állam történetében* írt le, később pedig sokszor elmesélt a kamerák előtt is: tiszti bakancsát lecserélte egy közlegényére, letépte a rangjelzéseit, a szovjet parancsnok előtt pedig állapotos feleségéért aggódó munkásnak adta ki magát. Az első állomás egy Kielce környéki német stalag* volt, ahol biztosan eltöltött két hetet. Ezt követően megszökött a vonatról, amellyel munkatáborba szállították a hadifoglyokat. Néhány napig tartó vándorlás után, október vége felé Karski beállított a fővárosi rendőrség parancsnokához, azaz bekopogott a bátyja, Marian varsói lakásának ajtaján.

A különböző szerzők érdeklődésének és prioritásainak függvényében többféleképpen lehet elmesélni a történetet, melynek során Karski újabb meg újabb alakot öltött. Tegyük hát fel a kérdést: mi okból vagyunk mi, lengyelek büszkék Karskira? Nem hiszem, hogy beérhetnénk olyan válaszokkal, mint hogy: bátor ember volt, odaadóan szolgálta a hazáját, kiállt a földalatti ellenállásban részt vevő barátai mellett, maga Roosevelt elnök is meghallgatta különleges audiencián, könyvet írt a lengyel konspirációról, amelynek óriási visszhangja volt. Ezek fontos indokok, de vajon felsoroltam-e mindegyiket? Sokan azért büszkék rá, mert egyike volt annak az igen kevés lengyelnek, aki a nyilvánosság előtt állt ki a nácik által meggyilkolt zsidók mellett. Katolikus lengyelként

* Stammlager, vagyis koncentrációs tábor. *(A ford.)*

kétszer ment be életét kockáztatva a varsói gettóba, emellett a bełżeci (illetve izbicai) lágerbe is eljutott, ahol a saját szemével látta a borzalmakat, gyerekek, nők és férfiak ezreinek tragédiáját.

Karski egyénisége ugyanannyira kivételes volt a háború rémségei közepette, mint amennyire büszkék lehetünk a tetteire. Még a földalatti ellenállásban részt vevő barátai közül is csak kevesen követték a példáját. Biztos sokan megkérdezik, miért volt ilyen kevés Karski a megszállás évei alatt, noha Lengyelországban nem volt hiány hősökben. (Még azt a véleményt is megkockáztathatjuk, hogy ebben a háborúban a lengyel volt az egyik legderekabban harcoló nemzet.) Ez a kérdés azoknak fontos, akik tudják, hogy Jedwabnéban, 1941. július 10-én, két héttel a német–szovjet háború kitörése után a helybeli lengyelek elevenen égették el több száz zsidó szomszédjukat, és akik előtt nem titok, hogy Varsóban, ahol Karski élt, mintegy 4000 fejvadász legalább kétszer annyi rejtőzködő zsidót adott át a német rendőrségnek.

Mások meg azt kérdezik: miért kell mindig visszatérni Karskihoz, miért kell írni arról a tevékenységéről, hogy tájékoztatta a népirtásról a szövetségeseket, miért nem inkább a lengyel nemzeti tragédiát idézzük fel, a nemzeti elitek legyilkolását, az egész társadalomra kiterjedő ellenállást, a Honi Hadsereg katonáinak hősiességét és a varsói felkelés tragédiáját. Hisz a világ ezekről éppenséggel megfeledkezett. Ha így nézzük a dolgokat, akkor nem érdemel figyelmet sem Karski, sem a jedwabnei tömeggyilkosság, mert ezek csupán „mellékes ügyek" voltak, nem képezik részét a tantervi minimumnak, és nem is kötelező olvasmányok.

Jan Karskinak nem az volt a feladata, hogy tájékoztassa a náci Németországgal harcoló szövetségeseket a lengyel zsidók megsemmisítéséről. Karski a németellenes lengyel földalatti ellenállás katonája volt, és mindenekelőtt ennek a problémáiról tájékoztatta a lengyel emigráns vezetést és a szövetséges politikusokat. A londoni emigráns központ küldte az első megbízással az Egyesült Államokba – akkor fogadta audiencián Roosevelt elnök –, hogy beszámoljon az amerikaiaknak a lengyel földalatti ellenállásra és a polgári lakosságra nézve is káros szovjet partizántevékenységről és arról, hogy a lengyel kommunisták megtorpedózzák a törvényes földalatti hatóságok működését. A zsidók sorsáról – úgymond – magánszorgalomból beszélt, s ez a téma a megszállt ország nevében átadott legfőbb üzenethez képest teljesen mellékes volt. Paradoxon? Minden bizonnyal. Lelkiismereti ügy – az is.

És létezik még egy Karski: az elemző, aki terjedelmes, alapos jelentéseket ír, a hazai ügyek szakértője, nem pedig – mint szerényen mondta magáról – „gramofonlemez", amelyen rögzítették a politikusok és a földalatti ellenállásban harcoló katonák hangját. Meg vagyok győződve arról, hogy a jelentéseit nagy figyelemmel olvasták Angers-ban és később Londonban – az emigráns lengyel kormány székhelyein – is, s figyelembe vették az általa beterjesztett javaslatokat, melyekben meghatározta az ország előtt álló feladatokat.

Végül essen néhány szó az emlékezetről, a történeti politikáról és az elbeszélésről. Karski nem ismeretlen szereplő sem Lengyelországban, sem az Egyesült Államokban, sem Izraelben, a könyvei és a róla szóló könyvek állandóan kaphatók a könyvesboltokban, filmre vett interjúit könnyű megtalálni a YouTube-on. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi képzelet olyan hőse lenne, mint például Elie Wiesel vagy Raoul Wallenberg. Az emlékezetért harcolni kell. Az egyik nemzedék által készített életrajzok, esszék, történelmi dokumentumfilmek már nem felelnek azokra a kérdésekre, amelyeket a következő nemzedékek tesznek fel, más az értékek skálája, mások a társadalmi vonatkozások, és nem mindig érthető a szimbolika. Az sem elhanyagolható szempont, hogy más az az érzékenység, amelyet főként a történelmi játékfilmek formáltak, nem pedig a regények és az iskolai oktatás. Az az érzésem, hogy az egészen régi korokhoz hasonlóan most is úgy sajátítjuk el a múlttal kapcsolatos ismereteket, hogy a hősök életében, nem pedig nemzetek, társadalmi osztályok vagy politikai mozgalmak eredményeiben mélyedünk el. A hős ma már nem feltétlenül uralkodó vagy nagy vezér, a mi szintünkön kell működnie, és számunkra is érthető értékek mellett kell kiállnia. Az ilyen hétköznapi és egyben rendkívüli embernek esélye van arra, hogy kalauzunk legyen olyan történelmi korszakban, amelyről

dokumentumok, beszámolók tanúskodnak, ismerjük az ikonográfiáját.

Minden ország és nemzet főként úgy folytat saját történeti politikát, hogy őrzi a hősei emlékezetét. Nekünk is kötelességünk emlékezni az antihitlerista lengyel földalatti ellenállás katonáira. Ezrével voltak, de persze nem mindenki egyformán érdekes a mai olvasók számára. A második világháború emlékezete már nem heves érzelmeket kiváltó forró téma, hisz egyre kevesebben maradnak a résztvevői, bár egyes kiadványok még mindig indulatos vitákat kavarnak. Az is igaz, hogy bumerángként térnek vissza azok a témák, amelyeket elvetettek a letűnt nemzedékek, a kiegyenlítetlen háborús számlák, az elmaradt gyász, a bevallatlan bűnök, a mulasztások, a közöny és a lelketlenség. Nem kell hát csodálkoznunk azon, hogy újabb meg újabb viták robbannak ki arról, hogyan reagáltak a lengyelek a hitleri megszállás évei alatt a szemük előtt játszódó tragédiára, a zsidó nemzet megsemmisítésére. Hihetetlenül nehéz elmondanunk ezt a történetet egy háborús hős életén keresztül, mert voltak ugyan a zsidó tragédiára érzékeny emberek, de ezek vagy csak egy-egy pillanatra kapcsolódtak be a segélyakciókba, és ez csak marginális elem volt a tevékenységükben, vagy csak egyes személyeket és családokat megpróbáltak megmenteni. Bár vannak már könyvek és filmek Irena Sendlerről, Zofia Kossak-Szczuckáról és Henryk Sławikról, az ilyen emberek dicsősége helyi jellegű marad. A könyvemet úgy építettem föl, hogy megpróbáltam összekötni benne a lengyel zsidók tragikus sorsát a német megszállás alá került lengyelek politika- és társadalomtörténetével, az Európában egyedülálló földalatti állam keretei közt kifejtett bravúros ellenállással.

Ami pedig az elbeszélést illeti, vagyis azt, hogy hogyan tegyem érdekessé Jan Karski életét a mai olvasó számára – szintén nehéz feladat előtt állok. Karski élete több írót, szerzőt is megihletett. Franciaországban heves vitát kavart például Yannick Haenel *Jan Karski* című regénye. Haenel külön kiemelte egy interjúban azt, hogy Claude Lanzmann *Soá* című filmjének köszönhetően fedezte fel hősét. Nagyon meghatotta Karski oly sok év után tett

vallomása, akit őszintén, mélységesen elkeserített az, hogy senki sem akarta meghallgatni a varsói gettóból hozott üzenetét. Ezek a meglehetősen közismert jelenetek megfeszítettek bizonyos rejtett húrokat, Karski tragédiája arra késztette Haenelt, hogy századszor is feltegye a kérdést: miért nem szívlelte meg az akkori világ hatalmasai közül senki az Európa közepén elpusztuló zsidó nemzet üzenetét, amelyet Karski hozott. Azért, mert a zsidókat meggyilkolták, vagy inkább azért, mert olyan országból érkezett Nyugatra az emisszárius, amellyel a Lengyelország bekebelezésére vonatkozó szovjet tervek miatt nem számoltak? Haenel titokzatos jelenségnek találta a német és szovjet megszállás alá került Lengyelország lakosainak sorsát, ez szerinte valamiféle „fekete lyuk", szakadék volt a XX. században. És ebben történt meg az a rossz – mindenekelőtt a zsidók kiirtása –, amelynek Haenel szerint nem volt semmiféle felfogható oka. Haenel nem is annyira megérteni akarja ezt a problémát, mint inkább egyszerűen emlékeztetni akar arra, mire képes az emberiség.

Nem mindenkinek tetszik, hogy Haenel önkényesen bánik Karski életrajzával, s hogy spekulációk útján akarja kideríteni, miért nem állították le a népirtást. Nem tetszik például Leopold Ungernek, hogy valaki irodalmi fikcióban próbálja megragadni, mit gondolhatott Karski, miután kijött Roosevelttől; utóbbi nem nagyon reagált arra a hírre, hogy tömegesen pusztítják a zsidó népességet – ezt rémhírnek, igen erős túlzásnak nevezte. Unger keményen kritizálta Haenelt, kár, hogy nem szentelt nagyobb terjedelmet a regény bizonyos részleteinek, a műben talált különböző hamisításoknak és pontatlanságoknak. Ha ugyanis a lengyel emigráns újságírás nesztora és a történelmi-politikai esszé mestere arra gondol, hogy a francia író figyelmen kívül hagyta a Karski-misszió kontextusát, akkor ezt világosan meg kell fogalmaznia. Mert még a tényirodalom és a fikció határterületén mozgó, igen ellentmondásos irodalom legszigorúbb kritikája sem változtat azon a tényen, hogy Haenelnek köszönhetően jelent meg Karski újra a történelmi narratíva nagy színpadán. De elsősorban azért jelent meg újra, mert még mindig „a zsidókérdés végső megoldása", e felfoghatatlan német terv és megvalósításának mechaniz-

musa izgatja a nemzetközi közvéleményt Európában, nem pedig a lengyelek hősies ellenállása. Ez azonban már egy másik téma.

A Haenel-regény más olvasóinak nyilván nem tetszik a megszállt Lengyelországról rajzolt kép, ahol mintha mindenütt támogatnák az üldözött zsidókat. A megszállt Lengyelország ilyen idealizálását veti Haenel szemére Jean-Charles Szurek *Si j'étais Jan Karski*[4] című írásában. Szureknek persze igaza van, ha a lengyel Igazakra gondolok, nekem is eszembe jut Jedwabne, a regényben gyakori a fekete-fehér ábrázolás, nem telítik a szürkés árnyalatok, mint Jonathan Littel *Jóakaratúak* című nagyszerű regényében.

Claude Lanzmann-nak sem tetszett Haenel regénye, igaz, egész más okból. Először is Haenel nagyon rossz színben, nagyképű hazudozóként tüntette fel Roosevelt elnököt, nem pedig a Harmadik Birodalom ellen harcoló szövetségesek legfőbb vezetőjeként. Ezzel meghamisította Karskit, aki ugyan némileg karikírozva adta elő az amerikai elnök jellegzetes mozdulatait, ugyanakkor mindvégig tisztelettel beszélt róla, hangsúlyozva hitelességét, méltóságát, amely minden beszélgetőpartnerét elbátortalanította. Lanzmannnak az sem tetszett, hogy Haenel elég szabadon kezeli a háborús kronológiát, és nehéz lenne tagadni, hogy ebben van némi igazság.

Lanzmann a már idézett 2010-es interjúban kifejtette, hogy miért nem tette bele az egész Karski-interjút a *Soá*ba. A válasza részben meggyőzően hangzik: az ő filmje a népirtásról, nem pedig a zsidók mentéséről szólt, egyébként sem sikerült megmenteni őket, joga volt hát ilyen döntést hozni. Az az érv viszont kevésbé meggyőző, hogy azért mondott le a felvett anyag második részéről, mert Karski túlságosan teátrálisan viselkedett, a történetét pedig anekdotikusan adta elő, így nem illett a téma komolyságához. Ezen kívül Karski némi kitérőtől eltekintve szinte kizárólag Lengyelországról és problémáiról beszélgetett Roosevelttel, ez a téma pedig nem érdekelte Lanzmannt.

Jan Karski sorsáról az események kronológiai rendjét követve kell beszámolnunk. Háborús odisszeájában legfőbb kalauzom a Bostonban, 1944 novemberében kiadott, *A titkos állam története (Story of a Secret State)* című bestseller. A mű 1939 és 1943 között

játszódik, a lengyel földalatti állam emisszáriusáról szól, vagyis Jan Karski tevékenységét mutatja be szépirodalmi formában. Az egyik fejezetben nagy terjedelemben írok a könyv keletkezéséről, a médiában és a propagandában elért sikereiről. E helyt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy ez volt a legfontosabb könyv a lengyel földalatti ellenállásról, amely a háború alatt jelent meg. Lengyelország újabb felosztását természetesen nem tudta megakadályozni – hisz ma már olyan sokat tudunk a három nagy kapcsolatáról, Sztálin könyörtelenségéről, Churchill engedékenységéről, Roosevelt cinizmusáról –, viszont a Lengyelország iránti szimpátia nagy hullámát indította el, sokan elismerték háborús erőfeszítéseit, és valamelyest enyhült az önző lengyel nacionalizmusról kialakult sztereotípia. *A titkos állam története* című könyvvel hódolt Karski Lengyelországnak, amelyért harcolt és amelyet 1942 végén örökre elhagyott.

Varsó–Angers 1939–1940

SZEPTEMBER UTÁN

Władysław Sikorski tábornok hamar belátta, hogy Lengyelország nem tudja visszaverni a németek támadását. Már szeptember 3-án találkozott Varsóban Henryk Tennenbaum professzor lakásában Aleksander Ladoś és Maciej Rataj ellenzéki politikusokkal, és meggyőzte őket arról, hogy az ellenzéknek a lehető legrövidebb időn belül át kell vennie a kormányzást. Arra számított, hogy Lwówban sikerül összegyűjteni egy ehhez megfelelő politikai csoportot.

1939. szeptember 7. és 10. között a Dęblin környéki Osmolicében (a lánya, Zofia Leśniowska apósának birtokán) tárgyalt többek között Ryszard Świętochowskival és Witold Ignacy Orzechowskival, valamint két ezredessel, Kazimierz Stefczykkel és Izydor Modelskivel.[5] Talán ezen a találkozón kapott Świętochowski a tábornoktól biankó csekket olyan németellenes politikai konspiráció szervezésére, amelynek nincs semmi kapcsolata a háború előtti kormánykörökkel.

A következő állomás Lwów volt. Sikorskit itt már szimpatizáns tisztek és politikusok nagyobb csoportja vette körül, köztük volt Józef Haller tábornok, Stanisław Kot, Karol Popiel és Stanisław Stroński professzor. A következő hetekben vagy hónapokban különböző utakon mindannyian kijutottak Franciaországba, és ott fontos szerepet játszottak az emigráns hatalmi szervezet kiépítésében.

Sikorski szeptember 18-án lépte át a lengyel–román határt. Két nap alatt eljutott Bukarestbe, ahol kezdetét vette a hatalomátvételre készülő egykori ellenzék egységesülésének újabb szakasza.

Rövid bukaresti tartózkodása során a tábornok Franciaország lengyelországi nagykövetével, Léon Noëllel, a katonai misszió főnökével, Faury tábornokkal és a lengyel nagykövetségen tevékenykedő katonai attaséval, Tadeusz Zakrzewski ezredessel is tárgyalt. Az utóbbi, tiltakozva az ellen, hogy Edward Śmigły-Rydz tábornok, a főparancsnok elhagyta a harcoló országot, megtagadta az engedelmességet a kormányzó csoporttól, és Sikorski parancsnoksága alá helyezte az embereit. Küldött egy közleményt, melyben a következőket írta:

> „Mivel katona vagyok, akiből nem veszett ki a kötelességérzet, és tudom, mi a becsület, közlöm a Tábornok Úrral: gyalázatos eseménynek tartom, hogy a főparancsnok a vezérkarral együtt elhagyta a mindmáig harcban álló hadsereget. A halál nem csak a lövészek vagy a fiatal tisztek privilégiuma."[6]

Sikorski tábornok negyvennyolc órás bukaresti tartózkodását és Zakrzewski ezredes meglepő viselkedését kissé ironikusan idézte emlékezetébe a háború után a romániai nagykövet helyettese, Alfred Poniński:

> „A nagykövet [Roger Raczyński] megjegyezte, hogy Zakrzewski buzgón írogatta fel magának a Morges-i Front néhány közismert hívének és a szanáció más, nagyon különböző fajsúlyú ellenfeleinek a nevét. Azt tanácsolta, hogy tanulmányozzam ezt a rögtönzött listát, mert ebből megtudhatom, »kire vágyik Sikorski«, mielőtt a szolgálatkész kívülállók tetszésük szerint kiegészítik a névsort a barátaikkal ... Nem vesztegettem az időt, Zakrzewskihez fordultam, aki felolvasta nekem a noteszéből a neveket, és megkérdezte, mit gondolok erről. Hozzátette, hogy ebben a csapatban leendő miniszterjelölteket lát... Az első helyen alighanem tényleg a leendő miniszterelnök-helyettes és a Sikorski-kormány szürke eminenciása, Stanisław Kot professzor neve állt."[7]

Nem úgy néz ki, hogy a két diplomata hitt volna Zakrzewskinek, aligha tulajdonítottak neki kizárólag morális indítékokat.

A későbbi események és a Piłsudski-tábor elég hatékony ellenakciója politikai patthelyzetet hozott létre. A szanáció győztesen került ki az új lengyel köztársasági elnök megválasztását kísérő összecsapásból. Szeptember 29-én mondott le Ignacy Mościcki (nyilatkozatát 17-re antedatálták, összhangban az áprilisi alkotmánnyal), helyébe Władysław Raczkiewicz, a szenátus volt elnöke lépett, noha előzőleg megállapodtak Ignacy Paderewski jelölésében. Az ellenzéknek viszont sikerült megakadályoznia azt, hogy August Zaleski leendő külügyminisztert helyezzék az emigráns kormány élére (ő töltötte be a külügyminiszteri posztot 1932-ig, őt követte Józef Beck).

Végül, szeptember 29-én maga Sikorski foglalta el a miniszterelnöki posztot (két nappal a kinevezése előtt már ő lett a franciaországi lengyel csapatok főparancsnoka). Jelentősen megerősítette a miniszterelnöki tisztséget Raczkiewicz köztársasági elnök aznap tett szóbeli nyilatkozata – ezt november 30-án a Lengyelországban sugárzott rádióadásban megismételték –, melyben közölte, hogy lemond az érvényben lévő, 1935-ös alkotmányban rögzített jogáról, mely szerint a köztársasági elnök önálló politikai tevékenységbe kezdhet a miniszterelnök hozzájárulása nélkül. (Ezt mondja ki az úgynevezett párizsi egyezmény.) A tábornok pozícióját az tette bombabiztossá, hogy november elején – miután formálisan leváltották erről a posztról Śmigły-Rydzet[8] – elfogadta a lengyel hadsereg főparancsnoki tisztségét.

Az emigrációban

1939. október 1-jén tette le az esküt a Sikorski-kormány, amely ideiglenes összetételű volt, s többségben voltak benne a háború előtti ellenzékhez kötődő politikusok. Ebben a koalíciós kabinetben Zaleski mellett Kazimierz Sosnkowski tábornok képviselte a szanációt – Raczkiewicz már október 16-án kinevezte a köztársasági elnök helyettesének, ez pedig jelentősen erősítette a pozícióját –, valamint néhány hónapig Adam Koc pénzügyminiszter. Az első kormánynak még nem volt tagja a Néppárt ismert politikusa és a miniszterelnök barátja, Stanisław Kot, akit december elején kooptáltak a kormányba, miután megérkezett Párizsba.

A Morges-i Fronthoz kötődő ellenzékieket különösen az irritálta, hogy Koc miniszter is tagja a kormánynak, aki 1937 márciusában alapítója volt a szanációs elit által létrehozott Nemzeti Egyesülés Táborának. Karol Popiel, a Munkapárt egyik vezetője a háború után arra is kitért visszaemlékezéseiben, hogy nem is annyira az ő társasága, mint mindenekelőtt a szocialisták utálták Kocot tiszta szívből. Hivatkozott a Herman Liebermannal 1939 októberében vagy novemberében folytatott beszélgetésére: az utóbbit „különösen érzékenyen érintette az, hogy jelen van a kormányban Koc, aki a május utáni totalitarizmus legroszszabb tendenciáit jelképezte. Mindezért elsősorban Stroński tette felelőssé, próbálta megérteni valamelyest Sikorski nehéz helyzetét, akit nagyrészt bizalmatlan, ellenséges emberek vettek körül."[9]

December elején hozták létre a huszonkét tagú Nemzeti Tanácsot, majd 1940. január 23-án tartották az első ülését. Ignacy Paderewski lett a Tanács elnöke, de egészségi állapota miatt nem vett részt a munkájában. Helyetteseknek megválasztották a néppárti Stanisław Mikołajczykot, Tadeusz Bieleckit, a Nemzeti Párt (SN) tagját és a Lengyel Szocialista Pártban (PPS) politizáló Herman Liebermant. 1939. október 1-jén Párizsban tartották az első franciaországi kormányülést, az utolsót pedig Libourne-ban, 1940. június 18-án. 1939. november 22-én átköltözött a kormány Angers-ba, december 3-tól pedig ott töltötte be a hivatalát Raczkiewicz köztársasági elnök.

Franciaországban főként katonai ügyekkel foglalkozott a lengyel kormány. De már 1939. október 11–12-én, amikor Zaleski miniszter Londonba látogatott, szóba kerültek a háború utáni rend kérdései, megvitatták, hol lesz Lengyelország helye Európában, abban reménykedtek, hogy az ország területeket kaphat Kelet-Poroszországból, szóba került a közép-európai államok esetleges föderációja. Sem az angolok, sem a franciák nem ígértek fegyveres segítséget arra az eshetőségre, ha háborút kell vívni a Szovjetunióval a keleti határvidékért, ugyanakkor hivatkoztak a Curzon-vonalra, amely szerint Szovjet-Oroszországot illeti Lengyelország

keleti határvidéke. A német kártérítés kérdését csak az 1940. áprilisi egyezménybe vették bele.

Már 1939. november 19-én egyezményt kötöttek az Angliában állomásozó lengyel haditengerészetről, a lengyel kormány a szövetségesek rendelkezésére bocsátott hét hadihajót és harmincöt kereskedelmi hajót. 1940. január 4-én írták alá a franciákkal a katonai egyezményt. Az itt megfogalmazott feltételeknek megfelelően mozgósítottak 84 500 lengyel katonát, ebből 38 000-en Lengyelországból érkezett menekültek voltak. A Bronisław Duch ezredes parancsnoksága alatt álló 1. Gránátos Hadosztály 16 000, Bronisław Prugar-Ketling ezredes 2. Gyalogos Lövész Hadosztálya 15 000, a Zygmunt Szyszko-Bogusz tábornok parancsnoksága alatt álló Podhalei Önálló Lövészdandár 4778 főből állt. A 3. és a 4. hadosztály megalakítását nem fejezték be 1940 nyaráig, mint ahogy Stanisław Maczek tábornok 10. Páncélos Dandárja sem alakult még meg. A Kárpáti Önálló Lövészdandárt viszont a Közel-Keletre vezényelték Stanisław Kopański tábornok parancsnoksága alatt.[10]

Az új kormány a háborús idők követelményeinek megfelelően nemzeti egységkormányt alkotott, az összetételét viszont senki sem találta kielégítőnek, mert esetlegesen is kerültek bele emberek, akik rendszerint elég gyenge vagy nem teljes támogatást élveztek azoktól a csoportoktól, amelyekből bekerültek. Néhány miniszter nagyon hamar elkezdte feszegetni azt a kérdést, hogy kinek a bűne volt a szeptemberi vereség. Erre válaszul a kormányban lévő Piłsudski-hívek, akik számíthattak a tisztikar támogatására, összezárták soraikat. E tábor álláspontját fogalmazta meg *Egy nemzedék vallomása*[11] című emlékirataiban Tadeusz Katelbach, a Lengyel Katonai Szervezet (POW) egykori tagja és szenátor. Amikor erről a kormányról ír, nem fukarkodik az erős kifejezésekkel, és igen rosszmájúan hangsúlyozza azt, hogy teljesen esetleges volt az összetétele:

> „A miniszterek és a miniszterhelyettesek e csapatában csak egy dolog nem volt esetleges. Senki előtt sem volt titok, hogy a tagok egy része maffiózóként kötődik a társaihoz, és pontosan ezek a maffiózók alkotják a Sikorski-kormány valódi döntéshozó központját, akik számíthatnak a hozzájuk hasonló francia maffiózók támogatására."

Katelbach a szabadkőműves-páholyokat nevezi „maffiáknak". E „klikk" igazi főnökének Stanisław Kotot tartja, szerinte ő „a legkiemelkedőbb politikai cselszövő, aki még nem élte ki magát, és egyértelműen detektív- és rendőrhajlamai vannak".

Lengyelországban

A lengyel hadsereg gyors, megsemmisítő vereséget szenvedett 1939-ben, a szeptemberi hadjáratban, aminek egyik utóhatásaként rendkívül sok befolyásos politikus hagyta el az országot már a harcok idején vagy a vereség utáni első hónapokban, mind a kormánypárti táborból, mind az ellenzékből. Általában – kevés kivételtől eltekintve – a politikusok és a katonák másodvonala maradt Lengyelországban. Az előbbiek közé tartozott a néppárti Maciej Rataj, a szejm egykori elnöke (a másik parasztpárti vezetőt, Wincenty Witost a németek letartóztatták, majd október 20-án a rzeszówi börtönbe zárták, s a következő év márciusáig ott tartották) a Lengyel Szocialista Párt vezetőivel, Mieczysław Niedziałkowskival, Kazimierz Pużakkal és Zygmunt Zarembával együtt.

Mivel a jelentősebb szereplők eltűntek az ország politikai színpadáról, hamar elfoglalták a helyüket a másodvonalhoz tartozó politikusok, mint például a Morges-i Frontban csoportosuló ellenzéki szimpatizánsok, a már említett Ryszard Świętochowski („Wiktor Kalinowski"). Szinte napról napra fontosabb szerepet játszottak a spontán konspirációs kezdeményezésekben, ez minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy heves indulatokkal utasította el a szanációs tábort a társadalom, amely megrémült a német erőszaktól a szeptemberi hadjárat és az úgynevezett katonai kormányzás idején.[12]

Minél inkább rádöbbentek az emberek arra, hogy a mostani német megszállás semmiben sem hasonlít az első világháború idején kialakult helyzetre, annál nagyobb reményekkel figyelték Francia-

országot és az ott alakuló lengyel hadsereget, amelyet Władysław Sikorski tábornok vezetett, aki nem járatta le magát a szeptemberi hadjáratban. Mindenekelőtt azonban a tábornok ismerősei építettek a tekintélyére. És velük az élen senkit sem zavart, hogy nem rendelkeztek sem megfelelő közigazgatási, sem katonai tapasztalatokkal. Ellenkezőleg, kételyektől mentes magabiztossággal bizonygatták, hogy az új miniszterelnök akaratának megfelelően a hazai erők egyesülése törvényszerűen elvezet a megfelelő földalatti intézmények megalakulásához; mindennek az olyan tekintélyek megegyezésén és az olyan személyek együttműködésén kell alapulnia, akikben tökéletesen megbízik az emigráns kormány, nem pedig a nagy nehezen újjáalakuló, háború előtti politikai pártok kétes konszenzusán. E gondolkodásmód szerint a hazai földalatti ellenállásnak pontosan végre kell hajtania a Franciaországból kapott utasításokat, és a kormány mandátumára hivatkozva fokozatosan alá kell rendelnie magának a most induló számos új földalatti politikai és katonai kezdeményezést.

Az ilyen okoskodás mögött valójában félelem rejlett. Attól tartottak, hogy a most még szétvert és megalázott szanációs csoportok magukhoz térnek, átveszik a kezdeményezést, és újjáépítik rendszereiket, kihasználva a háború előtti katonai és közigazgatási tapasztalataikat. Sajátos versenyfutás kezdődött: ki hozza létre először és fejleszti ki a konspirációs hálózatot, ki épít ki rendszeres kapcsolatokat az emigráns hatalmi struktúrákkal. Mai szemmel nézve természetesnek és elkerülhetetlennek látszik a háború előtti hivatásos tisztikarra épülő katonai konspiráció túlsúlya a civil földalatti ellenállással szemben, de 1939 őszén ez nem volt magától értetődő. Hisz még senki sem tudta pontosan, milyen mértékűek és jellegűek voltak a lengyel katonai veszteségek, még azt is hihette az ember, hogy minden tiszt fogságba került, természetesen azok kivételével, akik a háború első hónapjaiban Magyarországon és Románián keresztül kijutottak Nyugatra, a lengyel hadseregbe vagy a szovjet NKVD (Szovjet Belügyi Népbiztosság) kezébe kerültek. Az országban maradt tisztek nyilván emlékeztek a szejm 1939. június 23-án, a hadiállapotról hozott törvényére, amely följogosította a katonai szerveket arra, hogy átvegyék a teljes végrehajtó hatalmat azokon a területeken, ahol a katonai tevékenység következtében beszüntették működésüket a polgári hatóságok.

Hasonló volt a helyzet a kormányzó tábor vezetőivel: nem volt titok a közigazgatást vezető tisztviselők tömeges menekülése. Erre egyébként a német propaganda is állandóan emlékeztetett.

Sziszifuszi munka volt a hazai és az emigráns tevékenység összehangolása, mert állandóan változott a megszálló politikája, aki kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy a katonai győzelem és az elfoglalt területek rendőri pacifikálása csak előfeltétele a lerohant Lengyelország teljes meghódításának. A szeptemberi hadjárat idején kiderült, hogy a német vezérkar túlbecsülte a lengyel társadalom lehetőségeit. Azt feltételezték, hogy állandó ellenállást fejt ki, attól féltek, hogy miután a fronton gyorsan megvívják a harcot, egy hosszú időszak következik, amelyben le kell verni a lengyel partizánmozgalmat.

Szeptember előtt a német parancsnokságokon elemezték az 1863-as januári felkelés lefolyását, a katonáknak pedig emlékezetükbe vésték a lengyel szabotőr és partizán sztereotip képét. A német történészek legújabb kutatásaiból[13] tudhatjuk, hogy nem maradt el a hatása ennek az indoktrinációnak: a Wehrmacht katonái tömegestül követtek el durva túlkapásokat, civil túszokat szedtek, fegyveres incidensek esetén a kollektív felelősség elvét alkalmazták a polgári lakosságon, napirenden voltak a banditaakciók, a nemi erőszakot is beleértve.

Rendkívül nehéz feladat volt rendszeres kapcsolatot tartani az emigráns hatalmi szervezetek és a hazai konspiráció között a megszállás egész ideje alatt – erre a problémára még többször visszatérek. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy 1939 ősze e tekintetben különleges volt a teljes káosz miatt; menekültek az emberek keletre és délre, a nagyvárosokból vidékre és vissza, mert féltek a németek erőszakos fellépésétől, keresték a családtagokat és az ismerősöket. Ez különösen Lengyelország nyugati részére, vagyis azokra a területekre volt jellemző, amelyeket később beolvasztottak a Harmadik Birodalomba; itt általánosan

elterjedtek voltak a német rendőrség és a Gestapo névsor alapján végzett tervszerű vagy spontán bosszúhadjáratai.[14] Bár a kormány bizonyos fokig tisztában volt ezzel, a munkájából adódóan kénytelen volt foglalkozni az ország összes problémájával, a legégetőbbekkel ugyanúgy, mint a háborús pusztítást követő újjáépítéssel kapcsolatos kérdésekkel. Minket e helyt különösen az érdekel, hogyan reagált Párizs az országból érkező hírekre és arra, hogy a megszállás alatt sokan a saját elképzeléseikhez próbálták igazítani az erőviszonyokat.

Az utóbbi feladattal kellett foglalkoznia az 1939. november 8-án alakult – első ülését a hónap 15-én tartotta – Hazai Ügyek Miniszteri Bizottságának (KSK).[15] Az október 17-i kormányhatározat értelmében Kazimierz Sosnkowski tábornok állt az élén, s olyan minisztereket küldtek a segítségére, akik politikailag nem álltak túl közel hozzá: Aleksander Ladoś (októbertől ő irányította a hazai munkát, decemberben vette át a hatáskörét Stanisław Kot), Jan Stańczykot és Marian Eydát. A kormányfő és a főparancsnok november 13-i[16] döntése értelmében Sosnkowski állt a Fegyveres Harci Szövetség (ZWZ) élén, ezen a poszton kellett tevékenykednie „a főparancsnok helyetteseként, az ő parancsára".

Nem arról van szó, hogy a kormány ne számolt volna azzal, hogyan alakul a helyzet az országban, inkább arról, hogy megelőlegezte a hazai földalatti ellenállásban elkerülhetetlenül végbemenő folyamatokat, ahol egyre fontosabb szerepet játszottak azok a csoportok, amelyek a háború előtti hivatásos tisztikarra épültek. 1940 januárjától más összetételben tevékenykedett a KSK, többek között Staniskaw Mikolajczykot, Stanisław Kotot, Tadeusz Bieleckit és Karol Popielt kooptálták. Komoly problémát jelentett a Lengyelországgal való kapcsolattartás. Kezdetben a KSK gyakorlatilag kénytelen volt a futárokra hagyatkozni, csak 1940-ben, február közepén létesítettek rádiókapcsolatot Párizs és a ZWZ bukaresti bázisa között, három héttel később pedig a budapesti megfelelőjével is létrejött az összeköttetés. Sosnkowski tábornok vezérkara április elején Budapesten keresztül küldte az első táviratokat Varsóba, s 1940 decemberében érkeztek az első táviratok a lengyel fővárosba közvetlenül a London környéki adóból, Stammore-ból.[17]

A földalatti ellenállás kezdetei

A kormány kezdeményezte, hogy helyezzék közvetlen ellenőrzés alá az ország katonai-politikai életét – amennyiben ez akkoriban egyáltalán lehetséges volt. Az ellenállási mozgalom élére álló Lengyelország Győzelmének Szolgálatát (SZP), Michał Tokarzewski-Karaszewicz tábornok csoportját formálisan a Varsó védelmét irányító Juliusz Rommel tábornok hozta létre. A szeptember 27-i döntés közvetlen oka Śmigły-Rydz marsall, főparancsnok levele volt, amelyet Edmund Galinat őrnagyon keresztül juttattak el a tábornokhoz (szeptember 26-ra datálták Śmigły saját kezűleg aláírt parancsát). Ebben arról számolt be, hogy Galinat „a németek ellen harcoló lengyel földalatti szervezetet" épít a nevében Lengyelországban. Rommel állítólag nem ismerte el a parancsot, s elégette a Galinattól átvett dokumentumot (egy kis selyemdarabkát).[18] Tokarzewski tábornok 1939 végén megszervezte az SZP Főparancsnokságát hét osztállyal, Stefan Rowecki ezredes lett a vezérkari főnök, emellett azt is tervezte, hogy polgári biztost nevez ki, és megalakítja a Nemzetvédelmi Főtanácsot.

De Tokarzewski Śmigły-Rydz marsallnak küldte október 15-én az első jelentést, melyben beszámolt az SZP megszervezéséről, a marsall pedig továbbította ezt Franciaországba, Sikorski tábornoknak. Ez arra utal, hogy az országban akkor még nem volt világos, ki a főparancsnok.[19] Tokarzewski említette a háború után, hogy Sikorski emlékezetébe véste ezt a bakit. Amikor 1941 telén találkoztak Tockojében – Sikorski fölkereste Władysław Anders tábornok alakuló hadtestét –, szemére vetette ezt, és nem akarta elfogadni azt a mentegetőzést, hogy Varsóban akkor még nem tudták, hogy átvette a katonai parancsnokságot.[20]

El kell ismerni, hogy Varsóban kezdettől fogva pletykáltak Tokarzewskiről. A szocialista Adam Uziembło a következőket jegyezte föl visszaemlékezéseiben:

> „Néhány nap után jött a hír, hogy Michał Karaszewicz-Tokarzewski áll a Lengyelország Győzelmének Szolgálata élén. Intelligens ember, de imádja a színpadias gesztusokat, a lobogó köpönyegeket, a hatásos pózokat. Nagy tekintély a teozófusok között. Azt a

szerepet szánta magának, hogy közvetít a kormánykörök és az ellenzék között, így is reklámozta magát mindenfelé. Az az érzésem, hogy egész Varsó tudott erről a kinevezésről, mielőtt tényleg megszületett a döntés."[21]

Zygmunt Zaremba is megőrizte emlékezetében az első találkozást. A következőket írta emlékirataiban a szeptember 25-i tanácskozásról:

„A Teozófiai Társaság adta kölcsön a helyiséget (a metodisták épületét a Megváltó terén) a tanácskozásokra. Itt Tokarzewski tábornok volt a házigazda. Bekísért minket egy nagy, keskeny szobába, amelyet az ezüst gyertyatartókon égő néhány gyertya világított meg. Szinte az egész helyiséget betöltötte a hosszú asztal. Csak a székeknek maradt hely mindkét oldalon. Hatalmas halványsárga rózsacsokor díszítette az asztalt. Mindent egybevéve kísérteties hangulatot keltett ez a díszítés, mintha kápolnává alakítottak volna át egy kolostori helyiséget, ahol a dobogón kellene elhelyezni a koporsót, benne az elhunyttal. Rózsaillattal keveredett az égő gyertyák szaga, ez is erősítette a temetői kápolnai hangulatot."[22]

Az SZP elvileg a Piłsudski által 1914 augusztusában alapított Lengyel Katonai Szervezet hagyományaira és legendájára épült. Nem mellőzhette hát teljesen a marsall minden harcostársát. Henryk Józefski, az egykori volhíniai vajda így emlékezett vissza a megszállás kezdetére:

„Már a megszállás első napjaiban találkoztam a Nowy Świat utcában Rowecki ezredessel. Így találták meg egymást az emberek, így jutott el az egyik ember a másikhoz. Rowecki ezredes vezetett el Tokarzewski tábornokhoz. Megöleltük egymást. A Lengyelország Győzelmének Szolgálatában hamarosan [1939 októberében] kineveztek a Varsói Helyőrség és a Varsói körzet parancsnokának. Belekezdtem a munkába, amely annyira vonzotta a harci szellemtől fűtött lengyeleket, idővel pedig e harc hatalmas, az egész lengyel univerzumra kiterjedő fronttá vált, amelyet a Honi Hadsereg [AK] betűi ragyogtak be. Teljesen magával ragadott ez a munka, betöltötte az életemet. Szolgálati keretek közt találkoztam a főparancsnokkal, Tokarzewski tábornokkal. [...] Amikor Grottal beszéltem, már a kezdet kezdetén azt hallottam, hogy Piłsudski hívei alkotják a szervezet derékhadát, ők kerültek a szervezkedési hullám tetejére. Ez az észrevétel objektív és mérvadó volt. Nem volt semmi köze a propagandához vagy a Piłsudski szellemiségéhez hű patriotizmushoz."[23]

A jelek szerint tehát az emigráns politikusok szemében komoly jelentősége volt annak a végső soron meglepő lépésnek, hogy a Sikorski-csoport teljesen önkényesen átvette az ellenőrzést a hazai konspiráció fölött, és megkönnyítette a ZWZ későbbi manipulálását. A Lengyelországban tevékenykedő alacsonyabb rangú és presztízsű katonák semmiképpen sem vétózhatták meg a kormány döntéseit. Tokarzewski tábornok fizette a legnagyobb árat ezért a tehetetlenségért, mert Lwówba vezényelték, így szovjet megszállás alá került területen kellett átvennie a ZWZ parancsnoki tisztségét, noha ott nagyon jól ismerték, mert a háború előtt ő volt a Lwówi körzet parancsnoka. Nincs hát abban semmi különös, hogy a szovjet szolgálatok gyorsan felismerték és letartóztatták. Élete végéig sem tudta megérteni ezt az abszurd döntést. A háború után a következőket írta visszaemlékezéseiben:

„Nem szoktam vádaskodni, most sem fogok, de hadd tegyek egy személyes megjegyzést arra, hogy milyen csúful, katonához méltatlan módszerekkel állítottak félre. [...] Inkább a ránk kényszerített, szándékosan értelmetlenné tett szervezeti rendszert vádolhatnám. Az utóbbi arról tanúskodott, hogy rosszul közelítették meg az ország feladatait és ügyeit, a következmények pedig sokáig érezhetőek voltak az emigráció utasításaiban, lépéseiben és a káoszban, amelyet pontosan ezzel teremtett."[24]

Nem tudta megérteni és elfogadni sem 1940 elején, sem a háború után a párizsi politikusok szanációellenes rögeszméit. Annak ellenére sem, hogy Sosnkowski tábornok nagyon őszintén írt erről neki 1940. február 16-án:

„Számolnotok kell azzal, hogy még mindig gyanakvás és bizalmatlanság rontja a hangulatot. Őszintén el kell ismerni, néha az keltett gyanakvást, hogy a volt rezsim kiemelkedő egyéniségei nem értették meg a helyzetet, a fellegekben járnak, azt hiszik, betölthetnek még valamilyen szerepet, és mindent összezavarnak azzal, hogy ellenségként lépnek fel a kormánnyal szemben. Előfordul ilyen, legalábbis emigrációban. Azért vannak ilyen komoly politikai problémák, mert attól félnek, hogy ugródeszkát alakít ki magának a volt szanációs rezsim, és ezt próbálják megakadályozni. Lehet, hogy ennek a félelemnek nincsenek valós alapjai, de lélektanilag és politikailag érthető."[25]

A ZWZ emigráns főparancsnoksága formálisan 1940. június 29-ig tevékenykedett – ekkor evakuálták Londonba az emigráns hatalmi struktúrákat –, majd átalakult a főparancsnok vezérkara mellett működő Önálló Hazai Osztállyá, később pedig VI. Főosztály néven működött, és Sosnkowski odaadó híve, Józef Smoleński ezredes vezette.

A ZWZ Főparancsnokság és az ország kapcsolatát a „Rakoń honfitársnak", vagyis a ZWZ–AK későbbi parancsnokának, Stefan Rowecki ezredesnek (leendő tábornoknak) küldött első két instrukció határozta meg.[26] A december 4-én aláírt 1. számú instrukció január elején jutott el az országba. Ebben tárgyalták a hat körzetre osztott – ebből négy német, kettő pedig szovjet megszállás alatt állt – ZWZ tevékenységének céljait és felépítését. Sosnkowski felhatalmazta rá Roweckit mint az első körzet parancsnokát, hogy „az alábbi instrukció tartalmát hozza Stolarski honfitárs [a 3. Lwówi körzet parancsnokának kijelölt Tokarzewski tábornok], valamint a 4. (Krakkói), 5. (Poznański) és 6. (Toruńi) körzet Ön által kijelölt ideiglenes parancsnokainak tudtára."

Az 1940. január 16-i 2. számú instrukció (március 11-én hozta Varsóba a futár) változtatott valamit a korábbi határozatokon. Roweckit („Rakoń", „Grabicot") jelölték ki a német megszállási övezet (a beolvasztott területek és a Főkormányzóság), Tokarzewskit („Stolarskit", „Torwidot") pedig a szovjet megszállás alá került országrész (a Lwówi körzet és Białystok) parancsnokának.

Csak 1940. június 30-án, vagyis Franciaország végső összeomlása után nevezték ki Rowecki tábornokot a ZWZ parancsnokának. Varsóból kellett irányítania.

Mint már említettem, a Tokarzewski tábornoknak szóló, február 16-án kelt külön instrukcióban[27] azt írták, azért hozták létre a ZWZ-t, majd ellenőrizték lehetőség szerint szigorúan, hogy ne monopolizálja a hazai katonai konspirációt a „volt szanációs rezsim". Az instrukcióval kiegészítették Rowecki különleges jogosultságait. Ugyanakkor ebben a levélben Sosnkowski a leghatározottabban megtiltotta, hogy „olyan személyeket vonjon be a konspirációba, akik egykor az úgynevezett szanációs rezsimhez tartoztak, politikai szerepet játszottak, netán magas állást töltöttek be a politikai vezetésben. Ugyanez vonatkozik a katonákra is, akikkel kapcsolatban joggal lehetnek fenntartásai a hazai közvéleménynek, ezért nem lenne szerencsés, ha a háború idején politikai szerepet töltenének be."

A megszállás kezdete óta hiányzott a bizalom az emigráns hatalmi központ és a hazai földalatti vezetés közti kapcsolatokból. A polgári földalatti ellenállás esetében sem volt sokkal jobb a helyzet. A szeptemberi vereség utáni első hónapokban az emigráns politikusok – akik, mint tudjuk, főként a háború előtti ellenzékhez kötődtek – nagyon tartottak attól, hogy a katonai szervezetek átveszik az ellenőrzést a civilek fölött. Ezek a félelmek nem voltak alaptalanok, mert minden titkos szervezetnek – Jan Rzepecki ezredes a háború után azt állította visszaemlékezéseiben, hogy 1939 végéig több mint százötven ilyen alakult – megvoltak a megfelelő eszközei arra, hogy kézben tartsa a tagságát, még akkor is, ha csak hivatásos katonákból állt. Minden bizonnyal az volt a legfontosabb a titkos szervezetek tagjainak, hogy hűséget esküdtek a hazának és a törvényesnek elismert hatalomnak. Minden szervezet az ő nevükben toborozta tagjait. Az esküszegésnek kezdetben kizárólag becsületbeli és társasági következményei voltak, idővel azonban, ahogy egy szervezet kiépítette fegyveres osztagait, gyakran halálbüntetés járt érte.

Így működtek a lengyel titkos szervezetek az ország felosztása óta. Csak az volt a probléma, hogy a megszállás elején nem lehe-

tett látni előre, melyik kezdeményezések kerülnek ki győztesen a konspirációs versengésből, nem szakadnak-e el egyes csoportok a centralizálódó földalatti mozgalom fő vonulatától, elvi okokból megtagadva a vezetőktől az engedelmességet.

Valójában a megszállás alatt mindvégig tartott a lengyel földalatti ellenállás egyesülési folyamata. Nincs ebben semmi különös, hisz öt év alatt csaknem egymillióan kapcsolódtak be a konspirációba. Különösen az első hónapok voltak viharosak, amikor elindultak a regionális vagy helyi kezdeményezések, amelyek később – ha nem számolta fel ezeket a Gestapo vagy az NKVD – próbáltak kapcsolatba lépni az emigránsokkal, csatlakozni a földalatti katonai vagy pártokhoz kötődő civil ellenállás fő vonulatához. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy akkoriban nem mindig lehetett tudni, hogy egy adott szervezet tisztán katonai jellegű – hírszerzéssel és kémtevékenységgel foglalkozik –, politikai, közvélemény-formáló csoport vagy könyvkiadó. Kezdetben mindenhol a hivatásosok töltöttek be vezető szerepet, és az egész területen egyszerre próbálták kiépíteni rendszereiket az újraszerveződő háború előtti politikai pártok keretein belül.

Lengyelországban imponálóak voltak a katonai konspiráció kezdetei, de sajnos így is komoly sikereket ért el a Gestapo ennek felszámolásában.[28] Wielkopolskában, 1939. december elején alakult meg az Önkéntes Hadsereg Leon Komorowski százados parancsnoksága alatt, ezt a következő év tavaszán szétverte a Gestapo. Nagyjából ugyanekkor építette újjá Józef Radzyński atya a Tengermelléken és Sziléziában Marian Seyda „Haza" fedőnéven ismert háború előtti csoportját. Lwówban a szovjet megszállás alatt, közvetlenül a város eleste után alapította Marian Januszajtis tábornok a Lengyel Szabadságharcos Szervezetet; e csapat katonáit is hamar letartóztatták.

A Főkormányzóságban, Lublinban már októberben megalakította Bolesław Studziński és Henryk Borucki a Lengyel Honvédelmi Parancsnokságot (ők adták ki a *Polska żyje* című lapot). 1941 januárjáig maradt fenn a szervezet. Nagyjából ugyanekkor

hozta létre Kazimierz Kierkowski őrnagy Krakkóban a Fehér Sas Szervezetet, ebben tevékenykedtek a ZWZ-AK (Fegyveres Hadsereg – Honi Hadsereg) leendő tisztjei, Kazimierz Pluta-Czachowski és Ludwik Muzyczka hadnagy. A Kard és Eke, Leon Poeplau atya szervezete is októberben alakult meg, később Anatol Słowikowski vezette (1942-től együttműködött a németekkel). Ugyanebben a hónapban hozta létre Jan Włodarkiewicz őrnagy a Titkos Lengyel Hadsereget, a Witold Rościszewkihez, a Nemzeti Radikális Falanx Szervezethez és a *Pobudka* című laphoz kötődő csoport pedig megalakította a „Farkasok" Katonai Szervezetet. A földalatti hírszerzésben komoly érdemeket szerzett Muskétások is 1939 őszétől tevékenykedtek. 1939 szeptemberében alapította Jan Mazurkiewicz a Titkos Katonai Szervezetet, Andrzej Petrykowski a Fegyveres Felszabadítást, Franciszek Znamierowski a Fegyveres Harci Szövetséget, Antoni Szatkowski a Lengyel Szabadság Szövetségét, Witold Ignacy Orzechowski pedig a Katonai Szervezetet, utóbbinak hamarosan Biztonsági Állományra változtatták a nevét. Októberben kezdte tevékenységét a Lengyel Népi Függetlenségi Akció, amelyet már 1940 januárjában szétvert a Gestapo.

A földalatti katonai ellenállást 1940 elején próbálta először egyesíteni a ZWZ hazai parancsnoksága a januárban kiadott első egyesülési instrukció alapján.[29] Hatvanöt szervezet parancsnokaival folytattak megbeszéléseket májusig, közülük hússzal kezdtek együttműködést, 1941-ben tárgyalásokat folytattak a Nemzeti Katonai Szervezettel és a néppártiakkal. Eleinte nem értek el komolyabb sikereket. Ami a hivatásos állományt illeti, 1940. szeptember 1-jén 3733 tiszt és zászlós, valamint 15 981 altiszt volt a ZWZ esküt tett katonája.

A pártok

A fő pártok elég hamar újjászerveződtek, bár a taglétszámuk csökkent. A Lengyel Szocialista Párt már 1939 októberében kialakította konspirációs szervezetét Szabadság–Egyenlőség–Függetlenség (WNR) néven; a következő hónapokban és években fölváltva használták a Kör, valamint a Városi és Falusi Dolgozó

Tömegek Mozgalma fedőnevet. 1939. november közepén tartották a Varsó környéki Helenowóban az aktivisták első konferenciáját, ezen Tomasz Arciszewski kapta az elnöki tisztséget, Kazimierz Pużak lett a titkár, Bolesław Dratwa kezelte a pénzt, és Zygmunt Zaremba foglalkozott a propagandával. Varsót Józef Dzięgielewski, Krakkót pedig Józef Cyrankiewicz képviselte a pártvezetésben. Nem tartozott minden baloldali csoport a WNR-hez, 1940 júniusában alakult a „Szabadság" Szocialista-Függetlenségi Szervezet, Leszek Raabe pedig főként a Független Szocialista Ifjúság Szövetségében tevékenykedő aktivistákból szervezte meg a Gárdát. 1940 májusában lépett a színre Stanisław Dubois és Konstanty Jagiełło csoportja (ők adták ki a *Barykada Wolności* című lapot).

A szeptemberi hadjárat idején az evakuáció, a tömeges menekülés és a két megszálló tevékenysége következtében a Néppárt (SL) jelentős személyi veszteségeket szenvedett el. A megszállás első hónapjaiban komoly szerepet játszott a párt újjászervezésében Maciej Rataj – földalatti fedőneve Háromszög volt – és Józef Grudziński (Varsóban), Stanisław Mierzwa (Krakkóban), Władysław Kiernik (Bochniában) és Józef Niećko (Lublin környékén). Már szeptemberben bebörtönözték a németek Wincenty Witost, a csoport legnagyobb tekintélyű vezetőjét, Maciej Ratajt pedig előbb 1939 novemberében tartóztatták le, majd 1940 februárjában rövid időre szabadon engedték, márciusban pedig az A-B akció keretében ismét letartóztatták, s még az év júniusában meggyilkolták Palmiryban.[30] A terror miatt csak 1940 márciusában hozták létre a konspiratív Országos Központi Néptanácsot, amelyben komoly pozíciót töltött be Grudziński mellett Józef Niećko és Stanisław Osiecki (Grudziński váltotta 1941 tavaszán Stefan Korbońskit, akit Rataj delegált a párt képviselőjeként a Politikai Egyeztető Bizottságba). Ezenkívül a „Vetés" Falusi Ifjúsági Szövetség (ZMW) 1940 elején létrehozta a „Racławice" Paraszti Szabadságharcos Szervezetet. A Néppárt viszonylag lassan építette ki paramilitáris szervezeteit, csak 1940 őszén alakították meg a Chłostrát, a Parasztőrség Főparancsnokságát, melynek Franciszek Kamiński állt az élén.[31]

A Nemzeti Párt (fedőnevén Négyzet) rendkívül gyorsan szerveződött újjá az illegalitásban, de ugyanolyan gyorsan tizedelték a megszállók elnyomó intézkedései. 1939. október 13-án a volt Főbizottság és Főválasztmány több mint harminc tagja vett részt azon a konferencián, amelyen fölállt az új országos vezetés. A választmányba bejutott többek között Mieczysław Trajdos, Witold Staniszkis, Roman Rybarski, novemberben pedig csatlakozott hozzájuk Aleksander Dębski.

A civilek lassan tanulták az ellenállás szabályait. Zygmunt Zaremba így emlékezett vissza erre az időszakra:

> „Teljes illegalitás, nemegyszer fordult elő, hogy a fejével fizetett az, aki a tilalmat megszegve nem kerülte a saját házát. Aleksander Dębski, a Nemzeti Párt képviselője hosszú heteken át rejtőzködött házon kívül, majd megszegte a szabályt. Lehet, hogy visszakívánkozott a saját ágyába, a meghitt zugokba... Elég volt egyetlen éjszakára visszaszöknie a lakásába. Nyilván lesben állt a spicli. Jött a Gestapo. Dębski Auschwitzban halt meg. Hasonlóan kerítette kézre a Gestapo a Nemzeti Párt vezetőjét, Mieczysław Trajdost, aki aztán német hóhérbárd alá került. [...] Stanisław Dubois nem mondott le az Ordynacka utcában, az U Kazika nevű csendes étteremben tartott találkozóról, és egy nap onnan vitte el a Gestapo, hogy meggyilkolja Auschwitzban."[32]

Wielkopolskában 1940–41 fordulóján kezdődtek a tömeges letartóztatások. 1941 májusában Stefan Socha lett az SN (Nemzeti Párt) elnöke. A párt már 1939 októberében építeni kezdte a saját paramilitáris szervezetét, amely felvette a Nemzeti Katonai Szervezet nevet; Aleksander Demidowicz-Demidecki tábornok állt az élére, a helyettese Bolesław Kozubowski hadnagy volt.

A Nemzeti Párt rövid ideig maradt szövetségben az „ABC" Nemzeti Radikális Táborral (ONR); 1939 novemberében közösen adták ki a megszállás alatt nagy népszerűséget szerzett *Szaniec* című lapot. A szétválás után a radikálisabb beállítottságú nacionalista Lengyel Szervezet vette át a lapot, a csoport aktivistái valamivel később létrehozták a Szalamandra Szövetséget, Władysław

Marcinkowski „Jaxa" mérnökkel az élen. A konkurens „Falanx" Nemzeti Radikális Tábor 1940-ben hívta életre a Nemzeti Konföderációt, amely elég hamar átvette a Titkos Lengyel Hadsereget, a Fegyveres Harci Szövetséget, egy időre még a Pobudkát – ez 1941 márciusában vált ki – és a Nemzetvédelmi Gárdát is. E csoport fontos kezdeményezése volt, hogy megszervezte a hivatásos állomány rohamzászlóaljait Bolesław Piasecki parancsnoksága alatt.[33]

A polgári demokratikus pártok viszonylag lassan építették újjá szervezeteiket. A Munkapárt hivatásosok szervezeteként tevékenykedett 1940 elejétől, a földalatti struktúrák élén 1940 elejétől Władysław Tempka állt (őt hamarosan letartóztatták), aztán Franciszek Kwieciński és Józef Kwasieborski vette át a kormányrudat. 1940 januárjában mintha életjeleket adott volna a Demokratikus Párt csoportja, ez doktor Stanisław Więckowski ezredes és a főtitkár, Jerzy Makowiecki mérnök százados tevékenységében mutatkozott meg. Az utóbbi inkább arról ismert, hogy később a ZWZ Főparancsnokságán, a Tájékoztató- és Propagandairodában dolgozott.

A három legfőbb párt vezetői már a megszállás első telén megegyeztek abban, hogy összehangolják a konspirációs tevékenységet. 1940 februárjában a képviselőik bekerültek a Fegyveres Harci Szövetség mellett működő Politikai Egyeztető Bizottságba (PKP), amelyben Kazimierz Pużak képviselte a PPS-t (Lengyel Szocialista Párt), Stefan Korboński az SL-t, Aleksander Dębski pedig az SN-t, a ZWZ nevében pedig Stefan Rowecki vett részt a PKP tanácskozásain.

Egyfajta konkurenciát jelentett a varsói csoport számára 1939–40 fordulóján a krakkói ellenállás, amelyben részt vett a Krakkói Egyeztető Bizottság (Stanisław Rymar, Stanisław Mierzwa, Zygmunt Żuławski, Władysław Tempka). A szovjet megszállás alá került országrészben csak Lwówban működött rövid ideig a Lengyel Bizottság, melyben képviseltette magát az SL (Józef Panaś alezredes atya, dr. Stanisław Tabisz ügyvéd és Władysław Ostrowski mérnök), a PPS, az SN és a Nemzeti Tanács dr. Aleksander Domaszewicz szenátorral.[34]

KARSKI – AZ ELSŐ LÉPÉSEK AZ ILLEGALITÁSBAN

1939 októberében kezdődött Karski közéleti pályája. Ekkor küldte Franciaországba, a lengyel emigráns kormányhoz megbízatással Marian Borzęcki ügyvéd – ő augusztusban tagja volt Stefan Starzyński Varsói Védelmi Bizottságának – Ryszard Świętochowski nevében. (Utóbbi apja, Aleksander Świętochowski volt a pozitivista politikai csoport nesztora). Le kell szögeznem, hogy a kiutazása pillanatában Jan Karski – akkor még Jan Kozielewski – egyáltalán nem ismerte ki magát sem a katonai, sem a politikai földalatti ellenállás szervezeti felépítésének útvesztőiben. Tehát ideális jelölt volt arra – erről majd valamivel később írok –, hogy „megdolgozza" Stanisław Kot, aki Angers-ban ellenőrizte a hazai kapcsolatokat. Akik csak ismerték a minisztert, mind egybehangzóan állították, hogy kivételes tehetsége volt az „intrikához", amit ma úgy fogalmaznánk meg, hogy volt érzéke a politikai játszmákhoz.

De a kommunikációs nehézségek, az instrukciók, eligazítások és utasítások titkossága miatt még a legnagyobb éleslátással megírt memorandumok és más írásos munkák sem voltak elegendőek ahhoz, hogy eredményesen folytasson le ilyen játszmákat. Szüksége volt megbízható, intelligens, jó emlékezőtehetséggel megáldott és erkölcsileg feddhetetlen futárokra, akiket el tudtak fogadni a hazai csoportok, amelyekhez el kellett jutniuk. Nem zárható hát ki az, hogy Karski háború előtti pályafutásának köszönhette karrierjét: fiatal volt, Piłsudski híve, buzgó katolikus, a bátyja magas beosztású rendőr, légiós múlttal. Meghódítani egy ilyen fiatalember szívét és értelmét – ez igazán megéri a fáradságot. Amikor Karski eljutott Angers-ba, egyáltalán nem volt tudatában annak, hogy a szanációs elitek arra számítanak, visszaszerezhetik a befolyásukat, hatással lehetnek az ország ellenállásban újjáépülő társadalmi életére.

Már Karski első jelentései is meglepően érettek, az is látszik, hogy a szerzőben megvan a megfigyelés és a szintetizálás értékes képessége, az önálló gondolkodás adottsága. Mielőtt elutazott az országból, valójában még egyetlen fontos személyiséget sem ismert meg a

konspirációban, bár 1939 decemberében még nem is volt világos, ki is fontos valójában, és ki nem. Így hihetetlenül fontosnak tartotta a mandátumot és a futári megbízását, amelyet a Ryszard Świętochowski körül csoportosuló személyektől kapott, még akkor is, ha ez nem is a találkozó alatt tudatosult benne, hanem csak akkor, amikor beszámolt erről Kot miniszternek. De Karski háború utáni közleményeiből nem derül ki egyértelműen, hogy Borzęckin kívül fölismert-e valakit a konspiránsok köréből, akikkel találkozott, mielőtt Franciaországba utazott. Említette, hogy Varsóban ekkor hat vagy hét személyt ismert meg a konspirációból.

A földalatti ellenállók

Ryszard Świętochowski

Nem túl sok részletet ismerünk Ryszard Świętochowski mérnök, „Ryszard" – álnevén „Wiktor Kalinowski" – konspirációs tevékenységéről. Eugeniusz Duraczyński[35] közli Jan Rzepeckire, a Tájékoztató- és Propagandairoda főnökére hivatkozva, hogy Świętochowski október közepén tért vissza Varsóba Osmolicéből, ahol, mint már említettem, találkozott Sikorskival, és rögtön belevetette magát a politikába. Két nappal később már ezt írta Stanisław Kotnak Bukarestbe: „Varsóban ül és a háztartással foglalkozik", vagyis azokkal konspirál, akik az országban maradtak a Morges-i Front tagjai közül.

Minden bizonnyal Jerzy Feliks Szymański „Konarski" főhadnagy (később lovassági százados)[36] adta 1939. november 10. körül a kormány első utasításait Ryszard Świętochowskinak. „Konarski" beszélgetőpartnereinek listája nagyon hosszú volt (a PPS-ből Mieczysław Niedziałkowski, Norbert Balicki, Kazimierz Pużak, a néppártiak közül Maciej Rataj és Stanisław Mierzwa, a Munkapártból Franciszek Kwieciński, a Nemzeti Pártból Aleksander Dębski, Stanisław Jasiukowicz, Witold Staniszkis, Roman Rybarski), és nem lehet pontosan tudni, hogy Świętochowski mennyire volt a lista elején. De alighanem elöl volt, mert éppen az ő csoportja kapta 1939 novembere és 1940 májusa között a legnagyobb dotációt Franciaországból, mintegy 15 000 000 złotyt. Nem világos, hogy a

tervek szerint mire akarta fordítani ezt az összeget, és mire költötte valójában. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy egyes kezdeményezések sikerét és mások sikertelenségét mennyiben tulajdoníthatjuk az aktivisták hozzáértésének és mennyiben a személyes kapcsolatoknak, a háború előtti összeköttetéseknek vagy egyenesen a szerencsének és a véletlennek – csak találgathatunk.

„Konarski" nagyjából akkor jutott el Varsóba, amikor megérkezett Párizsba Adam Romer, Sikorski jó ismerőse a hazai politikai csoportok informális mandátumával. (Elég gyakran adódott olyan helyzet a megszállás alatt, hogy akkor ért Párizsba a varsói futár, amikor a Franciaországból küldött emisszárius megjelent Varsóban.) Romer 1939. december végén, a Minisztertanács ülésén számolt be arról, hogy kivel találkozott Varsóban. Tokarzewski SZP-jéről, nem túl diplomatikusan azt mondta, hogy „a szanáció lerakata". Nem tudjuk biztosan, hogy ez az ő személyes véleménye volt-e, vagy inkább Świętochowski, esetleg Borzęcki sugallta neki. Érzésem szerint inkább az utóbbiról lehet szó, ha figyelembe vesszük Romer másik megjegyzését (amelyet Kot külön kiemelt Sikorskinak írott levelében): „azt követeli az ország, hogy a hazai politikai vezetőknek rendeljék alá a katonai szervezeteket".[37] Ez a mondat igen sokféleképpen értelmezhető, hisz a Varsóban épp akkor alakuló PKP a földalatti ellenállás legfőbb csoportjait képviselte. Független aktivisták vezették a pártokat, akik nem voltak nagy véleménnyel Sikorski tábornok politikai barátairól, a Morges-i Front tagjairól, akiknek nem volt politikai hátterük, pártkötődésük. Tehát megkockáztathatjuk azt a véleményt, hogy 1940 nyaráig és Franciaország vereségéig egyáltalán nem dőlt el, hogy a hazai konspirációt kézi vezérléssel irányítják-e emigrációból egy aktivistacsoport közvetítésével – amelyet „a tekintélyek megegyezése" alapján választottak ki –, vagy valamelyest függetlenedik a kormánytól a földalatti ellenállás, kompromisszumot dolgoznak ki, amely ugyan ingatag lesz, de garantálja a katonai és civil szervezetek autonómiáját.

Karski missziója ilyen értelemben nem sok mindent változtatott, csak megerősítette Kot és Sikorski feltételezését, mely szerint Świętochowskinak és Borzęckinek komoly politikai ambíciói

vannak; arra számítanak, hogy az előbbi delegátusi tisztséget kap a kormánytól. Január elején érkezett meg Franciaországba Świętochowski 1939. december 23-i levele, ez nem hagy kétséget a törekvései felől.[38] Świętochowski meg volt győződve arról, hogy lehetséges az úgynevezett ellenzék, vagyis a Függetlenségi Szervezetek Központi Bizottságába (CKON) tömörült antiszanációs csoportok szoros együttműködése. E megegyezés feltétele az lett volna, hogy előzetesen beleegyeznek a Sikorski-kormány háború utáni, „rövid ideig tartó" diktatúrájába. Erre a pártok gyengesége miatt lett volna szükség, amelyek a harmincas évek végén nem tudták megfosztani a hatalomtól a szanációt.

Igencsak megnehezítette Świętochowski dolgát az, hogy nem volt rendszeres kapcsolata a kormánnyal, bár újabb futárok találkoztak vele (Szymański 1939 decemberében, második megbízatása idején és Jerzy Michalewski 1940 februárjában), s ami nem kevésbé fontos, komoly összegeket adtak át neki. Végül nem jutott el odáig, hogy hivatalos mandátumot kapjon a kormány képviseletére, noha március 10. körül hét kis földalatti szervezet támogatta azt, hogy jelöljék e tisztségre. A szocialista csoportok egy részét képviselő Norbert Barlicki azt írta, Świętochowski az egyetlen megfelelő ember a kormány bizalmi férfiúját illető tisztségre.

Az 1939 őszén szervezett politikai központ később felvette a Politikai Iroda elnevezést.[39] A következők vettek részt a munkájában: Marian Borzęcki, Tadeusz Szpotański, Tadeusz Sławiński, Kazimierz Drewnowski professzor, Romuald Tyczyński, Konrad és Aleksander Olchowicz. Valamiféle rejtélyes kapcsolatban volt a Politikai Irodával a Muskétások nevű titokzatos konspiratív szervezet, élén Stefan Witkowski „Tenczyński" mérnökkel.

Február végén tartóztatták le Marian Borzęckit, Świętochowski legközelebbi munkatársát, Barlickit pedig két hónappal később, ami nyilván gyengítette „Ryszard" úr pozícióját, hiszen így „elvesztette a fonalat". „Ryszard" április második felében elutazott Varsóból, arra számított hogy gyorsan eljut Párizsba. Az út tragikusan végződött: letartóztatták, amikor megpróbálta átlépni a határt. 1941-ben halt meg, az év közepén gyilkolták meg Auschwitzban. A halála után folyamatosan gyengült a Politikai Iroda pozíciója.

1940 közepén a letartóztatások miatt a Politikai Iroda vezetését átvette Szpotański, Sławiński és Drewnowski,[40] a következő hónapokban a szervezet kezdett veszíteni a jelentőségéből. Ugyanúgy csökkent a CKON szerepe, melynek tevékenységében részt vett a szocialista Norbert Barlicki (őt 1940 áprilisában tartóztatták le), a Munkapárt tagja, Franciszek Kwieciński, a már említett Romuald Tyczyński, aki a Racławice csoportot képviselte, és néhány kisebb szervezet küldöttei is csatlakoztak hozzájuk.

Az e helyt említett földalatti aktivisták közül csak azokról tudunk valamivel többet, akik hosszabb ideig tevékenykedtek a földalatti ellenállásban. Szpotańskiról,[41] Varsó egykori alpolgármesteréről, a PPS hívéről tudjuk, hogy 1941 decemberében tartóztatták le, de 1942 március elején sikerült megszöknie a Pawiakból Stanisław Dobrskival, a Honi Hadsereg őrnagyával és Henryk Boruckival, aki a Lengyel Honvédelmi Parancsnokság (KOP) élén állt. A gazdasági életben aktívan részt vevő Sławińskiról, aki publicisztikával is foglalkozott, nem sokkal tudunk többet annál, hogy 1941-ben átadta a Politikai Iroda pénzalapjainak egy részét a nemrég kinevezett delegátusnak,[42] a megszállás alatt pedig a Városi Kereskedelmi Iskolában adott elő, ez volt a Kereskedelmi Főiskola földalatti megfelelője. Valamilyen szinten kapcsolatot tartott az ONR „ABC" aktivistái által alakított Polgári Bizottmánnyal (később Polgári Nemzetszolgálat néven volt ismert). Drewnowski, a Varsói Műszaki Egyetem rektora 1941 novemberéig tevékenykedett a CKON-ben, aztán illegális tanítással foglalkozott, és kapcsolatban állt a Kormányképviselet Művelődési Osztályával. 1942 októberéig tagja volt a Honi Hadsereg (AK) pénzügyeit ellenőrző Revíziós Bizottságnak.

Valamivel többet tudunk Romuald Tyczyńskiről,[43] a ZMW „Vetés" háború előtti aktivistájáról. 1940 áprilisában másokkal együtt szervezte a „Racławice" Paraszti Szabadságharcos Szervezet katonai csoportját, ugyanakkor ő szerkesztette a Lengyel Fegyveres Szervezet *Wojsko i Niepodległość* című lapját. 1940 áprilisában a „Racławice" kilépett a CKON-ből, és csatlakozott a Népi Mozgalom Központi Vezetéséhez, a „Roch"-hoz. Tyczyńskit Krakkóban tartóztatták le a júniusi egyesítő akció során, a

nyomozás idején fél évig a Montelupi börtönben tartották, onnan Auschwitzba, majd a neuengammei koncentrációs táborba vitték. 1945 májusában halt meg, tragikus körülmények között.

Karski jelentéseiben[44] Franciszek Kwieciński neve is feltűnik, aki nagyon aktív volt a konspiráció első időszakában (1942 januárjában tartóztatták le, majd május 28-án agyonlőtték a Varsó környéki Magdalenka mellett, a rękocini erdőben). A háború előtt Kwieciński bekerült a Nemzeti Munkáspárt vezetésébe, ahol Karol Popiel elnök legközelebbi munkatársa volt, vele hozta létre 1937 októberében a Munkapártot. A konspirációban vette át a párt irányítását, miután 1940. április 18-án letartóztatták Władysław Tempka elnököt. Emellett ő szerkesztette a párt *Głos Warszawy* című lapját. 1940 júliusában a Munkapárt képviselőjeként tagja lett az úgynevezett Közös Kormányképviseletnek, majd a PKP-nek. 1940 decemberében fontos szerepet játszott a delegátusi tisztségre pályázó Cyryl Ratajski kampányában.

Amióta belekezdett a konspirációs tevékenységbe Świętochowskinak számos ellensége volt úgy a hazai földalatti ellenállásban, mint az emigráns hatalmi intézményekben. Tokarzewski és Rowecki is egyértelműen lekezelte. Az előbbi így fogalmazott a háború utáni visszaemlékezéseiben: „Kezdettől fogva komoly nehézségeim voltak Świętochowski professzor bizottságával." Nem elég, hogy nem volt tehetsége a konspirációhoz, minduntalan „előállt azzal az igénnyel, hogy kizárólag ő képviselje személyesen és politikailag az országban Sikorski tábornokot, aki szeptemberben, amikor már elindult külföldre, teljhatalmat ruházott rá, és állandó kapcsolatot tartott vele. Mi is tudtunk arról, hogy pénzalapokkal is bőségesen ellátta."[45] Rowecki a következőket írta 1940. február 22-én kelt felderítői helyzetjelentésében:

> „Az utóbbi [Świętochowski] magára vállalta és próbálja eljátszani azt a szerepet, hogy ő a kormány pénzügyi nagykövete. Ezzel káoszt teremt, S. eljárása pedig csak növeli a zűrzavart, nota bene saját személyes és pártszempontjai alapján juttat másoknak a rendelkezésére bocsátott anyagi eszközökből."[46]

A hazai néppártiak sem rajongtak Świętochowskiért. Józef Niećko nem sokkal a háború után jegyezte fel a következőket:

> „Kétség nem férhet ahhoz, hogy a Politikai Iroda, Ryszard Świętochowskival az élen, Kot professzor utasítására jött létre, aki a kormány tagja volt. Ez a kormány tájékoztató jellegű kirendeltsége volt. Azzal a feladattal bízták meg az irodát, hogy mindenféle konkrét hírekkel szolgáljon az emigráns kormánynak mindarról, ami a megszállás alatt pellengérre állított országban történik. Ha tényleg tájékoztató céllal jött létre az Iroda, akkor R. Świętochowski önkényesen tágította a feladatkörét. Hamar belekezdett ugyanis egy politikai döntéshozó központ alakításába, amely a Független Szervezetek Központi Bizottsága nevet kapta."[47]

Franciaországban pontosan Sosnkowski tábornok volt Świętochowski legfőbb ellenfele. Az április 8-án kelt 3. számú utasításban hűvösen írt Roweckinek:

> „Azt kívánja a főparancsnok, hogy vessenek véget Varsó területén a személyes és politikai viszályoknak. Azt is tudatni kell Varsóval, hogy a megszállt területek parancsnokának harmonikus együttműködést kell folytatnia RS (Kalinowski) mérnökkel, aki a főparancsnok bizalmát élvezi. Örülnék, ha ez megvalósulna."[48]

Sosnkowski valószínűleg nem volt teljesen őszinte, hisz, mint Karol Popiel említette visszaemlékezéseiben, személyes okból nem kedvelte Świętochowskit, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Popiel sem írt jóindulatúan Sosnkowskiról. De hát ezt mégiscsak följegyezte:

> „Ennyi év távlatából arra a következtetésre jutok, hogy Sosnkowski azért is lehetett ilyen különleges kapcsolatban velem, mert barátságban álltam a sógorával, Ryszard Świętochowski mérnökkel (az ő apja volt »az igazság képviselője«, a híres Aleksander), ezért feltételezhette rólam, hogy nem ismeretlenek előttem bizonyos, rá nézve kompromittáló családi jellegű titkok. Ugyanis Sosnkowski

miatt esett szét Świętochowski házassága, méghozzá olyan okokból, amelyek igen rossz fényt vetnek rá. Egyébként ez nem is volt hétpecsétes titok bizonyos varsói körökben."[49]

Marian Borzęcki

Marian Borzęcki befolyásos személyiség volt a háború előtti Lengyelországban.[50] Már 1918-tól részt vett az újjászülető Lengyel Államrendőrség vezetésében, először a Belügyminisztériumban, a Rendészeti Osztály élén állt, aztán a Városi Rendőrség Főfelügyeletét irányította, végül ő lett az Államrendőrség helyettes, (1919–1921) majd főparancsnoka (1923–1926). Ő volt a rendőrségi törvénytervezet egyik szerzője. A májusi államcsíny után már nem volt olyan töretlen a politikai karrierje, bár 1927-től 1934-ig alpolgármesteri tisztséget töltött be Varsóban. A jelek szerint a politikai szimpátiák határozták meg a viselkedését, kezdetben együttműködött a Népi-Nemzeti Szövetséggel és a Nemzeti Párttal, később pedig a Munkapártban (1937-től) és a Morges-i Frontban tevékenykedett. 1939 szeptemberében bekerült Varsó városának Állampolgári Bizottságába.

*A titkos állam történeté*ben Karski egy egész fejezetet szentel Borzęckinek, akit Borecki néven szerepeltet. Egy barátja, Gintowt Dziewałtowski, a fiatal hegedűművész juttatta el hozzá, aki zenei karrierjét föláldozva teljes egészében a földalatti ellenállásnak szentelte magát. Karskit is bevonta, állítólag ő küldte el az első megbízással Poznańba, hogy konzultáljon a szerveződő földalatti nemzeti ellenállás résztvevőivel. Nem sokkal később a Gestapo elfogta, majd kivégezte Dziewałtowskit. Poznań nem szerepel az emigrációban készített jelentésekben, tehát úgy tűnik, *A titkos állam történeté*ben olvasható, Poznańról szóló részlet a Karski łódźi látogatásáról maradt emlékekre épül.

Amikor Karski először találkozott Borzęckivel, „sok konspirációs csoport és központ" tevékenykedett, tulajdonképpen „minden ember létrehozhatta a saját csoportját, aki meg volt áldva fantáziával, kezdeményezőkészséggel, ambícióval és bátorsággal". A földalatti tevékenység kormányrúdját lassan, de biztosan kezdték átvenni a háború előtti politikai pártok. Egyre sürgősebbé vált

az a feladat, hogy rendszeres kapcsolatokat építsenek ki az emigráns kormánnyal, mert a pártoknak „szükségük volt arra, hogy a kormány támogassa őket, és elismerje az országban betöltött szerepüket"; arra is számítottak, hogy „a kormány tájékoztatja a szövetségeseket a nézeteikről". Ehhez szükség volt politikai emisszáriusra, mert a futárok nem nagyon látták át a konspirációs szövetségeket és – ami nem kevésbé fontos emigrációban élő tárgyalópartnereiknek – intrikákat. Gyakoribb volt ugyanis a versengés az aktivisták között, mint az együttműködés, mindegyiknek saját elképzelései voltak az éppen követendő stratégiáról, más taktikát dolgoztak ki a befolyásért folytatott harcra, amelyet a megszállás után kell majd megvívni. Szinte mindannyian egyetértettek abban, hogy közel van ez az idő. Senki sem tudta biztosan, érvényben marad-e az a törékeny kompromisszum, amelyet 1939 őszén dolgoztak ki a földalatti ellenállás résztvevői.

Karski könyvében befolyásos ügyvédként mutatta be Borzęckit, aki kicsit politikus, kicsit tudós, és 1926 óta a szanációs kormányok ellenfele volt. Továbbra is a háború előtti lakásában élt, a valódi nevét használta, ami kicsit meglepte Karskit. De megértéssel fogadta Borzęcki magyarázatát, mely szerint túlságosan ismert személyiség ahhoz, hogy más személyazonosság mögé rejtőzhessen. Ettől eltekintve próbált óvatos lenni, nem tartott a lakásában konspirációs anyagokat, s a gyűrűjében elrejtett egy adag ciánt arra az esetre, ha a Gestapo nyomozást indítana utána. A megszállás első hónapjaiban meglehetősen elterjedt volt ez a viselkedés, elég, ha Niedziałkowskit és Ratajt említem; sajnos tragikusan végződött számukra az ellenfél lebecsülése.

*A titkos állam történeté*ben azt írja Karski, noha ez nem pontosan így volt, hogy Borzęcki Lwówba akarta küldeni, szovjet megszállás alá, onnan pedig Románián át Franciaországba. Olyan szigorral adták át a politikai instrukciókat Karskinak, „amilyet az apának kell időnként mutatnia fia előtt"; „a lehető leghűségesebben, a legaggályosabb pontossággal kellett beszámolnia a beszélgetésekről" Párizsban és Lwówban. Ezek a szavak úgy hangzanak, mint a varázsigék, a lelkiismeretre apellálnak, de a politikusoknak, akik Karskira bízták a titkaikat, nem volt más lehetőségük

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

arra, hogy megóvják magukat a futár nem teljesen kizárható indiszkréciójától, valamint attól, hogy szubjektív véleményt formáljon a megbízójáról és a csoportjáról. De vajon tényleg volt-e jelentősége annak, hogy hűségesen megőrizzen minden szót vagy árnyalatot, vagy egyszerűen a politikai pártok állandó feszültségben élő ellenálló vezetői túlzott komolysággal kezelték a saját ötleteiket? Ma már tudjuk, hogy gyakran alulinformáltak voltak, eltúlozták a saját csoportjuk jelentőségét és a táborukat képviselő emigráns politikusok lehetőségeit.

Ez különösen a Nemzeti Párt esetében szembetűnő, amely állandó vitákat folytatott mind Lengyelországban, mind az emigrációban, elfecsérelve ezzel komoly társadalmi tőkéjét. De a nemzeti aktivisták számára is, akik lerakták a saját konspirációjuk alapjait – és Borzęcki is közéjük tartozott – világos volt, hogy kiemelkedő fontosságú „az állam folytonosságának" megőrzése „annak minden jogi és morális aspektusában, valamint a harci szellem". A Lengyelországban működő földalatti államnak – és e szavakban Borzęcki véleményét fogalmazza újra Karski – „újjá kell teremtenie minden állami hivatalát és intézményét", hogy elejét vegye a megszállóval való bármiféle politikai kollaborációnak: kulcsfontosságú volt hát az, hogy meggyőzzék a szövetségeseket mind az emigráns, mind a hazai földalatti hatalmi struktúrák törvényességéről.

Ami a hazai viszonyokat illeti, Karski beszámolója arra utal – bár nem tudjuk, mennyire árnyalt –, hogy a nemzeti politikusok a földalatti ellenállás föderatív, nem pedig centralizált modellje mellett álltak ki, a katonai konspirációt pedig alá akarták vetni a pártok szigorú felügyeletének. Állítólag Borzęcki azt mondta, hogy „a politikai életnek [az illegalitásban] a teljes szabadság körülményei között, fesztelenül kell zajlania", vagyis „minden pártnak és politikai tömörülésnek cselekvési szabadsággal kell rendelkeznie a földalatti államban", feltéve, ha aktívan harcol a megszálló ellen és deklarálja, hogy a „demokratikus Lengyelország építésére" törekedik. Mindamellett, szögezte le Borzęcki, „minden földalatti csoport átadhatja a földalatti hadseregnek a saját katonai erőit", és ugyanakkor kapcsolatban maradhat velük. A földalatti hadsereget egyetlen főparancsnokságnak kell vezetnie.

Marian Kozielewski

Bár legalább annyi minden választotta el a nemzeti érzelmű Borzęckit Piłsudski híveitől, így Marian Kozielwski ezredestől, mint amennyi összekötötte őket, Marian irányította az öccsét Borzęckihez. Karski kétszer találkozott Marian Borzęckivel, mielőtt kiutazott Franciaországba, erről már beszámoltak Karski életrajzírói.[51] A második találkozás fontosabb volt, erre valószínűleg 1939 november végén vagy december elején került sor. Ezen Borzęckin kívül még négy férfi vett részt, de a találkozó alatt főként Borzęcki szónokolt, hevesen kikelve a szanáció ellen. Nem tudjuk biztosan, Świętochowski is szót kért-e, de ha igen, biztos támogatta a Piłsudski-tábor konspirációját vádoló Borzęckit, mert attól tartott, hogy a háború után megint át akarják venni a hatalmat az ezredesek, félreállítva Sikorskit.

A legfontosabbnak számunkra azonban az látszik, milyen ismeretsége volt Borzęckinek a rendőrségben, mert elég valószínű, hogy ismerte Karski bátyját, Marian Kozielewskit, aki 1934-től volt a varsói rendőrség parancsnoka. Azokban az években, amikor Borzęcki vezette a rendőrséget, előbb a járási, majd a körzeti parancsnok felelősségteljes tisztségét töltötte be Nowogródekben, Będzinben járási, Lwówban pedig vajdasági parancsnok volt.

Amikor Varsót védték szeptemberben, biztos találkoztak az Állampolgári Bizottságban. 28-án, egy nappal a kapituláció után Starzyński polgármester Walerian Czuma tábornok és Mieczysław Niedziałkowski képviselő jelenlétében azt ajánlotta Kozielewskinek – informálisan, állampolgári kötelességtudatára apellálva –, maradjon a posztján, feltéve, ha a rendőrséget kizárólag rendészeti és rendfenntartó feladatokra használják. Földalatti ellenálló társai és a történészek egybehangzóan azt állítják, hogy Kozielewski már október 1-jétől rendelkezésére állt az SZP szerveződő parancsnokságának mint a varsói kék rendőrség aktív parancsnoka. Andrzej K. Kunert[52] még azt is sugallja, hogy Kozielewski nagyjából ebben az időszakban rendelte alá magát a Függetlenségi Szervezetek Központi Bizottságának, amelyet Borzęcki képviselt; ezt maga Karski is megerősíti. Ebben a kontextusban teljesen érthetőnek tűnik az, hogy öccse misszióit az alakuló rendőri konspiráció érdekében is föl akarta használni.

Minden rendőrnek szembesülnie kellett azzal a dilemmával, hogy miként egyeztethető össze a lengyel államhoz és az emigrációs kormányhoz való hűség a megszálló hatóságoktól való szolgálati függőséggel. Utóbbiak megkövetelhetik, hogy esküdjenek hűséget a Harmadik Birodalomnak és a Führernek. Ez fokozottan vonatkozik Kozielewskire mint parancsnokra, aki arra kérte az öccsét, adja át Párizsban azt az információt, hogy ő sosem tesz ilyen esküt.

A Kozielewski fivérek nem sokkal azután találkoztak, hogy Karski visszatért Varsóba. Marian Kozielewski állítólag hamis papírokat is szerzett neki, amelyek igazolták, hogy a német hadseregnek termelő üzemben dolgozik, és hűséget esketett vele egy meg nem nevezett konspirációs szervezetnek. Miután először találkozott Borzęckivel, Karski november végén, decemberben indult első konspirációs misszióira Poznańba, Łódźba, Lublinba, Krakkóba és állítólag még Vilnába is, utolsó állomása pedig Lwów volt. Mai ismereteink szerint biztosan járt Lwówban (erről majd később írok bővebben) és Łódźban. Az utóbbit szembetűnően elnémetesedett városként írja le a jelentésében – tömegestül telepítették ki a lengyel lakosságot.

Később alaposabban megnézzük, milyen benyomást tettek rá a német és szovjet megszállás alá került területek. Itt viszont abba a kérdésbe ütközünk, hogy vajon Karski melyik feljegyzései a legkorábbiak. A történész tapasztalata azt súgja, hogy a legrégebbi feljegyzések, vagyis az első jelentések a legértékesebbek, amelyeket Angers-ban írt. *A titkos állam történetének* megfelelő részletei lennének a következők, és csak ezek után jönnek a háború utáni közlemények. De mivel *A titkos állam története* a kalauzunk Jan Karski háborús curriculumában, illendő ezzel kezdeni.

Meglepődve tapasztaljuk (bár ha elgondolkodunk egy pillanatig rajta, már nem is csodálkozunk annyira), hogy *A titkos állam történetének* 1939–40-es részletei nem nagyon egyeznek Karski későbbi közleményeivel. A „nem nagyon" nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem. Érzésem szerint sok mindent ki lehet olvasni a könyvből arról az időszakról, de ne feledkezzünk meg arról, hogy a könyv propagandacélokból íródott, így a rosszfiú szerepet kizárólag a megszállóknak szánja benne, egy szó sem esik a lengyel

kollaboránsokról, a konspirációban részt vevő személyekre vonatkozó magánjellegű információkat pedig – amennyire lehet – titkolta. Nem szerepel hát a könyvben Karski bátyja, Marian Kozielewski sem, aki pedig meghatározó szerepet játszott konspirációs tevékenységének kezdeti időszakában.

Marian Kozielewski életrajzát egész jól ismerjük a konspirációval foglalkozó történészek, mindenekelőtt Andrzej K. Kunert erőfeszítéseinek köszönhetően, bár még nem írtak kimerítő monográfiát a Kozielewski által létrehozott Állambiztonsági Testületről (PKB). Marian Stefan Kozielewski (1897–1964) sokkal idősebb volt Jannál, két évvel az öccse születése előtt végezte el Łęczycában a pedagógiai tanfolyamot. Korábban a szülővárosában, a łódźi II. Gimnáziumban tanult, de előttünk ismeretlen okból félbeszakította a tanulmányait. Nagyon hamar belépett a Lengyel Légiókba, 1914 szeptemberében az I. dandár harmadik zászlóaljában szolgált, majdnem egy évvel ezután megsebesült. 1916-ban tért vissza, eleinte irodai szolgálatra osztották be, nem küldték ki a frontra. 1917 júliusában, az esküválság idején Józef Piłsudski mellett állt ki, és több ezer bajtársával együtt internálták Szczypiornóban, majd Łomżában. 1918 márciusában szabadult. Rögtön bekapcsolódott a Lengyel Katonai Szervezet konspirációs tevékenységébe a Brzeziny környéki Rogówban.

1918 novemberében, a fordulat idején német csapatokat fegyverzett le bajtársaival a szülővárosában, Łódźban és a közeli Brzezinyben. Az újjászületett Lengyel Hadseregben eleinte a koniówi lövészek 28. gyalogezredében szolgált, 1919 júliusában pedig belépett az épp akkor alapított Államrendőrségbe. A lengyel–szovjet háború idején önkéntes rendőrszázad parancsnoka volt, 1923-ban a Köztársaság új határát őrizte Vilna környékén, azon a területen, amelyet Lucjan Żeligowski tábornok foglalt el. A pályája eztán már kizárólag a rendőrséghez kötődött, ott szolgált, és haladt fokról fokra felfelé a ranglétrán.

Szinte az egész országot megismerte rendőrként: szolgált Kozienicében, Włoszczowában, Opatówban, Kielcében, Będzinben, Nowogródekben és Lwówban. Végül 1934 júniusában fontos és

nagy presztízzsel járó tisztséget kapott, kinevezték alezredesi rangban az Államrendőrség varsói parancsnokának. 1939 szeptemberében a kevés számú magas rangú állami tisztviselő egyikeként amíg védték a várost mindvégig a posztján maradt, rendőri kötelességeit összekötve a társadalmi jellegű Polgárőrség felügyeletével.

A kapitulációs egyezményben azt is kikötötték, hogy a rendőrség állománya szolgálatban marad, természetesen német felügyelet alatt. Ez mentette meg Kozielewskit és bajtársait a fogságtól. Varsó polgármesterétől, Stefan Starzyńskitől, az Állampolgári Bizottság tagjaitól és a Varsó védelmét irányító törzstől kapott felhatalmazást arra, hogy továbbra is betöltse a parancsnoki tisztséget. A fővárosi rendőrség kötelékébe tartozó más tiszteket is rávett erre, azt sugallva nekik, hogy ez lesz az egyetlen működőképes és részben fegyveres lengyel tömegszervezet, amely még fontos szerepet játszhat, és biztosan mérsékelheti a katonai vereség utáni káosz katasztrofális következményeit.

Amikor megkezdődött német felügyelet alatt a rendőri egységekből álló hálózat demilitarizálása és átszervezése, Kozielewski már az első nap felvette a kapcsolatot az SZP (Lengyelország Győzelmének Szolgálata) vezérkarával. 1940. május 7-ig, a letartóztatásáig ő töltötte be Varsó városában a Lengyel Rendőrség parancsnoki tisztségét. Miután letartóztatták, a Lengyel Rendőrség tisztjeinek egy csoportjával együtt a Pawiak börtönben raboskodott 1940 augusztusáig, majd 14-én az első transzporttal vitték az auschwitzi koncentrációs táborba. 1941 májusában szabadult, eztán a megszállás végéig Varsóban rejtőzködött, inspektorként, majd parancsnokként vezette a Kormányképviseletnek alárendelt Állambiztonsági Testületet és az Önkormányzati Őrséget.

1943 novemberében vonult vissza az aktív konspirációtól, de harcolt a varsói felkelésben, és meg is sebesült. 1946 januárjában az öccse segítségével jutott ki Nyugatra. Sok nyoma maradt az emlékirat-irodalomban mind a hivatalos, mind pedig a konspirációs tevékenységének.

Egy száraz életrajz nem ad választ minden felmerülő kérdésre. Miféle nézetei voltak a kék rendőrség elő számú parancsnokának,

milyen elképzelései voltak a világról és Lengyelországról? Milyen elveket követett Marian Kozielewski? Karski sok interjúban és közleményben hangsúlyozta, hogy a bátyja Piłsudski deklarált híve volt, hűségesen kitartott a légiós hagyományok mellett, rajongott a marsall legendájáért, és nyilván jó barátja volt minden légiós bajtársnak, különösen az I. dandár harcosainak. De nem tudni, mennyiben köszönheti annak a karrierjét, hogy a bajtársai nagyra értékelték, hogy hűségesen kitart Piłsudski eszméi mellett, feltétlen engedelmességgel viseltetik elöljárói iránt, akik nagyrészt szintén az I. dandárból és a POW-ból (Lengyel Katonai Szervezet) kerültek ki, és mennyiben annak, hogy elismerték a hozzáértését és tehetségét.[53]

Bizonyos jelek arra utalnak, hogy Kozielewski nem csupán a szanáció megbízható embere volt, akire nehéz és felelősségteljes feladatokat bíztak – ezt sugallja az is, hogy kapcsolatban állt Borzęckivel, bár nem tudom eldönteni, hogy már a harmincas évek végén is közeli ismeretségben álltak, vagy csak Varsó védelme idején ismerték meg jobban egymást. Mint már írtam, Borzęcki egészen a háború kitöréséig közel állt a nemzeti csoportokhoz, és egyértelműen szanációellenes nézeteket hirdetett. Ilyen összefüggésben nem is annyira az a meglepő, hogy Kozielewski különleges megbízással küldte az öccsét a köztársasági elnökhöz – ki kell-e tartson a Lengyel Rendőrség parancsnoki posztján, előre bejelentve azt, hogy nem tesz esküt a németeknek –, hanem inkább a másik, a titkos üzenet, amely Kazimierz Sosnkowski hadseregtábornoknak szólt. Karskinak azt kellett közölnie az elnökhelyettessel, hogy a bátyja őt tekinti a Parancsnok egyetlen lehetséges utódjának, és mindenekelőtt hozzá lojális.

A lengyel konspiráció története általában véve úgy alakult, ahogy azt előre látta Marian Borzęcki. A ZWZ–AK Főparancsnoksága szinte minden katonai szervezet fölött átvette az irányítást, kivéve a kommunistákat és a szélsőséges nacionalistákat. A konspiráció első két éve alatt a politikai szárny fokozatosan kialakította a szervezeteit, ugyanakkor még mindig hatékonyabb maradt a katonai szárny. De ez csak azután vált lehetségessé, hogy a politikai élet

margójára szorították a CKON aktivistáit, akiket Świętochowski és Borzęcki képviselt. Úgy néz ki, főként az okozta a kudarcukat, hogy nem hajlottak a kompromisszumra, s nem bíztak a háború előtti tisztikarban. Úgy gondolták, az a hátországa lehet azoknak, akik megpróbálják helyreállítani a szanációs elitek befolyását.

Történeti távlatból nézve nyilvánvalónak látszik, hogy csak a háború előtti tisztekre épülhettek a földalatti hadsereg szervezetei. Ők garantálták a földalatti államapparátus olajozott működését – ezen most nem annyira technikai készségeket, mint inkább azt a képességet értem, amely lehetővé teszi a társadalmi támogatás megszerzését –, és azt, hogy létezett centralizált összlengyel földalatti hadsereg. Egyrészt a civilek magukban nem tudták volna elérni, hogy hallgassanak rájuk és megbízzanak bennük az esküt tett katonák, akik készen álltak az ellenállásra és a bosszúra, másrészt könnyű célpontok voltak a Gestapo számára, és nem örvendtek túl nagy népszerűségnek az egyszerű állampolgárok körében, akik mindennap a túlélésért küzdöttek. Ugyanakkor sok-sok emigráns politikus, Kot miniszterrel az élen még sokáig áltatta magát azzal, hogy elég Sikorski tábornok tekintélyével támogatni megfelelő, megbízható politikusokat ahhoz, hogy kézi vezérléssel szabályozhassák a távoli Franciaországból a földalatti ellenállók minden lépését.

Karski a CKON és személy szerint Borzęcki képviselőjeként írja le magát, amikor beszámol első angers-i missziójáról *A titkos állam történetében*; ez a változat, bár nagyon képszerűen ábrázoja az eseményeket, más, korábbi közleményei fényében legalábbis kétségesnek látszik. 1944. február 17-én Londonban, nem sokkal azelőtt, hogy megint kiutazott az Egyesült Államokba, készített egy anyagot *Jelentés Jan Karski 1940. évi missziójáról* címmel.[54] Ebben a „szigorúan titkos" jelzéssel ellátott dokumentumban (még visszatérek rá) csupán egyszer említi Borzęckit, és akkor sem a főszereplők között. Karski egyértelműen azt sugallja a jelentésben, hogy a bátyja, Marian Kozielewski alezredes hozta össze Borzęckivel, ő volt a vállalkozás fő kezdeményezője.

„Egyikük [Kozielewski] igen szoros kapcsolatban állt a megboldogult (3) [Borzęckivel], és vele egyetértésben küldött engem a kormányhoz. Technikailag a megboldogult (3) szervezte az utamat, amelyet, mint később kiderült, Kaczyński atya tett lehetővé."

A jelentésben nyilván a leendő vallás- és közoktatásügyi miniszterről, Zygmunt Kaczyński atyáról van szó, aki 1940 márciusában már Rómában volt, onnan levelezett a párizsi lengyel hatalmi központtal a krakkói Pártközi Egyeztető Bizottság ügyeiről, melynek szervezésében az atya is aktívan részt vett. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem került sor a korábban említett beszélgetésre, s ugyanez vonatkozik a futár és a Politikai Irodát, esetleg a CKON-t is irányító csoport találkozására, amelyen Świętochowski is jelen volt.

Ki bízta hát meg valójában Karskit 1940 januárjában a párizsi és angers-i misszióval, Kozielewski vagy Borzęcki? A jelek szerint inkább az előbbi. A misszióhoz időben legközelebb álló dokumentumban, Karski 1940 második felében készült jelentésében, amelyen a „Jan Kanicki (10)"[55] aláírás látható, nem esik szó Borzęckiről. Ugyanakkor a jelentés első részében – *A szerző személyi adatai* – rövid beszámoló olvasható hősünk sorsáról, amelyet addig követhetünk, amíg Radom környékén meg nem szökött a fogolyszállítmányból; ezt követően maga Karski vagy esetleg a vele beszélgető társ (az *Adatok*at harmadik személyben ismerteti) följegyzi:

„Politikai tevékenységet folytatott az országban, járt (illegálisan) Lwówban, Łódźban, Vilnában, Poznańban, Lublinban, Krakkóban és másutt is. Konrad úr... (2) fivére, és vele dolgozik. 1939 december végén Konrad úrral... (2) együtt terjedelmes jelentésben számolt be a hazai helyzetről a Lengyel Köztársaság angers-i kormányának, és Dawidowicz úr... (6), az egyik szomszédos ország chargé d'affaires-énekᵃ közvetítésével juttatta el. A kormány 1940 januárjában, az év első napjaiban kapta meg ezt a jelentést."

ᵃ Chargé d'affaires – önálló, ideiglenes, a nagykövetet helyettesítő vagy egy-egy ügy elintézésével megbízott diplomáciai ügyvivő; a diplomáciai képviselők harmadik csoportja. *(A ford.).*

Az 1944 februárjában készült jelentésében beszámol az 1940. januári első missziójáról. Ebben azt állítja, hogy szorosan együttműködött a bátyjával, valójában az ő személyes emisszáriusaként vagy a kék rendőrség keretén belül létrehozott konspiráció szervezetének emisszáriusaként utazott ki. Karski azt írta: „Arra korlátozódott az egész misszióm, hogy átadjam azokat az anyagokat, amelyeket a Varsó fővárosi Államrendőrség akkori parancsnoka (1) [Kozielewski alezredes] bízott rám. Ezeket az anyagokat a Köztársaság angers-i kormányához kellett eljuttatnom, illetve a hazai ügyekért felelős miniszternek kellett átadnom." A későbbiekben följegyezte, hogy terjedelmes jelentést készített Kot miniszternek, és ma – vagyis 1944-ben – már nem emlékszik annak részleteire. Mint külön kiemelte, a varsói kapitulációs egyezményben lefektették, hogy mind Starzyński polgármester, mind a varsói rendőrség parancsnoka, Kozielewski alezredes a tisztségében marad. A fővárost védő Állampolgári Bizottság tagjai elfogadták ezt a feltételt, bár maga Kozielewski attól tartott, hogy a németek hamar átlátják, mik a valódi szándékai a parancsnoksága alá tartozó rendőrséggel, és „likvidálni fogják".

Mint tudjuk, Kozielewskit bizonytalanság gyötörte, nem tudta, meddig mehet el a németekkel való együttműködésben. Még nem volt világos, miféle esküt követelnek a megszállók a rendőröktől (a feladatok lojális végrehajtását várják, vagy hűséget kell esküdni a Harmadik Birodalomnak, netán a Führernek). Kozielewski megkérdezte hát a kormányt, hogy az utóbbi esetben parancsot kell-e adnia a rendőrség feloszlatására, aminek nyilván komoly következményei lennének rá és legalább a legközelebbi munkatársaira nézve. Ő maga semmiképp sem szándékozott hűségesküt tenni. Az öccsére bízta a Lengyel Rendőrség „megbízható embereinek pontos névsorát és azt a tervet, hogy bizonyos szervezeti keretek közé kellene helyezni őket". A rendőrség, amelynél a megszálló hagyott valamennyi személyi fegyvert, „felbecsülhetetlen érték lehet a felkelés első időszakában". Kozielewski ezért „emellett azt is tervezte, hogy beépíti ezt a szervezetet az alakulóban lévő hivatalos földalatti mozgalomba".

1944-ből való a jelentés, és mikor Karski emlékezetébe idézi a misszió céljait, hangsúlyozza, hogy a bátyja kissé naivan arra számított, hamar véget ér a háború, a rendőrtiszti kar pedig elvhű, így a rendőrség teljes állományát képes rákényszeríteni arra, hogy lojális legyen a konspirációhoz. Bár továbbra sincs alapos, kimerítő monográfia erről az intézményről, ma már tudjuk, hogy csak a rendőrség egy része – még azt sem tudjuk, mekkora része – tette le a vizsgát hazafiságból és emberi tisztességből.

A német megszállók politikája. A Lengyel Rendőrség

Több mint egy évtizede jelent meg Adam Hempel műve,[56] a *Lengyel Rendőrség (Polnische Polizei),* mely a rendőrség – ezt kéknek nevezték az egyenruha színéről – szervezeti berendezkedéséről és tevékenységéről számol be. Mindmáig ez az egyetlen forrás, mert nem folytatta senki az általa megkezdett kutatásokat. Nem dolgozták fel továbbra sem a belügyminisztériumi levéltárban őrzött történeti forrásokat. Ezek főként a lengyel földalatti ellenállásból származó, konkrét rendőrökről vagy bizonyos eseményekről készült jelentések, amelyekben az illetők részt vettek, de vannak regionális névsorok is azokról a rendőrökről, akik túl messzire mentek a megszállókkal való együttműködésben. Vannak más források is, amelyeket Hempel ismeretlen okból teljesen figyelmen kívül hagyott: a volt kék rendőrök háború utáni nyomozási és periratai (az eljárás az 1944. augusztus 31-i, a kollaboránsok felelősségre vonásáról szóló rendelet alapján folyt), a megszállás éveiből maradt bírósági anyag, a legális (kollaboráns) és a földalatti sajtó, valamint a londoni levéltárakban őrzött hazai jelentések.

Két dolog látszik a legfontosabbnak: mit tudott a lengyel társadalom a rendőrség tevékenységéről, és hogyan értékelték különböző társadalmi csoportok a rendőrséget mint intézményt, illetve az egyes tagjait. A lengyel rendőröket már október 30-án felszólították arra, hogy térjenek vissza a szolgálatba, ugyanakkor a szolgálat alapelveit és szervezetét Hans Frank 1939. december 14-én kiadott rendeletében határozták meg véglegesen. 1941 közepéig

eléggé elnézően bántak a rendőrséggel a német hatóságok. Akkor következett be változás, amikor keményebb lett a megszállók politikája, ez többek között abban nyilvánult meg, hogy fokozatosan emelték falun a beszolgáltatott termények mennyiségét, a városi razziákon pedig egyre több lengyelt gyűjtöttek be, majd hurcoltak a Harmadik Birodalomba kényszermunkára.

Azért bántak a németek szigorúan a kék rendőrökkel, mert elhúzódott a Szovjet-Oroszországgal vívott háború, és valószínűleg azért is, mert megkezdték az előkészületeket a zsidó lakosság kiirtására. Semmi sem utal arra, hogy a változások okai között a köztörvényes bűnözés eseteinek ugrásszerű emelkedése is szerepelt volna. Lehet, hogy a németek tisztában voltak a társadalom fokozódó elszegényedésével (ez falun még inkább érezhető volt), aminek következtében törvényszerűen emelkedett a lopások és a rablótámadások száma, aktivizálódott az élelmiszer-csempészet; a ritkán lakott területeken részint a szovjet fogolytáborokból, 1942 tavaszától pedig a fölszámolt zsidó gettókból megszökött menekültek rejtőzködtek.

A német megszállók a Lengyel Rendőrséget lengyelországi politikájuk eszközeként kívánták felhasználni, ahogy azt meg is tették. Másodlagos probléma, hogy ezt a politikát hogyan definiáljuk, úgy-e, hogy „arra törekedtek, hogy fegyveres összetűzésben fizikailag megsemmisítsék a legyőzött nemzetet", vagy úgy, hogy brutális gyarmatosító politikát folytattak, amelynek szellemében a leigázott nemzetet előbb megfosztották elitjétől, aztán kizsákmányolták gazdaságilag az elviselhetőség legvégső határáig, majd annyira terrorizálták, amennyire ennek a kizsákmányolásnak ellenállt. Ha így határozzuk meg a német politikát – bár ezt ritkán fogadják el a lengyel kutatók –, könnyebben érzékelhető az intézmény evolúciója. A megszállás első éveiben a lengyel rendőrök többsége nyilván tudatában volt annak, hogy a helyi önkormányzat nélkülözhetetlen és bizonyos mértékig autonóm intézményében szolgál. Amikor 1942-ben látták, hogy egyre kíméletlenebbül terrorizálják a társadalmat, egy részük beletörődött abba a ténybe, hogy a megszállók erőszakszervezetében szolgál, amit kollaborációnak tekintenek, a többiek pedig csatlakoztak az egyre jobban kiépülő Lengyel Biztonsági Testülethez.

A német megszállók politikája véleményem szerint nem tekinthető előre lefektetett alapelvek következetes megvalósításának, inkább különböző lényegi átalakulásokkal tarkított folyamat volt. Mindenekelőtt racionális előfeltevések vezérelték őket, nem a lengyel helóták megalázásának vagy kiirtásának alig leplezett vágya. (Ez nem jelenti azt, hogy a németek nem vetették meg a lengyeleket, de a megszállás politikáját mindenekelőtt a veszteségek és nyereségek egyenlegére alapozták.) A németeknek nem volt könnyű megmaradni a mérsékelt gyarmatosító politika keretei között – Hans Frank beszélt 1939. október 3-án Poznańban Lengyelországról úgy, mint a Führer akaratából létrehozott német gyarmatról –, mert a lengyel társadalom egészében véve bojkottálta ezt. E politika szellemében nem járt eltérő bánásmód a különböző társadalmi csoportoknak, így tehát nem adtak teret a nyíltan kollaboráns fellépésnek. A különböző rétegek képviselői – főként kispolgárok és jómódú parasztok – a társadalmi megtorlástól tartva privát céljaik elérése érdekében inkább a megszállók által létrehozott intézmények hivatalnokaira próbáltak hatni, például feljelentették a konkurenseiket, de állandó együttműködést nem vállaltak. A kollaboráció talán nagyobb biztonságérzetet adott volna a társadalom tagjainak, lehetővé téve a rövid távú érdekek érvényesítését, de nehéz lett volna ilyen bizonytalan alapra építeni a társadalmi felemelkedést.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a megszállás kezdetén megfogalmazott német direktívák nagyrészt az általánosságok szintjén jelölték ki a politikai célokat, és nagyon tágan definiálták a német rendet fenyegető lengyel értelmiségi csoportot. Dr. Erhard Wetzel és dr. Gerhard Hecht 1939. novemberi memoranduma szerint ebbe a csoportba tartozott minden személy, akinek volt valamilyen vagyona és legalább középfokú végzettsége. Ez pedig a társadalom több mint 10%-a volt, amely igen egyenetlenül oszlott meg az elfoglalt területen. „A Birodalom lengyel ellenségeinek" közel a fele természetesen Varsóban, az egyetlen olyan lengyel városban élt, amelynek több mint egymillió lakosa volt.

A város, amely sok vért vesztett a szeptemberi védelmi harcokban – a sebesültek és a halottak száma összesen 60 000 volt –, olyan lett, mint egy kibiztosított gránát.[57] A megszállás kezdete óta jelentékeny rendőri erők állomásoztak Varsóban, ezeket a Gestapo székházából, a Szuch utca 25-ből és a Biztonsági Rendőrség (Sicherheitspolizei) vizsgálati börtönéből, a Dzielna 24–26. szám alatti Pawiakból irányították. A két másik börtönben (Rakowiecka utca 37. és Daniłowiczowska utca 7.) köztörvényes bűnözőket tartottak. Hatalmas SS-erők állomásoztak a Rakowiecka és a Podchorąży utcai laktanyákban. Október eleje óta a Varsó Városi Hivatali Napló plakátjai riogatták a járókelőket a rendőrhatóságok rendeleteivel és a megszegésükért kiszabott, majd végrehajtott halálos ítéletekkel kapcsolatos információkkal; ezekre a Nowy Kurier Warszawski hasábjain is emlékeztettek. Október 31-én, egy héttel azután, hogy formálisan elfoglalta a főkormányzói hivatalt, Hans Frank rendeletet adott ki az SS és a rendőrség különleges rögtönítélő bíróságainak működéséről, amelyeket feljogosítottak halálbüntetés kiszabására, hogy így „küzdjenek az erőszakos bűncselekmények terjedése ellen a Főkormányzóságban".

1939 decemberében véglegesen szabályozták a bíróságokkal kapcsolatos kérdéseket, a rögtönítélő bíróságok mellett (a varsói 1940-ben kezdte a működését) munkába állították a német bíróságokat és a lengyel járásbíróságokat.[58] A Varsó Városi Hivatali Napló plakátjai szerint október első dekádjában harminc–negyven halálos ítéletet hajtottak végre, az esetek többségében az volt az ok, hogy fegyvert találtak az elítélteknél.[59] Néhány eset kirakatper jellegű volt: két egyetemista lányt, Elżbieta Zahorskát és Wacława Siwanowiczot azért végezték ki, mert letépték a Főkormányzóság megalakulását hirdető plakátot, dr. Rafał Blüthöt pedig azért, mert náciellenes irodalmi művet birtokolt. A zsidó negyedben, a Nalewki utca 9. közelében november közepén egy ismert tolvaj, bizonyos Pinkus Zilberring[60] lelőtt egy lengyel rendőrt, megtorlásként főbe lőtték az 53. szám alatti bérházban lakó férfiakat, noha a zsidó hitközség magas váltságdíjat fizetett azért, hogy engedjék őket szabadon. 1939. december 8-án plakáton tájékoztatták a lakosokat arról, hogy halálra ítéltek harminc-

egy férfit. Az ítéletet a varsói rendőrezred parancsnoka írta alá. Nem csak a plakátok voltak lesújtóak; gyorsan terjedtek olyan pletykák, hogy tömegesen végezték ki titokban a Pawiak rabjainak egész csoportjait a szejm épülete mögött.

A terror első hullámának tetőpontja az 1939. december 27-i Varsó környéki, waweri tömeggyilkosság volt. Így torolták meg két német rendőr halálát, akiket a helyi étteremben öltek meg leszámolás keretében. A rögtönítélő bíróság 114 környékbeli lakost ítélt halálra, akiket éjszakai razzia alatt gyűjtöttek be. Csak egy személynek sikerült megszöknie a kivégzés helyszínéről, hét sebesült pedig csodával határos módon túlélte a géppuskatüzet.

A gazdasági élet volt az a szféra, melynek terén a legszélesebb körű feladatokat adta a megszálló a kék rendőröknek. Az ő együttműködésük nélkül semmiképpen sem lehetett volna ellenőrizni a faluból a városba szállított élelmiszereket és az ellenkező irányba áramló iparcikkeket. Igazi hétköznapi probléma volt a szabadon forgalmazható termékek árának ellenőrzése. A Lengyel Rendőrségre testálták azt a feladatot, hogy harcoljon a feketepiaccal, valószínűleg főként ez fordította szembe őket a társadalommal, bár nem minden rendőr küszködött erkölcsi dilemmákkal. Kezdetben tulajdonképpen nem sokban tértek el a kötelességeik a háború előttiektől, az első két évben még nem kaptak különösen szigorú ítéletet azok, akik megszegték a német tilalmakat.

1942 szeptemberében azonban, miután bevezették az új jutalmazási rendszert, komoly változás következett be helyzetükben: a kék rendőrök megtarthatták maguknak az elkobzott élelmiszer 10%-át, viszont ki kellett fizetniük érte a hatósági árat. Ebben az ügyben nem voltak következetesek a német hatóságok: 1942 áprilisában még halálbüntetés fenyegette a kékeket, ha segítettek a csempészésben és a „zugkereskedelemben". Nehéz értékelni a németek beszolgáltatási politikáját végrehajtó Lengyel Rendőrség tevékenységét, különösen 1942-től, az év második felétől kezdődően, amikor Hans Frank kormányzó rendkívüli állapotot hirdetett az aratási időszakra (augusztus 1.–szeptember 30.). Bármiféle ellenállásért és az előírások megszegéséért rögtönítélő bíróság fe-

nyegette a parasztokat. Nagyjából ettől kezdődően fenyegetett halálbüntetés feketevágásért és illegális húsfeldolgozásért.

A kékek feladata volt az is, hogy elkapják azokat, akik kényszermunkából szöktek vagy sorozás elől bujkáltak. A jelek szerint a rendőrök többsége ki akart bújni e kötelességek alól, bár egy csoport éppen a kollaboráció e szférájában látott kereseti lehetőséget. Nagyban űzték az ipart, például a varsói átmeneti táborban, a Skaryszewska utcában, amelyet a pragai XV. kapitányság rendőrei felügyeltek.

A földalatti hírszerzés és elhárítás különböző egységei megelőző jelleggel buktattak le egy-egy rendőrt. Fennmaradtak a megfigyelést folytató személyek följegyzései, amelyek arról tanúskodnak, hogy sok rendőr engedett meg magának gyalázatos cselekedeteket. De nem lehet tudni, mennyire jelentett ez igazán komoly problémát a földalatti elhárítás számára. A földalatti hatalmi struktúrákról készült összegző jellegű feldolgozásokban a „hazai hírek" vagy „a társadalom hangulata" rovatokban ugyanis nem jelenik meg a kékek tevékenységének ilyen aspektusa.

Azt sem lehet tudni pontosan, hogyan vett részt a kék rendőrség a zsidó és a cigány lakosság ellen indított német akciókban. A földalatti ellenállás ritkán és nem szívesen foglalkozott a lengyel–zsidó kapcsolatok torz megnyilvánulásaival, abban a pár hónapos időszakban mégis rákényszerült erre, amikor felszámolták a gettókat. A hazai Kormányképviselet mellett működő különleges polgári bíróságok a háború későbbi szakaszában kimondtak néhány halálos ítéletet az úgynevezett lengyel Kripo, vagyis a bűnügyi rendőrség lengyel kapitányságainak funkcionáriusaira vagy besúgóira, akik zsidókat zsaroltak (ismert hét elítélt személy neve) – az ítéleteket végrehajtották.

Arról viszont többet tudunk, hogy a lengyel kék rendőrség részt vett a lengyel lakosság ellen indított rendteremtő akciókban. A lengyel partizánok ellen csak kivételes esetekben vetették be őket, rendszerint a kékek alkották a pacifikált erdős terület köré vont kordon külső részét. Gyakrabban használták a „lengyel Kripo" ügynökeit arra, hogy megállapítsák a partizánok tartózkodási helyét, házkutatást tartsanak vagy letartóztassanak egy-egy személyt. Egyes rendőrök elvi alapon működtek együtt a kommunista konspiráció ellen fellépő németekkel.

A rendőri szolgálat a megszállóval való szoros együttműködésre ösztönzött, ideológiai vagy egzisztenciális motivációból. Ilyenkor az illető átállt a kollaboránsok soraiba, ez korabeli becslések szerint az 1939. augusztus 1. előtt aktív szolgálatban álló rendőrök mintegy 10%-át érintette, a később fölvett önkéntesek esetében viszont jóval magasabb volt ez az arány. Országos szinten ez tehát legföljebb 2000 ember lehetett.

Nyilván nem minden rendőr volt ugyanolyan ügybuzgó. A megszálló bizonyos tilalmait érthetőnek találhatta az ember. A háború előtt is tiltották, üldözték az illegális vágást és a szeszfőzést, de a megszállás alatt más dimenzióba lépett az ilyen jelenségek ellen folytatott harc. El kell-e tehát ítélnünk azokat a rendőröket, akik ebből éltek? Minden bizonnyal sokan közülük kényszer hatására cselekedtek, a németek közvetlen felügyelete alatt vagy a helyzetből adódó közvetlen kényszer hatására: például ellenőrizni kellett a följelentést, melyben rejtőzködő zsidókra, zugkereskedelemre vagy illegális műhelyre hívták föl a figyelmet. Még a függetlenségi konspirációba bekapcsolódott rendőrök is kerülhettek ilyen helyzetbe.

Azt a legnehezebb megítélni, milyen szerepet játszott a Lengyel Rendőrség az országot sújtó banditizmussal folytatott küzdelemben. Ez egyre nagyobb méreteket öltött a megszállás évei alatt – ebben meglepő módon minden történész egyetért, bár nem folytattak ilyen jellegű alapos kutatásokat. Efelől nem hagynak semmi kétséget a lengyel vidékről készült konspirációs jelentések. A megszállás kezdete óta többségben voltak a bűncselekmények között a tűzfegyver használatával végrehajtott rablótámadások, noha halálbüntetés járt a birtoklásáért. 1942 közepétől egyre több szovjet fogoly bujkált a városokon kívül, a felszámolt gettókból megszökött zsidók is ott kerestek menedéket, ettől nyilván egyre elviselhetetlenebb lett a feszültség vidéken.

Paradox helyzet állt elő: a helyi közösségek azt várták, hogy a németeknek alárendelt kék rendőrök megvédik őket a banditáktól, ugyanakkor a partizánok időnként banditának adták ki magukat, hogy megvédjék a lakókat a németek bosszújától, a bandi-

ták meg úgy tettek, mintha partizánok lennének, hogy ne kelljen leküzdeniük az ellenállást, és ne fenyegesse őket bosszú.

1940–41 és 1943–44, ami a patologikus jelenségek fajtáját és intenzitását illeti, két teljesen más időszak. Vidéken újabb meg újabb, egymással rivalizáló csoportok jelentek meg. Úgy néz ki, hogy míg a társadalom peremén kialakuló bűnözővilágban fokozatosan javult a szervezés, 1943-tól pedig a laza csoportok átalakultak jól működő, felfegyverzett rablóbandákká, addig a rendfenntartó erőkön egyre nagyobb káosz és szervezetlenség uralkodott el. E helyzet másik aspektusa az, hogy a társadalomban érezhetően erősödött a németellenes hangulat. Míg 1942 végéig hallgatólagosan elfogadták a német rendőri erők számos lépését, melyeknek az volt a céljuk, hogy óvják a biztonságot, a következő két évben minden német intervenció több kárt okozott a helyi közösségeknek, mint amennyi hasznot hajtott.

A németek számára ugyanolyan ellenségek voltak a rablóbandák, mint az épp ekkor alakuló partizáncsoportok; német nézőpontból mindkettő szétzilálta a gazdasági életet, kirabolták a falusi boltokat, szeszfőzdéket és malmokat, vagy rátámadtak az Arbeitsamtokra (munkaügyi hivatal), megsemmisítve a beszolgáltatásokról készült összeírásokat, amelyeket a hivatalban őriztek. Csak erőszakkal lehetett együttműködésre kényszeríteni a helyi lakosságot. Az emberek kezdtek úgy gondolkodni, hogy inkább a megszállót haragítják magukra, mint az egyre erősödő földalatti ellenállást. Minél erősebb lett a földalatti ellenállás, annál inkább felelősnek érezte magát a konspiráció a fennhatósága alá tartozó terület biztonságáért, bár a megszállás vége előtt nem tudott összefüggő területeket uralma alá vonni. Változtak az erőviszonyok a terepen, ez pedig nehezítette a banditizmussal folytatott harcot, és emelte a költségeit.

E helyt tehát nem adhatunk hitelt érdemlő választ arra a kérdésre, hogy a rendőri erők egészét legalább oly mértékben vagy talán még inkább érintette-e a háborús demoralizáció, mint az egész társadalmat. A rendőrök egész biztosan a háborús patológiáktól fenyegetett személyek első sorában álltak. Érzésem szerint

jobban ki voltak téve a háború személyiségromboló hatásának, mindenekelőtt a tömeges alkoholizmusnak és a korrupciónak, mint más társadalmi csoportok; a kékek gyakran vetemedtek bűnös cselekedetekre: rablásra, zsarolásra, sőt gyilkosságra is. A tisztikar próbált reagálni az erkölcsi színvonal romlására, többek között különböző parancsokban ítélték el a büntetendő viselkedést, de ez a jelek szerint nem járt komolyabb eredményekkel. A német adminisztrációt is rákként pusztította a korrupció, a lengyel társadalom és a közigazgatás közti korrupciós szálakat gyakran a kék rendőrség közvetítésével kötötték össze.

A megszállás kezdetén a társadalom nem rokonszenvezett a rendőrséggel, s ez idővel ellenséges viszonyba csapott át. 1942 lett a fordulópont, ekkortól a németek „lengyelellenes tevékenységre" kezdték használni a kékeket, ahogy azt a földalatti sajtóban megfogalmazták, vagyis részt vettek a falvak tömeges „pacifikálásában", ezért a parasztok hóhéroknak tartották őket. A földalatti ellenállásban a szélsőbal- és a szélsőjobboldali szervezetek ítélték meg a legszigorúbban a rendőrséget, a centrum megértőbb volt, egyébként is aktívabban szivárgott be ebbe a közegbe. Főként a Néppárt és a WRN harcolt azért, hogy befolyást szerezzen a rendőrség soraiban. A Lengyel Rendőrség „erkölcsi" állapotát a Kormányképviseletnek alárendelt földalatti intézmény, a Civil Harc Vezetősége értékelte folyamatosan a Honi Hadsereg által létrehozott csoporttal, a Konspiratív Harc Vezetőségével együtt; 1943-ban pedig a Földalatti Harc Vezetőségében egyesítették a két intézményt.

AZ ELSŐ MISSZIÓ

Karski nem volt sem próféta, sem léleklátó, amikor pedig a bátyja megbízásából Sikorski tábornokhoz utazott, nem tudhatta, hogy a megszállás öt évig fog tartani, és emberek ezrei kényszerülnek arra, hogy együttműködjenek a gyűlölt megszállóval. Nemcsak Piłsudski marsall kultuszában nevelkedett, és abban a tudatban, hogy kötelessége maradéktalanul föláldozni magát a hazáért, ha-

nem a jog és a rend tiszteletét is elvárták tőle, tisztában kellett hát lennie azzal, hogy egy társadalom sem létezhet rendőrség nélkül, semmilyen körülmények között. Két jelentéséből tudhatjuk, hogy milyennek látta a lengyel társadalmat 1940 februárjában francia perspektívából – ezeket rögtön azután készített, hogy célba jutott. Az első az emisszárius-futár rutinszerű úti beszámolója volt: az egyik részének azt a címet adta, hogy *A hazai helyzet áttekintése*, a következő pedig *Az ország néhány eszmei-politikai problémája* címet kapta. A második jelentés különleges volt, ebben „a lengyelországi zsidókérdést" tárgyalta.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy 1939 őszén és 1940 telén nagy forgalom volt a Varsó–Párizs–Angers útvonalon.[61] Karski előtt többek között Stanisław Sosabowski („Emil Helm"), Nina Grudzińska („Stefanowa"), Wacław Płoński („Kutka") hozta a jelentéseket az országban kibontakozó földalatti ellenállásról. Ugyanekkor indult Varsóba Kazimierz Lisiewicz („Andrzej Gliński"), Jerzy Michalewski („Dokładny"), Władysław Gieysztor („Hoffman"), Jerzy Feliks Szymański („Konarski"). Különböző anyagokkal tér vissza Lengyelországból Franciaországba „Konarski" és Konstanty Wołosiewicz („Kostka"), Franciaországból pedig Karski előtt indult Lengyelországba Roksana Pawłowska („Śruba"), aki Sosnkowski tábornok „Godziemba" 3. számú instrukcióját és a már idézett levelét hozta, melyben ez a fontos mondat szerepel: „Azt kívánja a főparancsnok, hogy vessenek véget Varsó területén a személyes és politikai viszályoknak."[62]

Karski missziója ekkoriban egy volt a sok közül, egyáltalán nem a legfontosabb, ha a továbbított parancsok és anyagok jelentőségét nézzük. Számára mégis sorsfordító esemény volt, mert amellett, hogy példamutatóan teljesítette a kötelességét, elnyerte Kot miniszter bizalmát és barátságát is, aki bevezette az emigráns politikai élet rejtelmeibe, és jól felkészítette a hazatérésre. Nyilván a közös beszélgetések kellemes hangulatának köszönhető ez a szimpátia. Kot észrevette, hogy igen tehetséges emberrel van dolga, aki a hazai viszonyok éles elméjű megfigyelője, odaadó hazafi, ugyanakkor demokratikus meggyőződésű, s nézetei kiegyensúlyozottak.

Évekkel később azt mesélték a Karskit ismerő politikusok, hogy őszinte, egyenes jelleme, emellett fotografikus emlékezete volt; Karski életrajzírói pedig megismétlik ezeket a véleményeket. Ez igaz, mégis úgy gondolom, a karrierjét nem is annyira tökéletes emlékezetének, mint inkább lényeglátó értelmének és annak a képességének köszönhette, hogy szintetizálni tudta a megfigyelt részleteket. A lengyel–zsidó viszonyt tárgyaló jelentés e tekintetben abszolút kivételes, nehéz lenne ehhez foghatót találni az ismert hazai jelentések között. De inkább egy rutinból írt politikai jelentéssel kezdem, amelyben mind az utazásról, mind „az ország hangulatáról" beszámol, ahogy akkoriban fogalmaztak.

A háborús körülményekhez képest kivételesen nyugodtan telt Karski útja. 1940. január 20-án indult Varsóból. Két napig tartott az út Krakkóba, mert a lengyeleknek nem volt joguk gyorsvonattal utazni, mivel mindegyik a Birodalomhoz csatolt Zawierciét útba ejtve közlekedett. Így eltöltött néhány órát a kielcei pályaudvaron. A beszámoló emigráns olvasói számára fontosak voltak az ilyen részletek, mert ezekből ismerték meg a megszállt ország hétköznapjait. Megtudták hát, hogy zsúfoltak a vonatok, mindenekelőtt élelmiszercsempészek utaznak, meg „egyszerű emberek" a vidéki rokonokhoz ennivalóért, még zsidók is, bár 1940 januárjától a Gestapo engedélye nélkül nem változtathattak lakóhelyet. Miért utaztak ekkora tömegek? Karski nem beszél erről. De följegyzi, hogy minden útitársa panaszkodik a régi kormányra, az értelmiségre és „a (társadalmi, kulturális, politikai, vallási stb.) vezetőkre", a „társaikkal, a zsidókkal legtöbbször könyörtelenül, kegyetlenül bánnak. Gyakran lelökik őket az elfoglalt helyükről, szidják, fenyegetik, csúfolják" a zsidókat, noha ők „passzívan, engedelmesen viselkednek".

Karski rendelkezett „bizonyos dokumentumokkal és úti alibivel", eltöltött két napot Krakkóban, a Rózsa Hotelben szállt meg, ahol valaki a személyzetből átkutatta a hátizsákját, amíg távol volt. Onnan indult Zakopanéba, ahol néhány napig síelni tanult.

1940. január 29-én indult Zakopanéból két társával és a vezetővel a szlovák határ felé. Mint az 1940-ben írt jelentésben olvashat-

juk a vezető (állítólag nemzeti meggyőződésű, elvhű személy, akinek mégis legalább 25 złotyt kellett fizetni a szolgálataiért), együttműködött a CKON-nel. Az egyik útitársa Stanisław Puzyna volt (a Royal Air Force 307. repülőszázadának leendő főhadnagya, aki 1942-ben légi katasztrófában vesztette életét). Három nap alatt jutott el a magyar határ közelében lévő Kassára, nyugodtan telt az út, bár, mint írta a könyvében, kicsit összefagyott a lába, ezért rövid időre kórházba került Budapesten. A jelentésében említi, hogy el kellett adnia az órát és a gyűrűket, amelyeket az ismerősei bíztak rá Lengyelországban. A szlovákok jól, ha nem egyenesen szívélyesen fogadták a lengyel menekülteket, csak a Gestapót kiszolgáló nacionalista Hlinka-gárdától[63] kellett félni. A jelentésben azt is közli Karski, hogy a magyar határon (Rozsnyón) megmutatta a diplomata-útlevelét; ez azért meglepő, mert a háború utáni visszaemlékezései szerint 1939 szeptemberében, a szovjet lágerben megsemmisítette ezt a dokumentumot.

Budapesten bejelentkezett a lengyel követségnél működő Lengyel Menekültügyi Polgári Bizottságnál.[64] A Donáti utca 12-ben működött a „Romek" Híradó-Hírszerző Bázis Alfred Kamiński „Polesiński" ezredes vezetése alatt. 1944-ben Karski kritikusan írt a Bázis állományáról, mert elég komoly kihallgatáson esett át, ennek során követelték, hogy adja át a nála lévő anyagokat. Egy héttel később Jan Karski névre kiállított úti okmányt kapott a Bázis tisztviselőitől, amely igazolta, hogy egy magyar utazási iroda tolmácsa. Egy másik dokumentum arról tanúskodott, hogy önkéntesként utazik a lengyel hadsereghez. Így jegyezte fel a jelentésében.

Két napig tartott az út vonattal Jugoszlávián és Olaszországon át, végül megérkezett Franciaországba, Modane-ba, ahol bejelentkezett a lengyel elhárításnál. *A titkos állam történetében* a legnagyobb elismeréssel ír arról, milyen megszállottan vadásztak ezek az elhárítók a Nyugatra küldött német kémekre. Február utolsó napjaiban a határra utazott érte Paweł Siudak, Kot munkatársa és bizalmi embere, később ő vezette a Belügyminisztérium Társadalmi Osztályát a Maine-et-Loire megyei Angers-ban (itt volt a kormány székháza 1939. november 22-től). Sikorski tábornok rezidenciája Pignerolles-ban, Raczkiewicz elnöké pedig Pellouailles-ban volt található. A kormányirodákat Angers-ban, a Foch marsall körúton helyezték el.

A titkos állam történetében említette Karski, hogy a lengyel elhárítótiszt az egyik párizsi kerületben, Bessières-ben lévő lengyel toborzótáborba irányította – nyilván így akarta megtéveszteni a németeket –, s ő állítólag végre is hajtotta az utasítást. Csak vasárnap telefonált egy fülkéből Sikorski tábornok személyi titkárának, Adam Kułakowskinak. Az utóbbi telefonon beszélt Kot miniszterrel, majd Angers-ba küldte Karskit, aki másnap meg is érkezett oda.

„A hazai helyzet áttekintése"

Karski jelentésének első felében „áttekinti a hazai helyzetet", bár ez tulajdonképpen a Harmadik Birodalom által annektált területekre vonatkozik. Ennek a résznek van néhány alpontja, az elsőben a városok összképét, a többiben „a németek pszichológiáját", a represszió, a népi németek és a helyi „igazi" németek „pszichológiáját", a lengyelek kitelepítését és a kultúra germanizálását írja le. E rész terjedelme nyolc gépelt oldal, a megszállás idején készült hazai jelentések közül a hosszabbak közé tartozik. Valamivel rövidebb, de szintetikusabb helyzetértékelő-hírszerző jelentést készített február 22-én Stefan Rowecki ezredes (egy nappal később már vitte is Franciaországba Konstanty Wołosiewicz „Kostek" futár a február 8-i „4. számú jelentéssel" együtt).[65]

A jelentés bevezetőjében megemlíti, hogy december végén már küldött diplomáciai postával egy hasonló munkát, amelyet a bátyjával közösen írt. Ott külön-külön értékelik a Birodalomba olvasztott területeken, a Főkormányzóságban, a szovjet megszállás alatt és Vilna környékén kialakult helyzetet. Egy éjszaka alatt készítették el a jelenést, nagyon siettek, ezért csak olyan információkat közöltek, amelyekről úgy gondolták, Nyugaton kevésbé ismertek.

A németek Lengyelország nyugati vidékeit a Birodalom belterületéhez hasonló külsőségekkel ruházták fel – Karski szerint ez „felfoghatatlanul gyors tempóban" folyt –, így látszólag már sem-

miben sem különbözik attól. Különösen a szülővárosa, Łódź helyzete aggasztotta. Novemberben látogatott oda, azt látta, hogy a várost „elárasztották a német zászlók, jelszavak, plakátok", hitlerista vezetők portréit akasztották a falakra, s csak német szót lehetett hallani az utcán. Megaláztatás és megtorlás fenyegetett mindenkit, aki csak megszólalt lengyelül az utcán. Karski szerint a megszálló számára ez a helyzet „érthető, férfias" bosszú volt azért, hogy a lengyel állam átmenetileg uralta ezeket a területeket. Nem tudjuk, elhitték-e ezt a helybeli németek, bár ezt azért nehéz lenne feltételezni, hisz Łódź sosem tartozott a Birodalomhoz, az ott élő németek pedig önként települtek oda. Sokan közülük nyilván azzal is tisztában lehettek, hogy csak 1939 október végén született meg a döntés, akkor csatolták a várost a Warta-vidékhez (Warthegau). Az új területek radikális németesítése inkább az ott élő német társadalom belső mozgósításának egyik eleme volt, arról tanúskodott, hogy megbecsülik az Európa urának tekintett nemzetet. Különösen a német ifjúságra volt jelentékeny hatással a náci propaganda.

A németesítést mindenütt a lengyelek elnyomása kísérte, ez főként tömeges kitelepítés formájában jelentkezett. Sok rendeletnek nem volt semmi más célja, csak a lengyelek megalázása, például azt is meghatározták, mikor mehetnek vásárolni, félre kellett állniuk a németek elől az úton vagy a járdán, le kellett venni a fejfedőjüket; a németeket leszólító nőket az a veszély fenyegette, hogy nyilvánosházba helyezik őket. A lengyel ifjúságot arra kényszerítették, hogy német iskolákban tanuljon. Ezért minden lengyel arról álmodott, hogy gyorsan véget ér a háború, és bosszút állhat. Sok lengyel–német házasság bomlott fel ebben az időben.

A lengyel lakosságot tragikus körülmények között telepítették ki a Főkormányzóságba. Karski a családtagjai tapasztalataira hagyatkozva ír erről, akiket Łódźból, Zduńska Wolából és Cieszynből telepítettek ki. Nagyjából két órát kaptak arra, hogy összepakolják a holmijukat, nem sok mindent vihettek magukkal, a lakást pedig az „előírt rendnek" megfelelő állapotban kellett hagyniuk. A kitelepítetteket marhavagonokban szállították, néha napokig tartott az utazás. A helyükre gyorsan megérkeztek a németek

Észtországból és Lettországból, akik azonban egyáltalán nem voltak elragadtatva az új körülményektől.

Bármilyen meglepő, Karski nem is említette Łódź zsidó lakóit, nem tudhatjuk hát, hogy vajon nem látott változást a helyzetükben, vagy úgy döntött, erre nem tér ki. A háború előtt Łódźban élt a második legnagyobb, mintegy 370 000 fős zsidó közösség.[66] Főként a város északi és középső részén éltek zsidók (a III., IV. és V. rendőrkapitányság körzetében). A háború kitörése és a német elnyomás mindenekelőtt a zsidók nagy exodusát indította el. Menekültek a városból vagy kitelepítették őket. Általában elfogadják azt az adatot, mely szerint 1940 február elejétől, amikor megszületett a gettó kialakításáról hozott határozat, az év májusáig, vagyis a lezárásáig közel 85 000 zsidó hagyta el a várost, és mintegy 18 000 érkezett ugyanekkor Wielkopolskából és a környékbeli területekről.

Természetesen Karski tudása a rövid łódźi tartózkodása során szerzett személyes benyomásokon alapult, ezt nem vetette össze elutazása előtt a Birodalomba olvasztott területeken szerveződő lengyel konspiráció szisztematikusabb és terjedelmesebb jelentéseivel. Ma már, három történésznemzedék kutatásainak köszönhetően, sokkal többet tudunk arról, hogy milyen terror kísérte Nyugat-Lengyelországban a német hatalmi szervek berendezkedését.

A német megszállás kezdetei

Lengyelország „a náci kísérletek, a rasszista imperializmus laboratóriuma" lett – írja a jelentésben. „A zsidókérdés végső megoldása" *(Endlösung der Judenfrage)* ebben a tervben épp olyan fontos volt, mint az élettér *(Lebensraum)*, a nemzeti-faji harc *(Volkstumkampf)* és az etnikai tisztogatás *(Flurbereinigung)*.

Az új politika új eszközöket követelt, a hadsereg, a rendőrség és a náci párt versenyfutásából az utóbbi kettő került ki győztesen. Kezdettől fogva különösen fontos szerepet kapott a Biztonsági Rendőrség és az SS, számukra a szeptemberi hadjárat során a Wehrmacht hátországában operáló különleges egységek *(Einsatzgruppen)*[67] lettek a szolgálat iskolái, melyek az esetek többségében

hitlerista értelmiségiek parancsnoksága alatt álltak. A 25 egységparancsnok közül 15-nek volt doktori címe. A Németországgal potenciálisan ellenségesnek minősített lengyelek és zsidók feketelistája több mint 30 000 nevet tartalmazott. Az *Einsatzgruppék* különleges feladatait személyesen Reinhardt Heydrich SS-Gruppenführer, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) főnöke erősítette meg, amikor 1939. szeptember 8-án találkozott Berlinben a szárazföldi csapatok vezérkari főnökével, Franz Halderrel. A szárazföldi csapatok parancsnoka, Walther von Brauchitsch tábornok magától Hitlertől kapta az instrukciókat a szeptember 20-i audiencián. Már a szeptemberi hadjárat idején előléptették minden katonai körzetben a polgári közigazgatás főnökét. Egyiküket, Hans Frankot szeptember 15-én bízta meg Hitler a Łódźi körzeti adminisztráció vezetésével; néhány héttel később őt állította a Főkormányzóság élére.[68]

A németek több körzetre osztották a megszállt Lengyelország területét. 1939. szeptember 28-án lépett érvénybe az új német–szovjet politikai egyezmény, melyben módosították az augusztus 23-i határozatokat, a Molotov–Ribbentrop-paktumot. (A második egyezményt is ugyanazok a miniszterek írták alá, a részleteket az október 4-i jegyzőkönyv szabályozta, melyben kijelölték a határokat). A megszállt területek határait a Pisa, Narew, Bug és San folyók vonalán jelölték ki a hódítók. 1939. október 10-én a Szovjtunió átadta Litvániának Vilnát a környékével együtt. 1940 júniusában az egész megnagyobbított területű Litvánia úgynevezett népköztársaságként csatlakozott a Szovjetunióhoz. Lengyelország nyugati és északi részeit különböző neveken csatolták a Birodalomhoz. A fennmaradó területekből 1939. október 12-én létrehozták az úgynevezett Főkormányzóságot, amelyet négy részre, a Krakkói, a Lublini, a Radomi és a Varsói körzetre osztottak. Mintegy tizenkétmillió lakosa volt a Főkormányzóságnak, e képződmény fővárosának Krakkót jelölték ki. Miután a németek megtámadták a Szovjetuniót, 1940. augusztus 1-jén a Főkormányzósághoz csatolták ötödik körzetként Galíciát lwówi székhellyel, így a lakosok száma tizenötmillió fölé emelkedett.

A Poznańi körzet (Reichsgau Posen) Hitler 1939. október 8-i rendeletével jött létre, s a hónap végén Warta-vidék (Reichsgau Wartheland) néven beolvasztották a Birodalomba. Ezt három kormányzóságra, Inowrocławi, Kaliszi (későbbi nevén Łódźi) és Poznańi kormányzóságra osztották. A háború előtt közel ötmillióan laktak itt, köztük mintegy 400 000 zsidó lakos (a későbbi Łódźi kormányzóságban 326 000, Łódź városában 233 000, az Inowrocławi kormányzóságban 54 000, a Poznańiban pedig 4500) volt. 1940 júniusában már csak 260 000 zsidó lakott a Warta-vidéken. Ez egyrészt a borzasztó nehéz életkörülményekkel magyarázható, melynek következtében megnövekedett a halandóság, másrészt tömegesen menekültek el a nagyobb városokból, mindenekelőtt Łódźból, Kaliszból és Ciechocinekből, végül sokan kényszerdeportálás útján kerültek a Főkormányzóságba.

A tömeges deportálásokról a rendőrség főparancsnoka és az SS Reichsführere, Heinrich Himmler döntött (1939 októberétől a németség erősítéséért felelős birodalmi biztos), aki már 1939. október 30-án rendeletet adott ki minden zsidó, valamint meghatározatlan számú „különösen ellenséges beállítottságú lengyel" kitelepítéséről. A következő tanácskozáson abban állapodtak meg, hogy elsőként azokat a lengyeleket telepítik ki, akik a két világháború között jöttek ide az egykori Kongresszusi Lengyelországból. Néhány hónap alatt akartak kitelepíteni közel egymillió lengyelt és zsidót, a helyükre pedig 150 000 németet akartak hozni más államokból. Az akciót egy speciális stábnak kellett vezetnie (ez végül az Áttelepítési Csoport nevet kapta), amely a Birodalmi Biztonsági Főhivatal keretein belül tevékenykedett, Adolf Eichmann-nal az élen.

Az úgynevezett Warta-vidékről akarták kitelepíteni a legtöbb embert, a Tengermellékről és Sziléziából valamivel kevesebbet terveztek deportálni. Ezen a területen Wilhelm Koppe SS-Gruppenführer volt a rendőrség és az SS felsőbb parancsnoka, ő határozta meg 1939 novemberi titkos rendeletében a kitelepítési limitet – 200 000 lengyel és 100 000 zsidó (közülük 30 000 łódźi volt) – az 1940. február végéig tartó időszakra. A transzportokat Varsótól

és Lublintól délkeletre kellett irányítani. Valamiféle rezervátumot akartak kialakítani a zsidóknak Niskóban. A kitelepítettek transzportjait egyenesen a Főkormányzóság megfelelő körzeteibe irányították, vagy néhány hétig átmeneti táborokban tartották.

Február végéig mintegy 130 000 lengyelt és 80–90 000 zsidót egész biztosan deportáltak az elcsatolt területekről. Nagyjából ugyanennyi lengyelt távolítottak el 1941 első heteiben, amikor újból elkezdték a kitelepítést. Ebben nincs benne az a pár százezer lengyel, akit ezekről a területekről kényszermunkára küldtek a Birodalomba a megszállás alatt. A főkormányzósági hatóságok nyomására 1940 február végén, március elején leállították a zsidó lakosság áttelepítését, és megkezdték a zárt gettók kialakítását. Végül Hermann Göring (Hitler teljhatalmú megbízottja a négyéves terv ügyében) márciusban az intézkedés visszavonásáig leállíttatta az áttelepítést.

Már 1939 szeptemberében kezdték Nyugat-Lengyelországban elkobozni a lengyel és zsidó vagyont. A következő év januárjában hozott rendelet értelmében a Vagyonkezelő Főhivatalra (Haupttreuhandstelle Ost) bízták az átvett zsidó vagyon gondozását, ez összesen 112 000 vállalatra és boltra, valamint 115 000 kézműves-üzemre terjedt ki.

A Warta-vidék sajátosságai voltak az úgynevezett falusi gettók,[69] ilyen volt például Kowale Pańskie (Czachulec faluban), Grodziec és Rzgów községben. Itt Koło, Konin és Turek járás néhány ezer zsidó lakosát zárták össze. A német hatóságok 1941 januárjában visszatértek ahhoz a tervhez, hogy tömegestül telepítik ki a zsidókat a Főkormányzóságba, de különböző nehézségek miatt csak 2140 zsidót és mintegy 20 000 lengyelt deportáltak a Warta-vidékről.

„Az ország néhány eszmei-politikai problémája"

Ezt a címet adta Karski a jelentés következő részének. 16 gépelt oldalon ír a „hangulatról" általában (a következő években elég tipikus volt az ilyenfajta jelentés a földalatti ellenállók beszámolóiban), azzal kezdi, hogy nyomatékosan hangsúlyozza, mennyire

ellenségesek a lengyelek a megszállókkal: „ilyenre még aligha volt példa a történelemben" – írja. Még a tízéves gyerekek is bosszúról és az ellenség „kinyírásáról" álmodnak; azon aggódnak, nehogy túl könnyen és büntetlenül vonuljanak vissza a németek. A tét tehát „az egész nemzet harca életre-halálra". A német megtorlástól való félelem azonban – írja Karski – pánikká fokozódott, ez történt akkor is, amikor kihirdették, hogy bosszúból 114 férfit lőttek agyon Wawerben és Aninban.

A szovjet megszállás alatt 1940 februárjáig kisebb mértékű volt a represszió, ugyanakkor annál intenzívebb propagandát folytattak, azt sulykolva, hogy a helyi lakosság önként csatlakozott a Szovjetunióhoz.[70] Az új hatóságok bizonyos lépéseit valóban elfogadták a társadalom alsóbb rétegei, a munkások többsége például helyeselte a gyárak államosítását, mint ahogy a boltok, éttermek és kávéházak úgynevezett társadalmasítását, valamint azt is, hogy lefoglalták a lakások egy részét. Egyrészt a mindennapi nyelvhasználat fejezte ki az új viszonyokhoz való alkalmazkodást, az „uram"-at kiszorította a „maga", másrészt pedig különféle munkásmilíciákba jelentkeztek az állampolgárok. Az új rend hívei között sok elszegényedett zsidó volt. Csak a zsidó értelmiség és a burzsoázia állt ellen a propaganda nyomásának. Az új hatalmi szervek iránti szimpátiákat gyengítették az ukránok, azt beszélték, Varsóban már fel is vették a konspiratív kapcsolatokat az egykori volhíniai vajdával, Henryk Józefskivel.[71] Mindenkit sértett viszont az, hogy a bolsevikok ellenségesen kezelik a vallást, és ijesztő pletykák terjedtek a Szovjetunió területén belüli nagyon alacsony az életszínvonalról.

Mivel 1939 decemberében Karski eltöltött néhány napot Lwówban, valószínűleg tudott az úgynevezett Nyugat-Fehéroroszországban és -Ukrajnában novemberben tartott „választásokról", amelyeken az állampolgárok népképviselőket küldtek az országgyűlésbe. A Szovjetunió megkezdte a keleti határvidék bekebelezését. 1939. november 29-én fejeződött be ez a folyamat, amikor a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa rendeletben mondta ki, hogy minden olyan személy szovjet állampolgár, aki november 1-jén és 2-án ezeken a területeken tartózkodott.

Van némi ellentmondás azokban a háború utáni beszámolókban, amelyekben Karski leírja, hogyan töltötte ezt a rövid időszakot Lwówban. A szerzőnek maga a professzor mondta el, hogy valójában nem látta a várost, ugyanis három napig egy konspirációs lakásban ült bezárva. Biztos úgy volt, ahogy *A titkos állam történetében* írta, vonattal utazott a megszállási övezetek közti határ közelébe, az utolsó kisvárosig, ahonnan parasztszekérrel jutott el a határ menti faluig. Nyilvánvalóan Bełżec volt ez a kisváros, amely később még baljós helyszínként jelenik meg Karski történetében. Más menekültek társaságában lépte át a határt, egy helyi vezető kísérte őket. A Karskival utazó rendőri pártfogója, a bátyja beosztottja – aki állítólag zsidó származású volt – juttatta el hozzá a vezetőt. Reggelre jutottak el a vasútállomásra, nyilván Rawa Ruskába, ahonnan Karski vonattal utazott Lwówba.

A titkos állam történetében nagyon érzékletesen írja le Karski egy zsidó menekültcsoport viszontagságait, amelyhez ő is csatlakozott.[72] Sok hasonló anyagot gyűjtött össze a Szovjetunióban a Władysław Anders tábornok szerveződő hadserege mellett működő Történeti Iroda az úgynevezett „palesztinai jegyzőkönyvek" sorozatban.[73] Minden menekült úgy emlékezett, hogy felnőttekből, gyerekekből és idősekből álló nagy csoportokban lépték át a határt. Mint Karski írja: „Útitársaim csomagjai bőröndökből, hátizsákokból, batyukból álltak. Még olyan is volt, aki vánkosokkal jött." Kimerítő volt a menet, különösen azoknak a fiatal anyáknak, akik síró csecsemőt vittek magukkal. Annál nagyobb volt az örömük, amikor elérték a célt: „A zsidók ölelgetni kezdték egymást, örvendeztek. Egy idős férfi imádkozott."

Karski jól ismerte Lwówot egyetemi éveiből, de nem tudni, kapott-e Varsóban konspirációs kapcsolatokat. *A titkos állam történetében* azt írta, egyenesen a János Kázmér Egyetem professzorához indult, akit még egyetemi éveiből ismert, de elég hűvös fogadtatásban részesült, annak ellenére, hogy megadta a jelszót. A professzor lerázta valami átlátszó ürüggyel, és megbeszélt vele egy délutáni találkozót. A viselkedéséből ítélve ez a professzor aligha lehetett Eugeniusz Kucharski, noha nyilván őt is meglátogatta, és megtudta tőle, hogy az NKVD letartóztatta a fiát, Witoldot. Lwówban Karski jó barátja, Jerzy Lerski szüleinek lakását is fölkereste (Romanowicz utca 8.). Lerski 1939. december elején, Románián keresztül menekült ki Franciaországba a hadsereghez.

Így hát Karski lwówi missziója kudarccal végződött, az ottani konspiránsok aligha tudtak bármit is a varsói CKON-ről és Borzęcki ambícióiról, ezenkívül rettegtek az NKVD provokációitól. Ezek a félelmek teljesen megalapozottak voltak, mert pontosan ez a titkosszolgálat bizonyult különösen hatékonynak a lengyel konspiráció elleni harcban, nem pedig a Gestapo. Karski végül elég általános információkat közölt a jelentésében a városban uralkodó kölcsönös gyanakvások és félelmek miatt oly nyomasztó légkörről. Lwówi tartózkodása során egész biztosan nem szerzett semmiféle konkrét információt az ott működő konspirációról.

A nyugat-ukrajnai NKVD-t a Szovjetunió belügyi népbiztosa, Lavrentyij Berija 1939. november 6-i parancsára szervezték meg, minden körzeti és területi városban megalakultak a megfelelő hivatalok, az egész annektált határvidéken mintegy 3000 titkosrendőr szolgált, a 30 km-es határsávot az NKVD különleges határőrcsapatai védték. A rendőri erőket támogatta az önkéntes Munkás-Paraszt Milícia.

Lwówban november végéig volt érvényben a lakosok számára elviselhető, viszonylag enyhe kurzus.[74] Ezt kihasználta a katonai konspiráció, melynek szervezésével elsőként Marian Januszajtis tábornok foglalkozott, még akkor, amikor a várost védte a Különleges Feladatokat Végrehajtó Önkéntes Hadtest parancsnokaként. Októbertől Mieczysław Boruta-Spiechowicz volt a helyettese, a futárútvonalakkal pedig Maria Wierzyńska foglalkozott. Januszajtis főként Lengyel Szabadságharcos Szervezet néven ismert csapata mintegy 300 főből állt. Már októberben elküldte Párizsba az első két futárt. Kezdetben kifogástalanul működött a konspirációs gépezet, de az óvintézkedések nem váltak be teljesen, és az ellenállók közé gyorsan beszivárogtak a szovjet ügynökök. Októberben letartóztatták Wierzyńskát, egy nappal később pedig Januszajtist, akit átszállítottak a moszkvai Lubjankába, az

NKVD börtönébe. Boruta-Spiechowicz is veszélyben volt, ezért Przemyślbe utazott, majd úgy döntött, hogy Magyarországra menekül. Őt Delatyn környékén tartóztatta le a szovjet határőrség. Jerzy Dobrowolski ezredes – őt decemberben tartóztatták le – és Zygmunt Dobrowolski őrnagy vette át a szervezet irányítását. Felvette velük a kapcsolatot a bukaresti lengyel nagykövetség és a kaunasi konzulátus is. Sosabowski ezredes, Tokarzewski tábornok emisszáriusa vette át a lwówi kapcsolatokat – ő volt az összekötő a tábornok és az angers-i hatalmi központ között –, és hamarosan eljutott a városba az SZP első emisszáriusa, Alfons Aleksander Klotz „Niewiadomski", aki 1929 és 1933 között lwówi sztaroszta volt. Felvette a kapcsolatot Niewiadomski őrnagy csoportjával és külön Jan Maksymilian Sokolowski „Trzaska" alezredessel, a ZWZ-2 leendő parancsnokával.

Már novemberben részletesen tájékoztatta Párizst a lwówi helyzetről Tadeusz Strowski futár, aki december közepén tért vissza Lwówba. A Franciaországban kapott instrukciókat Władysław Żebrowski ezredesnek adta át. Żebrowski Lwówban Januszajtis szervezetében irányította a konspirációt, s létrehozta a ZWZ-1 néven ismert önálló konspirációs központot. A két csoport – a ZWZ-1 és a ZWZ-2 – főként a vezetők személyes ambíciói miatt nem tudott megegyezni, bár annak is volt némi jelentősége, hogy a ZWZ-2 aktivistái szimpatizáltak a szanációval. A pletykák szerint a szervezet kapcsolatban állt Rydz-Śmigły marsallal. Ugyanakkor a ZWZ-1 képes volt decemberben alárendelni magának egy másik csoportot, amely a megszállás körülményei között tömegszervezetnek tekinthető. Ez volt az Önkéntes Biztonsági Őrség; e szervezet még 1939 szeptemberében alakult az Államrendőrséget segítő erőként, a vezetője Władysław Zych „Falko" volt. Hasonlóan komoly erősítést jelentett az, hogy bekapcsolódott a ZWZ-1 tevékenységébe – szintén decemberben – a 300 tagot számláló Lengyel Szervezetek Szövetsége, amelyet Zdzisław Zajączkowski ezredes hozott létre. De 1940 márciusában és áprilisában véget vetettek ezeknek a sikereknek a tömeges letartóztatások. Májustól az NKVD által beszervezett Emil Macieliński „Kornel" őrnagy irányította a ZWZ lwówi szervezeteit.

Más kisebb konspirációs kezdeményezések a ZWZ-1 és a ZWZ-2 között lavíroztak, amelyek, mintha ezzel is növelni akarnák a zűrzavart, önálló polgári szervezeteket hoztak létre; a ZWZ-1 mellett működött a Társadalmi-Politikai Bizottság, a ZWZ-2 mellett pedig a Nemzeti Tanács.

A tárgyalt jelentésben csak egy mondatot szentelt Karski Vilnának és az ottani lengyeleknek; azt írja, optimista beállítottságúak, és szolidárisan ellenállnak a litvánoknak, „fölényben vannak kultúrájuknak és hagyományaiknak köszönhetően".

„Hogyan tekintenek az angers-i kormányra?"

Miután általában jellemezte az országban uralkodó hangulatot, Karski rátér az emigráns hatalmi központ számára alapvető fontosságú problémára, vagyis leírja, „hogyan tekintenek az angers-i kormányra". Elég meglepőnek látszik Karski magabiztossága, amikor közli, hogy az országban mindenütt tudnak a lengyel emigráns kormány létezéséről. „Nemcsak az értelmiség, hanem a parasztok és a munkások is tudnak róla" – írja. A külföldi rádióadásokat tekintette a legfőbb információforrásnak, bár szerinte gyakrabban juthattak el a lengyelekhez azok a gúnyos, rágalmazó cikkek, amelyeket az úgynevezett csahos sajtóban, vagyis a legális, cenzúrázott lengyel nyelvű lapokban helyeztek el.

Mindkét területrabló igen hamar kiadott ilyen jellegű sajtót. Szovjet megszállás alatt, Tarnopolban már 1939. szeptember 27-én megjelent a *Czerwony Sztandard* első száma, ezt később Lwówban adták ki. 1940 közepétől jelent meg Minszkben a *Sztandard Wolności*, Vilnában pedig a *Prawda Wileńska* és a *Prawda Komsomolska*. Német megszállás alatt az 1939. október 11-től olvasható *Nowy Kurier Warszawski* és az október 27-én bejegyzett *Goniec Krakowski* uralta a csahos sajtót. A sajtó a társadalom egyik információforrása, ezekből az orgánumokból is megtudható valami a hazai és a külföldi helyzetről, de ez egy rendkívül összetett probléma, amire a későbbi fejezetekben még visszatérek.[75]

Karski külön kiemeli a jelentésében, hogy politikai nézeteitől függetlenül minden lengyel támogatja az angers-i kormányt. De a

kormányon belüli személyi kérdések iránt legfeljebb az értelmiség érdeklődik. A szélesebb társadalmi rétegek számára mindenekelőtt az ellenállás szimbóluma, amelyet a legnépszerűbb nevekkel, Ignacy Paderewskivel, Władysław Sikorskival és Kazimierz Sosnkowskival azonosítanak: „E három személy jóvoltából valamiféle lengyel legenda születik az országban a becsületről, a nemeslelkűségről, a lovagi erényekről és a politikai érzékről."

A jelentés e pontjának bővített változata a *Hogyan tekint az „értelmiség" az emigrációra. Bizalmi válság* című részben található. Általában véve, írja Karski, nagyon csalódottak az emberek, úgy érzik, elárulta őket az elit, amely elhagyta a lerohant országot; csalódást okoztak a tisztek, különösen a magasabb rangúak és a háború előtti időszak befolyásos értelmisége. Gúnyosan emlegetik őket az országban: „intézkedtek, intézkedtek, aztán jól elintézték Lengyelországot", a háború előtt „jó dolguk volt, autózgattak, ettek, ittak és cserélgették a feleségeiket, amikor pedig beütött a krach, vitték az autót meg a pénzt, és emigrációba vonultak", vagyis megszöktek. De a felszabadulás után részletes magyarázatot kell adniuk, és nyilván sokan megütik majd a bokájukat – tudósít Karski.

A nép nagyot csalódott a vezetőiben, az ellenszenv kiterjedt „minden bölcsre és tudósra", ez pedig „förtelmes társadalmi bizalmi válságot" okoz általában véve, de „mindenekelőtt a művelt osztályokat érinti". „A nép kétségbeesése, csalódottsága, keserűsége, az a tudat, hogy becsapták, a fájdalom, a bizalmatlanság... mindez együtt olyan szörnyű, szörnyű, szörnyű." Érdemes megjegyezni ezt a mondatot, mert érződik benne a személyes elkötelezettség hangja, és Karski ezzel nyerte el számos befolyásos politikus szimpátiáját, ami hatással volt a sorsának alakulására.

A jelentés következő néhány oldalát olvasva olyan benyomásunk támadhat, hogy Karski abban reménykedett, nincs még veszve minden. *A hazai politikai gondolkodás* című alfejezetben az illegalitásban újjászülető pártokról és aktivistákról ír, akik közül mindenki „csinál valamit, konspirál, titokban összejár a társaival". Azt írja, mindenki fél a Gestapótól és a szovjet politikai rendőrségtől, a GPU-tól (valójában a Szovjetunióban 1932-től az NKVD kezében

volt az irányítás), ezért a megbízható emberek szűk körébe zárkóznak a lengyelek. Mindennek ellenére „alapjában véve nincs szó versengésről, belső harcokról vagy más hasonlókról", „csak egyvalamire gondolnak, hogyan harcoljanak az ellenséggel, hogyan vívják ki a szabadságot, hogyan mentsék az életüket, hogyan álljanak bosszút". Ami a távlati terveket illeti, két alaptétel vonatkozik a háború utáni időkre: „Lengyelországnak demokratikus államként kell működnie, a parasztoknak pedig lehetőséget kell adni arra, hogy befolyásolhassák a közügyek alakulását."

De Karski tökéletesen tudatában volt annak, hogy az értelmiség, amely a nép szemében teljesen csődöt mondott, szintén nagyon komoly árat fizet, „a represszió és a letartóztatás veszélyében él", és „nem tudja miből fenntartani magát". Így hát szinte nincs semmilyen befolyása a társadalomra, elszakítják tőle a megszálló megtorló intézkedései és tilalmai. Ha egészében nézzük, apátia lett úrrá a népen, a létfenntartásért vívott harc köti le. Tehát az értelmiségiek főként üzletelnek, „mindennel, amivel csak lehet, legálisan vagy illegálisan". Mindennek következtében „alighanem ez az első eset a történelemben, amikor egy nemzetet ilyen szörnyű módon megfosztottak aktív és hatékonyan tevékenykedő vezetőitől, az értelmiségtől".

Ez a megjegyzés, mint Karki beismerte, mindenekelőtt a Birodalomba olvasztott területekre vonatkozott. A Főkormányzóságban valamivel jobb volt a helyzet – ne feledjük, hogy ez a leírás még az 1940 tavaszán kezdődött A-B akció előtt készült –, de a fiatal értelmiség állandóan külföldre próbált szökni: vagy a hadsereghez, vagy az emigrációhoz akart csatlakozni. Karski helytelenítette ezt a magatartást, igaza volt, amikor azt előlegezte, hogy „Lengyelország sorsa végül is Lengyelországban dől el, ebben hisznek odahaza a lakosság széles rétegei". Össznépi felkelésnek kell megelőznie a felszabadulást, melynek eredményeképpen nemcsak a területeinket szerezzük vissza hiánytalanul, hanem Sziléziáért, Kelet-Poroszországért és Gdańskért is harcba szállunk, „nem várunk arra, hogy megérkezzen Franciaországból a Lengyel Hadsereg, ennek az időpontja egyébként is a szövetségesek akaratától függ a legkevésbé". Ezért nem volt teljesen hasznos

az országra nézve az, hogy az ifjúság kiszökött a Nyugaton alakuló hadseregbe. Ha tehát már nem kerülhető el a menekülés, „az az értelmiség szökjön, amely jelenleg politikailag értéktelen, nem tudja rászánni magát a halálra, amikor halál vagy a néha még annál is rosszabb vallatás fenyegeti".

Karski látja azt a paradoxont, hogy azokat az embereket, akiktől megszabadulhatna az ország anélkül, hogy ennek kárát látná a konspiráció, semmilyen erő sem veheti rá arra, hogy a vándorlás veszélyes vizeire kalandozzanak, még az NKVD-től és a Gestapótól való félelem sem. Ebből a csoportból került ki az a 300 tiszt, aki „a német hatóságok névtelen felhívására önként jelentkezett a varsói pályaudvaron (november végén), ahonnan lágerekbe vitték őket, mint a birkákat".

Valamelyest az emigráns kormány is felelős volt a bizonytalanság és a zűrzavar állapotáért, mert nem adott világos útmutatást arra nézve, hogy szökjenek-e ki a fiatalok az alakuló hadseregbe. Varsó volt a kivétel, ahol az a meggyőződés uralkodott, hogy csak „a gépesített egységek, a nehéztüzérség és a légierő katonáinak" kell kiutazniuk, de „elmenekülhetnek azok is, akik személyesen kompromittálódtak a németek előtt". A *Konklúziók*ban Karski megjegyzi: „helyénvaló lenne instrukciók segítségével és mindenekelőtt megfelelő légkör kialakításával leállítani az ifjúság legjobb részének külföldre szivárgását, sokkal több különösen aktív embert kellene az országba irányítani, más embereket pedig tekintéllyel és pénzeszközökkel kellene segíteni az országban, itt mindenekelőtt a politikai aktivitást kell figyelembe venni, nem pedig humanitárius szempontokat".

Itt újra fel kell hívnom a figyelmet, nemcsak arra, hogy – bár a szerzőnek nem nagyon volt ismeretsége a földalatti ellenállás világában – a beszámoló meglepően érett, hanem egy elgondolkodtató párhuzamra is: a nézetei összhangban állnak a háború előtti szanációs elit ellenzékéből formálódott domináns emigráns csoport nézőpontjával. Tehát az érthető hazafias hangsúlyok mellett az elbeszélésben főként az országban végbemenő események értékelésében megmutatkozó realizmus szembetűnő, akárcsak a közeljövőre vonatkozó racionális célkitűzései. Ismét kijelentem hát, hogy teljes mértékben megértem, miért érzett olyan mély rokonszenvet Karski iránt Kot miniszter, miért döntött úgy, hogy fontos futári megbízatásra készíti föl, majd elküldi az egységesedő hazai földalatti ellenállás legfontosabb központjaiba. Újabb biztatást adott erre a második, részletes jelentés igen jó értékelése, amelyet a miniszter utasítására készített Karski.

„A zsidókérdés Lengyelországban"

David Engel amerikai történész találta meg a jelentést Stanfordban, a Hoover Archívumban, a lengyel emigráns kormány Tájékoztatási és Dokumentációs Minisztériumának aktái között. Engel észrevette, bár a felfedezését kommentár nélkül hagyta,[76] hogy a jelentés 6., 9., 10. és 11. oldala két változatban készült: a második változatot, amelyben finomabban fogalmazza meg a lengyelek zsidóellenességét, vagy maga Karski készítette, vagy legalább elfogadta, erről tanúskodik az eredetin látható kéziratos megjegyzése. A finomított változat a német megszállásra vonatkozott.

Ez a jelenés azért is értékes, mert azt mutatja meg, hogyan ütközött bele Karski először a „zsidókérdésbe" (gyakran fogalmaztak így az országban). Ez a meghatározás nem találó, mert ránk kényszeríti a lengyel többség nézőpontját, amely hangsúlyozza, hogy itt ő a gazda. Mint már írtam a bevezetőben, a szerep, amelyet Karski eljátszott, amikor tájékoztatta a szabad világot a holokausztról, valamint a háború utáni élettapasztalatai arra késztettek minden iránta érdeklődő embert, hogy kifaggassa ilyen jellegű háború előtti tapasztalatairól. Mint tudjuk, voltak Łódźban zsidó iskolatársai, és mint minden lengyel, felismerte a zsidókat. De a háború előtti közleményeiben semmi sem mutat arra, hogy érettségi után lettek volna zsidó barátai vagy legalább ismerősei, pedig biztos sok zsidó fiatal tanult vele egy időben a János Kázmér Egyetem Jogi Karán. Nem jelenik meg közvetlenül az emlékeiben Jerzy Lerski sem, akit jól ismert. Ő volt az a lengyel, aki harcot indított a soviniszta magatartás ellen, amikor a nemzeti ifjúság kampányt folytatott azért, hogy vezessék be az úgyneve-

zett *numerus clausus*t, és külön padokba ültessék a zsidó ifjúságot az oktatási intézményekben. Karski bátyja protekciójának köszönhetően került a Külügyminisztériumba, miután befejezte a tanulmányait, abban a minisztériumban pedig nem alkalmaztak zsidókat, néhány kivételtől eltekintve, de ők már több nemzedékkel korábban asszimilálódott családokból kerültek ki, a legtöbb már rég katolikus hitre tért.

Karski a bevezetőben elismeri, hogy kiutazása előtt nem mélyedt el a „zsidókérdésben" – mint tudjuk, Stanisław Kottól, Władysław Sikorski tábornok egyik legközelebbi munkatársától jött az ötlet, hogy írja le a megfigyeléseit. Kot volt azon kevés miniszterek egyike, akik érzékelték a lengyel–zsidó kapcsolatok jelentőségét, mind belpolitikai szinten, mind pedig nemzetközi vonatkozásban. (Lehetett némi hatása annak is, hogy Kot felesége családi kapcsolatban állt zsidó értelmiségi körökkel.) Karski nyilvánvaló együttérzéssel ír a német megszállás alá került zsidó népesség helyzetéről – a zsidókat megfosztották méltóságuktól, minden joguktól, kiforgatták a vagyonukból, megfosztották a kereseti lehetőségektől –, „mintha rejtőzködve élnének, rettegésben, törvénytelenül". Igen terjedelmes katalógust közöl a jelentésében a korlátozásokról és a megaláztatásokról. A németek zsidónak tekintettek mindenkit, akinek legalább egyik szülője tagja volt a hitközségnek.

Szerinte különösen azoknak a helyzete volt rossz, akiket a Birodalomba olvasztott területekről telepítettek Lublin környékére. Karski elsőként írta le, hogy „ez olyan benyomást kelt, mintha a németek itt valamiféle zsidórezervátumot akarnának kialakítani". A Főkormányzóságban valamivel jobb sorsuk volt a zsidóknak, de a németek nem tudták hová kiűzni őket, a lengyelek pedig nem tudták alkalmazni a német módszereket („még nem mutatnak ilyen hajlamokat", írja Karski) a zsidó szomszédaikkal kialakult kapcsolataikban. Alapjában véve itt is ugyanazok a szegregációs előírások voltak érvényben, s a gazdasági kizsákmányolást megalázó fizikai munkák súlyosbították. Bár a Karski által idézett beszélgetésből (nyilván egy lengyel rendőrt hallgatott ki egy gestapós) kitalálhatjuk, hogy akkoriban lengyelek is fosztogattak zsidó boltokat. Állítólag a gestapós kijelentette:

> „A zsidótól mindent el szabad venni, mert mindenük, amijük csak van a zsidóknak, törvényesített rablásból származik. Mi tudtára is akarjuk adni a lengyel népességnek azt, hogy minden lengyel bemehet bármelyik zsidó boltba, kidobhatja a zsidót a pult mögül, a törvényeink pedig védelmükbe veszik. Mindenki, aki csak akarja, megölhet zsidót, és a törvényeink szerint ezért nem ítélik el."

A mindennapi megaláztatás mellett (Karski leírja az úgynevezett torna- és tisztaságórákat, amelyeket lublini zsidóknak tartottak) a lágerekben végzett kényszermunka volt a legrosszabb. Karski leírt a jelentésében egy Bełżec környéki lágert, amelyet nyilván bizonyos távolságból látott, útban Lwów felé. Főként azokat a szerencsétleneket tartották itt, akiknek nem sikerült átjutniuk a német–szovjet határon. Néhány ezer ember a puszta földön aludt, takaró nélkül, mások egy helyben toporogva várták, hogy adjanak nekik is valamit, amivel betakarózhatnak. „Itt minden összefagyott, kétségbeesett, értelmetlen, éhes. Egy csapatnyi kimerült állat – nem ember. Ez így ment heteken át."

A legtöbben abban a kontextusban idézik Karski jelentését, hogy milyen volt a zsidó népesség helyzete a szovjet megszállás alatt: lengyelellenes beállítottsága mellett az is fontos volt, hogy valamelyest feljebb juthatott a társadalmi ranglétrán. Karski általában véve jellemzi a szovjet megszállási övezetben élő zsidó népesség helyzetét, hangsúlyozza, hogy itt egészen más viszonyok uralkodnak, mint a német megszállás alatt:

> „Itt otthon érzik magukat a zsidók, nemcsak hogy nem tapasztalnak megaláztatást és üldözést, hanem még bizonyos jogosultságaik is vannak politikai és gazdasági téren, köszönhetően a találékonyságuknak és annak, hogy képesek minden új helyzethez alkalmazkodni."

A „jogosultság" mindenekelőtt annyit jelentett – jegyezzük meg, hogy Karski itt akaratlanul is bizonyos antiszemita kliséket másol –, hogy dolgozhattak az átszervezett rendőri-közigazgatási apparátusban, a szakszervezetekben, a felsőoktatási intézményekben, az államosított és az illegális vásári kereskedelemben. E tevékenységeket láthatóan nem méltányolja, csempészetről és piszkos üzérkedésről, közvetítésről ír. De hangsúlyozza, hogy „a vagyonosabb és műveltebb" zsidó körök ugyanolyan korlátozásokat szenvednek el, mint a lakosság fennmaradó része.

Karski szerint azonban fontosabb a lengyel–zsidó kapcsolatok kérdése és a német megszállás politikája, melynek az a célja, hogy viszályt szítson a két nemzeti csoport között, és a jelentés második részében ezeket az ügyeket tárgyalja. A szerző őszintesége azonban nem találkozott teljes megértéssel, arra kérték Karskit, szerkessze át a jelentés bizonyos részleteit, hogy felhasználhassák egy propagandaakcióban. Érdekes, hogy csak azon a részen kellett változtatnia, amelyben azt írta le, hogyan alakul a két csoport viszonya a német megszállás alatt; amit a szovjet megszállásról írt, az tökéletesen megfelelt a megrendelőknek. A kevésbé ellentmondásos résszel kezdem. Karski többek között azt írja:

> „A lengyel társadalom úgy véli, hogy a zsidók igen jó viszonyban vannak a bolsevikokkal. Általában az a vélemény, hogy a zsidók elárulták Lengyelországot és a lengyeleket, valójában kommunisták, akik zászlót bontottak, és átálltak a bolsevikokhoz. A városok többségében valóban vörös rózsacsokrokkal, beszédekkel, behódoló nyilatkozatokkal stb. stb. üdvözölték a zsidók a bolsevikokat. De itt bizonyos megkülönböztetésekkel kell élnünk. A kommunista zsidók természetesen rajongó lelkesedéssel fogadták őket, függetlenül attól, hogy milyen társadalmi osztályból kerültek ki. A zsidó proletariátus, a kiskereskedők, az iparosok, vagyis mindazok, akiknek most strukturálisan javult a helyzetük, akik korábban mindenekelőtt üldözésnek, sértegetésnek, zaklatásnak voltak kitéve, fenyegetve érezték magukat a lengyel elemtől – ők mindannyian szintén pozitívan, ha ugyan nem viharos lelkesedéssel fogadták az új rezsimet. Egyébként nehéz lenne csodálkozni ezen. [...] Az értelmiség viszont, a vagyonosabb és kulturáltabb zsidóság érzésem szerint (természetesen számos kivétellel és figyelmen kívül hagyva a látszatot) mintha baráti érzelmekkel gondolna Lengyelországra, örömmel venné, ha változna a mostani helyzet, független lenne Lengyelország. [...] De valójában itt a zsidó tömegek számára is olyan helyzetet teremtettek, amelyben a lengyelek a bolsevikok odaadó híveinek tartják őket, és – ezt bátran kimondhatom – várják a pillanatot, amikor egyszerűen bosszút állhatnak a zsidókon. Alapjában véve minden lengyel keservesen csalódott a zsidókban, elsöprő többségük (mindenekelőtt természetesen az ifjúság) a szó szoros értelmében véve várja az alkalmat arra, hogy »vérrel fizessenek« ezért."

A kihagyott részletekben Karski ehhez még hozzátette: gyakoribb volt a lojalitás és a segítség gesztusainál az, hogy feljelentették a lengyeleket. Mint valamivel később megpróbálom kimutatni, eléggé jellemző volt a London-barát konspirációra, hogy ilyen ambivalensen írtak a szovjet megszállás alatt élő zsidókról: egyrészt elárulták Lengyelországot és lengyel honfitársaikat az alsóbb rétegek, másrészt a zsidó burzsoázia és értelmiség viszont megőrizte hazafias lojalitását.

Karski e műben már sokszor említett patrónusa és felettese, Stanisław Kot[77] már oroszországi lengyel nagykövetként, két évvel Karski jelentése után (1941 novemberében, a londoni lengyel külügyminiszternek írt levelében) hasonlóan értékelte a keleti határvidéken kialakult lengyel–zsidó viszonyt:

> „A lengyelek általában véve keservesen csalódtak a zsidókban, amiért így viselkedtek a megszállás alatt, lelkesen üdvözölték a Vörös Hadsereget, gyalázták az őrkísérettel vonuló lengyel tiszteket és katonákat, kiszolgálták a bolsevikokat, följelentették a lengyeleket... Ezek a vádak kizárólag a keleti területeken élő zsidókra vonatkoznak, akik a háború előtt is Oroszországhoz vonzódtak, különös tekintettel a zsidó plebsre. Ugyanakkor sok pozitív beszámoló készült a zsidó értelmiség és az úgynevezett burzsoázia visel-

kedéséről, a többségük nyíltan lengyelként lépett fel, és kapcsolatot tartott az egész lengyel társadalommal. Egyesek elismerést érdemelnek bátor fellépésükért. A kiskereskedői zsidó elem azért is keltett ellenszenvet, mert állandóan spekulált, fölvásárolta az árut, fölverte az árakat, nem mutatott érzékenységet a környezetében élő emberek szükségletei iránt."

A német megszállásról szóló részletekben azt írja Karski, hogy a zsidó népesség teljes mértékben aláveti magát a németek rendeleteinek, az ellenállás vagy a tiltakozás bármilyen formája nélkül, leszámítva azt, hogy sokan átszöknek a Bug túlsó partjára. „Mindent megcsinálnak csendben, zokszó nélkül, alázattal, amit csak parancsolnak nekik a németek." Ilyen kontextusban fogalmazza meg ezt a meglepőnek látszó véleményt: „a zsidók és a lengyelek kapcsolata a zsidók és a németek viszonyára emlékeztet". A zsidók, írja Karski,

„örülnének, ha a lengyelek megértéssel közelednének hozzájuk, hisz mindkét nemzet ugyanattól az ellenségtől szenved el gyötrelmeket igazságtalanul. A lengyel társadalom szélesebb tömegeiben nincs ilyen megértés. Ami a zsidókkal való bánásmódot illeti, ez nagyrészt könyörtelen, kíméletlen. E tömegek jelentős része él az új helyzetben kapott jogosultságokkal. Számtalanszor kihasználják ezeket, gyakran még vissza is élnek velük. Ez valamelyest közelíti őket a németekhez."

Az utóbbiak pedig a maguk részéről hangsúlyozták a propagandájukban, mennyire fontos nekik, hogy megnyerjék maguknak a „lengyel népet", amelyet elárult „a Piłsudski-hívek kormánya", akárcsak a nyugati szövetségeseik. Az egyik fő szlogenjük Karski szerint az volt, hogy csak „a németek segítenek végre a lengyeleknek rendbe szedni a zsidókat". Így hát a németek, vonta le a következtetést Karski, „a zsidókat akarják felhasználni arra, hogy megtalálják azt a csalétket, amellyel elnyerhetik a lengyelek széles rétegeinek rokonszenvét, elismerését és tiszteletét".

Karski megfigyelései azt sugallják, hogy a megszálló sok esetben sikerrel alkalmazta a fenti eljárást. Véleménye szerint a társadalom alsóbb rétegeiben egyre gyakrabban hallani olyan véleményt, hogy hálával tartoznak a németek zsidóellenes politikájáért, csak tanulni lehet tőlük:

„A zsidók fizetnek, fizetnek, fizetnek... a lengyel földtúró paraszt, munkás vagy az ostoba, demoralizált bamba félművelt meg hangos megjegyzéseket tesz: »Na, ezek majd móresre tanítják őket«, »tőlük kell tanulni«, »ütött a zsidók végórája«, »nincs mese, hálát adhatunk Istennek, mert jöttek a németek és kezelésbe vették a zsidókat« stb."

Karski figyelmeztet arra, hogy e politika elfogadása nagyon rombolja a társadalom erkölcseit, ez ugyanis az egyetlen hatékony módja annak, hogy politikai hatást gyakoroljanak a németek – „ez valamiféle keskeny palló, amelyen mégis nagy egyetértésben találkoznak a németek a lengyel társadalom jelentős részével. Természetesen a németeknek minden vágyuk aládúcolni és megerősíteni ezt a pallót." Az kezdte elválasztani a lengyeleket és a zsidókat, hogy más kapcsolatban álltak a megszállókkal, magukat a lengyeleket pedig az osztotta meg, hogy mit gondolnak a zsidókkal szemben folytatott német politikáról. A társadalom egy része „kíváncsi és gyakran lelkes tekintettel figyeli a németeket, zokon veszi az első csoporttól, hogy »közönnyel fordul el egy ilyen fontos kérdéstől«". A végkövetkeztetésben külön kiemeli, hogy ma a megszállókkal szembeni közös lengyel–zsidó ellenállás „igen komoly nehézségekbe ütközik a lengyel társadalom széles rétegeiben, melynek antiszemitizmusa legalábbis nem csökkent".

Fölmerül a kérdés, hogy Karski volt-e ilyen eredeti és jó szemű megfigyelő, vagy inkább a leírt probléma lehetett nagyon is szembetűnő. Talán mindenütt ez volt a téma, Karski pedig egyszerűen az elsők közé tartozott, akik komolyan vették ezt a problémát. Nehéz lenne végleges választ adni erre a kérdésre, bár van néhány hasonló hangnemű elemzés a lengyel–zsidó viszonyról 1940 végéről.

Az egyik ilyen anyag a lengyel földalatti ellenállás 1940 októberében készült, *A megszálló hatóságok tevékenysége a Köztársaság területén 1939. szeptember 1. és 1940. november 1. között*[78] cí-

mű jelentése, amely 1940–41 fordulóján jutott el Franciaországba. Ebben arról is szó esik, hogy „a megszállt országrészekben élő zsidóság sorsa szeptember első napjaitól mindmáig a szenvedések, megaláztatások, üldözések és kisajátítások sorozata. [...] A zsidókra de jure kivételes törvények vonatkoznak, de facto törvényen kívüliek." Karskihoz hasonlóan a jelentés szerzői is hangsúlyozzák, hogy a német hatóságok megpróbálják felhasználni a „zsidótémát" a propagandájukban. A hivatalos nyilatkozatok szerint a megszálló „nem tűri a pogromokat, az utcai erőszakot, a zsidók bántalmazását stb., amint az előfordult [...] a lengyel időkben. Ugyanakkor állandóan a zsidók ellen uszítják a lengyel népességet, gyűlöletet keltenek a zsidók mint spekulánsok, az erkölcsök megrontói és kizsákmányolók iránt."

A jelentésben fölsorolják a zsidó népességet diszkrimináló legfontosabb rendeleteket, külön kiemelve azt, hogy „e rendeleteknek nincs formális jogi alapjuk a megszállók törvényhozásában". Felhívták a figyelmet arra az igen jelentős tényre, hogy vagyonkezelőkre bízták a zsidók tulajdonát – rendszerint a házak gondnokai hajtják be a lakbért, de a tulajdonosoknak nem fizetnek semmit. Varsóban ez évente ötvenmillió złoty pluszjövedelmet jelentett. De azt nem írták meg, hogy kik léptek a korábbi zsidó tulajdonosok és gondnokok helyébe, németek vagy lengyelek. Azt viszont hangsúlyozták, hogy a zsidók *de facto* bizonyos kiváltságoknak örvendenek, mert nem küldik őket a Birodalomba, és nem számolnak le velük helyben „erőszakkal, véresen, kíméletlenül". Meglepő megjegyzéssel végződik a fejezet: „Maga a zsidó népesség is érzi, hogy a lengyelekhez képest bizonyos értelemben kedvező a helyzete, a sérelmeik pedig bizonyos fokig külső jellegűek: ([vagyon]-elkobzás, a személyes méltóság megsértése)."

A zsidó népesség helyzete a német megszállás alatt

Idézzük emlékezetünkbe a történelmi kontextust, s nézzük, milyen helyzetben volt a zsidó népesség, amikor Karski elhagyta az országot.[79] Közel másfél millió személy lakott a Főkormányzóságban, akit az 1935. évi nürnbergi törvények szerint zsidónak tartottak (a Birodalomba olvasztott területek zsidóságával együtt számuk 1 800 000 – 1 900 000 volt). A leendő Főkormányzóságban a német politikai rendőrség élén álló Reinhardt Heydrich 1939. szeptember 21-i rendelete (az úgynevezett Schnellbrief, vagyis gyorstávirat) határozta meg a zsidók jogi helyzetét. Ennek értelmében minden zsidót a nagyobb városok elkülönített, vasútállomások közelében lévő kerületeiben kellett koncentrálni.

A helyi társadalmat mindenütt a Judenratnak (Zsidó Tanácsnak) kellett irányítania a megszálló hatóságok nevében. Először is pontos összeírást kellett készíteniük a hitközség tagjairól, figyelembe véve a nem, kor és foglalkozás szerinti megoszlást. A megszálló hatóságok újabb rendeletei kötelezővé tették a zsidó népesség, valamint boltjaik és vállalataik megjelölését (a rendelet december 1-jén lépett életbe a Főkormányzóságban), bevezették a kényszermunkát, a kijárási tilalmat és számos gazdasági, vagyoni korlátozást.

1939. december 11-től megtiltották a Főkormányzóságban a zsidóknak, hogy elhagyják állandó lakhelyüket, 1940 januárjától pedig már csak különleges engedéllyel utazhattak vonaton. A főkormányzó 1940. szeptember 1-jei és 1941. február 20-i és október 15-i rendeleteivel újabb korlátozásokat vezetett be. Ezek megszüntették a lehetőséget arra, hogy a zsidók közül bárki is különleges engedély nélkül hagyhassa el a lakóhelyét, s a rendelet megsértése esetén akár halálbüntetés is kiszabható volt. 1939. október közepéig a városok többségében elkészítették a zsidók kötelező összeírását.

A Főkormányzóságban minden munkaképes korban lévő zsidó férfit kényszermunkára lehetett irányítani. 1941 elején mintegy 200 kényszermunkatábort hoztak létre, ahol zsidók tízezreit dolgoztatták.

A megszállás első éveiben nem nagyon érdekelte a földalatti ellenállás résztvevőit a zsidók helyzete. Ha végigolvassuk a főbb szervezetek közleményeit, hajlamosak vagyunk a következő lehetőségeket fontolóra venni: az ellenálló csoportok vagy nem érzékelték teljes mértékben, sőt talán nem vették komolyan a lengyel–zsidó kapcsolatokban meglévő feszültséget, vagy érzékelték, de

nem akartak kitérni erre, hogy ne haragítsák magukra a társadalom egy részét, amely alapjában véve elégedett volt a zsidókat sújtó német represszióval. Az előbbi lehetőség mellett szól az a tény, hogy az aktív zsidóellenes fellépések marginálisak voltak. A zsidóellenes akciókban nem vettek részt a Nemzeti Radikálisok Táborához kötődő galerik, amelyek a háború előtt zsidókat vertek. Mégis az utóbbi lehetőség látszik valószínűbbnek, és ebben Karski jelentése is megerősít, amelyet 1940 februárjában adott át az emigráns politikai vezetésnek.

„Nem végleges adatok szerint már több mint 50 000 zsidó menekült érkezett Varsóba" – írták 1939 októberében a *Nowy Kurier Warszawski* harmadik számában. E témáról nem közölt semmit Karski, a fentebb idézett jelentés szerzői sem említették. Pár nappal később a következő észrevételt tették: „A lengyel rendőrség a német hatóságok parancsára már napok óta őrizetbe vesz minden zsidót, aki nem visel előírásszerű karszalagot. Minden begyűjtött személyt átadnak a német rendőrségnek." Milyen sors várt rájuk, arról a varsói gettó legfontosabb krónikásánál, Emanuel Ringelblumnál[80] olvashatunk. Január elején jegyezte fel a következőket: „rettenetes a varsói zsidók halandósága. 50–70 ember hal meg naponta."

1940. január elején Zygmunt Klukowski[81] szczebrzeszyni orvos, később a Honi Hadsereg katonája megtudta egy beteg zsidótól, akihez kihívták, hogy mikor „vonaton utazott, nála a vásárolt áruval [...], lengyel útitársai még a varsói pályaudvaron kidobták a vagonból, és elvették az áru egy részét. [...] A lengyel társadalom bizonyos köreiben szívesen átveszik a német módszereket."

1941. március 23-án, nagyszombaton kezdtek rátámadni a varsói zsidókra és feldúlni a boltjaikat. Klukowski *Naplójának* egy része, amelyet most idéztem, Karski jelentéséhez hasonlóan segít megérteni, miért kerülhetett sor Varsóban zsidóellenes zavargásokra. Erről a pogromról számos történész írt részletesen, de a legteljesebb képet Tomasz Szarota[82] adja róla. Az akció marginális lengyel csoportok szervezett provokációja volt, amelyben részt vett a szélsőjobboldali Roham és a csonka Nemzeti Radikális

Szervezet (már 1939 októberében megalakult), amelyet az ONR Falanx háború előtti aktivistája, Andrzej Świetlicki vezetett; ezt támogatta a közismert németbarát professzorhoz, Zygmunt Cybichowskihoz és a dühödt antiszemita Stanisław Trzeciak atyához kötődő személyek köre. A Nemzeti Radikális Szervezet aktivistái bevonták a zsidóellenes akcióba fiatalok kis csoportjait – amelyeknek fizettek – többek között a Leszno utca 72. szám alatti lengyel ipari iskola tanulóit.

Nem lehet azonban végleges választ adni arra a kérdésre, hogy a németek álltak-e kezdettől fogva az egész pogrom mögött, vagy csak szemet hunytak fölötte, mert tisztában voltak azzal, hogy propagandájuk kihasználhatja a zavargásokat (előfordult néha, hogy autóval vittek a helyszínre fiatalokat, az incidenseket pedig filmre vették). Ami a nemzeti radikális Świetlickit illeti, őt nem sokkal ezután letartóztatták a németek, majd 1940 júniusában agyonlőtték Palmiryban.

A lengyel földalatti ellenállásban úgy gondolták, a németek irányították közvetlenül az egész akciót, valódi célja pedig az volt, hogy lejárassák külföldön a lengyeleket, és talán így próbálták igazolni azt, hogy elszigetelik a zsidókat a lengyelektől, vagyis gettót létesítenek Varsóban. Maguk a németek is véget vetettek március 30-án az attakoknak. A körzet hivatalos lapjában, a *Warschauer Zeitung*ban április elején megjelent cikkében azt írták, hogy maguk a zsidók tehettek az egészről, mert „fölverték az árakat, készleteket halmoztak föl, feketekereskedelemmel foglalkoztak". Vagyis a lengyelek nem ok nélkül követelték a jogaikat, és ebben támogatták őket a német hatóságok.

Hangsúlyoznunk kell Tomasz Szarotát követve, hogy a lengyel ellenállás nagyon egyértelműen kiállt a zsidóellenes akciókat indító németekkel való együttműködés ellen. A *Biuletyn Informacyjny* 1940. januári számában, vagyis még a húsvéti atrocitások előtt a következőket írták a titokzatos Roham csoport megalakulását hírül adó jegyzet margójára: „Kijelentjük, hogy a németekkel való minden közvetett vagy közvetlen együttműködés, a zsidóüldözésben való részvétel ugyanolyan diverzió, mint a Lengyelország halálos ellenségével folytatott minden más kollaboráció." Sokkal

élesebben fogalmaztak ebben a témában a Szabadság–Egyenlőség–Függetlenség szocialista párt *Informatorá*ban:

„Egyre szélesebb lesz az a hasadék, amelyet még a háború előtt vésett a lengyel társadalom tudatába a lengyel hitlerizmus propagandája. Nemcsak az a baj, hogy sok lengyel közönyösen megy el a Lengyelország zsidó állampolgárai ellen fellépő megszálló állatias antiszemitizmusa mellett, hanem itt is, ott is próbálják újjáéleszteni a lengyel antiszemita mozgalmakat a hitleristák védnöksége, pártfogása alatt. Akadnak már professzorok, akik lengyel használatra adaptálják a hitlerizmus ideológiáját, színre léptek már olyan „aktivisták", akik radikális-hitlerista párt alakításáról álmodoznak. Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy számos hasonló háború előtti antiszemita aktivista egyszerűen bejelentkezett a Gestapónál, neki dolgozik, a zsidó vagyont rabolva szedi meg magát. Kíméletlen harcot kell indítanunk az ilyen jelenségek ellen. Ha az emberi aljasság hasadékát tágítani tudja a megszálló, belefullad a szennyes hullámokba minden, ami egészséges Lengyelországban."

Ami az 1940. évi húsvéti eseményeket illeti, nem egyeznek a zsidó és a lengyel források. Mind Emanuel Ringelblum, mind Szymon Huberband, akivel együttműködött a varsói gettóban tevékenykedő Oneg Sábát konspirációs csoportban, hangsúlyozta, hogy szinte senki sem állt ki a zsidók mellett, akiket kamaszok vertek, ugyanakkor a Honi Hadsereg konspirációjához szorosan kötődő Ludwik Landau[83] feljegyzett *Krónikájá*ban néhány zsidók melletti dicséretes fellépést. Stanisław Gall érsek talán kiállt a Varsói körzet parancsnokánál a megvert zsidók mellett. A Fővárosi Társadalmi Önsegélyező Bizottság is elítélően nyilatkozott. De bizonyos földalatti ellenálló körök megőrizték távolságtartásukat. A *Polska żyje!* című lapban elítélték ugyan a fosztogatást és a pogromokat, de azt is írták, hogy „az újjáépített házban, a szabad szülőhazában ezeknek a megszállóknak sem lesz helyük", és ezt a zsidókra értették.

Egyetlen legálisan tevékenykedő lengyel társadalmi intézmény, a Gyámügyi Főtanács (RGO) értékelte úgy, hogy ezek az események „nemcsak a társadalmi-gazdasági, hanem a társadalmi-erkölcsi viszonyokra" is hatással lesznek. Hangsúlyozták, hogy a német uszítás váltotta ki az atrocitásokat, hisz korábban zsidóellenes szegregációs előírásokat léptettek életbe, hogy egymás ellen fordítsák a lengyel és a zsidó társadalmat. Az RGO határozottan kiállt a zsidó emberek és üzemek megjelölése, valamint a kényszermunka ellen, aminek a költségei a zsidó hitközségeket terhelték, ugyanez vonatkozik az élelmiszer-fejadagokat megkülönböztető rendelkezésekre, a külön villamoskocsikra, a rekvirálásokra stb. Azt írták:

„Mindezek az előírások és tények oda vezetnek, hogy a lakosság fennmaradó részét rákényszerítik a következők elfogadására: törvényen kívül helyezték a zsidó népességet, ez pedig felelőtlen embereknek ürügyként szolgál arra, hogy a zsidókon vezessék le indulataikat."

De vitatott kérdés maradt az, hogy százalékban kifejezve milyen arányban osszák szét az adományokat a lengyel, az ukrán és a zsidó népesség között. Az a tény, hogy 1941 decemberéig főként az amerikai állampolgárok bőkezűségének látták hasznát, oda vezetett – mint Adam Ronikier, az RGO főnöke elmondta a háború után –, hogy „számolni kellett az ajándékozók világosan megfogalmazott követeléseivel, akik különleges kiváltságokban akarták részesíteni a zsidókat, és egyáltalán nem számoltak azzal, hogyan aránylanak százalékban a lakosság fennmaradó részéhez". Az amerikaiak alkudoztak egy darabig, azt javasolták, hogy az adományoknak pontosan a negyedét juttassák a zsidó népességnek, Varsóban pedig a harmadát. A lengyelek ezt megtagadták. Ronikier följegyezte:

„Kezdetben 10%-ot ismertünk el normának, annyit juttatunk a zsidóknak, amikor elosztjuk az adományokat, de ők ezt az amerikai küldöttek közleményei miatt is olyan érzéssel fogadtak, mintha sérelem érte volna őket. Miután hosszas tanácskozásokat folytattunk ezekkel az urakkal [a krakkói Bibersteinnel, Hilfsteinnel és

a varsói Czerniakówval], arra az álláspontra jutottunk, hogy elismerjük, nagyobb nyomorban élnek a zsidók, akik szinte kizárólag városokban laknak, mint a lengyelek, és tekintettel erre a körülményre fölemeljük a részesedésüket 17 százalékra."[84]

A lengyel földalatti ellenállás későbbi jelentéseiben és szakértői munkáiban többségben voltak a zsidó népességre vonatkozó kritikus vélemények. Közel egy évvel később jutott el Londonba a Vatikánon keresztül a következő, nagyon hasonló hangnemben megfogalmazott jelentés.[85] Szerzői ezt írták: „Az események alakulása igencsak elmélyítette a különbségeket és a kölcsönös ellenszenvet; a lengyelgyűlölet egyfelől, a másik oldalon pedig egyszerűen égető lett az antiszemitizmus." De mi volt az oka ennek? Mindenekelőtt az, hogy a németek másmás politikát folytattak e két nemzeti csoporttal szemben. A lengyeleket „politikailag és nemzetileg" üldözték. A zsidókat pedig kizárólag gazdaságilag – „de nem kínozták őket, nem szenvedtek tömegesen mártírhalált stb. E tekintetben jobb sorsuk volt."

„Ami a gazdasági helyzetet és az élelmiszer-ellátást illeti, ha a tömeget vesszük alapul, nem pedig a kivételeket, a zsidók helyzete valóban sokkal rosszabb" – ismerték el a jelentés szerzői. Mindkét fél igen gyanakvóan tekint a másikra, „főként a saját jó szándékát és a másik fél kiváltságos helyzetét" hangsúlyozza. A megszállóval is más viszonyt alakítottak ki, „a lengyelek hősiesen tűrik a kínokat", a zsidók pedig összetörnek, „ha csak tehetik, behódolnak a megszállóknak, a szolgálatukba állnak (számos besúgója van a Gestapónak) stb.". Ráadásul az utóbbiak „a brutális erő iránti, e fajra igen jellemző gyűlölettel vegyes csodálattal [...] nem merik gyűlölni a hatalmas németeket, és minden ellenszenvüket, keserűségüket, a rossz sorsuk miatti panaszaikat... a lengyelek nyakába zúdítják". Ugyanez a „faji" zsidó alsóbbrendűség – ezt itt materializmusnak nevezik – akadályozza a zsidókat abban, hogy felfigyeljenek a lengyelek hősiességére. Ennek következtében a zsidók „idegen elemek" maradnak a lengyel társadalom számára. A jelentés írói szerint a lengyel társadalom nagyon helyesen értékeli azt – ebben a szovjet megszállási övezetből érkező híreknek is volt némi szerepük –, „hogy a zsidók ebben a háborúban egyáltalán nem tették le a vizsgát érzelmi szolidaritásból, a lengyelséggel való azonosulásból, ennek következtében úgy gondolják, hogy később, a békeidőkben csak olyan szerep juthat a zsidóknak Lengyelországban, amilyet igazság szerint kiérdemeltek a viselkedésükkel a két megszállási övezetben".

A jelentés írói – mint láthatjuk, jól emlékezetükbe vésték a háború előtti nemzeti demokraták jelszavait – arra figyelmeztetnek, hogy az ország bizalmatlanul fogadja a londoni kormány minden olyan nyilatkozatát, amely a zsidó népesség háború utáni tényleges egyenjogúságára vonatkozik. Jelentésükben összefoglalják a „lengyel utca" véleményét:

„»Sikorski tábornok kénytelen volt ígérni valamit a zsidóknak. Vetítsen csak nekik rendesen. Mi akkor sem adjuk vissza X malmát, Y boltját és Z gyáracskáját.« A varsói utca nem érez együtt a gettó foglyaival – »a gettót elválasztó fal csak a pénzt és az árukat engedi át, a hihetetlen nyomorról szóló híreket nem«. Azt dúdolják az utcai énekesek az udvarokon: »A mocskos Mosiek végre a gettóban ül«. Ezért a dalért mindig hullanak a fillérkék. Mindenütt hallani a varsói utcákon."

A fenti jelentést idézve messzire előreszaladtam a jövőbe. A következő fejezetben visszatérek arra a kérdésre, hogy mit tudott Karski arról, miként tekint a lengyel társadalom a zsidó népesség üldözésére abban a pillanatban, amikor 1942 őszén újabb futári missziójára készült. De szeretném hangsúlyozni, hogy ezekben az ügyekben a német terror erősödése nem gyengítette a lengyel–zsidó konfliktust. Karski 1940 februárjában számolt be jelentésében a lengyel zsidók sorsáról; ez volt az első források egyike, amelyekből a kormány tudomást szerezhetett ezekről az ügyekről. Az elsők egyike persze nem jelenti azt, hogy az egyetlen. A jelek szerint főként az érdekelte a kormányt, hogyan alakultak a lengyel–zsidó kapcsolatok a keleti határvidéken.

A zsidóellenes német propaganda

A németek a – csahosnak[86] nevezett – sajtóban közölt publikációkkal próbálták meggyőzni arról a lengyel társadalmat, hogy antiszemita politikájuk helyes. 1940-ben még tele volt ez a sajtó a háború előtti Lengyelország „elzsidósodását" hangsúlyozó cikkekkel. A szerzőik azt magyarázták az olvasóknak, hogy a zsidók „mint »bomlasztó elemek« nem is annyira dolgozni akartak azokon a területeken, amelyeket kisajátítottak maguknak, mint inkább erőfeszítés nélkül hasznot húzni. Így lett a zsidó a csahos sajtóban a seftes, az orgazda, a spekuláns és más »jómadarak« szinonimája." Természetesen nagy sikernek állították be a gazdasági élet újabb meg újabb szektorainak „zsidótlanítását".

De főként arra fektettek nagy hangsúlyt, hogy bebizonyítsák: a lengyel társadalom teljes mértékben támogatja a német törekvéseket. A *Nowy Kurier Warszawski* 1940 februárjában, a *Goniec Krakowski* pedig már 1939 novemberében azt állította, hogy a gettó lezárásával „a varsói lakosok többségének kívánsága teljesült, mert »így akarták szeparálni magukat a mocsoktól és a járványtól«". A zsidók semmit sem tanultak a háborúból, írták, továbbra is befolyásolják spekulációikkal az élelmiszerárakat, lisztet rejtegetnek a zsinagógákban, miközben a keresztény népesség éhezik. Vagyis nincs más kiút, mint a német hatóságok szisztematikus akciója: gettókba és munkatáborokba kell zárni a zsidó népességet. Azt is hangsúlyozták az ún. csahos sajtóban, hogy a zsidókat sújtó represszziók semmiképpen sem tekinthetők német találmánynak. Állítólag ugyanígy járnak el egész Európában, mert már átlátják az egész világot háborúba taszító „zsidó összeesküvést".

Mint Tomasz Głowiński írja a témáról szóló monográfiájában, a megszállás későbbi éveiben „a fundamentális propaganda, amely olyan alapkérdéseket magyaráz el, mint az antiszemitizmus okai, a világot és a kapitalizmust uraló zsidóság szerepe, amely bűnös a háború kirobbantásában, átalakult a részleteket előtérbe helyező propagandává, amely már nem általában véve uszított a zsidók ellen, hanem egyszerűen csak följegyezte az azon tézist alátámasztó újabb példákat, mely szerint az antiszemitizmus a haladás, az »új rend« velejárója, s egyúttal az ehhez forduló nemzetek politikai realizmusáról tanúskodik". Ezért kezdtek dominálni a csahos sajtóban 1940 második felétől az olyan cikkek, amelyekben arról számoltak be, hogyan „oldották meg a zsidókérdést" különböző európai országokban. Mindezt az adott országokat kormányzó elitek önálló kezdeményezéseinek állították be.

Mint Głowiński megjegyzi, a csahos sajtó „megpróbálta »összebékíteni« a Főkormányzóság társadalmát a totális antiszemitizmussal, azt akarta elérni, hogy azt normális jelenségként fogadják el. Ne szenzációnak vagy rendkívüli dolognak tartsák, hanem úgy fogják fel, hogy a német hatóságok a Főkormányzóság összlakosságának a javát akarják." A továbbiakban már csak azt szajkózták, hogy a zsidók gettósítása „minden árja lakosra nézve jótétemény". Közreadtak minden zsidóellenes rendeletet, a legjelentéktelenebbeket is. Maró gúnnyal írtak például arról, hogy „hatvannyolc zsidó lágert létesítettek, ezek lakói folyószabályozási munkákban vesznek részt". Időnként más hangnemre váltottak, mondván, hogy a német hatóságok „alapjában véve jóságosak és megértőek a zsidókkal". Hiszen állítólag volt belső autonómiájuk, s a közegészségügyi állapotokat is ellenőrizték a gettókban. De mindez még egy jóval korábbi helyzetre vonatkozik, Karski egész más állapotokat talált, amikor visszatért Franciaországból.

Lengyelek és zsidók szovjet megszállás alatt

Említettem már, hogy Karski a bátyjával együtt küldte az első jelentését még 1939 decemberében. Nem zárhatjuk ki, hogy pontosan ebből valók az alább idézett mondatok. *A lengyel helyzet a megszállás alatt*[87] című jelentés biztosan Varsóban, 1939. december végén készült. A második pont címe *A bolsevikok kezére került területek helyzete*, ebben így ír:

> „A hivatalnoki kart közép- és alsó szinten a legtöbb településen zsidók és helyi kommunista elemek alkotják. [...] A városok a bolsevikok kezére került egész területen zsúfolásig tömve vannak zsidókkal, akik nemcsak Lengyelország szinte minden régiójából me-

nekültek ide, hanem Németország belterületéről is jöttek. E zsidók nagy része értelmiségi, mértéket nem ismerve élősködik, és aligha hoz dicsőséget a rezsimre, a határvidék lakossága pedig a szovjet hatalommal azonosítja őket. [...] Folyamatosan működnek a főként zsidókból álló hadbíróságok – a GPU segítségével és támogatásával. [...] Csak a nincstelen zsidók, különösen az iparosok érzik elemükben magukat, az értelmiség és a birtokos rétegek vagy a túlélésre és a normális életkörülményekhez való visszatérésre számítanak, vagy keresik a lehetőséget arra, hogy berendezkedjenek az új rendszerben."

A beszámoló szerzői alighanem tisztában voltak azzal, hogy a jelentés informatív értékei korlátozottak, hisz azt írták, „a lwówi állapotok néhány napig tartó megfigyelésén" alapul.

Azt hihetné az ember, hogy 1940 közepétől az emigráns kormánynak már tájékozottabbnak kellett volna lennie legalább az 1939. őszi eseményeket illetőleg. De a fennmaradt dokumentációból nem következik semmi ilyen, talán Lwów és Vilna a kivétel, e két városról készült néhány elgondolkodtatóan részletes jelentés.

A Londonban megőrzött konspirációs jelentésekben, amelyeket belső terjesztéssel adtak tovább egymásnak az országban, vagy kiküldtek a felettes hatóságoknak, számos vélemény olvasható arról, hogyan viselkedett a zsidó népesség a szovjet megszállás alatt, különös tekintettel arra, hogy miként tekintett a megszállóra és lengyel honfitársaira. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a Vilnáról készült jelentések kivételével a végső változatok Varsóban, Bukarestben, 1941 júniusa után pedig alkalmasint a kujbisevi lengyel nagykövetségen készültek a területi tudósítások alapján, amelyekről nincsenek semmiféle közelebbi információink. Ezenkívül az 1940–41-ben készült úgynevezett aktuális jelentések többségében rengeteg utalás található a korábbi időszakra, de nem derül ki, miféle részletes jelentéseket vettek alapul. Nem világos hát a kronológia. A gyanúnál erősebb az a jogos feltételezés, hogy ezeket a címzettekhez igazodva írták, így akarták befolyásolni őket. Így hát a Varsóból Londonba küldött jelentés csak arról informál minket,

mit tudtak az emigráns hatalmi központban a keleti határvidékről. Mi meg csak törhetjük a fejünket azon, hogy a jelentés készítője megírt-e mindent, amit tudott az adott témáról.

Hasonló a helyzet az országban különféle témakörökben terjesztett információkkal. Természetesen a beavatottak körei is különbözőek voltak, csak azok az információk jutottak el szélesebb közönséghez, amelyeket közölt a földalatti sajtó. Így hát a Franciaországba, majd Londonba küldött anyagokból legfőljebb annyit tudhatunk meg, hogyan gondolkodhattak a hazai földalatti ellenállás legbefolyásosabb körei a szovjet megszállás alatt kialakult lengyel–zsidó viszonyról.

A fentiek ismeretében különösen értékes, bár szinte teljes terjedelmében Lwówról és az úgynevezett Nyugat-Ukrajnáról szól a bukaresti lengyel nagykövet, dr. Ignacy Kleszczyński 1940. augusztus 16-i jelentése, melyet a londoni lengyel kormánynak küldött, és a bukaresti lengyel konzulátus 1940. január 23-i *A Małopolska keleti részén élő lengyel népesség helyzetéről* című beszámolója, amely az angers-i Hazai Ügyek Bizottságának készült, valamint a londoni Külügyminisztérium 1940. augusztusi jelentése, amelyet dr. Edmund Parnes információi alapján készítettek Lwów szovjet megszállásáról és a lakosok helyzetéről. Általában véve a Londonba, a főparancsnoki törzs II. Főosztályához vagy a külügyhöz érkező jelentésekben, beszámolókban nem sok konkrétum van, főként olyan, nagyon általános véleményeket találhatunk ezekben, melyek többségét a területre vonatkozó részletes információkhoz való hozzáférés nélkül is meg lehetett volna fogalmazni. Jó példa az ilyen nagyon általános jellegű beszámolóra a *Híradás a zsidók helyzetéről* című munka, amelyet a főparancsnoki törzs II. Főosztálya állított össze 1940 februárjában. Ezt Tadeusz Wasilewski alezredes írta alá. A következőket olvashatjuk ebben a dokumentumban:

„Szinte minden beszámolóban egybehangzóan állítják, hogy a zsidók a lengyelekhez és az ukránokhoz képest bizonyos fokig kiváltságosak. A zsidók általában véve – a gazdagabb rétegek kivételével – a szovjet megszállók hívei. Gyalázatosnak nevezik a zsidók sze-

repét. Szinte az egész területen viharos lelkesedéssel, látványosan örvendezve üdvözölték a szovjet csapatokat. Kezdetben a zsidók közül került ki a rendőrök és a helyhatósági káderek többsége. Ők lettek az NKVD tevékenységének támaszai (feljelentők stb.). Úgy rászálltak a lengyelekre meg az ukránokra, hogy emiatt mindenütt nagyon utálják őket. Az egész térségben hallani olyan fenyegetéseket, hogy mihelyt kiűzték a megszállókat, velük is úgy fognak bánni, mint a bolsevikokkal. A német megszállási övezetben is híre ment a zsidók alkalmazkodásának, ez pedig enyhén szólva nem túl baráti hangulatot teremtett. De azt is meg kell említeni, hogy a zsidók gyakran nyújtottak segítséget a menekültjeinknek. Az ilyen eseteket mégis inkább a kivételek közé kell sorolni."

Az emigráns hatalmi központban ebben az időszakban többet tudtak Vilnáról és a környék helyzetéről, mert 1940 júniusáig könnyebben volt elérhető, mint a megszállt területek. Sok lengyel állampolgárnak sikerült kijutnia innen. Az e területekről készült jelentések is elég felszínes megfigyeléseken alapulnak, különösen azok a részletek, amelyekben „a lakosság hangulatáról" számolnak be vagy a „nemzetiségi viszonyokat" értékelik.

Néhány vilnai jelentés azonban, amely a PPS-hez közel álló értelmiségi körökben készült, meglepően alapos munka. Az *1940. V. 7-i vilnai memorandum. Titkos* című jelentésben (Adam Ciołkosz igazolta a hitelességét Franciaországban, ő 1940 januárjában utazott el Vilnából) „a zsidó munkáscsoportok álláspontját" mutatták be. Úgy látták, a Bund* egyetért a PPS-szel a szovjet megszállás értékelésében:

* A Bund (Szövetség), teljes nevén Litvániai, Lengyelországi és Oroszországi Általános Zsidó Munkásszövetség; baloldali, szocialista, anticionista zsidó pártként működött 1897-től 1948-ig. Néhány évig az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt autonóm része volt (1898–1903, 1906–1912). A demokratikus marxizmus hagyományaihoz kötődött, kulturális autonómiát követelt a kelet-európai zsidóknak, beleértve a zsidó világi oktatást és a jiddis nyelvű kultúra támogatását is, amely megvéd az asszimilációtól. A Bund nem vallási felekezetként, hanem saját kultúrával rendelkező önálló nemzetként fogta fel a zsidó közösséget. 1915-ben két önálló pártra, lengyel és orosz szervezetre oszlott. *(A ford.)*

„Hangsúlyoznunk kell, hogy a szocialista zsidó menekültek köreiben egyértelmű politikai és kulturális – ha szabad így fogalmazni – »lengyelbarátság« uralkodik: ezek a körök igen határozottan fordulnak szembe a litván zsidó körök befolyása alatt álló áramlatokkal, ellenzik azt, hogy a zsidók ne használják a lengyel nyelvet stb. (a vilnai lengyel színházban tartott előadásokat például a zsidó munkáskörökkel közösen szervezte a Menekülteket Segítő Lengyel Bizottság, ugyanakkor a Zsidó Menekülteket Segélyező Általános Bizottság nem vett és nem vesz részt hivatalosan ezeken a rendezvényeken)."

A *Megjegyzések a vilnai és a Vilna környéki helyzetről* című másik beszámolóban, amely 1940 augusztusában jutott el Franciaországba, *A nemzeti kérdések* című második részben többek között ezt írták: „3. A zsidó menekültek a jelentősebb külföldi segítségnek köszönhetően sokkal magasabb színvonalon élnek, mint a lengyel menekültek (ez nem érinti a lengyel irodalmárok, újságírók és képzőművészek köreit, őket eltartja a Menekülteket Segítő Zsidó Bizottság)."

Így jellemezték a számos félreértés okait:

„A lengyel társadalom előtt általában nem volt ismeretes, milyen kulturális jelentősége van Vilnának a zsidó népesség számára (gondosan kiépített, magas színvonalú világi zsidó oktatás, az »YIWO« Zsidó Tudományos Intézet mind Lengyelországban, mind külföldön jól ismert a zsidók körében). Az elmúlt években Vilnában hihetetlenül erős elnyomást kellett elszenvednie a zsidó népességnek. »Kínai fallal« választották el a lengyelektől, ez a folyamat annyira előrehaladt, hogy a jiddis lett a vilnai zsidó értelmiség otthoni nyelve. Lengyelország más tájain ilyen jelenség nem fordul elő."

Hangsúlyozták, hogy Lengyelország bukása a zsidók számára is csapás volt, bár

„a szovjet hatalom a nemzeti elnyomástól való szabadulást hozta a zsidó népességnek – ahhoz képest, amilyen körülmények között

Lengyelországban élt, a német megszállás alá került területeken uralkodó állapotokról nem is beszélve. Főként nemzetiségi tényezők határozták meg azt, hogy a zsidó társadalom milyen magatartást alakít ki a bolsevikok bejövetele után. A lengyelországi zsidóüldözések, az a mély meggyőződés, hogy a zsidók alsóbbrendű állampolgárok– íme, ezen az alapon formálódott a zsidók beállítottsága."

A folytatásban hangsúlyozták, hogy

„jellemző volt az a tény, hogy a zsidó ifjúság nagy része kommunista lett, mindenekelőtt ők szervezték a szovjet hatalmi szervek köszöntését, ez vonult be minden lehetséges intézménybe, amelyet a bolsevikok hoztak létre, így változott üldözött nemzeti kisebbségből uralkodó társadalmi csoporttá (a viselkedésén látszottak is a régi megaláztatásokat ellensúlyozó kompenzációs folyamatok). A szovjet hatóságok kiélezték a helyzetet. Rendszerint bizalmat keltett bennük az, ha valaki a zsidó nemzethez tartozott, vagy legalábbis valamivel előnyösebb volt, mint a lengyel nemzet tagjának lenni."

A jelentés írója szerint ez képezte azoknak az atrocitások az előtörténetét, amelyekre 1939 októberében került sor, miután a városba bevonultak a litvánok. A zsidó negyed péksége előtt összegyűlt tömeg tiltakozott, mert a városi tanács fölemelte a kenyér árát; valaki elkiabálta magát, „Éljen a Vörös Hadsereg", erre verni kezdték a zsidókat. A litván rendőrség kezdetben csatlakozott a pogromhoz, aztán mégis megbüntette azokat, akik részt vettek benne. A következő napokban a litván hatóságok felhívást intéztek a zsidó népességhez, arra biztatva, hogy jiddisül beszéljen a nyilvános helyeken, engedélyt adtak arra is, hogy jiddis nevű rádióműsorokat készítsenek, a Báthori István Egyetemen pedig ünnepséget szerveztek Jichak Lejb Perec* tiszteletére.

* Jichak Lejb Perec (1851–1915) szefárd családból származott, amely a XVI. században telepedett le Zamośćban. A jiddis nyelvű irodalom egyik megteremtője, akit már életében klasszikusnak tartottak, főként kitűnő novellái miatt. *(A ford.)*

Zsidó körökben fokozatosan egyre nagyobb befolyást szereztek a cionista csoportok, a lengyel–zsidó kapcsolatok pedig romlani kezdtek. A PPS-hez kötődő lengyel körök bátran szembefordultak a nemzeti demokraták antiszemitizmusával, megalakították az *Antiszemitizmus Elleni Harc Ligáját*, amely „azonban nem volt képes szélesebb körű tevékenységet folytatni a litvániai események későbbi fordulatai," vagyis a 1940. júniusi szovjet invázió miatt.

De a szovjet megszállás ügyeiben minden bizonnyal a hazai konspiráció hivatalos dokumentumai voltak a legfontosabbak az emigráns hatalmi központ számára. Az *Általános politikai-gazdasági jelentés* jutott el először Angers-be, az *5. számú szervezeti jelentéssel* együtt küldték futárpostával 1940. január 9-én a ZWZ főparancsnokához, Kazimierz Sosnkowski tábornokhoz az SZP parancsnokán, Michał Tkarzewski-Karaszewicz tábornokon[88] keresztül. E terjedelmes jelentésben öt oldalt szenteltek a szovjet megszállásnak, s többek között ezeket írták róla: „A szovjet csapatok parancsnoksága általában elítélte az ukrán bandák és a zsidók lengyelellenes fellépéseit, ezeket gyakran még a szovjet csapatok esetében is véresen elfojtották."

De az igazi elnyomás a civil hatóságok műve volt, ők „adtak cselekvési szabadságot, amely gyorsan átalakult erőszakká és önkénynyé, a főként zsidókból álló kommunista milíciáknak". Nagy terjedelmet szenteltek a gazdaság hanyatlásának és az ellátás hiányosságainak, különös tekintettel „a kereskedelem szinte teljes eltűnésére". Megállapították, hogy ennek következtében „virágzik az áruval folytatott spekuláció, és működik a feketepiac". Hangsúlyozták, hogy az erőszakért mindenekelőtt a „főként zsidókból álló" rendőrség felelős, a lengyel társadalom pedig egyre levertebb és apatikusabb lesz. Külön fejezetben tárgyalták a zsidókat, ebben bemutatták a helyzetüket „a Köztársaság egész területén".

A keleti határvidékről azt írták, hogy a zsidó népesség itt „erősen favorizált", ezért „tömegestül emigrál nyugatról keletre", ezt a német hatóságok is segítik. Különösen az értelmiség menekül. Ezt nem magyarázza „a Szovjetunió vagy a kommunizmus iránti szimpátia, csak az a remény, hogy javítani tudnak a személyes életkörülményeiken".

Ugyanakkor „a bolsevikok jelentős mértékben támaszkodnak a zsidó népességre, onnan toborozták az egész rendőrséget és a közigazgatás kádereit". Aztán hozzátették, hogy a bolsevikok tömegestül tartóztatják le a Bund tagjait és a cionistákat.

A következő jelentést a ZWZ varsói körzetét irányító parancsnok, Stefan Rowecki ezredes írta Sosnkowski tábornoknak 1940. február 8-án[89] – ez nem sokban különbözött a fentebbi idézettől. A szovjet megszállás alatt élő lakosok hangulatát jellemezve többek között ezt jegyezte föl Rowecki:

> „Csak a falusi nincstelenek szimpatizálnak a szovjetekkel, őket favorizálják a bolsevikok, nem a jómódú földműveseket; a nincstelen zsidók sem látták kárát annak, hogy a bolsevikok átalakították a társadalmi-gazdasági rendszert, a zsidó birtokos osztályok értekeit viszont sértette. A bolsevikok utálata a végsőkig fokozott zsidógyűlöletet vált ki a paraszti és kispolgári rétegekből, mivel a zsidó tömegek (ellentétben a cionistákkal és a Bund tagjaival) kinyilvánították a megszálló iránti szimpátiájukat, és számos zsidó vállalt szerepet az új közigazgatásban és a rendőrségben (azaz a bolsevik milíciában)."

Nem sokkal később, 1940. február 16-án készült a *23. számú általános tájékoztató közlemény.*[90] Az ebben található vélemények az előzőnél jóval elmarasztalóbbak:

> „A zsidók többsége a megszállók mellé állt, és még mindig a rezsim támasza. A rendőrség nagyrészt zsidókból áll, mint ahogy a szakszervezetekben és a volt politikai foglyok szövetségeiben is zsidók foglalták el a vezető posztokat, ők irányítják a szövetkezeteket, ők a biztosok a gyárban stb. (a lwówi szakszervezeti központ főnöke, Grün is zsidó). Nagyon sok zsidó dolgozik az NKVD-ben, ők a legellenségesebbek a lengyelekkel. Ami a szovjet hatóságokkal kialakított viszonyt illeti, ebben a zsidó plutokrácia a kivétel."

Találtam még két érdekes jelentést ebből az időszakból a Miniszertanács Elnökségének archív anyagaiban: *Waldo-Stefański amerikai újságíró információja a Małopolska keleti részén kialakult helyzetről*

1940 januárjából és Roman Tatarski „Luda" hadnagy *Általános helyzetkép a szovjet megszállás alá került területről* című, 1940 áprilisában készült jelentése. Az előbbi viszonylag kevés, rendezetlen információt tartalmaz, ezek nagyrészt elmarasztalóak a zsidó népességre nézve. Waldo-Stefański azt írta, hogy „mivel a zsidó társadalom rajong a szovjethatalomért, egyre felfokozottabb az antiszemita hangulat"; a zsidók „megszállták a városi hivatalok többségét, nagy százalékuk pedig a GPU-ban található; ferde szemmel néznek a lengyelekre, s nyomatékosan értésünkre adják: »el kell felejtenetek azt, hogy volt Lengyelország«".[91] „Luda" viszont főként az ukránok lengyelellenes beállítottságát tárgyalta, a zsidó népességről a már ismert hangnemben nyilatkozott:

> „A zsidók. Az alsóbb rétegeket teljesen lépre csaták a bolsevikok. Bosszút állnak a lengyeleken. Ugyanúgy elítélik a cionistákat (Żabotyńskiékat), mint a lengyeleket. Ugyanolyan rossz szemmel néznek a Bund tagjaira. Bizonyos zsidó körök támogatják a lengyeleket. Általában elégedetlenek a zsidók, különösen a gazdagok. Legalábbis erről tanúskodik az a tény, hogy a német megszállási övezetbe készülő bejegyzett kivándorlók 40%-a zsidó.[92]"

A megszállás első két évében a lengyel emigráns hatalom egyik fontosabb információforrása, amelyből megtudhatták, hogy milyen a zsidó népesség helyzete, a külföldi sajtó volt. Minden jel szerint mind Angers-ban, mind Londonban módszeresen gyűjtöttek különféle újságkivágásokat. Ezekből néhány megmaradt a levéltárban, a legrégebbi, amelyet ismerek, 1940 februárjában készült. Ezt Sylwester Gruszka készítette New Yorkban *A zsidó sajtó áttekintése, 1940. I. 10.–II. 10.* címmel.[93] Gruszka itt többek között a szovjet megszállás alá került területekről kijutott zsidók beszámolóit ismertette, amelyek a New York-i *Der Tag* és a *Forwerts* című lapokban jelentek meg. Az a vélemény ismétlődött az írásokban, hogy bár Oroszországban nincs antiszemitizmus, és „senkit sem üldöznek azért, mert zsidó, lengyel vagy ukrán, maguk az életkörülmények olyan reménytelenek és szörnyűek, hogy mindenki rettenetesen szenved, és szabadulásért imádkozik".

Mielőtt Karski elindult első futári megbízását teljesíteni, a hazai földalatti sajtóban még nem írtak a lengyel–zsidó viszonyról, s nem értékelték a szovjet megszállás alá került zsidó népesség viselkedését. A Honi Hadsereg Főparancsnoksága által kiadott *Biuletyn Informacyjny* 1940. január közepén megjelent számában említik először a szovjet megszállási övezetbe menekült zsidókat. Följegyezték, hogy január 14-én egy német határőregység letartóztatott Włodawa környékén mintegy 100 zsidót, akik megpróbáltak átjutni a szovjet oldalra. „Miután kifosztották őket, ráparancsoltak a zsidókra, hogy fussanak a határ felé, aztán géppuskákkal tüzeltek rájuk. Mintegy 30 személy vesztette életét."

A február elején megjelent számban Białystok környékéről írtak. Az egész vidéken gazdasági káosz lett úrrá, mert a szovjetek minden árut bespájzoltak a piacról, az ország belterületéről viszont nem szállítanak semmit. Ezért a vidék „szinte teljes egészében a tömeges csempészetből, a »Kormányzóságból« bekerült áruból él. [...] Bármilyen iparcikk bármilyen mennyiségben azonnal vevőre talál." Állítólag „a zsidó elem is felütötte a fejét, kulturálisan és politikailag is igen aktív (a rendőrség például szinte teljesen zsidó a városokban és a nagyobb községekben)."

Csak az 1940. augusztus elején megjelent számban szenteltek nagyobb figyelmet a szovjet megszállásnak. Azt írták a *Hírek a Bugon túlról* című rovatban, hogy mindkét megszállási övezetben igen rossz a népesség helyzete. Önkényeskedik az NKVD, folynak a deportálások. Zsidókat is egyre gyakrabban internálnak. Azt a példát hozták fel erre, hogy június végén a bolsevikok megpróbáltak visszatoloncolni a Főkormányzóságba egy transzport „zsidó menekültet". A németek nem engedték át őket a határon, így a szovjetek az ország belterületére irányították az egész transzportot. „Amikor Sarny városán utaztak át, a zsidók kórusban énekelték: »Nem hagyjuk el azt a földet«.*"[94]

* Maria Konopnicka *Eskü* című hazafias költeményének első sora. *(A ford.).*

A lengyel kormány a zsidókérdésről

A megszállt országban élő zsidó népesség helyzetéről szóló Karski-jelentés egész biztosan fontos kiegészítője volt a megszállt területekről érkező beszámolóknak. Lehet, hogy Karski további információkat is átadott szóban az elöljáróinak. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy 1940 februárjában a zsidóüldözés problémája még nem volt kulcsfontosságú, még senki sem láthatta előre, hogyan alakulnak a németek tervei. Más kérdés, hogy milyen reményeket fűztek az emigráns politikusok az európai és amerikai zsidó diaszpórához, amely esetleg támogathatná a lengyel népet.

Stanisław Kot, Stanisław Stroński és Jan Stańczyk miniszterek kétségkívül kezdettől fogva kellőképpen értékelték a diaszpóra jelentőségét, és minden bizonnyal Kot rendelte el a jelentés cenzúrázását, hogy át lehessen adni a zsidó aktivistáknak, mindenekelőtt dr. Ignacy Schwarzbartnak, aki a cionista köröket képviselte a Nemzeti Tanácsban. Az egyik másolaton van egy kéziratos utasítás: „Stroński min. felhasználásra, 40. II. 29. Vigyázat, óvatosan – a szerző visszatér."[95] Stroński volt a kormányban a propagandaminiszter, és tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a zsidó aktivisták, különösen Nagy-Britanniában, kételkednek az emigráns kormány jó szándékában, nem bíznak abban az ígéretben, hogy a háború után majd teljes mértékben tiszteletben tartja a zsidó kisebbség jogait. Ebben a szellemben nyilatkozott a brit parlamentben működő Zsidó Képviselő-bizottság (Board of Deputies of British Jews) elnöke, Neville Leski az 1940. február 18-i találkozón.

De a lengyel kormánynak támogatásra volt szüksége ahhoz, hogy a szövetségesek elismerjék a lengyel területek sérthetetlenségét (különös tekintettel a keleti határra). Ne feledjük, hogy a Lengyelország keleti részét elfoglaló Szovjetunió nemcsak Angliával és Franciaországgal nem állt háborúban, hanem Lengyelországgal sem. A zsidó aktivisták támogatták volna ebben a lengyeleket, de azt követelték cserébe, hogy a kormány tegyen világos, egyértelmű nyilatkozatot a zsidó kisebbség teljes egyenjogúságáról, olyan szellemben, amely legalábbis összhangban áll a

Lengyelország által aláírt kisebbségi egyezményben (az úgynevezett kis versailles-i egyezményben) foglalt kötelezettségekkel. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy Lengyelország 1934-ben felmondta ezt. Egy befolyásos diplomata, Lengyelország londoni nagykövete, 1941-től pedig külügyminiszter, Edward Raczyński foglalkozott ezzel az üggyel Józef Beck miniszter nevében.

A lengyel politikusok sokáig halogatták a döntést a különleges nyilatkozat ügyében, főként azért, mert tartottak a hazai reakciótól. Tudták, hogy az országban elég felfokozott az antiszemita hangulat, az pedig csak olaj volt a tűzre, hogy az újabb hírek szerint állítólag a zsidó népesség tömegesen köszöntötte virággal a bolsevikokat. Tehát még mindig patthelyzet volt, és ez így is maradt a háború végéig.

Maga Sikorski tábornok érzékelte a problémát, de franciaországi tartózkodása során lavírozni próbált a különböző emigráns klikkek között. A külvilág előtt meglehetősen elkoptatott érveket használt, a nemzetközi zsidó lobbi túlzott elvárásairól, zsarolásról beszélt. 1940-ben, május végén azt írta a befolyásos francia szenátornak, Justin Godart-nak[96] küldött levelében, hogy azok készítették a különböző zsidó memorandumokat, „akik különleges kiváltságokat követelnek" a háború utáni Lengyelországban. Véleménye szerint az ekképp beállított probléma „meghaladja egyetlen nemzet lehetőségeit, összeurópai megoldást követelt, ha nem is nemzetközit".

A kormányra nézve hivatalosan még kötelezők voltak az 1939-ben elfogadott irányelvek, amelyek a megszállt Lengyelország területén élő nemzeti kisebbségek ügyeit szabályozták. *A hazai lengyelekhez intézett felhívás irányelvei* látszanak a legfontosabbaknak, amelyet 1939. november 28-i határozatával fogadott el a Hazai Ügyek Miniszteri Bizottsága. A IV. pont 6. alpontjában ez a megjegyzés található:

> „Lengyelország igazságot, szabad nemzeti és kulturális fejlődést, gondoskodást és törvényességet biztosít azoknak a nemzeti kisebbségeknek, amelyek a lengyel nemzettel együtt vettek részt a harcban, és hűek maradtak a lengyel államhoz."

Szinte pontosan ismételték el ugyanezeket a szavakat az ukrán kisebbségre vonatkozó instrukcióban (azt is 1939 novemberében fogalmazták): „Lengyelország biztosítja a szabad nemzeti fejlődést azoknak a nemzeti kisebbségeknek, amelyek lojálisak maradtak a lengyel államisághoz." Ezekben a dokumentumokban még nem volt szó a lengyel zsidókról.

Ez komoly ügy volt, mert még az elég mérsékelt hazai politikusok is azt írták Angers-ba[97] – Roman Knoll egykori berlini nagykövet véleményére gondolok, aki a Kormányképviselet Külügyi Főosztályát igazgatta –, hogy a háború után nem lesz lehetőség az átvett zsidó vagyon visszaszolgáltatására. Knoll szerint az egyetlen megoldás az lenne, ha a zsidók tömegesen kivándorolnának Lengyelországból, legjobb lenné, ha a Fekete-tenger partvidékére és Odesszába mennének. Abban reménykedtek, hogy a győztesek a háború után elveszik a Szovjetuniótól ezeket a területeket.

David Engel szerint Kot minisztert érdekelte ez az elég absztraktnak nevezhető ötlet. Meg is akarta vitatni áprilisban befolyásos angol cionistákkal, Selig Brodetskivel és Leonard Steinnel. De ők rendületlenül kitartottak amellett, hogy Palesztináért harcolnak, mert az a zsidó emigráció egyetlen igazi, vállalható célja. A másik ötlet, amellyel meg akarták szerezni a szövetséges államokban élő zsidók támogatását, az volt, hogy nyíltan támogatták a revizionista cionista csoportokat, de ezek befolyása csak Angliára korlátozódott. Ennek ellenére csak a vezetőjük, Włodzimierz Żabotyński deklarálta, hogy nem szükséges különleges nyilatkozatokat és kötelezettségvállalásokat kikényszeríteni a lengyel vezetésből. Egy adott pillanatban még az is fölmerült, hogy fegyveres zsidó légiókat alakítsanak a lengyel haderő mellett, természetesen a revizionisták parancsnoksága alatt.

Angers – hazatérés előtt

Olyan gyorsan eltelt az a két hónap Franciaországban, mint egy pillanat. Ha figyelembe vesszük Karski későbbi tapasztalatait, nem vethetjük a szemére, hogy csak igen kevés részletet jegyzett fel ebből az időből vagy őrzött meg az emlékezetében. *A titkos*

állam történetében csak három oldalt szentelt ennek a két hónapnak, csak a Sikorski tábornokkal és Kot miniszterrel folytatott beszélgetéseket írja le részletesen. Azt is említi, hogy véletlenül találkozott a nagykövetségen Jerzy Lerskivel, akit – amint háború utáni visszaemlékezéseiből[98] tudjuk – rábeszélt arra, hogy jelentkezzen hasonló futári feladatra. Karski bátor emberként, nagy demokrataként ajánlotta Kot miniszter figyelmébe Lerskit; elmondta róla, hogy az Előőrs tagjaként idegenkedik minden párttól. A háború után említést tett még egy látszólag véletlen találkozásról. Egy párizsi étteremben összefutott egy ismerősével, Marysia Ponikiewska-Garczyńskával, aki az Ifjak Légiójában tevékenykedett, és kritikátlanul rajongott a szanációért. A nő állítólag óva intette Kot miniszter intrikáitól. Az ő kezdeményezésére kopogott be másnap Karski szállodai szobájába a volt franciaországi lengyel nagykövet, Juliusz Łukaszewicz, egy igen ambiciózus politikus, akit félreállított az új kormányzó csoport.

A fentebb már idézett, 1944-ben készült beszámolóban, melyben az 1940-es misszióra is kitért, Karski arról számolt be, hogy három személlyel lépett kapcsolatba Angers-ben: „1. a megboldogult Sikorski tábornokkal, 2. az országgal való kapcsolattartásért felelős miniszterrel, Kot professzorral, 3. Sosnkowski tábornokkal". Biztosan találkozott akkor a Kot miniszterrel szorosan együttműködő Stanisław Mikołajczykkal, aki akkoriban a Nemzeti Tanács elnökhelyettesének teendőit látta el. A három említett személytől először is megkapta a választ, s ezzel teljesítette a legfőbb feladatát, amellyel a bátyja, Kozielewski alezredes bízta meg. A válasz pozitív volt, a Lengyel Rendőrségben szolgáló bátyjának varsói parancsnoki tisztségében kellett maradnia, arra törekedve, hogy „kézben tartsa a szervezetet, és a lehető leggyorsabban beépítse a katonai szervezetbe, vagy ha kinevezik a kormány hazai delegátusát, akkor egyedül neki kell kategorikusan alárendelnie", és nem kell hűségesküt tennie a Harmadik Birodalomnak.

Rögtön e megjegyzések után Karski följegyezte jelentésében: „függetlenül a fenti angers-i missziótól Kot professzor azt ajánlotta, végezzek különleges munkákat a kormánynak. Az volt a feladatom, hogy térjek vissza az országba, és adjam át a kormány

küldeményét, a három kulcskérdéssel kapcsolatos anyagokat." Kot tájékoztatta arról, hogy 1940. február 26-án[99] megalakult az országban a Politikai Egyeztető Bizottság, melyben a német megszállási övezet parancsnoka, a Fegyveres Harci Szövetség ezredese, Rowecki „Grot" mellett helyet kaptak a Nemzeti Párt, a Néppárt és a Lengyel Szocialista Párt képviselői.

Ezek a kérdések a kormányjavaslatok pontos továbbítására vonatkoztak (valójában Kot sugallta ezeket, de Sikorski tábornok beleegyezésére is szükség volt). Hogy nézzen ki a négy fő földalatti párt együttműködése? (A kormánynak nagyon fontos volt, hogy a Munkapárt képviselője is tagja legyen a PKP-nak.) Főként abban kellett egyezségre jutniuk, hogyan választják ki a jelölteket a kormánydelegátus és a három vidéki (krakkói, poznańi és lwówi) delegátus tisztségére, emellett „meg kell határozni a kormánydelegátus, a pártközi egyeztető fórum és a Honi Hadsereg nemrég kinevezett főparancsnoka közti együttműködés és kölcsönös függőség alapelveit". Karski természetesen a német megszállási övezet akkori parancsnokára, a ZWZ ezredésére, Roweckire gondolt.

Az 1940. március 1-jei ülésen fogadta el az emigráns kormány a delegátusokra vonatkozó határozatokat (mégsem hármat, hanem hatot javasoltak), ezek összhangban álltak *Az országban folytatott munka szervezeti alapelvei*[100] című anyaggal, amelyet Kot terjesztett be két nappal korábbi ülésen a Hazai Ügyek Bizottságának. Csak a június 8-i ülésen döntött végleg úgy a kormány, hogy háromra csökkenti a delegátusok számát, összhangban a KSK (Hazai Ügyek Miniszteri Bizottsága) áprilisi határozataival, melyekben a delegátusok, a pártok és a ZWZ együttműködésének alapelveit szabályozták.

Semmi jele annak, hogy franciaországi tartózkodása során közölték volna Karskival, miről tárgyal a Minisztertanács. De bízva az emlékezetében feltételezhetjük, hogy Kot áprilisban megváltoztatta a véleményét abban a fontos kérdésben, hogy milyen legyen a Kormányképviselet struktúrája. Ebben nyilván Rowecki ezredes (1940. június 18-án lett tábornok) jelentéseinek volt meghatározó szerepük. Ezeket az ezredes márciusban küldte Lengyelországból, és amellett foglalt állást, hogy egyetlen delegátust ne-

vezzen ki a kormány országos hatáskörrel, akinek az lenne „a feladata, hogy a ZWZ parancsnokát helyettesítve együttműködjön a PKP platformjának szélesítésében, azzal a céllal, hogy átszervezzék Nemzetvédelmi Tanáccsá", és Leon Nowodworskit vagy Stefan Korbońskit javasolta erre a tisztségre. Hozzáteszem, hogy Rowecki ugyanebben a hónapban nevezte ki koordinátori posztra Ludwik Muzyczka tartalékos hadnagyot, azzal a feladattal, hogy összehangolja a ZWZ-nek alárendelt úgynevezett militarizált adminisztráció szervezésével járó munkálatokat.

Mielőtt visszatérnék a megkövetelt együttműködés említett alapelveihez, amelyek közül Karski tizenkettőt is fölsorolt, két dolgot szeretnénk hangsúlyozni. Azt írja Karski a jelentésében, hogy mindhárom beszélgetőpartnere (Kot professzor és a két tábornok, Sikorski és Sosnkowski) átadott neki „a földalatti ellenállási mozgalom polgári és katonai vezetőinek szóló számos értékelést, magyarázatot és útmutatót", de nem ír ezekről, mert „nem kötődtek közvetlenül az ország földalatti életének szervezéséhez".

Nem tudni pontosan, mire gondolt Karski, de a jelentés következő oldalain azt sugallja, hogy Kot és a CKON köreinek előtte közelebbről nem ismert kapcsolatairól és arról a reményről lehetett szó, hogy a hozzá oly közel álló szervezet fontos szerepet játszhat a földalatti ellenállásban. Azt írja ugyanis, hogy miután felvette a kapcsolatot a négy legfőbb párt aktivistáival, „el kellett magyaráznom ezeknek az embereknek, milyen szerepet játszik a kormány, milyen kapcsolatban áll a Lengyelországban akkoriban működő titkos szervezettel, a Świętochowski és Borzęcki vezetése alatt álló CKON-nel". Mindkettejüket nagyra értékelték Angersban, ezt a kiküldött jelentések mellett azzal érték el, hogy „szétosztották azokat a pénzalapokat, amelyeket a kormány eljuttathatott ezekhez az emberekhez". Mint láthatjuk, Karskinak magyarázkodnia kellett az országban, mert a kormány érthetetlen módon egy törpepárttal szimpatizált, amelynek nem volt semmiféle társadalmi háttere.

Karski tökéletes emlékezetének köszönhetően négy év után képes volt felelőssége tudatában leírni, hogy „a kormány Kot professzoron keresztül deklarálja, hogy kapcsolatot tart ezzel a szervezettel és ezekkel az emberekkel, amennyiben teljesen elfogadják a munkájukat, és elnyerik a pártközi egyeztető fórum bizalmát". Mindkét politikust figyelembe vették jelöltként, volt esélyük a kormány fő vagy vidéki delegátusának tisztségére, de ezek a jelölések csak abban az esetben lettek volna aktuálisak, „ha elnyerik a pártközi egyeztető fórum beleegyezését". Az eztán követező mondatok eléggé ultimátumszerűen hangzanak: a kormány „elfogad minden jelölést a kormány delegátusának tisztségére, amennyiben elnyeri a pártközi egyeztető fórum egyöntetű támogatását. A maga részéről (7) [Świętochowski] vagy (3) [Borzęcki] jelölését ajánlja a kormányzat, amennyiben ez elfogadható a pártok számára".

Mint láthatjuk, ez igen súlyos probléma volt, Sikorski tábornok munkatársai nyomást gyakoroltak, hogy rákényszeríthessék a földalatti ellenállásra a saját teljhatalmú megbízottjaikat, akik megfékezhetik a szanációs szimpátiákkal gyanúsított tisztikar ambícióit. Franciaországban azonban tisztában voltak azzal, hogy körültekintően kell eljárniuk, mert a földalatti katonai ellenállás sokkal szervezettebb, mint a civil, s van is szószólója Franciaországban Sosnkowski tábornok személyében. Erről még lesz szó, amikor beszámolok Karski krakkói és varsói találkozóiról. De e helyt hangsúlyoznom kell Tomasz Strzembosz nyomán[101] hogy, bár nyolc katonai és katonai-politikai szervezetet tömörített a CKON, semmiképpen, még együttvéve sem érték utol létszámban a Tokarzewski tábornok vezetése alatt álló Lengyelország Győzelmének Szolgálata személyi állományát. Két őrnagy volt a legmagasabb rangú személy, Franciszek Znamierowski a Harci Szövetségből és Jan Włodarkiewicz a Titkos Lengyel Hadseregből, ebből a szerteágazó, országos szervezetből, melynek a régi vajdaságoknak megfelelő körzetei voltak.

Amikor 1940 áprilisában érezhetően gyengült a CKON pozíciója, mindkét szervezet csatlakozott kisebb-nagyobb jelentőségű csoportokkal együtt – ilyen volt többek között a Nemzetvédelmi Gárda, a Lengyel Honvédelmi Parancsnokság, a Kard és Eke, a Független Lengyelország és a Jel – a Függetlenségi Szervezetek Egyeztető Bizottságához. Ez a föderáció azonban nem maradt

fenn sokáig, az említett szervezetek egy része a háború előtti ONR Falanx aktivistáin alapuló, Witold Rothenburg-Rościszewski vezetése alatt álló Riadóval és Henryk Dunin-Borkowski Wawel csoportjával együtt már szeptember 28-án létrehozták a Nemzeti Konföderációt.

Decemberben önállósodott a Nemzeti Konföderáció katonai szárnya, ezt kezdetben Katonai Egységek Konföderációjaként ismerték, 1941 januárjától pedig Fegyveres Konföderáció volt a neve. Jan Włodarczyk őrnagy vezette, a szervezet végül az év szeptemberében beolvadt a ZWZ-be. Ekkor bízták meg Włodarkiewiczet azzal a nehéz feladattal, hogy építse ki az offenzív hírszerzés struktúráit a német–szovjet háború frontja mögött, a hátországban. Ezt Legyező fedőnéven ismerték.[102]

A kormány másik emisszáriusa, Kazimierz Iranek-Osecka „Antoni" alezredes nyilatkozott a legkritikusabban a Politikai Irodáról és a CKON-ről az 1941 áprilisában készült jelentésében, melyben az első missziójáról[103] számolt be. *A hazai helyzet. Észrevételek és tanulságok* című fejezetben többek között a következőket írta a Politikai Irodáról:

> „Nemcsak hogy nem segítette elő az országban a rendezettebb élet kialakítását, hanem éppen az általa elfogadott eljárási módszerek vezettek összeütközésekhez, ezek keltettek kölcsönös bizalmatlanságot, aminek következtében fölmerült az a kérdés a társadalomban, hogy tulajdonképpen mire törekednek ezzel a politikával."

Alapjában véve a Politikai Iroda ártott a konspirációnak, mert a kormány forrásaiból támogatott törpepártokra emlékeztető csoportokat és ezek katonai szárnyát, lassítva ezzel a politikai koncentrációt és a katonai szervezetek egyesülését. Amikor az ilyen kis csoportok aktivistái megtudták, hogy a kormány finanszírozza őket, „arra a meggyőződésre jutottak, hogy a megfelelő szervezethez tartoznak, később pedig, miután tisztázódott a helyzet, csalódottnak érezték magukat, a kormány intézményét hibáztatták, amely megtévesztette őket". S ami ugyanilyen fontos, Iranek-Osmecki, a légió tisztje, tehát nyilvánvalóan nem ellensége a szanációs hagyománynak, ugyanolyan elmarasztalóan írt a Politikai Irodáról és a CKON-ről, mint a PKP e szervezetek ellen harcoló tagjai, Stefan Korboński és Kazimierz Pużak.[104]

Korboński háború utáni visszaemlékezéseiben mint „diverzióról" vagy a PKP „hasonmásáról" írt ezekről a szervezetekről, „komolytalannak nézett ki az egész ügy, de érződött, hogy valaki támogatja ezt az akciót külföldről". Pużak külön kiemelte, hogy ebben a közegben lelkiismeretlenül kezelték a pénzügyeket. Azok a szervezetek viszont elégedettek voltak vele, amelyek eszmei alapon idegenkedtek a legfőbb pártoktól. Így például a nemzeti Szalamandra Szövetség egyik szervezője, Władysław Marcinowski „Jaxa" hangsúlyozta, hogy Świętochowski pénzbeli támogatásának köszönhetően tudott földalatti nyomdát létesíteni és pártanyagokat Nyugatra küldeni.

Visszatérve a fő vonulathoz, hangsúlyozzuk, hogy az emigráns kormány, ha reálisan nézzük a dolgot, csak azokat az általános alapelveket fogalmazhatta meg, amelyekre a különböző hazai csoportok együttműködésének épülnie kellett, ugyanis a pénzügyi érv – a kormányhoz közelebb álló szervezetek támogatása – már kimerült, mert tiltakoztak az alapok szétosztásánál mellőzött pártok és szervezetek. Karski jelentése szerint, mint már írtam, nem kevesebb, mint tizenkét alapelvhez kellene tartania magát „a pártközi egyeztető fórumnak az önszerveződésben, valamint a kormány delegátusával és a Honi Hadsereg parancsnokával való együttműködés kialakításában". Az első kettő arra vonatkozott, hogy a politikai élet alapjának kell tekinteni a négy legfőbb földalatti pártot (SN, SL, SP, PPS), s a négy önállóan tevékenykedő párt képviselői „alkotják az ország politikai reprezentációját, amely a kormány számára mérvadó, a külföldi közvélemény számára pedig hivatalos".

A következő három pont a delegátus feladatait írja le, aminek nemcsak a pártokra kell hagyatkoznia. Legfőbb teendője a polgári közigazgatás megszervezése. Bár Karski említette, milyen utasításokat kapott, három év alatt elmosódhattak bizonyos árnyalatok

az emlékezetében, de az akkori feszültségeket, a viták hangnemét érzésem szerint nagyon hűen adta vissza.

Az instrukció hatodik pontja a ZWZ-re vonatkozott, amelyet „hivatalos lengyel hadseregnek" ismert el az emigráns hatalmi központ. A ZWZ-nek katonai tevékenységre kellett korlátoznia magát, bármit is értsünk ezen konspiratív körülmények között, mivel „a politikai és társadalmi akció semmiképpen sem tartozik a ZWZ feladatkörébe". Ráadásul azt követelték, hogy miközben a katonai parancsnokok folytatják tevékenységüket, és új személyeket szerveznek be a konspirációba, „a politikai tényezők véleményére" hagyatkozva döntsék el, hogy használhatók-e. „Mindenekelőtt a pártközi egyeztető fórumnak kell emberanyaggal szolgálnia, a központi hatalmi szervek mellett, a katonai szervezet számára az adott terepen." A parancsnoknak a pártok és a delegátus véleményét is ki kell kérnie olyan ügyekben, amelyek „túllépnek a tisztán katonai feladatokon".

Az instrukciók szerint „a kormány nevezi ki" a parancsnokot és a delegátust, „közvetlenül tőle függenek", az emigráns kormányba bekerült pártaktivisták „a saját pártjuktól kapták mandátumukat, munka közben az országban megfogalmazott véleményeket és kívánságokat kell szem előtt tartaniuk". A delegátusnak monopóliuma is volt a kormánnyal való összeköttetésre, emellett ő rendelkezett az onnan kapott pénzalapokkal. A pártoknak kellett felügyelniük a pénzek elosztását. Az összeköttetést biztosító katonai konspiráció független volt a ZWZ keretein belül.

Mint láthatjuk, igen fontos feladatokat bíztak Karskira, s ő nyilván nem fogta fel teljes mértékben ezek jelentőségét. Későbbi közleményeiből tudjuk – a nyolcvanas évek közepétől egyre gyakrabban szólalt meg –, hogy teljesen elfogadott egy politikai elképzelést, amelyről Kot győzte meg néhány találkozó alatt. Érzésem szerint ez a bizalom a mindkettejükben közös államfenntartó szemléletből és abból a meggyőződésből fakadt, hogy az emigráns hatalmi struktúrák teljesen legálisak. Ezt a törvényességet a szövetséges államok is teljes mértékben elismerték, hiszen az 1935-ös, érvényben lévő alkotmányban előírtak szerint helyezték tisztségébe a köztársasági elnököt és a miniszterelnököt, s eszerint alakítottak kormányt.

A fiatal jogász és diplomata természetesen abban a hiszemben volt, hogy a hadsereg polgári fennhatóság alá tartozik, ami pedig a legerősebb politikai pártokon alapul. De mikor elfogadta ezt a gondolkodásmódot, megszakította az érzelmi kapcsolatot a bátyjával, Piłsudski deklarált hívével, aki nem tudott belenyugodni abba, hogy a politikai élet margójára szorítják a szanáció aktivistáit. A régi, nagyrészt légiós kapcsolatokon alapuló földalatti csoportok, a Függetlenségi Szervezetek Konventje és a Harcoló Lengyelország Tábora, kénytelenek voltak elismerni az emigráns hatalmi berendezkedés törvényességét. Ezek a megszállás egész ideje alatt hivatásos csoportok maradtak, a vezetőik tevékenysége pedig abban merült ki, hogy megjelentettek néhány időszakos kiadványt, nem túl magas példányszámban *(Myśl Państwowa, Agencja Polityczna, Tydzień, Przegląd Polityczny).*

A politikai fordulat, amelyet Karski végrehajtott, akkoriban nem számított rendkívülinek, hiszen az egész társadalom csalódott a háború előtti kormányokban és birodalmi propagandájukban. A háború előtti elitek képviselői nyilván főként azért marginalizálódtak, mert kevesen voltak, már szeptember végén ezrével menekültek el az országból, a tisztek pedig, a magas rangúakat is beleértve, ezrével estek fogságba. Akik kényszerből vagy önként otthon maradtak, azokat mindkét megszállási övezetben megtizedelték a represszió első, igen komoly veszteségeket okozó hullámai. Erre még visszatérek a következő fejezetben.

Karski nem csak Kottal beszélt Franciaországban, volt eligazításon a két tábornoknál, Sosnkowskinál és Sikorskinál is. A Hazai Ügyek Bizottságát vezető Sosnkowski tábornok egyben a ZWZ parancsnoka is volt. Karski bizalmasan átadta neki bátyja tiszteletteljes hódolatát, amelyek a Piłsudski marsall egyetlen lehetséges „utódjához" való kötődést is kifejezték. *A titkos állam történetében* érthető okokból nem tett említést ezekről a részletekről, egyébként az is lehet, hogy már nem emlékezett erre, mert régóta erősen kötődött a kormányban lévő civilekhez, közülük pedig senki sem volt igazán Piłsudski híve.

Sikorski tábornok mindkét párizsi eligazítása eléggé általános jellegű volt. *A titkos állam történetében* Karski kiegyensúlyozott, disztingvált úriemberként mutatta be a tábornokot: „a mozdulatai francia hatásokról árulkodtak". Katonai szövetségeseinek megítélésében inkább realista maradt. Arra kérte Karskit, adja tudtukra az otthoniaknak, hogy „a földalatti erőknek hosszú ellenállásra kell berendezkedniük Lengyelországban", és „ne áltassák magukat illúziókkal". Sikorski „modern demokratikus európai államnak" képzelte a jövő Lengyelországát, amely „garantálja állampolgárainak a politikai szabadságjogokat és a társadalmi haladást". Nincs hát visszatérés a szanációs diktatúrához, azok az emberek „nem térnek vissza többé a hatalomba", mert a háború utáni Lengyelországot jóakaratú állampolgárok, emberek, hazafiak fogják építeni, nem pedig valamiféle kiváltságos kaszt".

De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Karski e szavakat Sikorski halála után több mint egy évvel írta, a lengyelek között pedig igen elevenen élt az emléke mint olyan tekintélynek, akit elismertek a szövetséges államok vezetői. Személye legenda maradt, a lengyel állhatatosság s egyben a politikai realizmus emlékműve, a demokráciához és a szabadságeszmékhez való kötődés őrzője. Az emlékművet pedig mindig bronzból öntik, és nem lehetnek rajta repedések. Nem kell hát csodálkoznunk azon, hogy amikor Karski beszámolt a második, ezúttal Angers-ban tartott eligazításról, Kot politikai elképzeléseit tulajdonította a köztársasági elnöknek és főparancsnoknak, aki párt- és kormányfelügyelet alá akarta vonni a kibontakozó földalatti katonai ellenállást. A tábornok állítólag azt mondta, „nem szabad hagyni, hogy izolált állapotban maradjon a hadsereg", és nem avatkozhat bele a politikába. „Ezzel már torkig vagyunk, elég volt! A hadseregnek szolgálnia kell az embereket, nem pedig kormányozni őket."

Az utolsó téma, amelyet megbeszéltek ebéd közben az egyik angers-i szállodában, a megszállóval folytatott kollaboráció tilalma volt. Ez magától értetődőnek tűnt. De Karski megkérdezte, be lehet-e szivárogni a megszállók rendszereibe, együttműködést színlelve, mintha az illető belenyugodott volna a sorsába. A jelek szerint Sikorski kitért az egyenes válasz elől, hangsúlyozva, hogy

nehéz Varsót oktatni a biztonságos Franciaországból. Hozzátette: „Mondja meg nekik, főhadnagy, hogy emlékezzenek a történelmükre és a nemzeti hagyományaikra. Biztosítsa őket arról, hogy nem kételkedünk bennük: a lengyelek a helyes utat választják Lengyelországban."

Több mint két hónapos franciaországi tartózkodásának nagy részét Karski arra fordította, hogy felkészüljön a lengyelországi missziójára. *A titkos állam történetében* azt írta, hogy Kot egy nappal az elutazása előtt adta meg a hazai kontaktszemélyek nevét, ők a civil konspiráció legfontosabb aktivistái voltak: Varsóból (vagyis a PKP-ből) Kazimierz Pużak, Aleksander Dębski, Stanisław Jasiukowicz, Franciszek Kwieciński, Stefan Korboński, Krakkóból Stanisław Mierzwa, Tadeusz Surzycki, Zygmunt Żuławski, Józef Cyrankiewicz és két ezredes, Stefan Rowecki és Tadeusz Komorowski. Miután mindegyikükkel sikerült megbeszélést folytatnia, vissza kellett térnie Franciaországba. Hogy mennyi volt ebben a kijelentésben a költői túlzás, ma már nehéz megmondani. Az 1944-es jelentésben Karski tizenkilenc személyt említ, akivel kapcsolatba kellett lépnie az országban. A néppártiak (öt személy) és a szocialista párt képviselői (négy személy) voltak a legtöbben, hárman tartoztak a CKON-hez és a Nemzeti Párthoz, a Munkapárthoz pedig csak ketten. Ekkora tudás birtokában Karski időzített bomba volt, aki ha felrobban, helyrehozhatatlan károkat okoz. Ilyen mennyiségű tudást nem bíztak egyszerű futárra, csak politikai emisszáriusra. Az ilyen személyt a kormány utasítása értelmében (lásd Sosnkowski Rowecki „Rakońnak" szóló 1940. január 16-i 2. számú instrukcióját)[105] különleges bánásmód illeti meg:

> „Az emisszáriusokra nagyobb felelősséggel járó missziókat bíznak, ezért át kell látniuk az általános katonai-politikai helyzetet, és teljes egészében ismerniük kell az őket kiküldő szervezet munkáját. Gyakran kaptak felhatalmazást arra, hogy helyben szabályozzanak és oldjanak meg számos problémát az adott szervezetben, amelyhez küldik őket.

Az emisszáriusnak ismernie kellett a rábízott dokumentumok tartalmát, és el kellett jutnia közvetlenül vagy konspirált címeken keresztül a szervezeti munka forrásaihoz. Emisszáriusokat főként a szervezetek felsőbb szintjén foglalkoztattak (központ – a megszállt országrészek parancsnoksága – területi parancsnokságok)."

Karski elutazott Párizsból, Budapestre április 28-án vagy 29-én Olaszországon és Jugoszlávián keresztül jutott el. Az 1944. évi jelentésében igen rossz emlékeket idéz a fogadtatásról: „a bázisunk vezetője szolgálati visszaélést követett el velem szemben, megbízott azzal, hogy vigyek az országba több mint 15 kg pénzt". Nem világos, kire gondolt: a ZWZ bázisát vezető Alfred Krajewski ezredesre vagy a bázis mellett működő politikai kirendeltséget irányító Józef Fietz-Fietowiczra,[106] aki Kot nevében (nyilván a Külügyminisztériumban működő Társadalmi Osztály közvetítésével, amelyet 1940 áprilisától a Kothoz közel álló Paweł Siudak vezetett) tartotta a kapcsolatot a CKON-nel. De lehetett Wacław Felczak is, akit áprilisban irányított Budapestre Świętochowski azzal a céllal, hogy szervezzen futárösszeköttetést Varsóval.

Karski az elsők között, ha ugyan nem elsőként jutott el a kormány politikai emisszáriusai és futárjai közül Franciaországból a megszállt országba. Mindegyik elődje a hadsereget képviselte, civil ügyekkel csak mellékesen foglalkoztak. Nem sokkal Karski után, május végén jutott el Varsóba (szintén Budapesten keresztül) Wanda Modlibowska „Wanda", aki a rejtjelkulcsot hozta, mellyel a delegátus leveleit olvashatták.

Angers–Krakkó–Varsó 1940

A MÁSODIK MISSZIÓ

Az egyes ember, bármilyen nagy érdemeket is szerzett a lengyel ügy szolgálatával, a történelmi szintézisekben csak egy a több száz alakból, akit nem lehet kihagyni az elbeszélésből. A nemzeti emlékezet fennmaradása szempontjából elengedhetetlenül fontos, hogy felsoroljuk a szervezetek, pártok, koalíciók, partizáncsoportok nevét, a fegyveres akciókat és a terrorcselekményeket, s ezek mellett elhalványul az egyéni tapasztalat drámája. Mégsem hagyhatjuk ki a hősök nevét, mert hogyan érthetnénk meg másból, mint az egyéni sorsokból, hogy honnan vették a lelkierőt azok az emberek, akik szembeszálltak a német terrorral. Sokan közülük a nemzeti himnusszal az ajkukon harcoltak és estek el.

Ma már, az európai béke példátlanul hosszú időszaka után egyre halványabb a háborús időkben tapasztalt hazafias hősiesség emléke. Ódivatúaknak tűnnek azok, akik emlegetik, sokan nem hiszik, hogy akkoriban voltak olyanok, akik a hazaszeretet absztrakt ideájáért kockáztatták az életüket. De még akik nem is vonják kétségbe azt, hogy igazat írnak a források, azok is racionálisabbnak látszó magyarázatokat keresnek a hőstettekre: a földalatti ellenállásban részt vevő ember nem is annyira egyéni döntéséből, mint inkább a helyzet sajátos kényszeréből lett hős. Nem mondhatott nemet a barátainak vagy a családjának, patriotizmusra tanították, Mickiewiczcsel és Słowackival táplálták otthon és az iskolában, meg a cserkészcsapatban vagy a Mária-kongregáció szűk köreiben, emlékeztették a felkelésekre, Trauguttra és mindenekelőtt Piłsudskira.

Számos különböző csoport állt ilyen erkölcsi nyomás alatt, amit rendszerint nem is éreztek annak. A konspirációs tevékeny-

séget a legtöbb esetben háború előtti katonák, tanárok és állami hivatalnokok kezdeményezték. Nekik választási lehetőségük sem volt, amennyiben hazafinak tartották magukat, hisz korábban hűséget esküdtek az államnak, ráadásul ezt még vallási klauzulával is megerősítették. Klemens Rudnicki ezredes[107] háború utáni visszaemlékezéseiben írt a szolgálat e titkos meghosszabbításáról. A kollaboráció súlyos bűnnek számított tehát, sőt talán még a megszállónak való egyszerű behódolás is. A titokban szerveződő együttműködés hónapról hónapra több személyre terjedt ki, főként a megszállók terrorcselekményeinek áldozatul esett lengyelek családtagjai és barátai vettek részt benne. Az ellenállási mozgalom tagságának száma egyre nőtt.

Elveszünk-e valamit a földalatti ellenállásban részt vett emberek hősiességének értékéből azzal, ha racionális magyarázatot keresünk a nagyon irracionális döntések okaira? Szerintem nem, ellenkezőleg, ez teszi lehetővé, hogy élő embereket lássunk a hősökben. Ezek az emberek sok kérdésben tévedhettek, és sokszor valóban tévedtek is, s nemegyszer fölösleges bravúrokat hajtottak végre. A mindmáig dicsőített parancsnokok közül például nem mindnek kellett volna magas pozíciót elfoglalnia a konspirációs hierarchiában, egyesek nem óvták kellőképpen mások életét, illetőleg a hazához való hűségről kialakított elképzeléseik nevében hoztak döntéseket, amelyek civilek, nők és gyerekek ezreit ítélték szenvedésre és halálra. Mások képtelenek voltak felebarátot látni a más hitű, nemzetiségű vagy más nézeteket valló szomszédban, elvakította őket a nemzetről, annak legfőbb jellemvonásairól alkotott elképzelésük, amelyek nélkül szerintük nem létezhettek a lengyelek.

Olyan hatalmas szakirodalma van már a hitleri megszállás éveiben tevékenykedő lengyel földalatti ellenállási mozgalomnak, a visszaemlékezésekről, eseménynaptárakról, tankönyvekről stb. már nem is beszélve, hogy a konspirációban harcoló egy-egy katona sorsa, hacsak nem volt magas tisztséget betöltő parancsnok, csak igen nehezen követhető és helyezhető közelebbi és távolabbi történeti kontextusokba, noha ezek elengedhetetlenek ahhoz, hogy megértsük, mi volt az értelme a tevékenységének és az önfeláldozásának.

Könyv terjedelemben lehet méltatni az olyan embereket, akik annyi mindent tettek Lengyelországért, mint Jan Karski, de néhány mondatban is elmondható, milyen érdemeik vannak. Waldemar Grabowski *A lengyel titkos polgári közigazgatás, 1940–1945* című, több mint nyolcszáz oldalas mű szerzője kétszer említi hősünket:[108]

> „Miután elvégezte Párizsban a CKON-től kapott feladatát, 1940. április végén visszaküldték Varsóba, ezúttal mint a kormány futárát. Egy hónapos párizsi tartózkodás után indult Lengyelországba. Azt az információt kellett átadnia a kormánynak, hogy a politikusok (a nemzetiek kivételével) megegyeztek: Stefan Korbońskit jelölik a kormánydelegátusi tisztségbe. Útban Budapest felé letartóztatták. Az eperjesi börtönbe zárták, ahol sikertelen öngyilkossági kísérletet tett. Az újszandeci kórházba vitték a németek a megmentett futárt, ahonnan sikerült megszöknie a földalatti ellenállási mozgalom segítségével. Pár hónapos karantén után kezdte meg a munkát a ZWZ–AK Tájékoztató- és Propagandairodájában (BIP); eleinte Krakkóban, később pedig Varsóban dolgozott. 1942 szeptemberében a delegátus Londonba küldte. Novemberben érkezett meg Németországon, Franciaországon és Portugálián keresztül."

Két epizód a konspirációban igen komoly érdemeket szerző ember életének közel három évéből. De Grabowski mintegy 8000 személyt említ név szerint vagy álnéven ebben a könyvében azok közül, akik aktív konspirációs tevékenységet folytattak az országban vagy emigrációban. Karski hadnagy tehát így is kiváltságos a háborús idők más hőseihez képest, az ő erőfeszítéseit ugyanis értékelték. Az a tény, hogy ma sokkal többet tudunk az ő sorsáról, mint a konspiráció más katonáinak viszontagságairól, csak bizonyos mértékig kapcsolódik a háborús tapasztalataihoz. Karski főként a háború utáni tevékenységének és annak köszönheti nagy népszerűségét, hogy a lengyel zsidók II. világháborús tragikus sorsa iránti nemzetközi érdeklődés messze meghaladja a lengyel földalatti állam története iránti érdeklődést.

Mint már írtam, Karski 1940. április 28-án vagy 29-én jutott el Franciaországból Budapestre. Haladéktalanul elindult Lengyelországba, Szlovákián keresztül, az ismert útvonalon, egy tizenöt kilós hátizsákot cipelve, tele pénzzel. Minden probléma nélkül eljutott Zakopanéba, onnan pedig május első napjaiban utazott vonattal Krakkóba. Tadeusz Pilc családjánál szállt meg Dębnikiben, a Czarodziejska utcában. Karski életrajzírói szerint még Łódźból ismerték egymást. Pilc 1937-től volt a Czytelnik Kiadói Szövetkezet aktív tagja, és a krakkói Munkástelepen működő Közösségi Házban is tevékenykedett. Nagyon is lehetséges hát, hogy Karski rajta keresztül ismerte meg a Lengyel Szocialista Párt Munkásbizottságának krakkói körzeti titkárát, Józef Cyrankiewiczet (utoljára Varsóban, 1974-ben találkozott vele).

Az 1944. évi jelentésben és *A titkos állam történetében* nem tesz említést Pilcről, ami konspirációs szempontokból teljesen érthetőnek is tűnik, s a Cyrankiewiczcsel kialakult kapcsolatát is kicsit másképp jellemzi, mint a korábbi jelentésekben. Baráti hangon ír róla, bár megváltoztat sok életrajzi részletet. Józef Cyna álnéven szerepelt Cyrankiewicz, aki „kitűnő újságíró és szocialista aktivista", „józan realista és megfontolt elemző" volt; előre látta, hogy a németek elfoglalják Franciaországot. Állítólag átadta Karskinak a párt *Szabadságkiáltvány 1940. május elsejére* című röpcéduláját a vonaton való terjesztésre, ami igen valószínűtlenül hangzik. Karskinak tetszett a röpcédula tartalma, hosszú részleteket idézett belőle, többek között arról, hogy kötelező szolidaritást vállalni az üldözött zsidókkal: „nap mint nap tanúi vagyunk a zsidóüldözésnek, ebből megtanulhatnánk azt, hogy egyetértésben, toleranciában éljünk a közös ellenség áldozataival". 1940. április 19-én kapták el Cyrankiewiczet egy krakkói lakásban, amelyet csapdaként használt a Gestapo. Miután eltöltött valamennyi időt a Montelupi utcai börtönben, ahol valószínűleg nem ismerték föl, az auschwitzi lágerbe vitték.[109] 1945 januárjában szállították át a mauthauseni koncentrációs táborba. A bebörtönzése után a Karskihoz közel álló Adam Rysiewicz „Teodor" vette át Krakkóban a PPS–WRN kerületi szervezetének titkári tisztségét. Az az érzésem, hogy 1944-ben, amikor *A titkos állam történetét* írta New

Yorkban, Karski a két évig tartó megfigyelés során szerzett tudására alapozva mutatta be, milyenek voltak a hazai viszonyok a megszállás alatt. Egyrészt azért volt ilyen kivételesen baráti viszonyban a krakkói PPS-szel, mert hálás volt azért, hogy kimentették a börtönből, később pedig szoros együttműködést folytattak, másrészt talán azért is, mert a PPS közeledett a legnagyobb empátiával az üldözött zsidó népességhez.

Krakkó, 1940

Krakkónak nem voltak konspirációs hagyományai, ahogy Eugeniusz Hull[110] írja, itt „statikus társadalom élt, amely a konzervatív viselkedési hagyományokhoz kötődött, nem követte a gazdasági-ipari infrastruktúra állandó átépítéséből adódó dinamikus átalakulásokat és az ennek következtében fellépő strukturális átrendeződéseket", mégis komoly előrelépés történt a konspirációs munkában. Ahogy a németek szemében az osztrák–magyar hagyományok miatt volt vonzó a város (sok lakosa kitűnően beszélt németül), a lengyel konspiráció számára ideális fekvésű központi hely volt, ahonnan bármit át lehet juttatni a határon Szlovákiába és Magyarországra, valamint keletre, a szovjet megszállás alatt álló Lwówba. Ha a németek Łódźot jelölték volna ki a Főkormányzóság fővárosának, ahogy néhány hétig tervezték is, Krakkó szerepe teljesen marginális lett volna. A megszállók halálra rémítették a város lakóit, az első terrorcselekmények egyike az volt, hogy letartóztatták a krakkói professzorokat.

Sonderaktion Krakau[111] – ezt a fedőnevet kapta a művelet, melynek keretében 1939. november 6-án Krakkóban, a Jagelló Egyetem Collegium Novumában letartóztatták az intézmény, a Műszaki Tudományok Akadémiája és a főiskolák tudományos munkatársait, valamint a Lengyel Művészeti Akadémia tagjait. A Jagelló Egyetem rektora, Tadeusz Lehr-Spławiński a német megszálló hatóságok utasítására erre a napra jelölt ki találkozót az egyetem professzorainak, oktatóinak, amelyen ismertetik „a tudománnyal és a felsőoktatási intézményekkel kapcsolatos német

elképzeléseket". Bruno Müller SS-Sturmbanführer beszélt a Collegum Novumban egybegyűlt egyetemi oktatókhoz. Közölte, hogy az egyetem a rendőrhatóságok engedélye nélkül kezdte meg a tevékenységét, ezért minden jelenlévőt bebörtönöznek és lágerbe visznek, az egyetemet pedig bezárják. 183 személyt tartóztattak le akkor (144-en a Jagelló Egyetem, 21-en a Műszaki Tudományok Akadémiájának tudományos munkatársai voltak, hárman a krakkói Kereskedelmi Főiskolán tanítottak, volt még egy-egy oktató a vilnai Báthori István Egyetemről és a Lublini Katolikus Egyetemről, 13-an pedig máshonnan jöttek).

Kezdetben 75 professzort tartottak a Montelupi utcai börtönben, a többieket, akiket ebben az akcióban tartóztattak le, rögtön a sachsenhauseni lágerbe vitték. 1940. január 13-án Adam Sapieha krakkói érsek azzal a kéréssel fordult Hans Frank kormányzóhoz, hogy engedje szabadon a Teológiai Kar professzorait. Hamarosan a Vatikán is közbenjárt az ügyben, és február 8-án szabadon engedték a bebörtönzöttek többségét. A nemzetközi közvélemény további tiltakozásaival és néhány semleges állam hatóságainak közbenjárásával sikerült elérni, hogy 1940-ben szabadon engedjenek 102 negyvenévesnél idősebb rabot; a tábori élet körülményei már a lágerben vagy közvetlenül a szabadon bocsátásuk után számos tudós halálát okozták.

Közvetlenül a háború után kezdtek megjelenni a publikációk erről az eseményről, főként olyan személyek visszaemlékezéseit közölték, akik túlélték Sachsenhausent és Dachaut. Különféle elképzelések rajzolódtak ki a történészek körében, akik elgondolkodtak a *Sonderaktion Krakau* okain, lefolyásán és célján. Egyesek úgy gondolták, meghatározott intézmény ellen irányuló, erre az alkalomra kitervelt terrorcselekmény volt, mások viszont úgy tekintették, ez csak része a Harmadik Birodalom rendőrhatóságai által kitervelt komplex akciónak, melynek célja a lengyel értelmiség kiirtása.

Akárcsak Varsóban, Krakkóban is kétféle közegben épült ki a konspiráció. A szanációs Lövész Szövetséghez kötődő személyek megalakították a Fehér Sas Szervezetet és a valamivel szélesebb politikai bázissal rendelkező csoportot, amely a köztársaság újjáépítésére szövetkezett. Az utóbbit Varsóban Tadeusz Żenczykowski, Krakkóban pedig Adam Ostrowski vezette. Mondhatjuk erre, hogy ezek társasági konspirációk voltak, az aktivistákat összekötötte a háború előtti politikai tevékenység – például a Lengyel Demokratikus Ifjúsági Szövetség – és a közös értelmiségi származás. Ugyanakkor az ismertebb háború előtti ellenzékiek, mint például Zygmunt Zaremba[112] a PPS-ből, a régi pártok újjáalakításán dolgoztak, amelyeknek azonban nem kellett bekapcsolódniuk az aktív ellenállásba, hanem, mint a háború után Zaremba írta, „csak a magasba kellett tartaniuk a demokrácia zászlóját, maguk köré gyűjtve minden demokratikus elemet, és minden erejükkel segítve a totalitarizmus ellen harcoló államokat".

Ilyen mérsékelt álláspontot nem lehetett sokáig fenntartani, így már 1940 novemberében Zygmunt Żuławski állt a PPS Körzeti Munkásbizottságának élére, és bekerült a Politikai Egyeztető Bizottság körzeti szekciójába, vagyis az előttünk már ismert Krakkói Pártközi Bizottságba. Żuławski kritikusan értékelte a helyi körzeti delegátust, akinek azt vetette a szemére, hogy kizárólag úgynevezett szakembereket, vagyis háború előtti szanációs hivatalnokokat vagy már 1926 előtt is aktív nemzeti demokratákat alkalmaz, akik nem alkalmasak a konspirációs munkára, a döntéseiről pedig csak a Néppárttal konzultált. A szocialisták idegenkedve és aggódva figyelték a nemzetieket, akik a PKP-ben végzett munka mellett kiépítették a Nemzet Polgári Szolgálat nevű saját szervezetüket.

Az 1944. évi jelentésben Karski tömören jellemezte a krakkói Pártközi Egyeztető Fórumot (MPS), „amely önálló testületnek tekintette magát a politikai döntéshozatalban, ugyanakkor tíz–tizenöt napot kért tőlem arra, hogy jelöltet állítson a krakkói kormánydelegátus tisztségére".

1940 májusában már több hónapos konspirációs tapasztalatai voltak a krakkói MPS-nek. A megalakulása számos történész szerint[113] összefügg a Lengyelország Győzelmének Szolgálatát alapító Tokarzewski tábornok 1939. október 16. és 19. közötti krakkói látogatásával. Ekkor rendelte alá az SZP-nek a Fehér Sas Szervezetet, melyben Ludwik Muzyczka játszott fő szerepet. Az SZP ez-

zel egy időben alakított körzeti Politikai Tanácsába ekkor többek között Józef Cyrankiewicz is bekerült a PPS-ből.

Nagyot változott a helyzet, amikor Sosnkowski tábornok parancsának megfelelően Roweckit nevezték ki a Fegyveres Harci Szövetség élére a német megszállási övezetben, varsói székhellyel. A ZWZ parancsnoksága 1940 januárjában és februárjában tárgyalásokat folytatott Varsóban az illegalitásban újjászülető pártok jelentős politikusaival, ezek eredményeképpen, a február 26-i közös döntés alapján jött létre a Politikai Egyeztető Bizottság.[114] Az első ülésen Kazimierz Pużak képviselte a PPS-t, a néppárti köröket pedig Józef Grudziński (Stefan Korbońskit helyettesítette, akit ekkor túszként tartottak ideiglenesen fogva),[115] a nemzetieket Aleksander Dębski, a ZWZ-t pedig Rowecki ezredes és Tkarzewski tábornok. Az ismert háború előtti szanációs aktivistát, Tadeusz Kruk-Strzelecki „Dyrektort" választották a PKP ideiglenes titkári tisztségére. A jelek szerint a PKP minden tagja egyetértett abban, hogy a kormánynak egyetlen országos, nem pedig néhány vajdasági delegátust kell kijelölnie. Rowecki a nemzeti demokratákhoz közel álló Leon Nowodworski vagy a néppárti Stefan Korboński jelölését javasolta.

Krakkóban, akárcsak a ZWZ más körzeti székhelyein, 1940 telétől kezdtek dolgozni azon, hogy átalakítsák az SZP Politikai Tanácsának területi szekcióját vajdasági Politikai Egyeztető Bizottsággá. A néppártiak Zygmunt Lasockit és Stanisław Mierzwát, a szocialisták Zygmunt Żuławskit és Józef Cyrankiewiczet, a nemzetiek pedig Stanisław Rymart és Tadeusz Surzyckit, a Munkapárt vezetői pedig Władysław Tempkát és Stanisław Sopickit delegálták a krakkói bizottságba. A katonai bizottságokon keresztül tartották a kapcsolatot a ZWZ területi parancsnokával, Tadeusz Komorowski ezredessel (ő februárban utazott el Varsóba). Nem sokkal azután, hogy Karski elment Varsóba, 1940 májusában egyeztették a körzeti kormánydelegátus jelölését. Stanisław Pigoń professzornak kellett volna elfoglalnia ezt a tisztséget, de ő dekonspiráció miatt gyorsan lemondott erről a tisztségről.

Stanisław Mierzwa,[116] aki Krakkóban találkozott Karskival, azt írja a háború után visszaemlékezéseiben, hogy mély benyomást

tett rá az emisszárius precíz gondolkodása és lelkiismeretessége, valamint egy személyes vallomása: Karski elmondta neki, hogy ha elkapják a németek, öngyilkosságot követ el. Kevéssé valószínű, hogy Karski megmondhatta Mierzwának a valódi nevét, erre aligha kapott engedélyt Kottól. Mierzwa jól ismerte Kotot, ezért Karski nyilván neki számolt be a legrészletesebben franciaországi találkozásairól és az ott kapott irányelvekről. Tehát biztos szó volt arról, hogy Sikorski tábornok a katonai szervezetek egyesítését várja, és fontos neki, hogy a ZWZ ne legyen túlságosan független, ne szakadjon el a négy fő párttól. De az előbbi ügyben csak 1941. szeptember 3-án adta ki a megfelelő parancsot.[117] Karski 1944. évi jelentéséből arra lehet következtetni, hogy Kot arra számított, Mierzwa segítségével felveheti a kapcsolatot Wincenty Witosszal. Erre azonban nem került sor, mert a małopolskai néppártiak nem merték ilyen veszélynek kitenni az elnöküket, aki a Gestapo börtönéből szabadult, majd házi őrizetben tartották Zakopanéban, később pedig a szülőfalujában, Wierzchosławicében. Csak Tadeusz Chciuk („Marek Celt") számolt be arról Londonban 1942-ben, hogy mit gondolt a volt elnök a kibontakozó konspirációról. Witos véleményét Stanisław Mierzwa juttatta el Chciukhoz. Kot már 1940 februárjában nagyobb összeget küldött Luciana Frassati-Gawrońskával a Néppártnak, májusban pedig egy újabbat Samson Mikicińskivel.[118]

Varsó, 1940

Karski 1940. május 7-én utazott Krakkóból Varsóba, nincs kizárva, hogy Pilc készítette elő az utazást, aki korábban már kapcsolatba lépett Karski bátyjával, Marian Kozielewski ezredessel. A véletlenek tragikus összjátéka folytán az ezredest pont aznap tartóztatta le a Gestapo.

Még ma sem világos, kivel vette fel először a kapcsolatot Karski Varsóban, talán a néppárti aktivista Stefan Korbońskival[119] (1941 áprilisától ő vezette a Civil Harc Vezetőségét,[120] 1943 júliusától pedig a társadalmi ellenállási csoportot a Földalatti Harc Vezetőségén belül), aki igen jó emlékeket őrzött Karskiról. Följegyezte,

hogy amikor Karski beszámolt a missziójáról a PKP tanácskozásán, „mindenkire mély benyomást tett a minden probléma tárgyalásában megmutatkozó objektivitásával, valamint bámulatos emlékezetével, amely a legapróbb részleteket is megőrizte".

Szeptemberben mindketten hasonló tapasztalatokat szereztek, később viszont egész másképp alakult a sorsuk. A Karskinál idősebb Korboński fogságba került Volhíniában, Włodzimierz környékén, de útban kelet felé megszökött a transzportból, Kowelben megtalálta a feleségét, és október közepén visszatért Varsóba. Rögtön kapcsolatba lépett Maciej Ratajjal aki – a Hoża utca 14-ben lakott, ott tartóztatta le a Gestapo november 28-án – közölte vele, hogy továbbra is aktívan részt akar venni a konspirációban Mieczysław Niedziałkowskival együtt. Karski Rataj letartóztatása után találkozott Korbońskival, aki már átvette Rataj kapcsolatait.

A németek pár hét után kiengedték Ratajt (rövid időre visszatért a Hoża utcai lakásába, ahol aztán újból letartóztatták), de nem akarta elfoglalni Korboński helyét a PKP-ben. Rowecki tábornoknak támadt az az ötlete az egyik tanácskozáson, hogy Korbońskit jelölje a PKP az országos kormánydelegátus tisztségére. Egy darabig azt fontolgatták, nem lenne-e hasznosabb civil biztost kinevezni, akit alárendelnének a főparancsnok lengyelországi helyettesének, vagyis Rowecki tábornoknak. Rowecki a következőket írta ebben az ügyben Sosnkowskinak 1940. március 12-én:

> „A katonai parancsnokot terheli minden felelősség a harc előkészítésével és magával a harccal kapcsolatos teendők egészéért. Többek között ezért lenne nagyon is helyénvaló, ha a kormánydelegátus a katonai parancsnokságon tevékenykedő civil biztosként lépne fel, hisz a delegátus legfőbb erőfeszítései amúgy is mindenekelőtt arra irányulnak, hogy megteremtse az országban a politikai, morális, gazdasági-társadalmi és egyéb feltételeket, amelyek biztosítják a megszállók ellen forduló ország fegyveres harcának maximális hatékonyságát."[121]

A néppártiak más jelölteken is gondolkodtak, mást is el tudtak volna képzelni a delegátusi tisztségben. A PKP aktivistái természetesen Korboński jelölését terjesztették Karski elé, a nemzeti

párti küldött[122] határozott tiltakozása ellenére. Rowecki álláspontja teljesen elfogadhatatlan volt a kormány számára, ahol a miniszterek többsége attól rettegett, hogy visszatér a hatalomba a szanáció. Ezt megerősíti a Hazai Ügyek Bizottságának 1941. február 21-i ülésén folytatott vitáról készült feljegyzés. Stanisław Kot miniszter – mint jelezte, Lengyelországból kapott információk alapján – a következőket mondta:

> „Bár a jelenleg a ZWZ élén álló Rakoń, aki egyébként maga is markánsan jobboldali meggyőződésű, hivatalosan nem titkolja azt a véleményét, hogy a PPS-szel kokettál, mert ad neki munkásokat újoncoknak, a Néppárttal, mert az parasztokat ad, a nemzeti demokraták minden árnyalatával, mert ők fiatal értelmiséget adnak; arról biztosítja a népes stábjához tartozó tiszteket: ne higgyék, hogy azért dolgozik a függetlenségért, mert később mindenféle »pártembereknek« akarja átadni a kormányzást."[123]

Az 1944-es jelentésében Karski elég szűkszavúan írta le a PKP struktúráját: „a négy politikai párt egy-egy küldöttéből és a Honi Hadsereg parancsnokából (22) [Stefan Roweckiből] állt, akivel igen gyakran konzultáltak". A Munkapártot még nem képviselte senki, bár gondoltak már Kwiecińskire („a Munkapártot ebben az időszakban potenciálisan (12) [Franciszek Kwieciński] képviselte").

A PKP tagjai alapjában véve egyetértőleg fogadták a kormány instrukcióit, amelyeket Karski juttatott el hozzájuk, eltekintve attól a követeléstől, hogy kezdjenek együttműködni a CKON-nel, és attól „a javaslattól, hogy nevezzék ki a CKON egyik vezetőjét a kormány fő vagy körzeti delegátusának". Karski meglepő módon följegyezte, bár aligha lehetett teljesen tisztában a kormány és az ország kapcsolatában kialakult válság lényegével, hogy „a Pártközi Egyeztető Fórum [vagyis a PKP] elítélte a CKON tevékenységét és a vezetők politikai irányvonalát, úgy értékelte ezt a szervezetet és szervezeti-politikai alapelveit, hogy megpróbálja újjáéleszteni az Ozont [OZN, a Nemzeti Egység Tábora] vagy a BBWR-t" [a Kormánnyal Együttműködő Pártonkívüli Blokkot]. A PKP megtiltotta Karskinak, hogy bármiképpen is felvegye a kapcsolatot

Świętochowskival vagy Borzęckivel, még azzal is megfenyegette, hogy megszakítják a misszióját. Karski elfogadta ezt a feltételt, annál is inkább, mert, mint írta, Świętochowski „már nehezen volt elérhető, próbált kijutni az országból a kormányhoz".

A PKP ülésén, amelyre Karskit is meghívták, a kormánydelegátusi tisztségre kiszemelt jelöltekről és azokról az „anyagokról" vitatkoztak, amelyeket Franciaországba kellett vinnie. Bár az előbbi kérdésben nem jutottak egyezségre a pártok, beterjesztettek neki egy jelöltet „a fő kormánydelegátus tisztségére (15) [Korboński] személyében, azzal a kiegészítéssel, hogy megszerezte a Néppárt és a Lengyel Szocialista Párt támogatását, a Nemzeti Párt viszont határozottan ellenzi a jelölését". Bár tisztában voltak azzal, hogy ez nem a probléma végleges megoldása, közölték Karskival „egyhangúan (22) [Rowecki] jelenlétében, hogy [a PKP] elfogad minden jelöltet, akit a lengyel kormány javasol, a személyét pedig a pártok angers-i képviselői választották ki és fogadták el".

Kazimierz Pużak említette rögtön a háború után, hogy a PKP kihallgatta Karskit:

> „Csak valamikor május közepén érkezett Witold emisszárius (alighanem Kozielewski), aki, mint később kiderült, a lehető legpontosabb és legobjektívebb tájékoztatást adta a delegátus ügyéről, valamint a kormányban és az emigrációban uralkodó állapotokról. Rendelkezett az emisszáriusi pozíció legfontosabb attribútumával, a tökéletesen fotogén [sic!] emlékezettel. Erről a beszámolója győzött meg minket, amelyet azután írt le, hogy szóban előadta nekünk. Ez valóban a tökéletes emlékezet mesterműve volt. Különösen meggyőzően hatott a Tanácsunkban az az írásos beszámolója, amelyet teletűzdelt a Kot úr szabályzatából vett paragrafusokkal. Mert a franciaországi katasztrófa után, júliusban Lengyelországban járt Jakubowski ezredes a kiküldetéséhez készült igazolás mellett – ez egy darabka selyem volt a ruhájába varrva, Sikorski írta a szövegét (saját kezűleg), az aláírásával is ellátta – a Tanács szabályzatának fényképét is megmutatta, ez pedig szó szerint megegyezett a szabályzatról készült írásos beszámolóval."[124]

Nem teljesen világos, hogy pontosan mikor utazott el Karski az országból, és még kivel vette fel a kapcsolatot a távozása előtt. Jelentésében csak ennyit írt: „1940 júniusában, a hónap második felében hagytam el az országot, visszatértem a kormányhoz." Pedig van jelentősége annak, hogy melyik nap utazott el Varsóból. *A titkos állam történeté*ben olvasható megjegyzésből ítélve – „két hetet töltöttem Varsóban, majd Krakkóba küldtek" – ez május végén lehetett, vagyis még azelőtt, hogy megszülettek bizonyos nagyon fontos döntések a lengyel földalatti ellenállás jövőjéről.

Az biztos, hogy Karskinak Varsóban és Krakkóban is fontos találkozói voltak, bár ezekről csak a nyolcvanas években árult el bizonyos részleteket. Az 1944. évi jelentésében csak annyit írt, hogy „nem tartalmaz számos részletet a feladatairól és azokról az anyagokról, amelyeket 1940-ben kapott a krakkói és a varsói Pártközi Egyeztető Fórumtól". Ezeket az anyagokat már nem keríthetjük elő, mert – Karski szerencséjére – sikerült tönkretennie a mikrofilmeket (fényt kaptak), amikor Szlovákiában letartóztatták a németek.

*A titkos állam történeté*ben Karski erről a misszió járól s a kormánynak végzett feladatairól általánosságokat ír. Mindazonáltal tisztában van vele, hogy milyen kényes kérdésekbe ütközik. Kiemeli, hogy mindezek előtt „a földalatti állam épülésének bonyolult folyamatáról és mechanizmusairól kellett referálni. Aztán be kellett számolni a koalíciós viták lefolyásáról, a tető alá hozott kompromisszumok tartalmáról, a feltételekről, melyek teljesítését várta a franciaországi kormánytól a földalatti ellenállás, cserébe azért, hogy támogassa az ország Sikorskit." A misszió második, nem kevésbé fontos része még megtisztelőbb volt:

> „Emellett úgy éreztem, megkaptam életem legmegtisztelőbb misszióját. Letéteményese lehettem ugyanis az eskütétel után a földalatti ellenállás belső életével kapcsolatos legfontosabb terveknek, titkoknak, tudtam a részletekről. De ez még nem minden. Az egyes pártok föleskettek mint futárt, azt a feladatot kaptam, hogy képviseljem őket Sikorski kabinetjében. Esküt tettem arra, hogy a rám

bízott tudnivalókat csak és kizárólag annak a személynek adom át, akinek szánják ezeket, az így kapott ismereteket pedig sosem használom fel egyik politikai párt ellen sem, mint ahogy a saját karrieremet sem építhetem ezekből. Egyértelműen valamiféle gyóntatói szerepet szántak nekem, jobban mondva valamiféle gyónási »csatorna« voltam Varsó és Párizs között. Büszkeség töltött el."

Mielőtt elutazott Varsóból, Karski találkozott Kazimierz Pużakkal, aki arra kérte, figyelmeztesse Franciaországban a kormányt támogató szocialistákat, hogy vigyázzanak Tadeusz Bieleckivel, a Nemzeti Párt vezetőjével, akit még a háború előtt választottak meg demokratikusan. A bizalmatlanság oka az volt, hogy Bielecki pártkapcsolatokat tartott fenn az országgal, és gyanakvást szított nemzeti demokrata körökben Rowecki ezredes és a ZWZ iránt, amelyet szanációs szervezetnek tartott. Mint rögtön a háború után írta,[125] Pużak vádjai igen komolyak voltak:

„Milyen finomkodástól mentes fogásokkal élt ekkoriban a Nemzeti Párt, mutatja ezt az a Walkában megjelent, igen határozott és egyértelmű cikk (nem sokkal Niedziałkowski agyonlövése előtt jelent meg), amely dekonspirálta őt és Czapińskit (akkor még szabadlábon volt) mint a nemzeti ideológia esküdt ellenségeit."

Az országban mindenekelőtt Aleksander Dębski és Stanisław Jasiukowicz volt azonos álláspontón Bieleckivel (velük is találkozott Karski). A ZWZ számukra is balos, szabadkőműves és zsidó volt, ezenkívül nem bíztak a kormányban dolgozó Marian Seyda és Wacław Komarnicki miniszterekben. Különösen a PKP titkárára, Tadeusz Kruk-Strzelecki őrnagyra gyanakodtak, akit szanációs cselszövőnek tituláltak. Ahogy a háború után sok évvel Karski visszaemlékezett, a néppártiakat képviselő Stefan Korbońskival igen szívélyes légkörben találkozott.

„Három napot töltöttem azzal, hogy a földalatti szervezet vezetőivel beszélgettem. Kaptam egy mikrofilmet mintegy négyszáz gépelt oldal szöveggel" – írja Karski.[126] Krakkóban a néppárti Stanisław Mierzwa és a szocialista párti Zygmunt Żuławski volt a

beszélgetőpartnere. Az utóbbi helyi vetélytársára, Józef Cyrankiewiczre és Kazimierz Pużakra panaszkodott, akit diktátornak nevezett, emellett szélsőségesen oroszellenesnek, aki rögeszmésen követeli, hogy minél előbb kezdjék meg a fegyveres harcot. Cyrankiewicz igen nagyra értékelte a ZWZ krakkói parancsnokával, Tadeusz Komorowski ezredessel kialakított együttműködést. Hangsúlyozta, hogy mind vele, mind Tempkával, Mierzwával és Lasockival meg Surzyckival is rendszeresen tartja a kapcsolatot.

Miről nem írt Karski a tragikusan félbeszakadt Angers–Varsó–Angers missziójáról készült jelentésében? Nincs benne semmi a mindennapi életről és az 1940 első felében erősödő német terrorról. Az is lehet, hogy ez az őrült sietség eredménye, hisz két hónapig eszelős tempóban élt. Csak akkor kezdett komolyan figyelni az utcákra és a civil életre, amikor újból bekapcsolódott a konspiráció életébe Krakkóban 1941 februárjában, és különösen hét hónappal később, miután visszatért Varsóba.

A LENGYEL FÖLDALATTI ÁLLAM

Az 1940 decemberéig, vagy talán inkább 1941. június végéig tartó időszakot tartják a legtöbben annak a szakasznak, amikor kiépült a lengyel földalatti állam, egységessé vált a katonai konspiráció, és elkészült a földalatti polgári közigazgatás szerkezeti váza. E két tevékenység egymással párhuzamosan folyt. Próbálom röviden fölvázolni, milyen egymást követő szakaszokban fejlődött 1940–41-ben a lengyel konspiráció, és milyenek voltak az életkörülmények a megszállás alatt. Az előbbi – három lengyel történésznemzedék munkájának köszönhetően[127] – könnyebb feladat.

1940 júniusában Varsóba utazott Franciaországból Jan Skorobohaty-Jakubowski „Vogel", akit az ideiglenes kormánydelegátus felhatalmazott arra, hogy „meghatározott feladatokat hajtson végre az egész ország területén", és rögtön átvette az ellenőrzést a PKP működő főosztályai, a politikai, a belügyi és az oktatási fölött, valamint beszélt a Munkapárt aktivistáival arról, hogy csatlakoznak a PKP-hez. „Vogel" már a varsói útja előtt is tájékozott volt, jól átlát-

ta a hazai viszonyokat. Május végén, június elején Belgrádban töltött pár napot, tárgyalt Rowecki tábornok emisszáriusaival, ismerte hát azt az elképzelését, hogy civil biztost kell kinevezni a ZWZ parancsnokságába. Feltételezhető, hogy Kot miniszter nevében a leghatározottabban tiltakozott az ötlet ellen. De mikor megérkezett Varsóba, már egész más volt a nemzetközi helyzet: Franciaországot gyakorlatilag legyőzték, a lengyel kormányt pedig evakuálni kellett Angliába. Mielőtt elhagyta Franciaországot, Sosnkowski tábornok, a ZWZ parancsnoka június 18-án nagyon fontos sürgönyt küldött Libourne-ból Rowecki tábornoknak, melyben kinevezte „az egész ország területére a ZWZ élén álló főparancsnok teljhatalmú helyettesének, akinek jogában áll önálló döntéseket hozni, ha megszakad az összeköttetése a kormánnyal". Ugyanebben a sürgönyben hangsúlyozta: „alapvető fontosságú ügyekben a PKP-vel egyetértésben kell eljárni".[128]

A hazai Kormányképviselet

Július 3-án, a PKP tanácskozása alatt „a kormánydelegátus, Vogel úr jelenlétében és beleegyezésével" megalakította a Csoportos Kormányképviseletet – Rowecki 1940. július 17-én, rádiótáviratban tájékoztatta erről a tényről Sikorski tábornokot[129] –, melyhez a PKP előttünk ismert tagjai mellett csatlakozott a Munkapártot képviselő Franciszek Kwieciński. A Kormányképviselet a július 25-én közreadott *Irányelvek*ben mutatta be programját a társadalomnak. Ebben szó volt arról, hogy „az élet minden területén intenzívebbé kell tenni a függetlenségi akciót", amely kifejezi a közösség azon akaratát, hogy szálljunk szembe a két történelmi ellenséggel, „az elvadult németekkel és a barbár Kelettel". Ami a megszállókkal kialakított viszonyt illeti, kötelezőnek kell tekinteni „a lehető legnagyobb távolságtartást. A megszállók kiszolgálása és a hivatalnoki funkciók ellátásában megmutatkozó fölösleges buzgalom megengedhetetlen, a lengyel nemzet elárulásának tekintendő."

Természetesen nem minden politikai erő fogadta el az országban a Csoportos Kormányképviselet megalakítását, azt gyanítva, nem is alaptalanul, hogy a ZWZ így próbál függetlenedni a pártokkal együtt a kormánytól. Más csoportok,[130] például azok a nem teljesen ismert személyek, akik a július vége felé megjelent *Monitor*nak és *A Köztársaság törvényhozási naplójá*nak kiadását szorgalmazták – melyben arra szólítottak fel, hogy alakítsanak földalatti kormányt az országban –, valamint a Kot professzor irányítása alatt álló Külügyminisztérium által létrehozott budapesti politikai kirendeltség vezetője, a CKON-hez kötődő Józef Fietz-Fietowicz, mind próbálták átvenni a kezdeményezést. A PKP és a ZWZ került ki győztesen az erőpróbából, nyáron „Vogel"-re, Ludwik Muzyczkára és Stanisław Kauzikra bízták azt a feladatot, hogy alakítsák ki a Kormányképviselet szervezetét. A szeptemberben kidolgozott tézisek szerint tíz főosztályt kell kialakítani a központban, körzeti szinten ennek igazgatóságok és osztályok, a járásoknál pedig referatúrák felelnek meg. A polgári közigazgatás minden szintjén kapcsolatot kell tartani a katonai konspirációval speciális csoportokon keresztül, amelyek elkészítik az összenemzeti felkelés terveit. A képviselet munkáját irányító „Vogel" vette át a ZWZ-től az ellenőrzést az úgynevezett ideiglenes közigazgatás koordinációját vezető Ludwik Muzyczka fölött, aki jelentősen bővítette az apparátusát.

1940. szeptember 13-ig tevékenykedett a Csoportos Kormányképviselet, ekkor a Nemzeti Párt (SN) nyomására föloszlatták. Az SN aktivistái szerint egy személynek kell vezetnie a hazai Kormányképviseletet, vagyis *de facto* függetlennek kell lennie a szocialisták és a néppártiak akkori szövetségétől. Három nappal később értesítette a döntésről Rowecki ezredes[131] táviratban Sikorski tábornokot. „A »Négyzet« Párt [SN] határozatot hozott arról, hogy elfogadhatatlannak tartja a meg nem erősített képviselet lépéseit. [...] Kaczmarek [Jan Skorobohaty-Jakubowski „Vogel"] vette át a volt képviselettől a megkezdett politikai, társadalmi és szervezési munkákat." De a pártok folytatták a tevékenységet a PKP keretein belül. Az ideiglenes küldött, „Kaczmarek-Vogel"[132] írt erről Kot miniszternek 1941. január 15-i beszámolójában. Továbbra is dolgozott az általa alakított mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi, valamint a közlekedési főosztály, a Visszaszolgáltatási és Kártérítési Bizottság, akárcsak a Társadalmi Ügyek Irodája.

1940. december 14-én „Vogel" átadta a vezetést az újonnan kinevezett delegátusnak, Cyryl Ratajski „Wartskinak", a Munkapárt Poznańból származó aktivistájának.

A novembert főként azzal töltötték a varsói konspiránsok, hogy találkoztak az emigráció titokzatos, kissé tán önjelölt emisszáriusával, Luciana Frassati-Gawrońskával, aki Olaszországból érkezett. Ő helyettesítette a kormány beteg futárát, Stanisław Starzewski „Watyst". Frassati nem kis zűrzavart kavart a varsói konspirációban, mert, mint „Vogel" írta Kot professzornak: „először a PKP-n kívül álló személyekkel vette föl a kapcsolatot; átadta nekik a »Watystól« kapott információkat és instrukciókat tartalmazó háromoldalas tájékoztatót, hogy készítsenek róla 30–40 másolatot, aztán ezt adta tovább azoknak a személyeknek, akikkel tárgyalást folytatott. A névsor szerint ezen mintegy harmincan vettek részt." Maga Frassati kicsit másképp emlékezett vissza erre a találkozásra:

> „Vogellel is találkoztam, és ahogy elnéztem ezt az alacsony, hétköznapi embert, képtelen voltam elhinni, hogy íme, olyasvalakivel beszélek, aki képes volt lemondani a könnyű és biztonságos párizsi életről, és megérkezett Lengyelországba, ahol a mindennapi életveszélyen kívül állandó szemrehányásokkal és kritikával találkozott. [...] Kertelés nélkül közölte velem, hogy gyakorlatilag lehetetlen közös jelöltet találni a miniszterelnök-helyettesi tisztségre, nem lehet minden szervezet egyetértését megszerezni. A párizsi helyzetet is egész másnak találta, mint ami az országban várt rá, ahol az emberek sokkal engesztelhetetlenebbek, képesek az életüket áldozni a magukénak vallott ideálokért."[133]

A négy párt képviselői végül megállapodtak abban, hogy a néppárti Jan Piekałkiewiczet jelölik a kormány fő delegátusának, a helyettesének pedig Antoni Pajdakot a PPS-ből és Cyryl Ratajskit az SP-ből. De december 2-án vagy 3-án Sikorski miniszterelnök önkényesen kinevezte a delegátusi tisztségre Ratajskit, a Birodalomba olvasztott területekre pedig Adolf Bnińskit. Bár a PKP aktivistái ellenálltak – a néppártiak és a szocialisták éles hangú tiltakozólevelet küldtek 1941 januárjában ebben az ügyben a kormánynak és a Nemzeti Tanácsnak[134] –, a hazai konspiráció végül elfogadta Sikorski személyi döntéseit.

A következőket jegyezte föl Kazimierz Iranek-Osmecki[135] 1941. áprilisi jelentésében: „bár a kormány előre figyelmeztetett arra, hogy a jelöléseket egyeztetni kell, a delegátusokat ráerőltették az országra, a pártok szerint ez arról árulkodott, hogy tüntetően figyelmen kívül hagyják az ország akaratát, ezt a meggyőződést még az is erősítette, hogy három területre osztották az országot". A következtetésekben még keményebb szavakat használ: a kormány „e politikája azt a törekvést fejezi ki teljesen egyértelműen, hogy ne alakuljon ki az ország területén túl gyorsan túl erős hatalom, amelynek széles körű előjogai vannak". Főként Kot minisztert hibáztatták ezért a politikáért.

A varsói központ nagyjából ugyanekkor kezdte kinevezni a körzeti delegátusokat. A Birodalomba olvasztott országrészt öt körzetre osztották, de valójában Varsóból irányították a munkát, különösen azután, hogy 1941. július 26-án letartóztatták Bnińskit. A Szovjetunió által annektált országrészben a János Kázmér Egyetem Matematikai-Természettudományi Karának professzora, a Lwówban élő tartalékos százados, Władysław Zych „Falko" látta el a delegátusi teendőket, de 1941 januárjáig ő sem volt képes komoly tevékenységet folytatni, mert gyakori volt a lebukás, a titkos megfigyelés, a belső intrika és a letartóztatás. 1941 szeptemberében Franciszek Bujak foglalta el a posztját. Egy hónappal korábban Aleksander Zwierzyńskit[136] nevezte ki vilnai körzeti delegátusnak Kot professzor.

Varsóban 1941 januárjában vette át Cyryl Ratajski a polgári közigazgatás minden részlegét az elődjétől és a CKON-t képviselő Politikai Irodától. Mint arról londoni elöljáróit tájékoztatta, csak a nemzetiek álltak ki amellett, hogy az országot három képviseletre kell osztani, a többi párt azt az opciót választotta, hogy legyen Varsóban egy központi delegátusi hivatal. A delegatúra apparátusa egy év alatt nagyon túlburjánzott, novemberben már 11 főosztály működött a központban, 1942 márciusában pedig 14 körzeti képviseleten folyt a munka. 1941-től, az év közepétől Jan Piekał-

kiewicz professzor volt Ratajski helyettese, egy évvel később pedig ő lett az utódja.

A kormány delegátusának legfontosabb kötelességei közé tartozott a ZWZ fegyveres konspirációjának formális felügyelete, politikai útmutatásokat kellett adniuk a szervezet parancsnokának, és ellenőrizniük kellett a pénzügyeket, mindez nyilván nem tette felhőtlenné a kapcsolatukat. 1940 novemberétől normalizálták a kapcsolatot Sikorski miniszterelnök új útmutatói, melyben megtiltotta, hogy a ZWZ politikai tevékenységet folytasson: „A társadalmi kapcsolatokat nem katonai ügyekben a kormány fő és körzeti delegátusain keresztül kell alakítani."[137] A delegátusnak azonban nem sikerült átvennie a hadseregnek járó pénzküldeményeket, bár Kot miniszter ezt a rendszert erőltette. Egy ideig az árulókat elítélő katonai vészbíróságok halálos ítéleteit is a képviselet erősítette meg, és útmutatókat adott az úgynevezett általános terrorista akció, vagyis a korlátozott aktív ellenállás ügyében. A Hazai Ügyek Bizottsága 1941. február 21-i határozatában erősítette meg a delegátus e jogosultságait, többek között azt a jogát, hogy véleményezze a ZWZ parancsnokságának hivatásos állományát. A ilyen ügyekben folytatott viták döntőbírója a főparancsnok volt.

Konfliktusok a földalatti ellenállásban

Mintha egészen jelentéktelen okokból alakultak volna ki konfliktusok a földalatti ellenállásban. 1941 májusában például az *Insurekcja* című katonai lapban közöltek egy panegirikus cikket Józef Piłsudskiról. A PKP ülésén Józef Grudziński tiltakozott ez ellen a néppártiak nevében. Mint Zygmunt Zaremba felidézte a háború után, ezt az epizódot használták ürügynek arra a néppártiak, hogy gyengítsék a WRN szocialistáival kiépített kapcsolataikat. A két párt vezetői még 1941 márciusában találkoztak Varsóban, a Grottger utca 9. szám alatt, ezen a tanácskozáson részt vett a szocialisták képviseletében Arciszewski, Pużak és Zaremba, a néppártiak részéről pedig Stanisław, Niećko és Grudziński. Zaremba szerint Niećko az akarta, hogy álljanak el a régóta előkészített közös programplatform publikálásától. Ezt a tényt a következőképpen kommentálta: „Niećko érveléséből arra lehetett következtetni, hogy a Kormányképviselethez közel álló körök is beleártották magukat ebbe az intrikába". Ezen az ülésen a WRN képviselői nem akarták a néppártiakkal együtt elmarasztalni Rowecki tábornokot, amiért engedélyt adott a Piłsudskiról megemlékező cikk közlésére. [138]

De az igazi vihar akkor tört ki, amikor a ZWZ szervezni kezdte a saját militarizált adminisztrációját, ezt valamivel később átalakították a Katonai Irodák Főnökségévé, amelyet Ludwik Muzyczka vezetett, miután távozott a Kormányképviseletről. Ennek kellett volna megteremtenie a hátteret a felkelés előkészületeihez. A polgári közigazgatás és a katonai konspiráció napi szinten a delegátusi hivatal főosztályai mellett, a ZWZ–AK Főparancsnokságán belül működő katonai irodák és a körzeti képviseletek katonai osztályainak közvetítésével kommunikált. Idővel átvette fölöttük az ellenőrzést a Jerzy Strowski vezetése alatt álló Belügyi Katonai Iroda.

Újabb, talán még hevesebb viták törtek ki a Politikai Egyeztető Bizottságban 1941 második felében, vagyis a német–szovjet háború kitörése után. A pártok többsége igen rosszul fogadta azt, hogy Sikorski 1941. július 30-án aláírta a Szovjetunióval kötött egyezményt, mert ebben nem garantálták Lengyelország keleti határait. Ratajski delegátus a következőket írta a kormánynak szeptember 18-án:[139] a PKP egyöntetűen úgy értékelte az egyezményt, hogy ez csak „az első lépés a lengyel–orosz viszony végleges rendezéséhez".

Nem sokkal ezután újabb konfliktus alakult ki. 1941. szeptember 10-én a WRN szocialistái meglehetősen váratlanul úgy döntöttek, visszavonják a képviselőjüket a PKP-ből. Ezt azzal indokolták, hogy „jó másfél éves tevékenység után [a PKP] statisztaszerepbe kényszerült a delegátus mellett, és elvesztette minden önállóságát". A hivatalos közlemény szövegéből, ki lehetett olvasni a sorok közül, hogy a delegátus önállósodásában a nemzeti körök intrikája mellett az is fontos szerepet játszott, hogy a néppártiak felmondták a szocialistákkal folytatott együttműködést, amely a „népi Lengyelország" közös programján alapult.

1941 júliusában a Népi Mozgalom Központi Vezetéséhez tartozó aktivisták bemutatták *Az új tartalomért és formáért* című

programjuk új célkitűzéseit. A WRN ígérete szerint csak olyan PKP-be tért volna vissza, amelyet valóban felhatalmaznak a Kormányképviselet ellenőrzésére, a bizottságban képviselt pártok pedig „legalább a minimális, de egyértelmű eszmei-politikai platformot" elfogadják, amely „meghatározza a közös munka legfőbb célját, a jövő Lengyelországának republikánus rendszerét, amely a szabadság, a demokrácia és a társadalmi haladás eszméin alapul, a munkások, parasztok és szellemi dolgozók szervezett mozgalmának eszményeit követi".[140]

A PKP fölvette tagjai közé a WRN helyett a delegátust és a szeptember első napjaiban alakult Lengyel Szocialisták (PS) vezetőjét, Adam Próchniakot,[141] akinek 1942. május 22-én bekövetkezett halála után Wincenty Markowski képviselte a pártot. Kazimierz Pużak mint a WRN képviselője csak 1943. március közepén kezdett újra dolgozni a PKP-ben, amelyet akkor már Hazai Politikai Képviseletnek neveztek, bár a londoni Hazai Ügyek Bizottsága ebben az ügyben már 1942. szeptember 29-én közreadta a megfelelő határozatot.

Támadás a lengyel konspiráció ellen. Az A-B akció

A konspiránsok letartóztatása 1940. január 14-én kezdődött a Lengyel Népi Függetlenségi Akció (PLAN) tagjainak nagy lebukásával. A PLAN csoportját vezető Kazimierz Andrzej Kotnak, akit mintegy 50 társával együtt tartóztattak le, három nappal később sikerült megszöknie.[142] A rendőrség főként olyan kerületekben kutatott utána, ahol zsidók éltek (Kot zsidó származású volt). Kotot nem kapták el, viszont őrizetbe vettek sok más személyt, aki nem is kapcsolódott be a konspirációba; a következő hónapokban mindannyiukat főbe lőtték a Varsó környéki Palmiryban.

Palmiryban már korábban, 1938 december elején megkezdődtek a tömeges kivégzések, és 1940 január végéig tartottak.[143] Nem sokkal később, február közepén tartották a németek az első razziákat, melyeken fiatalokat gyűjtöttek be, akiket aztán a Birodalomba hurcoltak kényszermunkára. Összesen 2 800 000 embert küldtek ki

dolgozni a megszállt Lengyelország területéről, ebből 700 000-et a beolvasztott országrészből, 500 000-et pedig az 1941 júniusa után elfoglalt keleti területekről vittek el. A német gazdaság növekedő szükségleteihez igazodott az évi kontingens, csak a Főkormányzóságból 40 000 személyt küldtek ki dolgozni 1939-ben, 1940-ben 302 000-et, 1941-ben 223 000-et, 1942-ben pedig 389 000-et.

Varsóban az 1941. február elején a Skaryszewska utcában létesített német Munkaügyi Hivatal (Arbeitsamt) állomáshelye lett a birodalmi kényszermunka szimbóluma. Itt tartották fogva és innen vitték a Birodalomba dolgoztatni a begyűjtött lengyeleket; a zsidókat pedig kényszermunkatáborokba, főként Lublin környékére deportálták. Miután meggyilkolták Legionowo német polgármesterét, bosszúból újabb nagy kivégzéseket tartottak Palmiryban, február 22-én 78, február 26-án pedig 140 személyt lőttek agyon.

Palmiry rossz hírét az alapozta meg, hogy több ezer embert, akit az úgynevezett A-B akcióban *(Auserordentliche Befriedungsaktion)* tartóztattak le, ott öltek meg. Palmiry lett a lengyel értelmiség vesztőhelye. Az 1940. március végén kezdett akciót[144] minden jel szerint azért tervelte ki a Gestapo, mert hatékonynak találta a szovjet NKVD intézkedéseit, amely 1940 februárjában lengyel állampolgárokat tartóztatott le és deportált. A legújabb kutatások azonban nem bizonyították, hogy a Gestapónak, az Abwehrnek vagy valamelyik más német hatóságnak információi lettek volna az április 9. és 15. között végrehajtott katyńi tömeggyilkosságról. Bár elég szoros együttműködés folyt a két megszálló között – 1940 májusáig a két titkosszolgálat tisztjei kétszer vagy háromszor találkoztak Krakkóban vagy Zakopanéban –, ezt a témát aligha érintették a beszélgetéseikben. Ugyanakkor a németek tisztában voltak azzal, hogy a szovjetek bezárták a kozelszki, az osztaskovi és a sztarobelszki lágereket, a foglyokat pedig elvitték valahová. De úgy gondolták, hogy az oroszok Szamarába és Volgográdba [Kujbisevbe és Sztálingrádba] vitték őket dolgozni.

A Főkormányzóság hatóságai 1940. március 2-án, Varsóban tárgyaltak először a leendő represszió tervéről a Birodalomvédelmi Bizottság ülésén, amelyen jelen volt Hans Frank. A Biztonsági Rendőrség Varsói körzetének élén álló Joseph Meisinger[145]

beszámolt arról, hogy a Gestapo két hete bizonyos mozgást regisztrál a lengyel földalatti ellenállásban, s bizonyítékok vannak arra is, hogy a konspiráció kapcsolatba lépett Sikorski tábornokkal, a titkos szervezetek pedig – e pillanatban „legalább negyvennégy" létezéséről tudtak – kezdenek egyesülni. Meisinger beszámolt arról, hogy a Gestapo kartotékjaiban mintegy 2000 tag neve szerepel, a szervezetek egy részébe pedig már beszivárogtak az ügynökei.

Ennek ellenére Bruno Streckenbach, a Biztonsági Rendőrség főnöke a Főkormányzóságban szkeptikusan fogadta azt az ötletet, hogy a januári felkelés előtti cári represszió mintájára rengeteg embert gyűjtsenek be. Jobbnak látta volna – minden titkos szolgálat gyakorlatát követve –, ha az ügynökei még jobban feltérképezik az ismert szervezeteket, és azt a módszert alkalmazzák, amely 1933-ban már bevált a német kommunisták ellen, vagyis likvidálják a vezetőket, az egyes parancsnokságokban pedig elhelyezik az ügynökeiket. Elmagyarázta, hogy a frontális támadás után átrendeződnek a földalatti erők, és ebben az új helyzetben már nem igazodik ki a Gestapo és a Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst, SD). Megnyugtatásképpen közölte, hogy „jelen pillanatban a lengyel ellenállási mozgalom a rendőrség tudta nélkül már nem tudna semmiféle komolyabb akcióba kezdeni, amely veszélyeztetné a Főkormányzóság biztonságát. Végül is ez lenne a cél." De Streckenbach nem győzte meg a többieket, és arra a döntésre jutottak, hogy lecsapnak az értelmiségre, és kímélik a parasztokat és a munkásokat.

A német hatóságok elégedettek voltak a március 30-i letartóztatások, az első hullám eredményével. Még Streckenbach is elismerte április 23-án a Wawelben, a Főkormányzóság biztonságáról tartott tanácskozáson, hogy nagy sikert értek el, mert 1000 letartóztatottból (közel 2500 név szerepelt az ellenállók listáján) 700-at az ellenállási mozgalom aktivistájának tekintettek. Kijelentette, hogy „gyakorlatilag hosszú időre megbénították" a lengyel ellenállási mozgalmat, amely „elvesztette a vezetőit".[146]

Újabb csapás akkor érte a lengyel értelmiséget, amikor megkezdődött a nyugati offenzíva. Amikor Varsóba látogatott Heinrich Himmler, a rendőrség és az SS főnöke, durvább elnyomást javasolt a helyi kormányzónak, Ludwig Fischernek. Követelte, hogy küldjenek koncentrációs táborba 20 000 lengyelt. Az ő döntésére jött létre 1940. április 27-én az auschwitzi láger. Május 16-án Hans Frank aláírta a megfelelő rendeleteket, majd letartóztattak és agyonlőttek 3500 főt a 4000 keresett személy, „az elvhű lengyel vezérek" közül, ahogy Frank május 20-án az újabb tanácskozáson elégedetten jelentette.[147] Streckenbach ezúttal óvatosabban értékelt: „ez a nagy áttörés kezdetet jelent, vég nélkül".

A főkormányzónál tartott tanácskozáson Hans Frank számos munkatársa vett részt.[148] Az eseményről készült jegyzőkönyvben megfogalmazták, hogy a pacifikálás célja – Frank június 15-re időzítette a végét – „gyorsított tempóban végezni az ellenállásban részt vevő uszító politikusok tömegével, akik a kezünkben vannak, és a politikailag gyanús alakokkal; ez a terv egyben az örökül kapott lengyel banditizmust is lerendezi".

És valóban, haladéktalanul hozzáláttak a Frank által megfogalmazott célkitűzések megvalósításához. Április 2-ától rendszeressé váltak a kivégzések Palmiryban. A következőkre 1940. április 23-án, június 14-én, június 20–21-én, augusztus 30-án és szeptember 17-én került sor. A június 20–21-én agyonlőtt 358 személy között ott volt Janusz Kusociński olimpiai bajnok, Mieczysław Niedziałkowski és Maciej Rataj. Az A-B akció idején agyonlőttek 6500 személyt. A történészek számításai szerint a megszállás első két évében 52 000 személyt gyilkoltak meg a lengyel vezető rétegből (az értelmiségből, a földbirtokosokból, a burzsoáziából, a tisztikarból). A Közrendészet parancsnoka szerint a Főkormányzóságban csak 1942-ben 17 386 „banditával" végeztek. Hozzáteszem, hogy a megszállás alatt 3077 papot, köztük hat püspököt öltek meg.

A represszió hulláma mind Varsóban, mind pedig a nagyobb vidéki városokban akkor érte el a tetőpontját, amikor tömegestül vitték a letartóztatottakat az auschwitzi koncentrációs táborba (Oświęcimbe). Június 14-én érkezett az első transzport Tarnówból, 782 fogollyal. Varsóból augusztus 14-én küldték a lágerbe az első szállítmányt, 513 foglyot a Pawiak börtönből, 1153 férfit pedig az utcai

razziákon gyűjtöttek be (valamivel korábban, május 2-án küldtek a Pawiakból egy 1500 rabból álló szállítmányt Berlin környékére, a sachsenhauseni lágerbe; ezzel a transzporttal vitték el többek között Marian Borzęckit). Már augusztus 22-én megérkezett Varsóból Auschwitzba az újabb fogolyszállítmány, 1705 személy, a következő, jóval kisebb transzport november vége felé érkezett, aztán még kettő 1941 januárjában, egy-egy pedig áprilisban, májusban, júliusban, augusztusban és a következő hónapokban. 1942-ben is egész évben rendszeresen indultak fogolyszállítmányok Auschwitzba a Pawiakból. 1943-ban 30 000 rab tartózkodott az auschwitzi fő táborban, a Birkenauban létesített új lágerben pedig 150 000. Az A-B akció sajátos folytatásaként 1941. július 4-én agyonlőttek Lwów környékén, a wulkai dombon 40 személyt, közülük 20-an lwówi egyetemi professzorok voltak.[149]

Ez nem jelenti azt, hogy miután tömeges kivégzéseket tartottak és fogolyszállítmányokat küldtek Auschwitzba, veszített volna jelentőségéből a Pawiak, a Gestapo börtöne. 1940 decemberében 2500 személyt tartottak fogva azzal a gyanúval, hogy a német megszállók törvényei szerint tiltott tevékenységet folytattak. 1941. március 7. után söpört végig a varsói művészvilágon az újabb letartóztatási hullám, miután a ZWZ katonái végrehajtották a halálos ítéletet a német színház vezetőjén, Igo Symen. Március közepén megint agyonlőttek 21 személyt Palmiryban. Április második felében a Gestapo letartóztatásai elérték a földalatti Nemzeti Párt vezetését, a Pawiakba került többek között az SN elnöke, Mieczysław Trajdos, a helyettese, Teofil Witold Staniszkis professzor és a képviselet Pénzügyi Főosztályát vezető Roman Rybarski. Újabb csapás volt májusban Aleksander Dębski letartóztatása (ő képviselte a PKP-ben az SN-t), július 26-án pedig a beolvasztott területeken tevékenykedő kormánydelegátust, Adolf Bnińskit is elfogták, aki közel állt a nemzeti csoportokhoz.

1941 első felében a ZWZ a tagságának mintegy egyharmadát vesztette el, köztük a tisztek és altisztek 11%-át. Ezért érthető módon, némi visszaesés állt be a szervezet tevékenységében. Fájdalmas kudarc volt július 7-én a ZWZ törzsfőnöke és főparancsnok-helyettese, Janusz Albrecht ezredes letartóztatása.[150] Miután szigorú vallatásnak vetették alá a kielcei börtönben. Albrecht beleegyezett abba, hogy közvetít a Gestapo és Rowecki tábornok között, kideríti, köthetnének-e valamiféle semlegességi paktumot. De miután kiengedték a börtönből, nem tudott eljutni a ZWZ parancsnokához, és augusztus elején öngyilkosságot követett el. Bár érték ilyen kudarcok a lengyeleket a megszállóval vívott harcban, nem álltak le a szervezési munkák. Különösen a földalatti sajtó fejlődött viharos gyorsasággal. 1940-ben 54 nyomtatott és 166 sokszorosított, 1941-ben pedig már 66, illetve 234 lap jelent meg.[151]

HOGYAN ÉLTEK A NÉMET MEGSZÁLLÁS ALATT?

A németek gyarmatosító politikát akartak folytatni, mindenekelőtt gazdasági kizsákmányolást alkalmazva. Mint már elég régen megírta Jan T. Gross *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement 1939–1944*[152] *(A lengyel társadalom a német megszállás alatt. A Főkormányzóság 1939–1944)* című könyvében, ilyen elvárásaik voltak: „A megszálló hatóságok az alárendelt társadalommal kialakított hivatalos, intézményes kapcsolataikban arra törekedjenek, hogy háromtípusú »javakat« biztosítsanak maguknak, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy megtartsák a hatalmat az országban. Ezért a társadalommal kialakított hivatalos kapcsolatokat attól tették függővé, hogy képes-e fedezni ezeket a szükségleteket, vagyis elismeri-e a tekintélyüket, rendelkezésükre bocsát-e megfelelő szakembereket és munkaerőt." Ugyanakkor kezdettől fogva szigorú megtorlás várt azokra, akik ellenszegültek. Ludwig Fischer[153] varsói kormányzó már 1940. január közepén felhívást intézett a Varsói körzet népességéhez, melyben súlyos büntetéssel fenyegette azokat, akik élelmiszerrel spekulálnak. („A kötelező érvényű törvényerejű előírások értelmében uzsorástevékenységért halálbüntetés, de legalábbis súlyos szabadságvesztés fenyeget, emellett a hatóság elkobozza a bevételt vagy akár az egész vagyonát.")

1939 decemberében Emissziós Bankot alapítottak Lengyelországban, és elrendelték a pénzcserét; 1940. január végéig egy az egyben váltották át a háború előtti lengyel złotyt „molnárlánykákra",* a fémpénz forgalomban maradt 1942 nyaráig. Az úgynevezett pénzreform csak növelte az inflációt: rémisztő tempóban emelkedtek az élelmiszerárak, miközben a fizetések megmaradtak a háború előtti szinten. A társadalom elemi erővel reagált erre a jelenségre, és el kell ismernünk, hogy nem nagyon volt szolidáris azokkal a csoportokkal, amelyeket a legjobban megviselt a megszállók által kialakított rezsim. A jelek szerint nem keltettek semmiféle visszhangot a földalatti ellenállás felhívásai, melyekben arra szólították fel a lakosokat, hogy az általános nélkülözés mellett is viselkedjenek rendesen. 1942 májusában a következőket írták a *WRN* című földalatti lapban:

„Miközben a németek kiéheztetik az országot, tombol a tipikus üzérkedés orgiája. A kereskedők kivonják az árut a piacról, és raktározzák. A zugárusításban a vételi ár sokszorosát kérik. Így súlyosbítják az éhínséget a kupecek. E jelenségnek a legkeményebb reakciót kell kiváltania a társadalomból. Bár tűrtük a csempészetet és a szállítási nehézségek miatt emelkedő árakat, semmiképpen sem lehetünk elnézőek a kizsákmányolókkal, akik úgy gazdagodnak meg, hogy kihasználják a közös szerencsétlenséget. Följegyezzük magunknak mindezeket a kupec urakat, mert együttműködnek a németekkel a lengyel társadalom pusztításában."[154]

De ez szélmalomharc volt, mert a Szovjet-Oroszország elleni háborúra készülő német megszálló jelentősen megszigorította a városok ellátási politikáját. A védekezés egyetlen lehetséges módja az volt, mint júniusban írták a *Nowe Drogi* egyik, „Az ismeretlen csempész dicsérete"címmel megjelent cikkében, az embernek a feketepiacról kell ellátnia magát, sajnos igen magas áron:

* Molnárleányka (młynarka) – a német megszállás idején, a Főkormányzóság területén forgalomban lévő bankjegyek népszerű neve, amelyet Feliks Młynarski bankigazgató nevéből képeztek. *(A ford.)*

„Milliós hadseregek koncentrálódnak lengyel területeken, korlátozzák a vasúti közlekedést a »bennszülöttek« számára, az abszurdumig csökkentik a jegyre járó fejadagokat (krumpliból, lisztből, cukorból!), teljessé téve ezzel a megszálló éhségterrorját. Ezzel a csendes halállal kell halnunk, mert ez elkerüli a világ figyelmét – és már halunk is: a május több mint száz éhhalált hozott Varsóban (ebben nincs benne a gettó! – ott 3821 személy halt meg). Ilyen körülmények között minden gramm Varsóba szállított zsír, liszt, borsó – ez egyébként gyakran az ellenség nem tudatos gazdasági szabotázsa [...]. A csempészek nap mint nap több tízezer kilogramm élelmiszert adnak el Varsónak; olyan módszerekkel csempészik az árut a városba, hogy krimiírók százait láthatnák el ötletekkel. Ezeket a csempészportyákat gyakran pecsételi vér; gyakran jelzik holttestek az utakon és a vonatokon. De ez a csempészet, Varsó ellátásának valójában egyetlen nagyobb méreteket öltő változata, folytatódik és folytatódni is fog, amíg a város és az ország le nem rázza magáról a német parazitát. Pedig csak egyetlen büntetés fenyeget a csempészésért: halál. Bélyegezzük meg a város környéki parasztot, aki vodkát és dohányt, selymet és szőrmét követel a krumpliért; bélyegezzük meg az üzérkedő kupecet, aki 50 złotyért adja el a szalonnát, amelyet 20 złotyért vett, de ne feledkezzünk meg az ismeretlen csempészről, akinek köszönhetően mégiscsak eljut az élelmiszer Varsóba, elnapolva ezzel a széles tömegek végső fizikai, s ami ezzel jár, erkölcsi összeomlásának pillanatát."[155]

A németek úgy tervezték, hogy a helyi közigazgatás és a rendőri szolgálatok ellenőrzésére korlátozzák a leigázott társadalom közvetlen felügyeletét. Az előző fejezetben már írtam a Lengyel Rendőrségről, e helyt arra szeretném felhívni a figyelmet, milyen mértékben használta ki a megszálló a lengyel polgári közigazgatást. A főkormányzónak és a Krakkóban székelő úgynevezett kormánynak alárendelt közigazgatási rendszer[156] volt az alapja a lengyel polgári közigazgatásnak. 1940. július 24. után szilárdult meg végleg a rendszer, amikor a Főkormányzóság nevéből eltávolították a megszállt lengyel területekre vonatkozó leíró részt – *„für die besetzten Polnischen Gebiete"* –, december 1-jén pedig megalakí-

tották a kormányzó mellett működő testületet, amelyet a Főkormányzóság, vagyis a Nagynémet Birodalomhoz tartozó csatlósállam (Nebenland des Grossdeutschen Reiches) kormányának neveztek.

Doktor Josef Bühler állt a Főkormányzóságot irányító kormány élén, 12 főosztály, valamint az Emissziós Bank és a Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal tartozott alá. Franknak rendelték alá a négy, 1941 augusztusától pedig öt körzet élén álló kormányzót. A körzetek közigazgatási rendszere megfelelt a krakkói mintának, persze arányosan kicsinyítve. 1941-ben a körzetek összterülete elérte a 142 ezer km^2-t, a lakosság lélekszáma pedig meghaladta a 18 milliót. Megyékre osztották, ezek élén hauptmannok álltak, akik a náci párt megbízható tagjai közül kerültek ki. Néhány nagyobb város úgynevezett megyei jogú város volt. A megyéket pedig városi és falusi kerületekre osztották, ezek élére a sztaroszta nevezett ki polgármestereket, az utóbbiak feleltek a bírók vezetése alatt álló községekért.

1944-ben 1512 polgármester tevékenykedett a Főkormányzóságban, ebből 144 német, 463 ukrán, 717 pedig lengyel volt. Széles körű felhatalmazást kaptak, mint ahogy német elöljáróiknak is igen nagy személyes felelősséggel tartoztak. A polgármesterek vezették a beszolgáltatási bizottságokat, a megszállók különösen a gazdasági feladatok teljesítésében mutatott aktivitásukat premizálták. A mezőgazdasági termékek kötelező felvásárlása a lengyel szövetkezeti társaságok hatáskörében maradt, a háború előtt alakult, 1800 szövetkezetet tömörítő Mezőgazdasági és Takarékszövetkezetek Társaságával és a Społemmel az élen. Mintegy 40 000 földműves működött együtt a szövetkezetekkel. A háború alatt több mint 3000 lengyel dolgozott a Központi Mezőgazdasági Hivatal (Landwirtschaftliche Zentralstelle) osztályain, melyek a földműves szövetkezeteket felügyelték, az ő munkájukat mintegy 550 német hivatalnok ellenőrizte.[157]

Varsóban, a Főkormányzóság legnagyobb városában Ludwig Leist[158] teljhatalmú megbízott (1941 októberétől Hauptmann) látta el a közigazgatás felügyeletét Fischer kormányzó nevében, neki rendelték alá a Julian Kulski polgármester vezetése alatti lengyel polgármesteri hivatalt. De a hivatal osztályai nem felügyelték a német kerületet és a gettót.

Önálló, a polgári hatalomtól nagyrészt független pozícióban voltak a Főkormányzóságban állomásozó rendőri erők,[159] a Közrendészet (Ordnungspolizei) és a Biztonsági Rendőrség (Sicherheitspolizei). 1942 novemberében a Közrendészet mintegy 12 000 funkcionáriusa szolgált itt, őket nagyjából ugyanannyi kék egyenruhás lengyel és 1500–1800 ukrán rendőr segítette. 1943 májusában e formáció erői 20 000, a következő évben pedig nem kevesebb, mint 40 000 főre nőttek. Vagy az őrsökön szolgáltak (egy szakasz minden járásban, a városokban összesen három század körzetenként), vagy laktanyákban állomásoztak beavatkozó erőkként. Minden körzetben állomásozott egy rendőrezred.

A Biztonsági (politikai-bűnügyi) Rendőrségnek voltak őrsei a körzeti központokban, megyeházákon és néhány nagyobb városban. Ennek főnöke, Bruno Strenckenbach SS-Brigadeführer[160] 1942 áprilisában elismerte, hogy az egész Kormányzóságban mintegy 2000 funkcionáriusa volt a Titkos Államrendőrségnek (Geheimestaatpolizei, Gestapo), a Bűnügyi Rendőrségnek (Kriminalpolizei, Kripo) és a határvédelmi rendőrségnek (Grenzpolizei), ebből 1200 fő szolgált a Gestapón. A következő évben 2500 főre emelkedett a létszám. A Biztonsági Rendőrség kötelékén belül maradtak az 1939. október 31-én alakított rendőrségi rögtönítélő bíróságok is. A Főkormányzóságban az SS és a rendőrség felsőbb parancsnoka gyakorolt felügyeletet a rendőri erők egésze fölött (1942. május 7-től a Főkormányzóság kormányának biztonságügyi titkára), 1943 novemberétől Friedrich Krüger SS-Obergruppenführer, utána pedig az úgynevezett Warta-vidékről Varsóba vezényelt Wilhelm Koppe SS-Gruppenführer látta el ezt a feladatot, aki az SS és a rendőrség megfelelő körzeti parancsnokait, valamint a Biztonsági Rendőrség és a Közrendészet erőinek parancsnokait is felügyelte.

A németek a megszállás kezdete óta ambivalens vidékpolitikát[161] folytattak a Főkormányzóságban. A megszállók tisztában voltak azzal, hogy a lengyel falut már a háború előtt is dotálta az állam,

és élelmiszerhiány volt. Miután mintegy félmillió lengyelt és zsidót telepítettek Nyugat-Lengyelországból erre a területre, s mivel még súlyosabbak lettek az ellátási problémák, 1939–40 telén élelmiszert kellett importálni a Birodalom által annektált területekről, ami összeegyeztethetetlen volt Hitler legfőbb terveivel. A megszállás első két évében nem sikerült növelni a termést, bár komoly befektetésekkel gyarapították a termelőeszközöket. Mivel egyre több élelmiszert igényeltek a harcoló hadseregek, nem maradt más megoldás, mint növelni a beszolgáltatást, a gabona esetében ez az egész termés 13%-át tette ki 1940-ben, ez 1942-ben 25%-ra, a következő évben, 1943-ban pedig egészen 40%-ra emelkedett.[162] A parasztok prémiumpontokat kaptak, ha teljesítették a kötelező beszolgáltatásokat, s ez feljogosította őket arra, hogy különféle árucikkeket vásároljanak hivatalos áron. De ezek a jutalmak nem bizonyultak elegendőnek arra, hogy kielégítsék a falu fogyasztási igényeit, így a falu illegális kereskedelmet folytatott a várossal, s minden lehetőséget megragadott arra, hogy kibújjon beszolgáltatási kötelezettsége alól. Ezért a háború második évétől rendszeresen közreműködtek a beszolgáltatásban a rendőrség, a hadsereg, sőt az SS egységei. A megszállás végére így sikerült elérni, hogy a parasztok a beszolgáltatási kötelezettségük közel 90%-ának tegyenek eleget. Mivel mezőgazdasági cikkeket vontak ki a Főkormányzóságból, a minimumra kellett korlátozni a városok élelmiszer-ellátását, be kellett vezetni a jegyrendszert, különböző kategóriákra osztva a fogyasztókat faji hovatartozásuk és foglalkozásuk szerint. A fejadagok 700 és 200–300 kalória között változtak, az előbbi a lengyeleknek, az utóbbi a zsidóknak járt.

De a termelékenység növeléséhez változtatni kellett a gazdaságpolitika alapelvein, racionalizálni kellett a foglalkoztatást, invesztálni kellett az iparba és a kézművességbe, föl kellett számolni a falusi túlnépesedést. A Főkormányzóság polgári közigazgatása itt is talált szövetségest a Wehrmacht tábornokai között, akiket idővel támogatott a négyéves tervért felelős teljhatalmú megbízott, Hermann Göring. Bár nyersanyaghiány volt, a vasúti közlekedés pedig alacsony színvonalon állt, növekedett a hadiipar termelése. Ez főként azért volt lehetséges, mert gyakorlatilag ingyen

kényszermunkát végeztettek a zsidókkal. A háború előtt az ő tulajdonukban lévő kisipari üzemek többségét lengyelek vették át, akik így munkát és megélhetést találtak.

Ne feledjük, hogy a megszállás első két évében komoly hatással volt a fogyasztási kereslet csökkenésére az, hogy mintegy másfél millió lakost küldtek dolgozni a Birodalomba a Főkormányzóságból. Az önkényes döntések és a rögtönzött, ideiglenes megoldások – például kényszermunkára irányították Németországba a fegyvergyárak dolgozóit – nemcsak káoszt teremtettek a gazdasági életben, hanem egyenesen arra kényszerítették emberek százezreit, hogy a gazdaság olyan szférájában dolgozzon, amelyet nem tart ellenőrzése alatt a megszálló, és a feketepiacról lássa el magát. Bevett dolog volt, hogy a munkás hetente kétszer-háromszor nem ment dolgozni az üzembe, ahol a munkakötelezettségnek megfelelően hivatalosan alkalmazták, és ilyenkor feketén dolgozott; nyáron a hiányzás elérte a 70%-ot. A másik rögtönzött megoldás az volt, hogy a dolgozók a jövedelmük egy részét keresett árucikkekben kapták, ezeket aztán eladták a feketepiacon. Maguk a németek is olyan becslésekkel álltak elő 1943-ban, melyek szerint a városokban csak a szükségletek felét-harmadát fedezi a hivatalos áron vásárolt élelmiszer. A Gyámügyi Főtanács aktivistái azon a véleményen voltak, bár kicsit talán túlzásba estek, hogy az élelmiszer-ellátás akár háromnegyed része is illegális forgalomból származhat. S aminek szintén van jelentősége, a német közigazgatási apparátus ellátása ugyanolyan erősen függött a feketepiactól, mint a lengyeleké, ez pedig nagy megaláztatás volt a náci ideológusok számára.

Ahhoz képest, hogy milyen nagy területű gyarmat volt a Főkormányzóság, csak kis létszámú propagandahivatalok és -intézmények támogatták a közigazgatási apparátus és a rendőrség munkáját. Hogy milyen általános célokat kellett elérni ezen a területen, arról az 1939. október 31-i konferencián mondott néhány javaslatot Hans Frank újonnan kinevezett főkormányzónak a Birodalom propagandaminisztere, Joseph Goebbels.[163] Mindenekelőtt el kell vágni a lengyeleket azoktól az információktól, amelyeket nem

erősített meg a német cenzúra. Már novemberben megtiltották a lakosoknak, hogy rádiót tartsanak otthon, le kellett adniuk a készüléket a legközelebbi csendőrőrsön. A rádió rejtegetéséért börtönbüntetés járt.

A sajtó volt a legfontosabb információforrás, ezért teljes ellenőrzés alá vonta a megszálló. Megjelent hivatalosan a lengyel nyelvű „csahos sajtó", és kiadtak még néhány lapot németül,[164] de ezeket a lengyelek nem vehették. A megszállás évei alatt 58 lengyel nyelvű kiadványt jelentettek meg a Főkormányzóságban. Az összpéldányszámuk 1944-ben meghaladta az 1 300 000-et. A többségük regionális lap volt, mint például a *Gazeta Lwowska* vagy a *Kurier Częstochowski*, esetleg szaklap, melyben az úgynevezett kultúrát – 7 *Dni, Fala, Co miesiąc powieść* – vagy a gazdaságot tárgyalták: *Rolnik, Siew, Las i Drewno, Rzemiosło*. Több száz lengyel újságíró és irodalmár működött együtt a „csahos sajtóval". A többségüket igen kritikusan ítélte meg a lengyel földalatti ellenállás, a háború után büntetőjogi felelősségre vonás fenyegette őket.

A másik hivatalos információforrás a nagyobb városok főutcáin elhelyezett számos megafon volt, amelyet hablatygépnek neveztek a lengyelek, emellett külön hirdetőoszlopokra ragasztott plakátokon olvashatták a lakosok a német rendeleteket.[165] A Nevelési és Propaganda Főosztály felügyelte a Főkormányzóságban a tájékoztató eszközöket, a hivatalt 1940 júliusáig Max du Prel[166] vezette (ő alapvető fontosságú monográfiát írt a Főkormányzóság rendszeréről). Rövid időre Erich Schmidt váltotta, őt pedig Wilhelm Ohlenbusch követte, aki 1945 elejéig irányította a propagandát. A megszállás alatt a főosztályon dolgozó hivatalnokok száma 100-ról csaknem 200-ra emelkedett; a körzetekben szekciói működtek, a járásokban pedig teljhatalmú megbízottak tevékenykedtek.

A megszállás első két évében az agitáció volt a propagandaapparátus fő feladata, arra kellett rávenniük a lengyeleket, hogy önként menjenek dolgozni a Birodalomba. 1941-től az antiszemita és antikommunista agitáció lépett az első helyre, idővel eluralkodtak a német propagandában az olyan felhívások, amelyek a „belső ellenség", a zsidók és a kommunisták elleni védekezésre szólítottak föl. A plakátok voltak a legfőbb propagandaeszközök,

amelyeken árulókként, Lengyelország és a lengyelek árulóiként ábrázolták mind a nyugati szövetségeseket, mind az oroszokat. 1943 tavaszán kezdtek tömegesen megjelenni a lengyel utcákon olyan plakátok, amelyek azt szemléltették, hogy zsidók kormányozzák Szovjet-Oroszországot, miután a berlini rádió április 13-án beszámolt arról, hogy a katyni erdőben feltárták a lengyel tisztek sírjait. A falusi, nagyrészt írástudatlan népességnek már 1940-től nyomtattak nagyméretű faliújságokat,[167] ilyen volt többek között a *Nowiny*, a polgármestereket és a bírókat pedig utasították arra, hogy ezeket jól látható helyekre tűzzék ki. A *Nowiny*-ben a megszálló hatóságok hivatalos hirdetményei mellett voltak rövid rajzos történetek, melyekkel arra akarták ráébreszteni a lakosokat, hogy „zsidótlanítani" kell a hazai gazdaságot.

A német propagandisták a lengyeleket is karikatúraszerűen ábrázolták. Például az egyik gyakran vetített, *Heimkehr (Hazatérés)* című filmben, amely volhíniai németekről szól, a forgatókönyv pedig az ismert osztrák író, Gerhard Menzel[168] munkája, kizárólag sötét színekben ábrázolják a vidéki lengyel hivatalnokokat, akárcsak a lengyelek baljós és kegyetlen tömegét, amely megkövez egy fiatal német nőt. A filmben játszott néhány lengyel színész, többek között a fentebb már említett Igo Sym, a varsói színház igazgatója. Emellett még volt néhány film, amely agresszív csőcselékként ábrázolja a lengyel társadalmat; így próbálták indokolni Lengyelország 1939. évi lerohanását és a leigázott országban alkalmazott kíméletlen kormányzási módszereket. Hasonló propagandafeladatokat teljesítettek az olyan könyvek, mint Egon Peter *Raubstaat Polen* (*A lengyel rablóállam*, 1939) vagy Rudolf Haider *Warum musste Polen zerfallen?* (*Miért kellett elbuknia Lengyelországnak?*, 1940) című műve.

Külön helyet foglalnak el a vizuális propagandában az antiszemita filmek és filmhíradók. Ilyen kisfilmeket vetítettek minden német és lengyel játékfilm előtt. A legismertebb ezek közül az 1942-ben készült *Zsidók, tetvek, tífusz* címmel. De egyik helyi produkció sem vehette fel a versenyt egy olyan antiszemita sikerfilmmel, mint a *Der ewige Jude (Az örök zsidó)*, amelyet 1940 novemberétől az egész náci kézre került Európában bemutattak.

Pár könyv mellett propagandabrosúrák tucatjai készültek az úgynevezett keleti kutatások eredményeképpen, amelyekkel a megszállás alatt mindvégig foglalkoztak olyan speciális tudományos intézmények, mint a poznańi német egyetem mellett működő Német Keleti Kutatásokat Támogató Birodalmi Alapítvány (Reichsstiftung für deutsche Ostforschung) és a Keleti Német Munka Intézete (Das Institut für deutsche Ostarbeit) Krakkóban,[169] ahol különösen nagy szolgálatokat tett a hitlerista propagandának Peter Heinz Seraphin professzor, többek között a Főkormányzóság gazdasági szerkezetéről írott monográfia szerzője. A német propaganda abban élte ki magát, hogy leleplezte az úgynevezett lengyel gazdaság *(polnische Wirtschaft)*[170] hibáit, amely ugyanolyan elhanyagolt, mint a burkolatlan, sáros lengyel utak, a csatornázatlan lengyel városok és a nem meliorizált szántóföldek, mezők. Ezeket emlegette Adolf Hitler 1939. november 6-án mondott beszédében:

> „A városok és a falvak elhanyagoltak, az utak néhány kivételtől eltekintve tönkrementek, mert nem tartják karban őket. Aki életében először eltölt két-három hetet ebben az országban, az megérti a »polnische Wirtschaft« szavak értelmét."

Joseph Goebbels pedig a következőket jegyezte föl az év novemberében a naptárában:

> „Lengyel utakon közlekedni. Ez már Ázsia. [...] A népesség eltompult, árnyakra emlékeztet. Úgy surrannak az emberek az utcákon, mint a rovarok."[171]

Ilyen hozzáállás mellett nem meglepőek a leendő főkormányzó, Hans Frank[172] 1939. október 3-án mondott szavai: „Gyarmatként kell kezelni Lengyelországot, a lengyelek pedig rabszolgák lesznek a Nagynémet Birodalomban." Josef Müller a következőket írta 1944-ben a Rheinisches Wörterbuchba: „a Polack átvitt értelemben megvetést fejez ki, ez a jellemre is vonatkozik; meghunyászkodó, rabszolgatípus, amelyet bármiféle szolgálatra föl lehet használni. Általában rendetlenül dolgozó ember, gondolkodás nélkül elfecsérli az erejét, csavargó, közönséges, orcátlan, új telepes a faluban, ijesztően néz ki, és rendszerint romlott."[173]

Ezzel szembeállítva emelték ki az elfoglalt területeket „civilizáló" „németek eredményeit", akik „rendet és biztonságot teremtenek", természetesen a Birodalomból küldött német hivatalnokok segítségével. Ez volt a témája annak a kiállításnak, amelyet Krakkóban, 1940 szeptemberében mutattak be *A németek történelmi vívmányai a Visztula menti vidéken* címmel. Az újabb kiállításokon, 1942 áprilisában, júliusában és novemberében arra koncentráltak, hogy megmutassák, milyen sikereket értek el a németek „a bolsevikok és a plutokrácia ellen folytatott világméretű harcban", illetve milyen csatákat nyertek meg azért, hogy javíthassák a kormányzóságban élő lakosok egészségi állapotát. Mindkét kiállítás legfőbb negatív hősei a lengyel zsidók[174] voltak, az említett kiállítások közül az első kizárólag róluk szólt; ezt Varsóban is bemutatták. Egy évvel később impozáns lendülettel mutatták be a Főkormányzóság minden nagyvárosában a „zsidó pestisről" *(Die jüdische Weltpest)* szóló propagandakiállítást. A megtekintésére buzdító brosúrában terjedelmes idézeteket közöltek a közismert németbarát, Władysław Studnicki és az antiszemita pap, Stanisław Trzeciak írásaiból. Mint Jan Grabowski történész megállapította, sok lengyel ment el megnézni a kiállítást. Számos olyan antiszemita és antibolsevista plakátot mutattak be, amelyet lengyel grafikusok készítettek, egyesek közülük, mint Franciszek Seifert, elég ismertek voltak a háború előtt.

1942 áprilisában Frank a jelek szerint elégedett volt a neki alárendelt szolgálatok és tisztviselők munkájával:

> „Amikor három év elteltével visszatekintünk, láthatjuk, mi mindent értünk el azóta a német vezetésnek köszönhetően; összevethetjük mindazt a mocskot, romhalmazt és hanyagságot, amit itt találtunk az e területen kialakuló egészséges rend gyönyörű látványával. Megértjük, hogy ez a mű megmarad, még a legszigorúbb és legkritikusabb bírák sem söpörhetik félre. Ez az ország ma rideg tisztaságban ragyog."[175]

Fontos szerepet töltöttek be ebben a propagandakampányban a lengyel zsidók ellen indított támadások, akiket rendszerint „keleti zsidó bűnözők végeláthatatlan sokaságaként" szoktak meghatározni.

A megszállók egész közigazgatásában és gazdasági apparátusában, beleértve a postát, a vasutat és a tűzoltóságot is, 123 000 lengyel dolgozott 1941 elején. 1943-ban 206 000, 1944-ben pedig közel 260 000.[176] Sajnos nem tudjuk, hogy a témát kutató történészek nem sorolták-e ebbe a csoportba a Főkormányzóság olyan lakosait is, akik aláírták a német nemzetiségi listát, illetve a Galícia körzetben, 1941 augusztusa után alkalmazott ukránokat. A Főkormányzóságban összesen mintegy 115 000 népi német volt. A legaktívabbakat behívták a mintegy 5000 fős paramilitáris Sonderdienstbe, a polgári közigazgatásnak alárendelt rendőrségi intézménybe.

A németek által alkalmazott lengyelek közül sokan nem viselkedtek a lengyel földalatti állam hatóságai[177] által kidolgozott erkölcsi kódexnek megfelelően (már 1940 szeptemberében kidolgozták *A lengyelek kódexét*, egy évvel ezután jelent meg *Az állampolgári erkölcsi kódex*), a konspirációban működő bíróságok és bizottságok mintegy 10-12 000 embert ítéltek el és büntettek meg az akkoriban lehetséges módon. Az esetek többségében ez becsületvesztés volt, de a különleges földalatti katonai és polgári hatóságok így is mintegy 3500 embert ítéltek halálra, ebből nagyjából 1000 embernek sikerült elkerülnie a büntetést.

Gyakorlatilag Lengyelország minden lakosának – leszámítva talán a hivatásos konspiránsok egy részét – szembesülnie kellett a megszállás évei alatt a hatóságok által kikényszerített együttműködéssel. A legtöbben dolgoztak valahol, fizettek adót, vagy beszolgáltatták a termést, kiegyenlítették a villany- és gázszámlát, vonattal és tömegközlekedési eszközökkel utaztak, kiváltották az élemiszerjegyeiket, sokan olvasták a csahos sajtót vagy a hatóságok hirdetményeit a falakra ragasztott plakátokon, hallgatták az utcai hablatygépeket, kávéházba és moziba jártak. A földalatti ellenállás felesküdött katonáinak is végig kellett csinálniuk mindezt, már csak azért is, hogy ne különbözzenek a többi járókelőtől,

utastól, a falvak és a bérházak lakóitól. Ha elmentek kabarébа vagy moziba, nemegyszer egészen messzemenő kompromisszumokat is kellett kötniük a lelkiismeretükkel és a passzív ellenállás elveivel, amelyeket a konspiráció dolgozott ki. Hisz ez nem feltétlenül volt összeegyeztethetetlen a szolgálattal. 1941-ben csak Varsóban 14 mozit látogathattak a lengyelek, emellett működött még rengeteg kabaré, kis színház és táncos szórakozóhely. Számtalanszor írtak a földalatti sajtóban arról, hogy a lengyeleknek hazafias kötelességük bojkottálni a német mozikat, kis színházakat, például a ZWZ–AK Főparancsnoksága által kiadott *Biuletyn Informacyjny*ben is jelent meg ilyen cikk 1941. január végén.[178]

De fontosabbnak látszik az, hogy a konspiránsok többsége hivatásszerűen használta arra a civilekkel kialakult kapcsolatait, hogy tovább szője a konspirációs hálót, vagyis újabb katonákat toborozzon a földalatti ellenállásnak, és meg tudja ítélni, mennyire hatékony a megszálló tevékenysége. Enélkül nem működhet sem a hírszerzés, sem az elhárítás, sőt általában a konspiráció sem. A hétköznapok azonban nemcsak olyan jellegű problémákkal szembesítették az ellenállókat, hogy miként álcázzák magukat, nehogy felismerjék őket, hanem különböző kísértésekkel is szembe kellett nézniük. Olyan eset is előfordulhatott, hogy a konspirációt odaadóan szolgáló emberek úgy próbáltak javítani az életkörülményeiken, hogy a németek által elkobzott házak vagyonkezelőiként (Treuhänderekként)[179] és gondnokaiként vagy a helyi lengyel közigazgatás tisztviselőiként keresték a kenyerüket, esetleg, mint már írtam, a kék rendőrségben szolgáltak.

A másik probléma az, hogy a civilek között rejtőzködő konspiránsok mennyiben tudtak ellenállni a nap mint nap megfigyelt társadalmi viselkedési zavaroknak. Ezek egy része a megszállóval folytatott szokványos kollaboráció kategóriájába tartozik, a többi viszont a gazdasági élet rohamosan fejlődő szürke zónájában alakul ki, különös tekintettel a bazári kereskedelem szférіára és a haszonszerzésre beállított közvetítésre. Ez az illegális tevékenység nem is annyira a megszálló ellen irányult – arra ott volt a szabotázs –, mint inkább a létfenntartáshoz új forrásokat kereső társadalmat szolgálta. Ezek nem mindig voltak erkölcsileg neutrális

tevékenységek, például ha valaki zsidókat rejtegetett, de egyúttal jövedelmező kereskedelmet folytatott az ingóságaikkal, vagy szeszt főzött; az ilyen emberekkel is kellett kezdeni valamit. De nem az volt-e a gyakoribb, hogy szégyenkezve fordították el a tekintetüket róluk, arról győzködve magukat, hogy végtére is mindenkinek élnie kell valahogy?[180]

1942 első felében a Főkormányzóságban érezhető volt, hogy valamelyest változott a hangnem, kicsit másképp kezelik a lengyeleket. Ez azzal magyarázható, hogy Hans Frank komolyabb szerepet szánt a civil apparátusnak, csökkentve ezzel a rendőrség és az SS befolyását, de Heinrich Himmler alárendeltjei kerültek ki győztesen az erőpróbából, Frank pedig kegyvesztett lett Adolf Hitlernél, már azt számolták, hány napja van a lemondásig. Végül Frank maradt a tisztségében, de a hatásköre jelentős részét, többek között a zsidó népesség teljes felügyeletét, át kellett engednie a rendőrhatóságoknak. 1942 őszén még folyt a zsidók kitelepítése, a megsemmisítőtáborokba való hurcolásuk. Himmler ekkor nemcsak a rendőrséget és az SS-t vezette, hanem a németség erősítéséért felelős birodalmi kancellár fontos tisztségét is betöltötte. Úgy döntött, kitelepítteti a lengyel népességet Zamośćból és a környékéről,[181] mert úgy tervezte, német földműveseket költöztet a helyükre. Néhány hónappal később ezt a döntést visszavonták a lengyelek fegyveres ellenállása miatt, illetve azért is, mert kedvezőtlenül alakult a helyzet a keleti fronton.

Erősödött az SS és a rendőrség terrorja, így 1942 végére szinte nullára csökkent az esélye bármiféle lengyel–német megegyezésnek, melynek az lett volna a célja, hogy gyökeres változás álljon be a németek politikájában, és egész másképp bánjanak a lengyelekkel. Ezt próbálta elérni 1939–40 fordulóján Andrzej Świetlicki vezetése alatt a háború előtti nemzetiekből, az ONR Falanx egykori tagjaiból álló csoport (megalakították a néhány hónapig tolerált Nemzeti Radikális Szervezetet) és a közismerten németbarát Władysław Studnicki, aki még Hermann Göring marsallal és Joseph Goebbels propagandaminiszterrel is tárgyalt. 1941 decemberében egy berlini sajtótájékoztatón szintén antibolsevista szövetséget javasolt Lengyelország háború előtti miniszterelnöke, Leon Kozłowski, akinek sikerült megszöknie a szovjet fogságból. Bár nem kapott választ a német féltől, később (1943 tavaszán) részt vett a katyńi[182] szovjet bűntett feltárását kísérő kampányban.

1941 decemberében találkozott Frank kormányzóval Alfred Wysocki[183] egykori német- és olaszországi lengyel nagykövet. Arra számított, hogy rábírja a német hatóságokat a terror mérséklésére, és támogatást szerez az úgynevezett normalizációs irányzatnak, melynek képviselői már dolgoztak a Főkormányzóság új statútumán. Mindkét politikus abban reménykedett, hogy a németek, cserébe azért, hogy a lengyelek lemondanak a konspirációs tevékenységről, biztosítják a lengyel közigazgatás autonómiáját, legalább járási szinten; ha pedig megnyerik a háborút Oroszország ellen, elég messzire eltolják keletre Lengyelország határait. Az egész földalatti ellenállás elítélte Kozłowski és Wysocki tevékenységét, egyébként a német döntéshozók között is annak a véleménynek volt nagyobb támogatottsága, hogy hatásosabb lesz a terror fokozása. Ez 1942 május elején be is következett.

Krakkó–Varsó–London 1940–1942

A HARMADIK MISSZIÓ

„1940. június második felében hagytam el az országot, miután visszaindultam a kormányhoz" – írja Karski 1944. évi jelentésében. A varsói konspiráció a legnagyobb sietséggel készítette elő Karski franciaországi útját. 1940. május végén a német sajtó már telikürtölte a világot a nyugati fronton elért sikerekkel, és a Fegyveres Harci Szövetség tapasztalt tisztjei már tisztában voltak azzal, hogy az emisszáriusnak napról napra nehezebb lesz átjutnia a Balkánon és Olaszországon át Franciaországba. De arra számítottak – és ebben a reményben a varsói utca is osztozott velük –, hogy Franciaország, akárcsak az első világháborúban, tartja a védelmi vonalat, bár senki előtt sem volt titok, hogy a németek Párizs felé közelednek. Karskinak viszont megalapozottak voltak a félelmei, amikor azt írta: „Ha Franciaország elbukik, megszakad az összeköttetés Sikorski kormányával, az pedig hatalmas nehézségeket okoz a munkánkban."

1940. június 18-án Sikorski tábornok – szembesülve Franciaország teljes vereségével – különgéppel Londonba utazott, ahol számos fontos politikai tárgyalást folytatott, majd visszatért két napra Franciaországba, hogy tájékoztassa legközelebbi munkatársait a megbeszélések eredményeiről, június 21-én pedig végleg elutazott Londonba. Ez nem jelenti azt, hogy minden lengyel politikus kész volt együttműködni vele; az ellenzék Juliusz Łukaszewiczcsel és Stefan Dąb-Biernacki tábornokkal az élén arra kényszerítette Raczkiewicz köztársasági elnököt, hogy váltsa le Sikorskit (július 18-án), és jelölje ki a miniszterelnöki tisztségre Zaleski minisztert. Három ezredes, Tadeusz Klimecki, Jerzy Krupski és Michał

Protasiewicz sikeres közbeavatkozásának köszönhetően Zaleski nem fogadta el a kinevezését.

1940. augusztus 5-én Sikorski tábornok katonai egyezményt írt alá Churchill miniszterelnökkel,[184] ez pedig stabilizáló hatással volt a lengyel emigráns körökben kialakult viszonyokra. Ezekben a napokban küldte el a kormány a külképviseletekre a fő politikai téziseket, amelyekben többek között arról is szó volt, hogy a kormány nem fogadja el a balti államok szovjet annektálását. A sérthetetlen lengyel határok problémáját is a leghatározottabb hangon fogalmazták meg. Ez hihetetlenül fontos nyilatkozat volt, mert Churchill szeptember 5-én, az Alsóházban mondott beszédében hangsúlyozta, hogy Nagy-Britannia még nem vállalt kötelezettséget a leendő európai határok kérdésében, és nem ismeri el a határmódosításokat, ha nem az érdekelt államok megállapodásával történik. Ez tipikus diplomáciai elterelő hadművelet volt, ha figyelembe vesszük, hogy nem sokkal ezután, október 22-én a moszkvai brit nagykövet, Stafford Cripps deklarálta, hogy kész tárgyalni az 1940-ben, a balti államokban és „a volt lengyel államban" szerzett szovjet területekről. Zaleski miniszter kemény és határozott közbelépésére az angolok valamelyest finomították álláspontjukat, az újabb miniszterek, lord Halifax, majd Anthony Eden hangsúlyozták, hogy a háború utáni rend kérdéseiben Churchill miniszterelnök korábbi magyarázata érvényes. A lengyel politikusok ettől bátorítva érezték magukat, ezért 1940 novemberében új memorandummal álltak elő, amelyben főként Lengyelország nyugati határaival foglalkoztak.

Franciaország veresége ellenére 27 000 lengyel katonának sikerült elkerülnie a német fogságot, ami főként annak köszönhető, hogy az evakuálást végző lengyel politikusok hatékony munkát végeztek. Londoni hivatali idejének első hónapjaiban a lengyel kormány nagyrészt arra fordította energiáit, hogy újjászervezze a Lengyel Fegyveres Erőket. Átalakították a vezérkart és a Hadügyminisztériumot, különleges feladatokkal megbízott tábornokok váltották fel a miniszterhelyetteseket: a II. Főosztályt, a Sajtó- és Oktatási Irodát ellenőrző Izydor Modelski ezredes került az élre, Tadeusz Klimecki ezredest nevezték ki vezérkari főnöknek, az ő

nevében felügyelte a hírszerzést és az elhárítást Leon Żółtek-Mitkiewicz ezredes, a speciális VI. Főosztályt pedig Józef Smoleński ezredes vezette. Nyár végén kezdték szervezni Skóciában az I. Hadtestet – Lengyel Táborok és Egységek Parancsnokságát is Skóciában helyezték el –, aminek Burchardt-Bukacki tábornok, majd Kukiel tábornok állt az élén, utóbbi október 3-án vette át az I. Hadtest parancsnokságát. Ennek kellett védenie Skócia partjait Perth környékén. Stanisław Sosabowski ezredes kezdte átszervezni ejtőernyősdandárrá a 4. Hivatásos Lövészdandárt. A tisztek egy részét, akik elégedetlenek voltak a kormány politikájával, a Glasgow melletti Bute-ban, egy elég félreeső laktanyákban helyezték el. Július 10-től október 31-ig azonban mindenki az angliai légi csata első szakaszára és az esetleges német deszanttámadásra koncentrált.

Amikor Karski elutazott az országból, a nyugati fronton valójában még nem dőlt el a háború. Kimenetele nemcsak azon múlt, hogy hány hadosztályt dobtak át a németek a frontra, hanem mindenekelőtt a támadás bámulatos stratégiáján. 1940. április 9-én Németország váratlanul megtámadta Dániát és Norvégiát, s villámgyors győzelmek sorozata után nemcsak hogy elfoglalta mindkét államot, hanem gyakorlatilag át is vette az ellenőrzést az Északi-tenger medencéje fölött, elvágva Franciaországot és Angliát a fontos kereskedelmi útvonalaktól. A másik manőver, amely ezeknek az államoknak a vereségét okozta, az volt, hogy a német csapatok a fő erők szárnyaira mértek csapást. Május 10-én lerohanták Belgiumot és Hollandiát, majd északról, május 13-án, az Ardenneken át pedig délről indítottak átkaroló hadműveletet. A németek meglepően könnyű győzelmeket arattak, június 14-én már Párizsban voltak, június 22-én Compiègne-ben pedig kénytelen volt aláírni a kapitulációt a francia vezérkar.

Lebukás – letartóztatás – szökés

Karski *A titkos állam történeté*ben írta le, milyen drámai körülmények között tért vissza Franciaországba. Tisztában vagyok azzal, hogy 1944-ben még nem árulhatott el sok részletet az útjáról,

mert azzal zaklatásnak tett volna ki sok embert, aki segített neki. A könyvét diktálta, és nagyon sietett, ezért gondolom, nem volt ideje arra, hogy sokat törje a fejét a történeten, de így is épp elég drámai lett. Csak néhány helység nevét változtatta meg, ahová eljutott, a barátai nevét pedig rejtjelezte. Azt is feltételezem róla, hogy pontosan úgy mutatta be a nyomozás menetét, ahogy az emlékezetében megmaradt, nem színezte ki.

Az emisszárius tényleges útvonalát Karski érdemes életrajzírói, Stanisław M. Jankowski és Edward Thomas Wood rekonstruálták. Ők a lengyel földalatti ellenállás néhány olyan résztvevőjéhez is eljutottak, akik megmentették Karski életét, megszervezték a szökését, kiszabadították az újszandeci börtönkórházból, rejtekhelyet találtak neki, ahol összeszedhette magát, s átvészelhette azt az időszakot, amikor keresték a németek.[185]

*A titkos állam történeté*ben azt írja Karski, hogy egy ismert varsói orvos (nem tudni, személyesen is ismerte-e) 17 éves fiával ment Krakkóból Zakopanéba; a fiú be akart lépni a lengyel hadseregbe. Zakopanétól négy kilométerre kellett találkozniuk egy gurállal, onnan már ő vezette őket. Karski Valójában Krakkóból Újszandecbe utazott, ahol Stefan Ryś házában (a könyvben József Wagának nevezi), a Matejko utca 2-ben szállt meg. Ryś Zbigniew unokatestvérével egy ideje a futárok Magyarországra való átdobását szervezte Tadeusz Komorowski ezredes Katonai Szervezetének. Jankowski és Wood megállapította, hogy a futárok Klemens Gucwa „Góralnak" voltak alárendelve. A Piwniczna utcai pék, Franciszek Musiał „Myszka" volt a budapesti útvonal egyik tapasztaltabb futárvezetője, és állítólag pontosan ő kalauzolta hősünket. Ryś jelölte ki az útvonalat: Újszandecből Rytro és Kosarzyska felé kellett menniük, onnan pedig a szlovákiai Ólubló felé tartottak.

Néhány napig azonban kétséges volt, hogy egyáltalán útnak indulnak-e. Musiał családja nem volt biztos abban, hogy a velük együttműködő vezető nem került-e a Gestapo kezébe. Karski ennek következtében a varsói fiú nélkül indult tovább. A negyedik napon le kellett térniük az útvonalról – Karski lába ugyanis fölmondta a szolgálatot, mert a síbakancs föltörte –, s egy baráti rej-

tekhelyen töltötték az éjszakát, a Bártfa környéki Deméte faluban. De a házigazda, egy Michal Mušinský nevű Hlinka-gárdista (egy nappal azelőtt dobta föl Antoni Reichert futárt) elárulta őket. Csendőröket hívott, akik bevitték Karskit és „Myszkát" az eperjesi börtönbe. Tadeusz Surzycki átadott Karskinak Krakkóban egy mikrofilmet a Nemzeti Párt nevében, ezt az utolsó pillanatban sikerült beledobnia a moslékosvödörbe, és szerencsére a nagyobb része fényt kapott.

Karski többé nem látta viszont a vezetőjét. Franciszek Musiał túlélte a háborút, a hetvenes években számolt be a fenti eseményekről.

1944-ben, Washingtonban, amikor Karski a háborús visszaemlékezéseit írta, még az amerikai olvasóhoz is eljutott a Gestapo módszereinek híre. Sokat írtak arról, hogy a gestapósok szörnyű kínzásokkal kényszerítik ki a vallomást (a japánok is ugyanilyen kíméletlenek voltak). A német nyomozók viselkedésében nem volt sok szellem, még akkor sem, ha olykor lélektani fogásokat is bevetettek, és lefizetéssel is próbálkoztak (az egyik nyomozót, aki írásában Pieck néven szerepel, Karski rendkívül intelligensnek találta), de előbb-utóbb így is, úgy is a kínzásnál kötöttek ki. Karski bizonyos együttérzést is felfedezett a szlovák őrök viselkedésében, de ők, névleg független államukban, teljesen tehetetlenek voltak a Gestapóval szemben.

A Karskit kihallgató gestapósok sokat tudtak a lengyel földalatti tevékenységről és a Szlovákián át közlekedő futárok mozgásáról, így nem adtak hitelt a magyarázatainak. Karski azt mondta nekik, hogy Lwówból, a bolsevikok elől menekül, és Svájcba akart eljutni, hogy a genfi barátai között vészelje át a háborús zűrzavart. Továbbá, hogy Varsóban véletlenül találkozott egy iskolatársával, ő bízta rá ezt a filmet, a lengyel főváros romjairól készült fényképeket, amelyeket el kellett juttatnia Kassán egy megadott címre. Számtalanszor elismételte, hogy nem a földalatti ellenállás futára, és minden ilyen alkalommal elkezdték ütni gumibottal.

A gestapósok vagy nem voltak kitűnő nyomozók, vagy nem vették elég komolyan a zsákmányt, mert egy idő után arra a következtetésre jutottak, hogy Karski egyszerűen megszökött a lengyel hadseregből. Karski talált egy régi borotvapengét a börtön mosdójában, és elrejtette azt. Az újabb kihallgatást egy tapasztaltabb SS-tiszt vezette, aki előbb ismertette azt az elképzelését, hogy a szövetségesek elkerülhetetlenül vereséget szenvednek, és új rend alakul ki Európában – „Valódi béke köszönt be a zsidó-demokratikus plutokrácia hipokrízise helyett. Eljön a Pax Germanica, Nietzsche és minden nagy gondolkodó, költő békéje, aki új rendszerről álmodott" –, majd a porosz junkerek utóda, ahogy Karski jellemezte, áttért a kínzásra. E kihallgatás után Karski fölvágta az ereit. Hívő katolikus létére sem látott más kiutat.

A németek megmentettek három kockát a sérült mikrofilmből, rajtuk egy részletet a földalatti ellenállás nem rejtjelezett jelentéséből. Nem volt esély arra, hogy hóhérait félrevezesse. Karski attól félt, hogy nem bírja ki az újabb kihallgatást. Attól félt, hogy megtörhet. Ezt az eseményt a lehető legőszintébben írta le:

> „A priccsen feküdtem, vártam, amíg az öreg fegyőr végigjárja a börtönt. Kész volt a tervem. Menekülés a fájdalomtól. Halálvágy. Tudtam, hogy katolikus vallásom szerint bűn az ilyen halál. Ugyanakkor... még elevenen élt bennem az utolsó verés emléke. Láthatóan nem születtem hősnek, akit halálra kínozhatnak, akkor is kibírja, és a haza nevével az ajkán hal meg."

Az öngyilkossági kísérlet nem sikerült, megmentették. Sokkal később, a megszállt Varsóban Pużak azt mondta Karskinak, hogy hosszában kell fölvágni az ereket, nem pedig keresztben, mert akkor magától eláll a vérzés. Karski az eperjesi kórházban tért magához, az ágyhoz szíjazva. Egy héttel később a Gestapo átvitte Újszandecbe, az irgalmasnővérek kórházába, hogy ha magához tér, megint kihallgassák. Itt elsőként Jan Słowikowski doktor vette fel a kapcsolatot vele. Karski provokációtól félt, de az orvos bizalmat keltett benne: „Fiatal volt, inkább gimnazistának nézett ki, nem pedig orvosnak. Világos, göndör hajú, sápadt bőrű, az arcát pedig szeplők borították. A kinézete őszinteségre biztatott, a hanghordozása pedig elárulta, hogy tudja, mit beszél, és van itt valamilyen szerepe, amiről nem tudok." Słowikowski valóban a ZWZ felesküdött

katonája volt. Vagy ő, vagy az osztályos orvos – ez a változat szerepel *A titkos állam történetében* – tanácsolta neki, hogy hívasson papot, rajta keresztül kapcsolatba tud lépni a földalatti ellenállással. Tehát nyilván az orvos, nem pedig a kórházban dolgozó apácák közvetítésével – mint konspirációs okokból írta *A titkos állam történetében* – adta le a drótot Stefan Ryś Újszandecben lakó nővérének, Zofiának, aki pár nappal vagy pár órával később, irgalmasnővérnek öltözve meglátogatta. A következő látogatáson gyümölcs mellett mérget is hozott neki, ahogy kérte.

Karski meglépett a németek elől. Valószínűleg másnap, Zofia Rysiówna második látogatása után vitték ki a kórházból. A barátai, fiatal szocialisták szervezték az akciót a PPS–WRN krakkói szervezetét vezető Józef Cyrankiewicz személyes utasítására, aki konzultált ebben az ügyben a ZWZ körzeti parancsnokával, Tadeusz Komorowski ezredessel. Az AK (Honi Hadsereg) későbbi főparancsnoka leírta az esetet *A földalatti hadseregben*.[186] A ZWZ parancsnoka, Rowecki tábornok sokkal korábban dicsekedett Sikorski tábornoknak sikeres földalatti akcióval. 1941. április 22-i levelében, melyet a *46. számú jelentés*hez mellékeltek, így írt erről: „az embereim életük kockáztatásával hozták ki a börtönből Kot Kanicki miniszter futárát, és biztonságos helyen rejtegették a gyógyulásáig".[187] Tadeusz Pilc értesítette Cyrankiewiczet Karski lebukásáról, hozzá küldte el Karski Zofia Rysiównát. Stanisław Rosieńskivel tért vissza Újszandecbe a PPS Körzeti Munkásbizottságából, amelynek meg kellett szerveznie a szökést (de minden eshetőségre felkészülve vitt magával egy adag ciánt); az akcióba bevonták a ZWZ Szandec körzeti parancsnokát, Franciszek Żak „Frank", „Siwosz" őrnagyot. Miután luminállal elaltatták a termet őrző kék rendőröket, a harcosok kivitték Karskit az ablakon, és átvitték csónakkal a Dunajecen Franciszek Wideł erdészházába, nem messze a Marcinkowice-birtoktól, ahonnan hamarosan az Iwkowa környéki Kątyba ment tovább. Hét hónapot töltött itt: Danuta és Ludwik Sławik birtokán dolgozó kertésznek adta ki magát.

A helyi gestapósokat érthető módon feldühítette az, hogy a lengyel földalatti ellenállás kiszabadította Karskit, s Heinrich Hamann SS-Obersturmführer vezetésével alapos nyomozás indult. Mivel azok, akik együttműködtek a konspirációval, halálos veszélyben voltak, elmenekült Újszandecből: a kékeknél szolgáló rendőr, Józef Laskowik, a feleségével együtt, Słowikowski „Dzięcioł" doktor és Zofia Rysiówna (az utóbbit hamarosan letartóztatták Varsóban, s miután elvégezték a nyomozást a Szuch utcában és az újszandeci börtönben, előbb a tarnówi, majd a ravensbrücki lágerbe került). A tehetetlen Gestapo bosszúból letartóztatott egy másik orvost, Jan Słowikowski testvérét, Teodort és két újszandeci papot. Őket augusztus 21-én lőtték agyon a biegonicei téglagyár mögötti fiatal erdőben azzal a harminc személlyel együtt, akiket német rögtönítélő bíróság ítélt halálra. Lágerekbe küldték az akció más résztvevőit is: Józef Jenetet, Karol Glódot, Feliks Widelt, Tadeusz Szafrant és Jan Morawskit.

„A Saw [Sławik] család udvarházának falai tele voltak arcképekkel és fényképekkel. A bálokon, vadászatokon, farsangi mulatságokon szórakozó embereket ábrázoló régi képek mellett díszes kaftánt viselő szakállas méltóságok és ijesztő kinézetű matrónák portréi lógtak." *Az udvarház* című fejezetben Karski összeköti a gyógyulás idejéből őrzött emlékképeket egy társadalmi csoport nosztalgikus leírásával, amely súlyos megpróbáltatásokat szenvedett el a háború alatt: a földbirtokosok középső rétege, a hazafiság, valamint a szerző által nagyra becsült konzervativizmus oszlopa, az erkölcsök és a társadalmi rend őrzője. Karski a házigazda elszegényedett unokatestvérének álcázta magát, akinek a kertet kellett rendben tartania. Hamar elfogadta a család és a személyzet, talán csak a kocsis volt kivétel, aki „úgy gondolta, különleges pozíciót foglal el az udvarházban mint a már elhunyt uraság hű szolgája és az általa képviselt értékek letéteményese".

Az udvarház minden lakója gyűlölte a németeket, akik szerencsére ritkán bukkantak fel náluk. Sławikék már felnőtt gyermekei természetesen nyakig benne voltak a konspirációban, Lucjan Sławik vezette be Karskit a földalatti ellenállást szolgáló propagandatevékenységbe, ő maga pedig a környéken lakó népi németnek adta ki magát, s leveleket hamisított a nevükben, például azzal a

kéréssel fordult a Wehrmachthoz, hogy helyezzék frontszolgálatba. Később hamis felhívásokat terjesztett a Hitlerrel és kormányával szembeszálló nem létező szervezetek nevében.

Hogy mindez tényleg így volt-e, ezt nehéz lenne végleg eldönteni, a jelek szerint Karski arra használta visszaemlékezéseinek e részletét, hogy megismertesse az amerikai olvasóval a megszállás alatt mindvégig folytatott „N" akció eredményeit, amelyet Varsóból, a ZWZ–AK Főparancsnokságáról, a Tájékoztató- és Propagandairodából irányított Tadeusz Żenczykowski.[188] Miután visszatért a fővárosba, ő is bekapcsolódott ebbe az akcióba.

Karski három rövid fejezetet szentelt *A titkos állam történetében* az erdészházban és Sławikék udvarházában töltött időszaknak. Nem teljesen világos, mennyire pontosan írta le az eseményeket és az akkori ismerősök jellemét. Minden jel szerint valamelyest idealizálta őket. Franciszek Widelt a PPS tapasztalt aktivistájaként mutatja be, aki büszke arra, hogy a Cyrankiewicz vezetése alatt álló csoport szervezte meg a szökést. Az ő erdészházában látogatta meg Karskit a földalatti ellenállás tisztje azzal a paranccsal, hogy a következő hónapokban kerüljön minden kapcsolatot a konspirációval. Ha nem is szívesen, de ehhez tartotta magát. Amikor leírta ezt a találkozást *A titkos állam történetében*, elmagyarázta, milyen elvek szerint működött a konspiráció:

> „A földalatti ellenállásban úgy kell eljárnunk, mint a járványok idején. Beállít hozzánk egy úr, mi pedig örülünk. De ki garantálja, hogy az úr nem „fertőzött"? Az, hogy volt a Gestapón, a mi nézőpontunkból azt jelenti, hogy egy szörnyű betegség, sőt talán járvány potenciális hordozója. [...] Karanténba kell zárnunk. Nincs kivétel. Meg vagyok győződve arról, hogy ez pusztán formaság."

A ZWZ–AK toborzási elvei mindvégig igen szigorúak voltak a megszállás alatt. A jelöltet a ZWZ–AK két tagjának kellett ajánlania. A német–szovjet háború kitörése után 1941-ben tovább szigorították az elővigyázatossági rendszabályokat, mert ekkor tudták meg, milyen mértékben szivárgott be az NKVD az ellenállásba,

és attól tartottak, hogy olyan személyek kerülhetnek a szervezetbe, akikről nem tudhatják biztosan, hogy nem működtek együtt a németekkel vagy az oroszokkal. Rowecki tábornok külön kiemelte 1942. augusztus 28-i parancsában a következőket:

> „Megállapították, hogy a legutóbbi időkben mind a Gestapo, mind a különböző bolsevik csoportok egyre nagyobb erőket mozgósítanak annak érdekében, hogy provokátorokat juttassanak be a PZP [azaz az AK] soraiba. A fentiekre való tekintettel azt a parancsot adom, hogy 1. a legnagyobb elővigyázatossággal kell eljárni, amikor befogadunk egy-egy embert. Mielőtt sorainkba lépne a jelölt, alapos hírszerző munkával kell ellenőrizni a személyét."

1943 novemberében újból kihirdették ezt a parancsot. Még a börtönből szabadult személyek is fél év karantént kaptak.[189]

Krakkó, 1941

„Hét hónapot töltöttem Krakkóban: 1941 februárjától augusztusig voltam a városban" – írja Karski *A titkos állam történetében*. Konspirációs helyiségekben vette át a nyugati, főként angol rádióadások rögzített változatát, jelentéseket készített belőlük, amelyek rendszerint a lapok szerkesztőségeibe kerültek (ezek minden valószínűség szerint főként a szocialisták kiadványai voltak). Mivel Krakkó egyetemi város, sokan foglalkoztak hasonló tevékenységgel, nehéz megállapítani, hogy a földalatti lapok melyik cikkei készültek a jelentéseiből.

Krakkó akkoriban több mint 300 000 lakosával a Főkormányzóság második legnagyobb városa volt. Ez megkönnyítette a konspiránsok számára, hogy új helyiséget találjanak, de annyira azért mégsem volt nagyváros, hogy a Gestapo egyáltalán ne tudjon kiigazodni benne, és ne próbáljon meg beszivárogni a földalatti ellenállásba. A város nagy részét elfoglalta a Visztula túlsó partján, Podgórze kerületben létesített gettó, amelyet a német dokumentumokban így neveztek: „zárt lakókerület zsidók számára". 1941. március 3-án hozott határozatot a krakkói gettó ki-

alakításáról a krakkói körzet kormányzója, Otto Wächter; március 20-ig 12 000 krakkói zsidót kellett ideköltöztetni, az ősz végéig pedig újabb 5000-et.[190]

Ekkoriban alakult ki végleg a krakkói körzeti Kormányképviselet; miután Stanisław Pigoń professzor lemondott a delegátusi funkcióról, augusztusban Jan Jakóbiec foglalta el ezt a tisztséget, a helyettese pedig Mieczysław Malecki lett.[191] De nem hinném, hogy Karski kapcsolatba került Jakóbieccel. Találkozhatott Tadeusz Seweryn „Sochával", akit 1941 őszén a Civil Harc Központjának élére állított a helyi Néppárt.

Valószínűbb, hogy Karski a ZWZ krakkói körzetében működő BIP-pel (Tájékoztató- és Propagandairoda) lépett kapcsolatba, bár a téma legkiválóbb szakértője, Grzegorz Mazur erről nem tesz említést.[192] A helyi BIP-et a Fehér Sas Szervezet aktivistái hozták létre, a csoport 1939 decemberében csatlakozott a ZWZ-hez; a parancsnoka, Kazimierz Kierzkowski „Prezes" őrnagy lett a krakkói BIP főnöke, és alkalmazta korábbi munkatársait. 1941 júniusában vagy júliusában, a nagy lebukás idején tartóztatta le a Gestapo Kierzkowskit, ezután föl is oszlatták a ZWZ krakkói területi parancsnokságát, a krakkói és szileziai körzetet pedig közvetlenül Varsónak rendelték alá. Miután letartóztatták Kierzkowskit, Kazimierz Rolewicz „Olgierd" lett a krakkói BIP főnöke. Karski és a BIP kapcsolatai mellett szólhat az a tény, hogy a PPS–WRN nevében Adam és Jadwiga Rysiewicz tartotta a kapcsolatot ezzel az intézménnyel.

Abban az időszakban, amikor Karski Krakkóban volt, már működött az „N" csoport (kezdetben Kazimierz Florkiewicz „Doktor" vezette), amely havonta mintegy 3000 példányban adott ki németellenes nyomtatványokat (az eredeti német kiadványokat utánozták, megfelelően átalakított tartalommal). Erről a következőket írta Karski Londonban 1942. november 30-án a *Feljegyzések a lengyel kormány számára* című dokumentumban:[193]

> „1941 februárjától áprilisig az úgynevezett »N« csoport vezetője voltam, amely a krakkói területi parancsnokság mellett működött. 1941 áprilisától ez év októberéig dolgoztam fel rádióműsorokat Krakkóban a pártközi egyeztető fórumnak és a területi parancsnokságnak."

Szinte szó szerint ismételte el ezt az információt az 1944. évi jelentésében:

> „Nyolc hónapon át dolgoztam fel rádióműsorokat a pártközi egyeztető fórumnak és a ZWZ krakkói főnökségének. Azért vezényeltek erre a munkára, mert beszéltem két nyelvet. Ugyanakkor helyettesítettem az »N« csoport krakkói területi főnökét."

A Krakkói Felügyelőségen, vagyis magában a városban és a krakkói járásban előbb Juliusz Kuźniak, majd Wincenty Strumiński százados vezette a BIP-et. Az ő ellenőrzésük alatt állt az 1940 közepétől megjelenő sokszorosított *Wiadomości* (ez minden másnap jelent meg 2000 példányban, a szerkesztőséget Zygmunt Starachowicz „Jan" vezette), valamint a ZWZ által patronált két ismertebb földalatti lap, a *Polska żyje* (*Wytrwamy i Zwyciężymy* címmel is megjelent) és a *Polski Dzwon*. 1941 nyaráig adták ki mindkét lapot. Továbbra is megjelent az OOB legfőbb orgánuma, a *Nakazy Dnia*, amely 1939 novemberétől 1941-ig létezett; kezdetben Ludwik Muzyczka vezette, akit hamar Varsóba vezényeltek, ekkor Adam Uziembło „Piotr" vette át a helyét, aki – mint Grzegorz Mazur írja – „megszervezte a német és más külföldi sajtó szemlézését". A krakkói szocialisták akkoriban legalább két lapot adtak ki *Naprzód* és *Komunikat* címmel (az utóbbi később *Wolność* címen jelent meg). Állítólag ennek a lapnak fordította Karski a BBC közleményeit.[194]

Karski *A titkos állam történetében* írja le krakkói tevékenységét, de nem tobzódik a részletekben, noha, mint hangsúlyozza, „ez az igen intenzív munka és – sajnos – az egyre gyakoribb letartóztatások időszaka volt". Nyilván nem akart túl sok mindent megosztani a közönséggel, hogy ne vezesse a konspiránsok nyomára a Gestapót, vagy talán annak is lehetett itt némi szerepe, hogy kudarcnak érezte a lengyel konspiráció ellen harcoló Gestapo sikereit. Ennek ellenére érdemes idézni, hogyan próbálta leír-

ni, milyenek voltak ekkoriban a földalatti harc tág értelemben vett körülményei és feltételei:

„A háború elején a földalatti ellenállás elfogadta azt a téves előfeltevést, hogy nem tart sokáig a háború. Ez a téves számítás sok tragédiát és felmérhetetlen károkat okozott." Ha kezdettől fogva hosszú ideig tartó háborúra számítanak – írja a folytatásban –, akkor nem építenek ki rögtön nagy, széles struktúrákat, több ezer konspirációra vágyó résztvevővel. Karski nyilván a társadalom spontán reakciójára és a megszállás kezdeti időszakában alakult szervezetek nagy számára gondolt,[195] mert maga a ZWZ parancsnoksága kezdetben nem építette ki komolyabban szervezetét; csak 1941–42 fordulóján határoztak úgy, hogy erősítik a földalatti ellenállást, a hivatásos ZWZ-t átalakítják tömeges AK-vá. „A jól kiképzett és konspirált kis szervezeti egységek a legalkalmasabbak arra", hogy előkészítsék az ellenségre közelebbről meghatározatlan időben mért hatalmas csapást. „Tömeges akciókat" sem kell túl korán indítani, „mert ezek elkerülhetetlen emberveszteségekkel járnak".

Mivel gyors győzelemről álmodoztak – hisz ezt a háborút a franciáknak kellett volna megnyerniük a lengyelek számára – elkövették azt a szarvashibát, hogy kezdettől fogva káoszt és fejetlenséget akartak előidézni az ellenség soraiban, így próbálták „lehetetlenné tenni a megszálló számára azt, hogy hatékony ellenőrzés alá vonja az országot". Ilyen helyzetben nem volt esély arra, hogy titokban tartsák a németek előtt a konspirációs tevékenységet, már csak azért sem, mert „sok esetben nem volt uralható az össznemzeti spontán konspirációs mozgalom". A zűrzavar, néha pedig a kalandor elem tette lehetővé a Gestapo számára, hogy könnyűszerel likvidálja a földalatti ellenállás „laza szervezeti központjait". 1940 őszének és 1941 tavaszának tragikus tapasztalatai kikényszerítették a változásokat, mert „a fennmaradásnak és a sikernek az a feltétele, hogy olyan szervezeti struktúrát hozzanak létre, amely egyetlen össznemzeti szervezetbe foglalja a különálló csoportokat. Ez hatékonyabb védelmet nyújtana a Gestapo ellen, mert ennek lennének emberei, s olyan szintű technikája és ellátása, amely a kisebb egységek számára elérhetetlen."

De ne feledjük, hogy Karski ezeket a pontos és alapos megfigyeléseket már 1944-ben írta, amikor már sokkal többet tudott, mint a lengyel földalatti ellenállás számára neuralgikus 1941-es évben. A nyugati olvasónak biztos tetszett, hogy ilyen lobbanékonyságtól mentes racionalitással tekintett arra, mivel járultak hozzá a lengyelek a fasizmussal vívott háborúhoz. Elismert számos kudarcot, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy sikerült levonni a megfelelő következtetéseket a véres leckéből. Jó és hatásos propagandamunka volt.

A német terror tehát kikényszerítette, hogy reformokat vezessenek be a földalatti ellenállásban. Karski röviden és tömören mutatja be ezeket a könyv következő oldalain. Először is tökéletesíteni kezdték a német megszállás alatt megkövetelt dokumentumok hamisítását, ilyen volt a Kennkarte, az utazási engedély és a német munkaügyi hivatalok (Arbeitsamt) által kiadott munkaviszony-igazolás. Másodszor, kiépítették a sikeres propaganda folytatásához elengedhetetlen nyomdai-kiadói ágazatot, harmadszor – amennyire ez lehetséges – központi ellenőrzés alá vonták a társadalom elől elrejtett fegyverkészleteket. És végül, negyedszer, felosztották a konspirációt – ami elég radikális eljárásnak bizonyult – öt „pillérre", így akarták megakadályozni, hogy a Gestapo beszivárogjon azokba a csoportokba, amelyek nem voltak hajlandók beolvadni a London-barát ellenállási mozgalomba. Karski szerint az volt a legfontosabb, hogy a katonai szárnyat elválasszák a kormánydelegátus hivatalától, amelynek alá volt vetve az egész földalatti közigazgatás. Ahogy leplezetlen büszkeséggel, de persze túlozva írta – hisz a könyve propagandacélzattal íródott – „hamar kiderült, hogy a földalatti közigazgatás sokkal jobban tud hatni a lakosságra, mint a megszálló tilalmai és brutálisan végrehajtott parancsai. Szinte minden városban vagy járásban tevékenykedett a földalatti közigazgatás képviselője." Ez igaz, de a képviselet csak 1944 első hónapjaiban ért el ilyen hatékonyságot, amikor Karski már több mint egy éve nem tartózkodott az országban.

A földalatti hadseregben is mélyreható reformokat hajtottak végre: területekre és körzetekre osztották az országot, a ZWZ Főparancsnoksága[196] hadiállapotra jellemző önkényes döntéseket

hozott, a katonáinak pedig aktív szolgálati státust ismert el. A vezérkar és a törzsek az eljövendő össznemzeti felkelés tervén dolgoztak. 1941-ben a minimumra korlátozták a harcot, hogy ne provokáljanak ki terrorcselekményeket a megszállókból.

A polgári közigazgatás és a katonai szárny napi munkájától elválasztva folyt a pártok politikai és társadalmi tevékenysége, amelyet az itt már leírt Politikai Egyeztető Bizottság keretein belül hoztak össze. Idővel különleges státust vívott ki magának a bírósági részleg, akárcsak a civil harc specializálódott egységei, bár az ezen a téren elért eredmények mindig elmaradtak a lengyel földalatti állam más szektoraitól.[197]

A társadalmi ellenállás külön területe volt Karski szerint a központi szervezeti keretekbe végül sosem foglalt vallási önsegélyező tevékenység, valamint a földalatti oktatás. Mint már leírtam, az itt vázolt séma inkább az 1943–44 fordulóján kialakult állapotoknak felelt meg, nem pedig az egy-két évvel korábbi időszaknak, ennek ellenére már akkor is körvonalazódott a lengyel földalatti állam szerkezete a háború első két évének káoszában.

A nagy lebukás 1941 márciusában vagy április elején kezdődött Krakkóban a Bosszúszövetséget vezető Władysław Cyga őrnagy véletlenszerű letartóztatásával. Bár a Gestapo talált nála egy darab papírt, rajta a területi törzs élén álló Jan Cichocki „Kabat" őrnagy címével, mégis szabadon engedték és megfigyelték. Végül csapdát állítottak egy lakásban, a Sławkowska utca 6-ban, itt bukott le április 18-án Stanisław Turek ezredes és Franciszek Sobolewski alezredes, másnap pedig Józef Cyrankiewicz.[198] Az akciót a krakkói Gestapo tehetséges tisztje, Erich Vollbrecht szervezte. A Gestapónak sikerült megtörnie néhány letartóztatott személyt, akik megadtak más krakkói és varsói találkozóhelyeket is. Emellett elkoboztak nagyjából egymillió złotyt. A következő letartóztatási hullámban a ZWZ közel 300 tagját fogták el, 1941 októberében Karski barátja, Tadeusz Pilc is lebukott, akit még a gimnáziumból ismert (ő Buchenwaldban végezte 1942-ben).

A krakkói konspiráció komoly veszteségeket szenvedett. A ZWZ parancsnoksága kénytelen volt vidékre evakuálni sok olyan személyt, akit letartóztatás fenyegetett. Csak nyárra stabilizálódott valamelyest a helyzet, amikor a Varsóból küldött Zygmunt Miłkowski „Denhoff" ezredes váltotta föl Julian Filipowicz „Róg" ezredest.

Krakkóban többször is letartóztatás fenyegette Karskit. Azoknak az embereknek a segítségével sikerült időben lakást és személyazonosságot cserélnie, akiknél lakott (még a nevét sem tudta mindegyiküknek). Amikor javában folyt a földalatti ellenállás tagjainak begyűjtése, átköltözött a lakásszövetkezet épületébe, amelyet a PS–WRN konspirációs tevékenységébe bekapcsolódott Tadeusz Pilc vezetett. Karski az első letartóztatások hírére azonnal elhagyta a rejtekhelyet. Átköltözött Bronisława Langrodowa lakásába, aki szintén kapcsolatban állt a WRN-nel, szoros együttműködést folytatott Józef Cyrankiewiczcsel és a ZWZ őrnagyával, a krakkói területi parancsnoksági törzs élén álló Jan Cichockival. A Karmelicka utca 7. szám alatti lakásában volt a lap szerkesztősége, amelynek Karski dolgozott. Április közepén mindkét krakkóit letartóztatta a Gestapo a földalatti ellenállás tagjai ellen indított nagy razzián.

Varsó, 1941

1941 tavaszán és nyarán válságot idéztek elő a tömeges letartóztatások, ezért előtérbe került a biztonság ügye. Voltak szigorítások ezen a téren, amelyek Karskit is érintették: „1941 októberében átvittek Varsóba. Ennek az volt az oka, hogy Krakkó területén nagyban folytak a letartóztatások" – írja az 1944. évi jelenésében. *A titkos állam történeté*ben pedig ezt olvashatjuk: „A legsürgősebb feladat egy olyan legenda felépítése volt, amely nem veszélyeztetné a családomat és a barátaimat, ugyanakkor a Gestapo sem találja gyanúsnak, ha letartóztat." Karski e helyt rászánta magát arra, hogy megad bizonyos részleteket a családjáról. Ez növelte a hitelét az amerikai olvasó szemében, hisz enélkül azt hihette volna, hogy az egész élettörténete egy tehetséges propagandista fordulatos sztorija, nem pedig az antináci földalatti ellenállás valódi hősének személyes tapasztalatokon alapuló följegyzései. Bizonyos családi események bevonása emellett jó üzleti fogásnak is

bizonyult. Annyira általánosak voltak ezek az információk, hogy nem okozhattak problémát senkinek Lengyelországban.

Karski közli hát, hogy Varsóban él három fivére és a nővére, akinek megölték a férjét a németek 1939 novemberében, s aki bár anyagi biztonságban él, azóta lelki beteg. A legidősebb bátyjáról – Marian Kozielewski alezredesről, a varsói kék rendőrség parancsnokáról – azt írja, közelebbi kapcsolatban állt vele a megszállás kezdetén, mielőtt letartóztatták és Auschwitzba vitték. Arról már nagyon rejtélyesen számol be, milyen pozícióba került Marian a konspirációban, miután kiszabadult a lágerből. Adam bátyjával nem tartja a kapcsolatot, Stefannal is csak elég lazán, mert a fia „rossz útra tért", vagyis valószínűleg jól jövedelmező spekulációval foglalkozott.

Amikor ismerőseivel véletlen összefutott, s azok találkozóra invitálták, arra sosem ment el. De jó papírokra is szüksége volt, és nemcsak Kennkarte vagy Ausweis, hanem munkaviszony-igazolás meg élelmiszerjegyek is kellettek neki. A földalatti ellenállásban részt vevő embernek rendelkeznie kellett néhány ilyen készlettel, legszívesebben azt mondanám, „minőségi hamisítványokkal", ilyet pedig nem volt könnyű beszerezni. Karski beszámolója szerint efféle ügyekben ismerős plébánosok lehettek hasznára az embernek, mert ők a barátaik rendelkezésére bocsátották elhunyt személyek anyakönyvi kivonatát.

A gestapósok ereje a „vak, kíméletlen terrorban" rejlett, „embertelen módszereket alkalmaztak a letartóztatottakkal szemben, és rettegést keltettek" – írja Karski. Azzal akarták kétségbe vonni minden ellenállás értelmét, hogy a kollektív felelősség elvét alkalmazták, azaz a földalatti ellenállás minden merényletéért túszok tucatjai, sőt százai feleltek, akiket vagy utcai kivégzéseken gyilkoltak meg, vagy koncentrációs táborokba küldtek. Amikor *A titkos állam történetét* írta Karski a nyugati olvasóknak, 1944-ben, nyilvánvaló okokból általánosította a tragikus lengyel tapasztalatokat, megmutatta, milyen szabályokat követtek a megszállók és a lengyel ellenállók. A tömör leírásban rendszerint nem maradt hely arra, hogy pontosabb, differenciáltabb leírást adjon az 1939 és 1944 közötti lengyel tapasztalatokról.

Mielőtt távozott Lengyelországból, még elég szelektív volt a német represszió, előfordult, hogy szabadon engedtek rabokat – például Władysław Bartoszewskit – Auschwitzból vagy a Pawiakból; a lengyel földalatti ellenállás megtorló akciói sem voltak gyakoriak. Főként a lengyel és a német hírszerzés és elhárítás között folyt csendes háború.[199] Ennek mindenekelőtt a lengyelek közül kerültek ki az áldozatai, akik lassan tanulták a konspiráció elveit. Nem volt könnyű elkerülni a lebukást, mert – mint Karski is elismeri – több 10 000 lengyel besúgó és spicli dolgozott a Gestapónak.

„Csak disznók ülnek a moziban" – írja megvetően Karski. Nyilvános megbélyegzéssel próbálták sújtani azokat, akik elfogadták a német kulturális kínálatot. A mai lengyel történészek elég szkeptikusan értékelik a földalatti ellenállás eredményeit ezen a téren. A lengyel földalatti propaganda ugyanilyen kevéssé tudta befolyásolni a népi németeket és a lengyel gazdasági kollaboránsokat, akik főként az elrabolt zsidó és lengyel vagyont kezelték (mint kinevezett vagyonkezelők). A lengyel helyi bíróságok terjesztették be a vagyonkezelők jelölését a németeknek,[200] nem kell hát csodálkoznunk azon, hogy a jelöltek között többségben voltak a bírók rokonai és az ismerős ügyvédek.

MEGELŐZNI AZ ELLENSÉGES TEVÉKENYSÉGET

A Honi Hadsereg hírszerzése és elhárítása

Minden konspiratív szervezet számára alapvető probléma a biztonság kérdése. Külön a biztonságra szakosodott csoport foglalkozik vele: országos struktúra esetében ez az elhárítószolgálat. Természetesen minél nagyobb a szervezet, annál inkább kiépül a biztonsági rendszere. A ZWZ-t tényleges szolgálatban álló tisztek szervezték, nem csoda hát, hogy az általuk ismert háború előtti mintákat követve építették ki a Főparancsnokság struktúráját. Az összekapcsolt hírszerzés és elhárítás egyetlen integrált részleget alkotott, a hagyományoknak megfelelően ez volt a ZWZ–AK Fő-

parancsnokságának II. Főosztálya.[201] Ezt a részleget négy fő egységre, operatív, tanulmányi, adminisztratív-technikai és elhárítócsoportra osztották. Az első kettőből állt az úgynevezett offenzív hírszerzés, a harmadik technikailag szolgálta ki a hírszerzést és az elhárítást. A II. Főosztály szervezeti felépítését képezték le területi és körzeti szinten is. Varsó helyzete különleges volt, mert itt egymás mellett tevékenykedtek a ZWZ–AK elhárítószolgálatának három szintjéhez tartozó csoportok: a Főparancsnokság mellett jelen volt a Varsói Vajdasági Körzeti Parancsnokság, amelyet később átalakítottak Varsói Területi Parancsnoksággá, valamint a Varsó Városi Körzeti Parancsnokság, amelyet később szintén átalakítottak, Varsói Körzeti Parancsnoksággá, ezt közvetlenül rendeltek alá a Főparancsnokságnak. Ezzel párhuzamosan működtek a hazai Kormányképviselet biztonsági szolgálatai.

Mindezeknek a szolgálatoknak igen hasonló szervezeti felépítésük volt, de az egyes csoportok közti kapcsolattartás így is problémát jelentett. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy minden országos pártnak és politikai szervezetnek, valamint a ZWZ–AK-hoz nem csatlakozott jobboldali katonai szervezetnek (a Nemzeti Véderőnek), 1942-től pedig a szovjetbarát baloldalnak, a Lengyel Munkáspártnak és Népi Gárdájának (későbbi nevén Hadseregének) a fővárosban voltak a központi intézményei. Mindegyik szervezetnek volt saját elhárítócsoportja. Összesen jóval több mint 1000 személy küzdött a német beszivárgás ellen, követve a Gestapo lépéseit. Ezek a személyek csak részben kapcsolódtak egymáshoz, rendszerint igen bizalmatlanok voltak a többiekkel, s a legnagyobb óvatossággal jártak el.

A történészek 1941 tavaszára és 1942 közepére datálják a ZWZ–AK elhárítócsoportjában végbement jelentős változásokat, amikor egyre nagyobb eredményeket értek el az egyesítés terén. A Stefan Witkowski mérnök[202] által 1939 őszén alapított, Muskétások nevű független hírszerző szervezetben tevékenykedő tapasztalt tisztek csatlakoztak az AK Főparancsnokságán működő elhárításhoz. A ZWZ Főparancsnoksága 1941 tavaszáig Varsó város körzeti elhárítószolgálatait használta, ugyanakkor fenntartotta a saját biztonsági csoportját, amely Menhely, majd Fregatt fedőnéven működött. 1941 márciusában vagy áprilisában kapott parancsot az elhárítás kiépítésére a II. Főosztály élén álló Wacław Berka alezredestől Bernard Michał Zakrzewski „Oskar" (a háború alatt hadnagy, később százados, majd alezredes, valódi neve Bernard Hieronim Krawiec). Pontosan Zakrzewskire hárult az a feladat, hogy foglalkoztassa a Muskétások, az AK által fölöszlatott szervezet kipróbált tisztjeit. A 37-es fedőnevű elhárítócsoportot Kazimierz Roman Leski „Bradl" vezette.

A Muskétások jól kiépített információs hálózattal, nagy kartotékkal rendelkeztek (többek között azokat a népi németeket is nyilvántartották, akiknek joguk volt vásárolniuk a németek számára fenntartott Julius Meinl élelmiszerbolt-hálózatban). „Legalizációs", vagyis dokumentumhamisító irodát működtettek, egy csoport pedig a megfigyelést és az ítélet-végrehajtást végezte Franciszek Knapp vezetése alatt.

Az AK Főparancsnokságán, a II. Főosztályon működő Biztonsági és Elhárítási Csoport igen bonyolult rejtjelrendszert használt. Más jelkulcsokat használtak a kommunikációban föntről lefelé és lentről fölfelé, az elhárítószolgálaton belül és kívül, a fedőneveket is elég gyakran cserélték. A történészek munkáiban leginkább az 1943-ban bevezetett fedőnevek maradtak meg, a C-9 és a Wd-69.

Az elhárítás csak egy volt az AK Főparancsnokságán, a II. Főosztályon működő kilenc osztály közül, és kilenc referatúrára tagolódott, ezeket 991-től 999-ig számozták belső használatra. E struktúra keretén belül biztonsággal érdemben a 992-es és a 998-as referatúra (az úgynevezett lebukási referatúra),[203] a megszállók ellen indított akciókkal pedig a 993-as csoport alreferatúrái foglalkoztak (itt kezelték a kartotékot, itt tevékenykedett a rendőrségi referatúra és az 1942–43 fordulóján több mint húsz katonából álló, Mészégető fedőnevű harci osztag, a parancsnoka Leszek Kowalewski hadnagy volt); valódi megfigyelő-felderítő tevékenységet pedig a 994-es, 996-os és 997-es referatúra folytatott (az utóbbi dolgozott a német biztonsági szervek feltérképezésén Kazimierz Leski vezetése alatt). Különleges helyet foglalt el a Kor-

vett fedőnevű IV. Osztály (999), amely főként a kommunista mozgalom és a szovjet hírszerzés lebuktatásával foglalkozott a varsói Szépművészeti Akadémia professzora, Stanisław Ostoja-Chrostowski vezetése alatt.

Az imént említett tisztek mellett fontos szerepet játszott Varsó konspirációs világában Alfred Klausal „Mecenas" százados, a területi parancsnokságon tevékenykedő elhárítás főnöke. Rendelkezésére állt a ZOM fedőnevű ítélet-végrehajtó osztag (az ő emberei hajtották végre 1941. március 7-én az ítéletet Igo Sym kollaboráns színészen). A Varsói körzetnek viszont a Varsói Területi ZWZ–AK megalakítását kísérő szervezeti változások következtében 1942 januárjától augusztusig valójában nem volt saját elhárítószolgálata. Szeptemberben Bolesław Kozubowski „Pleban" hadnagyra[204] – ő korábban tagja volt a Nemzeti Katonai Szervezet főnökségének – bízták azt a feladatot, hogy megszervezze a megfelelő csoportot. 1943 májusában „Pleban" csak 14 főállású alkalmazottat foglalkoztatott. Idővel alakítottak néhány megfigyelőcsoportot és különböző referatúrákat, amelyek dekonspirálták a megszállt ország életének különböző szektorait, volt köztük egy kivégzőosztag is, amellyel többek között Andrzej Popławski, „Andrzej Sudeczko" egységparancsnok is kapcsolatban állt. 1944. június 13-án ő gyilkolta meg az AK Főparancsnokságán működő BIP két tisztjét, Jerzy Makowieckit és Ludwik Widerszalt, mert a parancsot kiadó személyek meggyőzték arról, hogy mindketten kommunista ügynökök.[205]

A hazai Kormányképviseletben a Belügyi Főosztály hatáskörébe tartoztak a biztonság és részben az elhárítás kérdései is. A főosztályt 1941 februárjától 1944 júliusáig Leopold Rutkowski „Muszyński"[206] vezette. 1942 májusában hozták létre ennek keretein belül a Biztonsági Osztályt – 1943 márciusától Kúp fedőnéven működött – Tadeusz Miklaszewskivel az élén. Ősztől neki volt alárendelve a különleges Biztonsági Csoport, amelyet Tadeusz Myśliński ügyvéd szervezett, ez felelt a Kormányképviseleten dolgozó személyek biztonságáért a fővárosban és a Varsói járásban. Az ő munkatársai is mindenféle hasznos információkat gyűjtöttek a megszállóról és a

konspiráció elleni fellépéséről, megkettőzve az AK Főparancsnokságán működő elhárítóegységek tevékenységét. A Biztonsági Csoport keretein belül önálló hírszerző szekció működött, melyet az ONR volt aktivistái közül kikerült Witold Rościszewski, a Riadó nevű konspirációs szervezet vezetője irányított.

A képviselet apparátusának biztonsági állapotát a Biztonsági Csoport tagjai rossznak ítélték. Egyértelműen bebizonyosodott az elhárítóegységek gyengesége, amikor 1943. február 19-én letartóztatták a kormány delegátusát, Jan Piekałkiewiczet. Nem sokkal ezután a Gestapo Rościszewskit és Myślińskit is letartóztatta. A lebukások sorozata után Bolesław Kontrym és Eugeniusz Gitterman tette rendbe a Biztonsági Csoport munkáját. Az Állambiztonsági Testület tagjainak – ők főként a kék rendőrség állományából kerültek ki – sok beleszólásuk volt a földalatti ellenállás biztonsági ügyeibe. A testületet már 1941 őszén szervezni kezdték, tekintettel az eljövendő nemzeti felkelésre. 1943 novemberéig Karski bátyja, Marian Kozielewski alezredes volt a PKB főfelügyelője. A törzs több csoportból állt, ezek egyike volt a Nyomozási Szolgálati Osztály, amelyet a képviseleten dolgozó Bolesław Kontrym vezetett.

A Tájékoztató- és Propagandairoda

Karski konspirációs okokból nem írhatott mindenről *A titkos állam történeté*ben, sok dologról pedig, bár rengeteg ismeretet szerzett a földalatti sajtóról, egyszerűen nem tudott. Az illegális lapokban megjelent cikkek azonban, amelyeket az AK Főparancsnokságán működő Tájékoztató- és Propagandairoda tisztjeként olvasott, névtelenek voltak, a kiadókat pedig rendszerint rejtjelezték, így „a konspirációs kiadványokról készült beszámolókban" csak a tartalmukra hagyatkozhatott, annak alapján rendszerezve őket. Olyan sok cím jelent meg, hogy háromnaponta készítette a beszámolóit. Havonta egyszer írt összegző jelentést „a politika fő áramlatairól". Legalább egy megmaradt a koraiak közül, ez 1942. január 14-én készült, és Witold álnéven írta alá.

Lengyelországban az önálló államiság nélküli időszakra visszanyúló hagyománya volt a titkos sajtónak, amelyet az utca népe

csak sajtcédulának titulált. Karski *A titkos állam történetében* emlékeztetett arra, hogy a szülővárosában, Łódźban, a XIX–XX. század fordulóján kézzel működtetett Boston tégelysajtón nyomtatott szocialista röpcédulákat a leendő államfő, Józef Piłsudski. Akárcsak korábban, a földalatti sajtóban most is a hazai és a külföldi hírek voltak a legfontosabbak, ezek adtak reményt arra, hogy a németek hatalma végül összeomlik. Így hát kulcsfontosságú volt a szerkesztőség számára a rádióhallgatás.

Más-más feladatot teljesítettek a hadsereg, a kormánydelegátus és a londoni kormányt képviselő pártok sajtószolgálatai, amelyek tájékoztatást adtak a kormány munkájáról és az idegenben harcoló lengyel hadseregről. Ezek a szolgálatok kommentárokat és ismertetéseket is készítettek. Az egyes kiadványok nagyon különböző példányszámban jelentek meg; Karski büszkén hangsúlyozta, hogy a *Biuletyn Informacyjny* – „a földalatti hadsereg félhivatalos lapja" (a *Wiadomości Polskie* volt a hivatalos orgánum) – legalább 30 000 példányban jelent meg. Rendszerint zsebkönyv formátumban nyomtatták a lapokat, egyesek regionálisak voltak, vagy bizonyos körökhöz kötődtek, a földalatti vezetés némelyiket „fölöslegesnek" találta, mert „zavart keltett a földalatti ellenállásban politikai felelőtlenségével".

A delegátus hivatalos orgánuma a *Rzeczpospolita Polska* volt, amelynek, mint Karski írja, „óriási szemléletformáló hatása van a megszállt országban". Hasonlóan értékelte a *Żołnierz Polski* és a *Powstanie* jelentőségét. Gyakorlatilag minden pártnak saját lapja volt, amelyben a napi híreken túl „megvitatták a független Lengyelország programjával kapcsolatos elképzeléseket". Karski 12 jelentős pártlapot említett, véleménye szerint különösen a *WRN* és a *Wolność* című szocialista lapok színvonala emelkedett ki.

Lebukás esetén halál fenyegette a nyomdászokat, a legközelebbi házak lakóit pedig büntetés. Karski részletesen leír egy ilyen lebukást a *Głos Polski* 1942. július 4-i számában megjelent cikk alapján. A németek bosszúból megölték egy varsói kerület, Czerniaków 83 lakosát. Természetesen problémát jelentett a papírhiány; a terjesztés pedig nagyban és kicsiben is rendkívül veszélyes tevékenység volt, de így is ezrek vettek részt benne.

„A lehető legegyszerűbben végeztük a munkánkat; észrevétlennek kellett maradnia annak, aki részt vett ebben, nem szúrhatott szemet", ehhez járult még „a hivatali rutin, a bürokratikus módszereken alapuló, részletekbe menő precizitás". Karskinak négy konspirációs helyiséghez volt hozzáférése, kettőben más konspiránsokkal találkozott, a harmadikban tartotta az archívumát, az utolsóban volt az „irodája", ahol két gépírónőt és két összekötőt alkalmazott. Mindegyik helyiség biztosítva volt, ez lehetővé tette a gyors evakuálást. Olyan épületekben voltak, ahol nem tűntek föl a nagy ügyfélforgalom miatt. Különleges helyet foglalt el a munkájában az archívum, mert, mint elismeri, idővel kénytelen volt saját használatra „katalogizálni" az olyan személyek politikai és társadalmi nézeteit, akikkel kapcsolatban állt. Ez fontos volt, mert, mint a *Jegyzetfüzet*ben írja, 1942-ben átvette

> „a Főparancsnokságon a politikai tájékoztatói referatúra vezetői tisztségét. Ugyanakkor azt a feladatot is megkaptam, hogy tartsam a kapcsolatot a Kormányképviselettel, és amennyire szükséges, tájékoztassam arról, milyen az élet a földalatti országban. A harmadik funkcióm az volt, hogy fenntartsam az összeköttetést a Főparancsnokság és az ország politikai központjai között. Ez az összeköttetés bürokratikus jellegű volt, ha nem is hivatalos. A fentiektől függetlenül a Kormányképviselet (a Belügyi Főosztály) időnként megbízott azzal, hogy vegyem fel a kapcsolatot a nevében azokkal a kisebb politikai csoportokkal, amelyek nem csatlakoztak a PKP-hez. Ilyen minőségben dolgoztam odahaza 1942 novemberéig."[207]

Ilyen komolyak voltak az említett funkciók, amelyeket Karski a konspirációban betöltött, így hát értékelhető nyomokat kellett hagynia a tevékenységének a lengyel földalatti állam dokumentációjában. Sajnos rendkívül kevés nyom maradt 1942-ből, ennek legfőbb oka a háborús pusztítás. És itt mi is hamut szórhatunk a fejünkre: a történészek is hibásak ebben, akik nagyon későn figyeltek fel Karskira, amikor már nem volt köztünk az AK katonáinak többsége, akik még tudták, mivel foglalkozott akkoriban.

Waldemar Grabowski[208] hatszor említi hősünket a monográfiájában, a leghosszabb feljegyzést már idéztem. A többi jegyzetben nagyon röviden tájékoztat a futári megbízatásról és arról, hogy milyen munkát végzett 1945-ben Lengyelország washingtoni nagykövetségén. Egy későbbi cikkben tért ki arra, hogy milyen kapcsolatban volt a kormány delegátusával. Szerinte Karski a BIP-ben végzett munka mellett a képviselet Belügyi Főosztályán, a Politikai-Társadalmi Osztályon, a még 1941-ben alakított politikai és sajtócsoportban[209] is dolgozott, amíg el nem hagyta az országot.

A Honi Hadsereg Főparancsnoksága, 1939–1945 című másik fontos történeti munka szerzője, Marek Ney-Krwawicz egyszer említi Karski nevét az AK Főparancsnokságán működő BIP rádiós csoportjában végzett munka kapcsán.[210] Azt írja, „komoly jelentőségük volt azoknak az információknak, amelyeket 1941 közepén adott át a londoni futár, Jan Kozielewski »Karski«, ezek a BBC tájékoztató szolgálatára és egyes műsoraira vonatkoztak". Ez nem sok, már csak azért sem, mert biztosan téves információ, de erről majd később.

Mint Karski fogalmaz, ő töltötte be a Főparancsnokságon „a politikai tájékoztatói referatúra vezetői tisztségét", ez pedig kizárólag a ZWZ–AK Főparancsnokságán, a Tájékoztató- és Propagandairodában végzett munkára vonatkozhat. Nézzük meg hát közelebbről ezt az intézményt, ebben több mint hasznos segítséget nyújt nekünk a róla szóló monográfia, Grzegorz Mazur[211] műve. Ennek csírája a Lengyelország Győzelmének Szolgálatán belül, majd a ZWZ Főparancsnokságán működő Politikai Osztály volt, amelyet Tadeusz Kruk-Strzelecki őrnagy vezetett.

Kezdettől fogva úgy tervezték a BIP felépítését, hogy egyrészt szerezzen információkat a Lengyelországban folytatott német politikáról és a társadalom reakcióiról, majd elemezze ezeket, másrészt pedig a földalatti sajtó segítségével gyakoroljon hatást a társadalomra. 1939 végétől a földalatti ellenállás hivatalos sajtóorgánumaként jelent meg a *Wiadomości Polskie* és a *Biuletyn Informacyjny* (1940 tavaszáig a Varsó Városi Körzet adta ki). Ezzel egyidejűleg 1940-ben kiadtak számos hazafias propagandabrosúrát, többek között Stefan Rowecki ezredes *Szégyent hozott-e a lengyel nemzetre 1939 szeptembere?* című munkáját. A Strzelecki vezetése alatt álló BIP-et kezdettől fogva gyanúsnak találta a földalatti ellenállás számos politikusa, mert sok olyan személy dolgozott itt, a főnökkel az élen, aki a szanációs rezsimhez kötődött.

Újjá akar születni a szanáció a földalatti hadseregben, hídfőállást akar kiépíteni, hogy visszatérhessen a hatalomba a szövetségesek gyors győzelme után – ilyen érvekkel sikerült meggyőzni Sikorski tábornokot, aki 1940 végén követelte, hogy távolítsák el Kruk-Strzeleckit a ZWZ-ből. A tábornokot nem lehetett lebeszélni erről. 1940. november 4-én a következőket írta Sosnkowski tábornoknak:

> „Megerősíteni azt a parancsot, hogy bocsássák el a szövetségből, és tartsák távol minden szövetségi munkától K[ruk] S[trzelecki] őrnagyot, várom a jelentést e parancs végrehajtásáról. K. S. őrnagy eltávolítása után minden hívét is ki kell zárni a szövetségből."[212]

Rowecki tábornok végrehajtotta ezt a parancsot, bár egyáltalán nem értett egyet a kormány érveivel. A következőket írta november 30-i 30. számú jelentésében Sosnkowskinak:

> „Amennyiben megerősíti azt a parancsot, hogy távolítsuk el K. S. őrnagyot a ZWZ soraiból, adja meg, kérem, a vétségeit, amelyek lehetővé teszik, hogy lefolytassuk a szabályszerű vizsgálatokat, amelyek indokolják az elbocsátását. Hangsúlyoznom kell, hogy itt az országban különleges morális jelentőséget tulajdonítanak a módnak és az okoknak, amiért eltávolítják sorainkból a katonákat, amikor harcban állunk. [...] Biztosíthatom a Tábornok Urat és a Főparancsnokot, hogy sem K. S. őrnagynak, sem a ZWZ más tagjainak sincsenek híveik. Csak bizonyos honfitársaink rosszindulata állíthatja be ilyen hamisan a ZWZ soraiban folyó munkát. [...] Nem folytat saját politikát sem K. S. őrnagy, sem bármelyik más tisztem; katona a ZWZ soraiban, aki másokhoz hasonlóan pontosan végrehajtja a kapott parancsokat."[213]

Kruk-Strzelecki a következő év elején távozott a legközelebbi munkatársaival, Hipolit Niepokólczykkal, a helyettesével és a Varsó Városi Körzetben működő BIP főnökével, Zygmunt Hempel századossal együtt.

1940 októberében Sikorski tábornok és a hadügyminiszter, Marian Kukiel tábornok bizalmasát, Jan Rzepecki ezredest nevezték ki a BIP új főnökének. A ZWZ–AK Főparancsnokságán különleges pozíciója volt a BIP-nek, mert közvetlenül rendelték alá a főparancsnoknak, nem pedig közvetve, a vezérkari főnökön keresztül, mint más főosztályokat. Tehát *de facto* a főparancsnok politikai tanácsadással foglalkozó militarizált intézménye és propagandaapparátusa volt, nem pedig a földalatti hadsereg szervezetébe tartozó főosztály. De ugyanazt a munkát végezte a képviselet Tájékoztató és Sajtófőosztálya, amely formálisan 1941. március 1-jén alakult, és Stanisław Kauzik vezette. Ennek nyilvánvalóan rengeteg problémát kellett okoznia, és okozott is, mert a kormánydelegátus azt a politikai postát küldte a londoni kormánynak, amelyet amúgy a BIP emberei hoztak össze. Úgy próbáltak szabadulni a kompetenciaharctól, hogy 1941 végén Rowecki tábornok megalakította a propagandatevékenységet koordináló Propagandatanácsát. Ennek ellenére Sikorski tábornok 1943 februárjában nyomást próbált gyakorolni a hadseregre, a képviseletnek akarta alárendelni a BIP-et. A megszállás első időszakában a fentebb tárgyalt osztályokon kívül a Civil Harc Vezetősége is a BIP alá tartozott, az utóbbi élén Karski jó ismerőse, Stefan Korboński állt. 1941 őszén a csoportot átadták a képviseletnek.

Grzegorz Mazur többször is említi könyvében Karskit, egy helyen azt írja, hogy kapott tőle egy beszámolót. Mazur többek között ezt írja (Ney-Krwawicz pedig átveszi tőle): „a rádiós csoport sokat profitált azokból az információkból, amelyeket 1941 közepén adott át a Londonból érkezett futár, Jan Kozielewski »Wiktor«, »Karski«. Javult a munka színvonala. Ezek az információk részben az egyes adásokra, részben pedig arra vonatkoztak, hogyan épül fel a BBC tájékoztató szolgálata (felhívta a figyelmet a BBC bizonyos műsoraira, amelyeket a legnagyobb haszonnal lehet hallgatni). Ennek többek között az volt az eredménye, hogy

felhagytak a hangos adások figyelésével, mert könnyű volt elrontani a szöveget, ehelyett inkább a Reuter (az úgynevezett Globe Reuter) morzeábécével leadott közleményeit vették alapul."

De Karski 1940 közepén jelent meg Varsóban mint angers-i futár. Tehát vagy a szerző tévedett egy évet, vagy – ami épp olyan valószínnek tűnik – Karski Krakkóban, 1941 áprilisától az év novemberéig végzett munkájának eredményeképpen változtattak a hírfigyelés formáján. Mazur szerint a rádiós csoport Karski javaslatára indította el 1941 októberében a *Biuletyn Sztabowy* kiadását (1941 decemberétől *Biuletyn* néven jelent meg). Ez kis példányszámban készült (30–50 darabot nyomtattak, olvasás után vissza kellett adni), bizalmas anyag volt, belső használatra szánták azoknak a személyeknek, akik magasabb tisztséget töltöttek be az AK Főparancsnokságán. A *Biuletyn*ben adták közre a szövetséges országok legfőbb politikusaitól olvasható közleményeket, Winston Churchill-lel az élen. Mazur nem írja meg, kikből állt a *Biuletyn* szerkesztősége, de nem zárható ki, hogy Karski vezette. Csak annyit tudhatunk, hogy ennek dolgozott egy speciális hírfigyelő csoport Jerzy Choróbski „Ludwik" vezetése alatt, Karski lakásában, a Czerwony Krzyż utcában. Az egész rádiós csoport a BIP Napi Propagandaosztályához tartozott, közvetlenül a főnökének, Tadeusz Wardejn-Zagórski őrnagynak volt alárendelve, aki egyben a BIP-főnök első helyettese is volt. Karski később dolgozott a London környékén működő Świt (Virradat) rádióállomásnak, állítólag ő adta az első műsorát, de ez nem biztos, mert 1942 végén kezdte az adást a rádióállomás, Karski pedig egész biztosan csak néhány hónappal később kapcsolódott be a munkájába.[214]

Mazur abban a fejezetben is említi Jan Karskit, amelyben a BIP Tájékoztató Osztályán végzett munkáról ír. A BIP élén álló Jan Rzepecki „Prezes" második helyettese, a Demokrata Párt földalatti aktivistája, Jerzy Makowiecki „Tomasz" mérnök, tartalékos őrnagy vezette. Az osztály kezdetben három (1944-ben négy) alosztályra és egy külön irodára tagolódott (összekötők, gépírónők, titkárnők, levéltárosok), amelyet Ludwik Widerszal docens vezetett. Az alosztályokon belül speciális tevékenységet folytató referatúrák működtek, az „A" alosztályon belüliek úgynevezett belső

információkkal foglalkoztak, vagyis azt vizsgálták, milyen politikát folytat a megszálló a közigazgatás, a gazdaság és a társadalmi problémák területén, milyen a társadalom magatartása a Birodalomba olvasztott országrészben, a keleti határvidéken és a Főkormányzóságban. A nemzetiségek ügyei is hozzájuk tartoztak. A „B" alosztály foglalkozott az úgynevezett külső információkkal, vagyis a szomszédos országokkal és Nyugat-Európával, a „C" alosztály pedig a társadalmi ellenállást szervezte. A rádiós csoportot idővel áthelyezték a Tájékoztató Osztályra, az lett a negyedik alosztálya (korábban a Napi Propagandaosztály főnöke felügyelte).

Valamelyest rivalizált az „A" („W") alosztállyal a struktúra harmadik, „C" (vagy „P") alosztálya, amely a társadalom politikai beállítottságát vizsgálta. Az első vezetőit 1940 októbere és 1941 júniusa között gyilkolták meg. 1943 decemberéig Eugeniusz Czarnowski vezette. A „C" alosztály öt referatúrára tagolódott: a P-1 a lengyel földalatti ellenállás politikai életével, szervezeteivel és politikai pártjaival, a P-2 a kommunista szervezetekkel és a szimpatizánsaikkal, a P-3 a lengyel társadalom beállítottságával foglalkozott (körzetekre lebontva), a P-4 a társadalmi ellenállás kérdéseit, a P-5 pedig a pártok sajtóját és a programjaikat tartalmazó kiadványokat vizsgálta.

Az alosztály különböző egységeinél dolgoztak a háború és a megszállás idején létező demokrata körök legkiemelkedőbb képviselői. A háború után sokan szenvedtek el közülük üldözést a kommunista rezsimben, például Kazimierz Moczarski vagy Władysław Bartoszewski (mindketten a P-1-ben tevékenykedtek). A következőket írja Grzegorz Mazur: „Az alosztály különböző egységeinél dolgozott különböző időszakokban Regina Fleszar »Agnieszka«, Mieczysław Bilek, Jan Kozielewski »Jan Karski« (1941 júniusától 1942 októberéig), és még folytathatnám a névsort." Az alosztály szerkesztésében rendszeresen megjelentek a következő kiadványok: *„K" közlemények*, *Politikai információ*, *Heti sajtóbeszámolók* (P-5), *Nemzetközi tudósítások a földalatti sajtóban* és *A programszövegek áttekintése*. Emellett speciális jelentések is készültek itt.

Minden referatúra és alosztály elemzett minden hozzáférhető információs anyagot, rendszeresen készítettek időszakos beszámolókat és jelentéseket, amelyeket a Főparancsnokság különböző irodái rendeltek meg. Egy részüket a londoni kormánynak és a főparancsnoknak szánták, egy részük bekerült a belső információáramlásba. Negyedévi jelentéseket (úgynevezett mellékleteket) küldtek Londonba, ezeket személyesen ellenőrizte az AK két parancsnoka, Rowecki tábornok és Komorowski tábornok, de készítettek rövidebb havi, kétheti és heti jelentéseket is. Különös szerep jutott a legrégebbi „W" alosztálynak, amely öt referatúrára tagolódott, mindegyik *Tájékoztató* néven ismert speciális jelentéseket készített, ezek közül a jelek szerint a megszálló politikáját tárgyaló és a sajtóját szemléző *Aktuális tájékoztató* jutott el a legtöbb olvasóhoz.

Az *Aktuális tájékoztató* 1941–42-ben megjelent számaiból kiderül, mit tudtak a BIP-ben a német represszióról és közvetve a lengyel társadalom reakcióiról. El kell ismernünk, hogy a lengyel reakciók nagyon különbözőek voltak, és igen messze álltak attól, amilyennek Jan Karski Washingtonban, 1944-ben leírta ezeket.

A megszállóval a kék rendőrség szorosan együttműködött: egy rzeszówi osztag 1941 közepéig 12 halálos ítéletet hajtott végre német parancsra, az áldozatokat azért ítélték golyó általi halálra, mert fegyvert birtokoltak. A rendőrök nem próbáltak kibújni a kötelesség alól, így csak egy zászlóst vontak felelősségre azért, mert megtagadta a parancs végrehajtását. Az *Aktuális tájékoztató* mindenekelőtt a német represszióról számolt be, minden számban írtak erről, néha talán nem is ellenőrizték előtte az információkat. Rendszeresen tájékoztattak arról, hogy hány személyt tartanak fogva Auschwitzban. A *Tájékoztató*ban jelentek meg az első hírek arról is, hogy szovjet hadifoglyok csoportjait gázzal mérgezték meg egy lágerben. Elég gyakran számoltak be a lapban szovjet foglyok kivégzéséről. A másik fontos téma a Birodalomban dolgozó lengyelek sorsa és a kényszerű toborzás volt, erről elég alapos munkával szerzett adatokat közöltek.

Nem mulasztották el értesíteni a földalatti állam megfelelő hatóságait arról, hogy még mindig folynak a kitelepítések a Biroda-

lomba olvasztott területeken. A bonyolult egyházi és felekezeti ügyekről is beszámoltak. 1941 szeptemberében azt is megírták, hogy a Warta-vidéken a szószékről hirdették a papok: le kell adni a német hatóságoknak azokat az imakönyveket, amelyekben szerepel az „Isten, ki Lengyelhont" kezdetű himnusz.

Az *Aktuális tájékoztató*ban nagy terjedelemben tárgyalták a „zsidó ügyeket". Feljegyezték, hogy jelentősen nőtt a halandóság a varsói gettóban (1941 augusztusában hatszázötven haláleset volt). Azt is hírül adták, hogy Ludwik Hirszfeld professzor zsidó hitközségi fórumon bírálta a fertőtlenítő csoportok munkáját, amelyeknek meg kellene előzniük a tífuszjárvány kitörését. Általánosan elterjedt szokás volt az, hogy a lakosok vesztegetéssel menekültek a fertőtlenítési kötelezettség alól; még azt is hozzátette, hogy főként azért „tetvesedett el" a gettó, mert „a kitelepített vidékieket útközben mindenüktől megfosztották", majd a gettó hatóságai által kijelölt ideiglenes menhelyeken zsúfolták össze őket. A *Tájékoztató*ban azt a körlevelet is kivonatolták, amelyet 1941 augusztusában tett közzé a Lengyel Rendőrség német elöljárója, Jarke alezredes. Közölte, hogy a rendőröket megbünteti „passzivitásukért", vagyis azért, mert nem lőnek a gettóból szökő zsidókra. A varsói kapitányságon szolgálatot teljesítő Moniak százados külön levélben hangsúlyozta, hogy a gettó határainak őrzése kizárólag a Lengyel Rendőrség feladata. Ezt mintegy mellékesen említették az 1941. október 29-i számban, melyben beszámoltak arról, hogy Frank kormányzó rendelete szerint halálbüntetés jár a zsidóknak a gettó illegális elhagyásáért (1941. október 15.), a lengyeleknek pedig a segítségnyújtásért (Fischer kormányzó november 6-i különleges rendelete).

1942. január végén kezdtek megjelenni az első információk arról, hogy a keleti határvidéken tömegével gyilkolják a zsidó lakosságot, ekkor írtak a chełmnói megsemmisítőtáborról is, ahol 1941. december 9-én kołói, dąbiei és sąpolnói zsidókat gyilkoltak. Ekkor érkeztek Chełmnóba az első transzportok a łódźi gettóból (március 2., bővebb információkat 1942. március 25-én közöltek). Arról is írtak, hogy 1941 nyarán filmezték „a zsidó népesség

lemészárlását" Stawiskiban, Tykocinban, Zaręby Kościelnében és Rajgródban a gyorsan kelet felé vonuló német csapatok – erről még lesz szó –, azt is közölték, hogy ezeket a filmeket bemutatják a moziban (1941. október 29.).

Beszámoltak az újabb lublini tömeges letartóztatási hullámról, ennek okait abban látták, hogy egyre komolyabb szovjet diverzáns tevékenység folyik ezen a vidéken, főként Lubartów környékén (1941. március 2. és 25.). Azt írták, kisebb lett a lublini gettó, és létrehozták az úgynevezett *Sondergettót* a németeknek dolgozó zsidók számára (valójában decemberben bezárták a gettót).

Volt egy másik drámai esemény, amely a fővárost is érintette, a varsói gettóba telepítették a körzet keleti járásaiból a zsidókat. Erről a következőket írták: „ilyen helyzetben mindig meggyilkolják az öregeket, a rokkantakat, a fogyatékosokat, a betegeket stb. A németek mindig a lengyel rendőrség közreműködésével számolják fel a gettókat. A zsidók ingóságait rendszerint elégetik, néha a házukat is felgyújtják. A németek persze elrabolják a értékesebb holmikat, nemegyszer olyan is előfordult, hogy később úgy intézték, a lengyel népesség is rabolhasson." (1942. április 13.)

A varsói felkelés idején elégett a Tájékoztató Osztályon készült munkák listája, de a több ezer tétel jelentős része megmaradt az ország más konspirációs archívumaiban vagy külföldön (Londonban és Stanfordban, a Hoover Intézetben). Mint már említettem, fennmaradt egy Jan Karski „Witold" álnévvel szignált részleges brosúra, ami 1942. január 14-én készült, és Londonban látták el az „1635. 77. sz." jelzettel, 1942. július 26-i dátummal.[215] Tehát nem sokkal azelőtt kellett odakerülnie futárpostával. A munka *A Boleszlók sánca – Sánc Kiadó* címet kapta, és a Sánc csoport által, 1941 vigíliájára kiadott 86 oldalas, két térképet is tartalmazó brosúra leírását tartalmazza.

Karski igazi szakemberek munkájaként mutatja be ezt a kiadványt. A szerzők tézisét abban a véleményben lehetne összefoglalni, hogy „az egyetlen megfelelő és Lengyelországhoz méltó politika e háború befejezése után – megszerezni Nyugaton a Boleszlók, Vitéz és Ferdeszájú Boleszló, területeit". Lengyelországnak tehát

el kell foglalnia egész Nyugat-Pomerániát, hogy ellenőrizni tudja az Oderát és a Spreet összekötő csatornákat, emellett Felső- és Alsó-Szilézia, Szczecin és Wrocław is a lengyeleket illeti, határfolyónak az Oderát kell kijelölni. Kelet-Poroszországot és Gdańskot is Lengyelországhoz kell csatolni. A több mint 400 km-es új lengyel–német határ „történelmileg igazságos" lenne. A brosúra szerzői szerint e területek több mint 10 000 000 lakosa közül 4 000 000-nak szláv gyökerei vannak, 1 700 000 pedig lengyel nemzetiségű. A fennmaradó lakosságból – mint feltételezték – 1 000 000 német elmenekül, 3 800 000-et pedig „határozottan és konzekvensen ki kell telepíteni". Tekintettel az igen értékes anyagokra Karski ezt a brosúrát olvasásra ajánlotta.

Ugyanebben az időszakban, vagyis 1942 júniusában és júliusában jutott el Londonba néhány más ismertető a hazai kiadványokról, melyekben bemutatták a Nemzeti Párt és a Sánc csoport különböző kiadványokban kifejtett nézeteit. Mivel ezeknek sajnos nincs levéltári jelzetük, nem tudhatjuk biztosan, hogy Jan Karski írta-e ezeket, sok évvel a háború után már nem volt biztos ebben. Az egyik archív anyagban hivatkoznak a *Głos Polski* egyik cikkére, Karski idézi e lap korábbi számát *A titkos állam történeté*ben.

Mint láthatjuk, nem sok konkrét, dokumentumokkal alátámasztott információ maradt Karski 1942-ben végzett konspirációs munkájáról. 1985 körül, amikor már kezdett a nyilvánosság előtt hozzászólni a megszállással kapcsolatos kérdésekhez, számos eseményre nem emlékezett, ugyanez vonatkozik azokra a személyekre is, akikkel akkoriban kapcsolatban állt. Pedig kiemelkedő egyéniségek voltak, például a BIP főnöke, Jan Rzepecki ezredes:

„Makowiecki pártonkívülieket vagy a centrumpártokkal és baloldali áramlatokkal szimpatizáló értelmiségieket gyűjtött az osztályára; a Munkapárttól az »egységfrontos« szocialistákig terjedt a skála. De Makowiecki munkatársai vagy konzultánsai mindenekelőtt a tudomány és a kultúra világából érkezett kiváló emberek voltak, akik már komoly érdemeket szereztek, közülük ma jó néhányan magas tisztséget töltenek be: felsőoktatási intézmények professzorai, magas erkölcsi színvonalat képviselnek, kitűnő tudósok, szenvedélyes igazságkeresők, jól ismerik a szakterületüket, szerteágazó szakmai kapcsolataik vannak, amelyek megkönnyítik számukra, hogy megszerezzék a szükséges ismereteket, és meg tudják állapítani, mi az igazság."[216]

A BIP Tájékoztató Osztályán – a lengyel földalatti ellenállás legfontosabb tanulmányi irodájában – 1944 nyarán 79 főállású munkatárs dolgozott. Karski egész fejezetet szentelt a munkájuknak *A titkos állam történeté*ben, különös tekintettel az összekötőkre.

Az összekötők „voltak a legfontosabb láncszemek a tevékenységünkben, és ezek a nők sok szempontból nagyobb veszélyeknek voltak kitéve, mint azok, akiknek dolgoztak". Valójában minden földalatti aktivistának volt saját összekötője; tudott az aktivista konspirációs helyiségeiről, megbeszélte a találkozókat, továbbította a levelezést és a jelentéseket; elvileg az aktivista valódi személyazonosságát nem is ismerte. Ha valaki több tisztségben dolgozott, több személy vigyázott a biztonságára. Az aktivisták voltak a leginkább kitéve a letartóztatás veszélyének, és következményeinek, azaz, hogy megkínozzák, megölik vagy koncentrációs táborba zárják. Karski leír néhány példát a könyvben. Arról is írt, milyen nagy veszélynek voltak kitéve az aktivisták feleségei és lányai a földalatti lapokat terjesztőkkel együtt.

Karski a háború után egy interjúban mesélt arról, hogy egyik összekötője a Gestapo kezébe került. Mivel letartóztatás fenyegette, egy ismerős háború előtti diplomata, Bogdan Samborski családjánál kellett töltenie az éjszakát (később állítólag találkozott vele Lyonban), aztán egy ideig vidéken, Puławy környékén kellett bujkálnia Siemiątkowska asszonynál, aki rejtekhelyet kínált a földalatti csoportok „lebukott" tagjainak (valamivel később nála rejtette el Mariant, a bátyját).

Karski azt is említette, hogy Makowecki mérnök kérésére Siemiątkowska asszonynál helyezett el egy zsidó családot, Weinbergéket, akik a fiukon keresztül kötődtek az AK-hoz. Személyesen vitte oda őket, életét kockáztatva, a vonaton kiváltotta a családot a zsarolóktól, de néhány héttel később elvitte Weinbergéket a Gestapo, mert egy lengyel munkás kiadta őket vodkáért.

Amikor Karski eljutott Krakkóból Varsóba, pár nappal az érkezése után megbeszéltek neki egy találkozót Rzepecki „Prezesszel", ő viszont átirányította „Inżynierhez", vagyis a BIP Tájékoztató Osztályát vezető Jerzy Makowieckihez – állapította meg Stanisław M. Jankowski. Makowecki beosztotta a „P" („C") alosztályra, amely a társadalom politikai beállítottságát vizsgálta, konkrétan pedig az ötödik referatúrába, amely a pártok sajtóját és kiadványait kutatta. Karskinak elege volt a *Sánc* olvasásából és a szerkesztők szélsőséges nacionalista, soviniszta nézeteiből; állítólag ezért ment át a rádiós csoportba. Nyilván így nézett ki a BIP-ben egy tipikus „előmenetel".

Kivel került kapcsolatba a földalatti ellenállásban Karski, közvetlen elöljáróin kívül, mielőtt megszületett az a döntés, hogy futári megbízással Londonba menjen? A megszállás idejéből ránk maradt dokumentumok alapján ezt képtelenek vagyunk rekonstruálni, nyilván igen komolyan vette a konspiráció elveit, és gondosan eltörölt minden nyomot. A háború utáni interjúkból tudhatjuk, hogy addigra már eltávolodott a bátyjától, Marian Kozielewskitől, aki akkoriban az Állambiztonsági Testület főnöke volt. Az ezredes rossz néven vette az öccsétől, hogy átállt Sikorski táborába, ugyanakkor ezen a poszton nem fejezhette ki a kormány iránti ellenszenvét. Nagyon úgy tűnik, hogy 1942-ben nem találkoztak a testvérek.

Karski háború után mesélt történeteiben szerepel egy orvos és a légiók katonája, a harmincas években pedig egy bíróság elnöke Varsó belvárosában, Tadeusz Miklaszewski, akit 1942 májusában neveztek ki a képviselet Belügyi Főosztályán működő Biztonsági Osztály főnökének. Lehet, hogy a bátyján keresztül ismerte meg.[217] Állítólag Miklaszewski beszélte rá arra, hogy találkozzon Roman Knoll-lal, egy diplomatával, aki 1926-ban rövid ideig külügyminiszter-helyettes volt, a harmincas években pedig Józef Beck ellenfeleként politizált. 1943 februárjában rábízták a képviseleten a Külügyi Főosztály szervezését, amelyet később ő vezetett (Jerzy Lerski volt az a futár, aki eljuttatta Varsóba a londoni döntést). Emigráns körökben elég jól ismerték Knollt, már 1940 márciusában eljutott Párizsba az ukrán, zsidó és litván ügyekről írt

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

memoranduma.[218] Ez nacionalista szellemben íródott, fenntartotta a zsidók kényszerű kivándorlását hirdető politika fő téziseit, amely a szanációhoz és a nemzeti demokratákhoz is közel állt. Knoll többek között ezt írta:

> „Elhajóznak a zsidó tömegek [a háború után] a diaszpóra hatalmas területéről, ez pedig megoldhatja a »zsidókérdést«, aztán már csak a zsidó származású, asszimilálódott vagy nem asszimilálódott személyek kisebb csoportja marad, amely nem jelent veszélyt a szomszédságában élő nemzetekre."

Odesszát és környékét, „a szovjet birodalom felbomlása" után felszabaduló „termékeny vidéket" tekintette a jövendőbeli emigráció központjának.

Knoll a varsói konspiráció jellegzetes figurája volt. 1940-ben találkozott vele Luciana Frassati. A következőket jegyezte fel róla háború utáni visszaemlékezéseiben:

> „Még miniszterként ismertem meg Berlinben és Rómában, megmaradt emlékezetemben közmondásos borúlátása és a szabadkőművesek iránt érzett szimpátiája, amit természetesen nem osztottam. Nem túl sokat változott, most mégis sikerült szót értenünk Sikorskit és a titkos emisszáriusát, Vogelt illetőleg, akinek köszönetet akart mondani Knoll az intézkedésért."[219]

1943. július 23-án[220] küldte Londonba Knoll az újabb jelentést. Ebben konstatálta, hogy bár a németek szisztematikus népirtást folytatnak, az országban mégis „igen erős ellenszenvvel tekintenek a zsidókra", és meg vannak győződve arról, hogy a zsidók hazatérése „teljesen kizárt, nem vehetik vissza helyiségeiket és műhelyeiket, jóval kisebb számban sem jöhetnek vissza". Ha mégis ilyen, visszatelepüléssel járó megoldást fontolgat a kormány, nem feledkezhet meg arról, hogy „a zsidók tömeges visszatérését nem a korábbi állapotok helyreállításaként értékelné a népesség, hanem invázióként, és ez ellen tevőlegesen is védekezne". Knoll tisztában volt azzal, hogy ha fény derül a „népesség" antiszemita

beállítottságára, az Lengyelország ellen hangolhatja a külföldi közvéleményt, mégsem látott semmilyen más megoldást azon kívül, hogy a lengyelek hathatósan támogatják nemzetközi színtéren a cionista politikát. Knoll közeli kapcsolatban maradt Cyryl Ratajski delegátussal, hisz 1942-től tagja volt a Politikai Bizottságnak. Knoll Varsó környékén lakott, Karski a jelek szerint járhatott nála, és Knoll kérdezte meg először, hogy érdekelné-e egy londoni misszió. A kormány delegátusát is bizonyára ő nyerte meg ennek az ötletnek.

Szabotázs és földalatti oktatás

A titkos állam története című konspirációs eposzból nem hiányozhatott a megszállt ország hétköznapi életéről vázolt kép két fontos eleme, a németellenes szabotázs és a földalatti oktatás. Karski külön fejezetet szentel ennek a témának, amely megelőzi a londoni futári misszió szempontjából döntő jelentőségű esemény leírását, melynek során találkozott a földalatti parlament tagjaival. E fejezet egyértelműen fikciós jellegű, bár a hőse, Tadek Lisowski (valódi nevén Krzysztof Lasocki) valóban Karski összekötője volt a konspirációban. A jó családból származó, hazafias szellemben nevelkedett fiú a megszállás első éveiben egyértelműen rossz útra tért, csak akkor szakított az úgynevezett rossz társasággal, amikor Karski segítő kezet nyújtott neki, és fontos feladatokat bízott rá. Miután összekötőként letöltötte gyakornoki idejét, földalatti hadapródiskolába küldték. A „gyakorlatot" a Farkaskölykök nevű ifjúsági rohamcsapatban töltötte, „melynek az volt a célja, hogy állandóan megkeserítse a németek életét, és nevetségessé tegye őket a lengyel társadalom előtt". E név mögött a Wawer, a Kis Szabotázs Szervezete rejlett, a tagok által indított akciók leírása pedig teljesen megegyezik a résztvevők visszaemlékezéseiben található leírásokkal. Karski Zofia unokahúga esetén – nincs kizárva, hogy kitalált példán – mutatja be az illegális földalatti oktatás sikereit. Állítólag 1942-ben érettségizett, ő pedig egy néppárti aktivista, Czesław Wycech megbízásából – aki később, a Lengyel Népköztársaságban a parlament elnöke lett – felügyelte ezt a vizsgát.

AZ ELLENÁLLÁS ÉS A ZSIDÓK TRAGÉDIÁJA

A Lengyel Újjászületés Frontja

Zofia Kossak-Szczucka

Zofia Kossak-Szczucka (a megszállás alatt a „Ciotka" és a „Weronika" álnevet használta), az ismert írónő és társadalmi aktivista, valamint a Lengyel Újjászületés Frontjában (FOP) és a Kormányképviseletben tevékenykedő, Kossak-Szczuckához politikailag közel álló aktivista, Witold Bieńkowski „Jan"[221] mély benyomást tettek Karskira. Tulajdonképpen nem tudjuk, hogyan ismerte meg őket. Minden bizonnyal 1942 elején történt, amikor már túl voltak a Front alapításán; esetleg olvashatta korábban Kossak-Szczucka cikkeit a *Polska żyje* című lapban, amelyet a Lengyel Honvédelmi Parancsnokság adott ki. Kossak a háború előtt nemcsak történelmi regényeivel hírnevet szerzett írónő, hanem meggyőződéses antiszemita is volt, aki ultrakatolikus álláspontról támadta a zsidókat. 1937-ben, a *Głos Kapłański*ban megjelent, *A zsidókérdésről* című cikkében azt írta a lengyel zsidókról, hogy „sértik és megosztják az ősidők óta e földhöz kötődő népességet, amelynek szíve joga, hogy szuverén álláspontot alakítson ki", vagyis „a leghatározottabban kell megoldania a zsidókérdést, bár őrizkednie kell az erőszaktól és az antiszemita radikalizmustól". A *numerus clausus* elvét is tejes mértékben támogatta, vagyis amellett volt, hogy a zsidók az összlakosság 10%-ának megfelelő arányban tölthessenek be politikai és társadalmi tisztségeket, ugyanez vonatkozik az egyetemi tanulmányokra és a szabad foglalkozásokra is.

Ő maga is gyakran írt „az arányuknak megfelelő százalékról", mert ezt szerencsésebbnek tartotta a „korlátozott számban" kitételnél, hisz ez felelt meg „az igazságosság, a nemzeti méltóság és a történelmi hagyomány kritériumának". De a háború és a zsidó népességet sújtó német elnyomó intézkedések sok mindent megváltoztattak. Kossak-Szczucka belevetette magát a konspirációba, új embereket ismert meg, és összevethette a nézőpontját mások nézeteivel. A saját értelmiségi és katolikus közege számára azt te-

kintette felsőbbrendű célnak – akárcsak az elveszett államiság időszakában –, hogy megőrizzék a nemzet egységét és erkölcsi arculatát.

Csak a földalatti sajtón keresztül biztathatta arra a társadalmat, hogy a háború nehéz időszakában is a katolikus értékeket tartsa szem előtt. A megszállás legelején kapcsolatba lépett Aleksander Kamińskivel, és írni kezdett a *Biuletyn Informacyjny*ba, Witold Hulewicz pedig a *Polska żyje* körébe vonta be. Itt ismerte meg Bieńkowskit, aki korábban a Kard és Eke nevű jobboldali csoporthoz kötődött. Miután 1940 szeptemberében bebörtönözték Hulewiczet, néhány hónapig ő szerkesztette Bieńkowskival a *Polska żyje* című lapot, emellett heti rendszerességgel publikált benne 1941 januárjáig, a nagy lebukásig.

Elítélte a honfitársak hétköznapi, megélhetési kollaborációját, a cikkeiben figyelmeztetett arra, hogy „kisebb-nagyobb vagyonok halmozódnak föl az egész társadalmat sújtó nyomorúságban; a megszálló jóindulatú segítségének köszönhetően felszínre jön a söpredék. Aljas és gyenge emberek hason csúsznak a porosz tahó előtt, hálásak neki, mint a kutya a botnak, vagy a gestapós hóhérok szolgálatába állnak."[222] Szczucka életrajzírója, Carla Tonini[223] másik részletet idéz a publicisztikájából:

> „A megszállás erkölcsi bomlást idézett elő, ebben esélyünk van arra, hogy »természetes szelekciót« hajtsunk végre, amely, kiiktatva a társadalom legrosszabb részét, kiemeli az erős és tiszta jellemeket: itt a ritka alkalom arra, hogy szembenézzünk az egész söpredékkel, fölismerjük, adjunk neki kereszt- és vezetéknevet, a megfelelő pillanatban pedig eltávolítsuk a nemzet egészséges szervezetéből, mint a rákot, sajnálkozás és könyörület nélkül. Föl kell jegyezni a besúgók, behódolók, spekulánsok, hiénák, mindazok nevét, akik vagyonokat gyűjtenek, kihasználva nyomorúságunkat és rabságunkat, mert eljön az a pillanat, amikor kimondatik rájuk az ítélet."

Erős szavakat használt Szczucka. A közleményei messze túlléptek a katolikus köröktől megszokott tanításokon, s ugyanakkor kifejezték egy olyan nő csalódását, aki büszke a nemzet lengyel-katolikus alapjaira. Igen lehangoló képet festett a megtépázott társadalmi kötelékekről.

1941 januárjában bukott le a lap, ez még inkább eltávolította a Lengyel Honvédelmi Parancsnokságtól. Az év nyarán Witold Bieńkowskival, Jan Włodarkiewicz őrnaggyal és a Szent Kereszt plébánia papjával, Edmund Krauze atyával létrehozta a Lengyel Újjászületés Frontját, melynek „az ország katolikus szellemiségű erkölcsi újjászületéséért" kellett dolgoznia. A csoportosulás szellemileg elég nyitott volt, ez garantálta a nézetek szabad cseréjét. A Front politikai motorja mindvégig Bieńkowski, a lelkiismerete Kossak-Szczucka, a fegyvere pedig a *Prawda* című lap volt. Az írónő számtalanszor emlékeztetett ebben a lapban a tisztességes katolikusok küldetésére. 1942 júniusában többek között a következőket írta:

> „Mások veszélyeztetve érzik magukat. Nem a politikai szervezettől, mert a Frontnak nincs, nem is akar ilyet. Azért érzik fenyegetve magukat, mert látják, hogy követelések hatalmas hulláma árasztja el, csap át a feje fölött, melyek a becsületre, igazságra való törekvést, a személyes tisztesség, a tisztességes hatalom és a tisztességes törvény utáni vágyat fejezik ki."[224]

Witold Bieńkowski

Witold Bieńkowski „Witek" álnéven szerepel *A titkos állam története* oldalain. Karski szuperlatívuszokban ír róla, a „vallási-nevelő szervezet motorjának" nevezi. Bieńkowski talpraesett, vállalkozó szellemű ember volt, ő adta ki a *Prawdát*, de mind a szervezetben, mind a lapban „egy ismert háború előtti írónő töltötte be a szellemi vezetői és programadó szerepet. Ő alakította a szervezet arculatát, karizmatikus jellemével új tagokat vonzott. Rajongó lelkesedése magával ragadta őket" – írja Karski. Kezdetben mindkettejüknek sokat segített Wanda Bieńkowska, akit 1941 januárjában tartóztatott le a Gestapo (Karski 1942 közepét adja meg) – ekkor bukott le a *Polska żyje* nyomdája.

Karski sok részletet nagyon megváltoztatott *A titkos állam történetében*. Wandát nem ismerte személyesen, letartóztatása óta

a Pawiak börtön Szerbiának nevezett női részlegében ült, onnan vitték el 1944. július 30-án, két nappal a varsói felkelés kitörése előtt a ravensbrücki koncentrációs táborba. A Szerbiában egész idő alatt ő irányította a képviselet belső konspirációs hálózatát. Mint Karski írja meghatottan, e titkos együttműködés és üzenetváltás idején erős érzelmek kötöttek össze két földalatti aktivistát; a háború után össze is házasodtak (Karski azt írja, akkor esküdtek meg, papok közvetítésével, amikor Wanda még börtönben volt). Állítólag Zofia Kossak-Szczucka képviselte a menyasszonyt.

Karski háború utáni visszaemlékezéseiben nem szerepel Witold Bieńkowski, akkor említi utoljára a nevét, amikor leírja azt a társaságot, amelytől búcsút vett 1942 októberében, Varsóban, a Három Kereszt téren álló Szent Sándor-templomban, a reggeli mise után, mielőtt elhagyta az országot. Bieńkowski született konspiráns és lelkes katolikus publicista volt. Együttműködött Leon Poeplau Kard és Eke nevű szervezetével, később bekerült a KOP (Lengyel Újjászületés Frontja) Főparancsnokságába, és ő szerkesztette az *Orlęta* című lapot, 1941 júniusában pedig hosszabb együttműködést kezdett az FOP-vel. Arra számított, hogy a szervezet a háború előtti Katolikus Akció folytatása lesz, ezért lépett kapcsolatba Adam Sapieha krakkói érsekkel. Nem érte be annyival, hogy részt vett a *Prawda* szerkesztésében, ezért 1943 decemberétől kiadta a *Prawda Dnia* című, sokkal politikusabb lapot is, ugyanekkor megírt és kiadott legalább két politikai brosúrát. Ő volt az egyik kezdeményezője annak, hogy megalakítsák a Konrad Żegota Ideiglenes Bizottságot és a Zsidókat Segítő Tanácsot (RPŻ). Mindkét szervezet munkájában aktívan részt vett, idővel ő lett a kormánydelegátus állandó képviselője az RPŻ-ben és a zsidó referatúra vezetője (1943 márciusától) a képviselet Belügyi Főosztályán. Az év októberében vette át a börtöncsoport vezetését ugyanazon a főosztályon.

Tadeusz Chciuk „Marek Celt" futár jegyezte föl a kormánynak írt jelentésében, milyennek látta 1943–44-ben az országban kialakult állapotokat és Lengyelország nemzetközi helyzetét. Bieńkowski akkoriban a diktátori módszerek híve volt a földalatti ellenállásban. Nem sokkal a varsói felkelés kitörése előtt többek

között az ő kezdeményezésére gyilkolta meg „Andrzej Sudeczko" konspiratív rohamcsapata az AK Főparancsnokságán működő BIP aktivistáit, Ludwik Widerszalt és Jerzy Makowieckit (valamint a feleségét), mert úgy gondolták, meg akarnak egyezni a PPR (Lengyel Munkáspárt) kommunistáival. Számos történelmi tanulmány[225] készült az ügyről, és még ma is heves vitákat kavar.

Kazimierz Iranek-Osmecki – ő volt az elhárítás főnöke az AK Főparancsnokságán – nagyon jól eligazodik minden konspirációs ügyben, és azt írja, Bieńkowski „sokféle politikai kapcsolattal rendelkező figura volt. Komoly kételyek merültek fel a lojalitását illetőleg. Vonzódott az NSZ-hez [Nemzeti Véderő], és mindenütt ott nyüzsgött, dacolva a konspirációs körülményekkel." Władysław Bartoszewski szerint 1943 végén kezdte jogtalanul használni „a kormány teljhatalmú megbízottja mellé rendelt, különleges feladatokat teljesítő hivatalnok" címét, gyakran nyilatkozott elítélően Makowiecki tevékenységéről, aki szerinte „arra használta a BIP-ben szerzett pozícióját, hogy erősítse a Demokrata Párt befolyását, ahová már beszivárogtak a kommunisták". Bieńkowskit 1944. december 5-én letartóztatta az NKVD a Varsó környéki Miedzeszynben. Az 1945. évi amnesztia után kapcsolatba lépett a *Dziś i Jutro* című hetilap körével, majd csatlakozott a Bolesław Piasecki vezetése alatt álló Paxhoz.[226]

Amióta csak elkezdte az együttműködést a *Polska żyje* című lappal, Zofia Kossak-Szczuckát érdekelte a zsidó népesség helyzete, a fokozódó elnyomás, akárcsak a változó lengyel–zsidó kapcsolatok. Mint tudjuk, a téma nem volt idegen Karskitól, terjedelmes beszámolót készített erről Kot miniszternek. Tehát biztos beszélgettek erről, még azt is feltételezhetjük, hogy „Weronika" hatására lett érzékeny a zsidók tragédiájára. De ne feledjük, hogy Szczucka 1940-ben és 1942-ben két különböző személy. A megszállás kezdeti szakaszában az írónő cikkeiben még szó sincs együttérzésről, mint ahogy arról sem, hogy megértené, mennyire más a zsidó népesség helyzete.[227] *Ne utánozzuk a németeket!* című cikkében, a Varsóban, 1940-ben, a húsvéti ünnepeken kitört pogrom okait és lefolyását vizsgálva elismétli a pletykát, mely szerint azért

került sor a pogromra, mert zsidó kereskedők megöltek egy lengyel fiút, aki almát lopott. De kíméletlenül elítéli a varsóiak boszszúját:

„Mindenesetre a bűn nem késztette büntetésre a hatóságokat, a tömeg indulatkitörése viszont ösztönös önbíráskodássá fajult. Kezdték beverni a zsidó boltok kirakatüvegeit, verték a zsidókat, fosztogatták a szétdúlt boltokat. Sihederek dobálták téglákkal a munkára hajszolt zsidók csoportját. Szinte az egész városra átterjedtek a zavargások a zsidó kerületből."

A németek végignézték az egészet, rablásra buzdítottak és fényképeztek. Kossak-Szczucka nem érzett együtt a zsidókkal, de elítélte a tetteseket, mert ezt írták elő a katolikus elvei: „a hasonló zavargások ártalmasak, akár a keresztény etikát, akár a nemzeti érdeket tartjuk szem előtt". És mindenekelőtt „nem szabad tenni semmi olyat, ami elnyeri a támogatásukat, amit segítenek". A zsidókkal elszámolunk a háború után – „képesek vagyunk szabadulni tőlük. De sosem folyamodunk a kegyetlenség német módszeréhez, nem fosztogatunk. Emberekként, ne pedig bűnözőkként harcoljunk. Le a német módszerekkel."

Egyes történészek mindmáig felteszik maguknak a kérdést, miért játszik itt ilyen alárendelt szerepet a zsidó népesség tragédiája: az írónő vajon erősen nacionalista nézőpontból figyelte a nemzeti csoportok rivalizálásával kapcsolatos ügyeket, vagy nézőpontja csak abból a stratégiából következik, amellyel el akart jutni a társadalom így gondolkodó többségéhez. Nagyon egyszerű volt az üzenet: nem muszáj szeretnetek a zsidókat, bár együtt érezhettek velük, de legfőképpen ne hagyjátok, hogy a németek bűntársakat csináljanak belőletek ezzel a zsidóellenes politikával, mert ha kifizetnek benneteket a zsidó vagyon maradékával, további együttműködést követelnek. Látott ilyen helyzeteket. Többek között a következőket írta:

„Számos ügyeskedő apellál a német antiszemitizmusra, hogy azonnal anyagi előnyökhöz jusson, azaz kidobják a zsidókat a lakásokból vagy a boltokból, elkobozzák a bútorokat. Biztosíthatjuk arról ezeket a benyalókat, hogy maguk a németek is lenézik őket."

Sokat romlottak a lengyel–zsidó kapcsolatok, miután 1941. június 22-én kitört a német–szovjet háború. A Wehrmacht egységei gyorsan nyomultak kelet felé, mögöttük pedig a rendőrség és az SS különleges egységei, az Einsatzgruppék „pacifikálták" az elfoglalt területeket, ami mindenekelőtt azt jelentette, hogy meggyilkolták a volt szovjet hivatalnokokat és kiirtották a zsidó értelmiséget.[228] A nácik szerint ez a két, gyakran azonosított csoport teremthette meg a németellenes konspiráció és a földalatti partizánharc bázisát. Ahogy egyre beljebb hatoltak a Szovjetunióba a rendőri egységek, a zsidó népesség tömeges mészárlása egyre véresebb aratást hozott.

A németek szívesen vették igénybe a helyi kollaboránsok segítségét, amikor ki akarták deríteni, hogy ki zsidó, később pedig elszigetelték a lakosság e részét. Az sem volt ritka, hogy a kivégzéshez is igénybe vették a helyi keresztények segítségét. A Biztonsági Rendőrség élén álló Reinhardt Heydrich 1941. június végén-július elején adott parancsai arról tanúskodnak, hogy a németek azt várták, a helyi lakosság bosszúból zsidóellenes pogromot robbant ki. Heydrich parancsot adott arra, hogy támogassák az ilyen jellegű zavargásokat, de csak titokban és nem hivatalosan, hogy a pogrom vezetői később ne követelhessenek semmiféle politikai engedményeket a német hatóságoktól. 1939–1940-ben pogromhullám söpört végig az egész szovjet megszállási övezeten, Litvániában kezdődött, és a Romániától elvett Besszarábiában végződött.

Különösen azok a hírek nyugtalanították a varsói földalatti hatóságokat, melyekben arról számoltak be, hogy elég nagy számban vesznek részt lengyelek zsidóellenes pogromokban Podlasiében. Olyan pontos jelentéseket küldött-e a földalatti ellenállás Podlasiéből, hogy azzal is tisztában voltak, hogy Radziłówban és Jedwabnéban (július 7-én és 10-én) több száz zsidót égettek el elevenen? Ebben nehéz lenne egyértelműen állást foglalni. Egész biztosan jutottak el információk Varsóba arról, hogy zavargások törtek ki Szczuczynban, Stawiskiban és Kolnóban. Valószínűleg

sokáig nem hittek a jelentéseknek, mert a *Prawdá*ban csak 1942 májusában[229] írtak a „gyalázatos pogromokról". Lehet, hogy Kossak-Szczucka volt a szerzője annak a megrázó cikknek, amelyben ilyen mondatok olvashatók:

> „Ugyanakkor egyre égetőbb lesz a demoralizáció és az elvadulás kérdése, mert a zsidók mészárlása ezt váltja ki belőlünk. Mert nem csak litván keretlegényeket, népi németeket vagy ukránokat használnak a szörnyű kivégzésekhez. Számos helységben (Kolno, Stawiski, Jagodne, Szumów, Dęblin) a helyi népesség is önként részt vett a mészárlásban. Minden rendelkezésünkre álló eszközzel fel kell lépni az ilyen gyalázat ellen. Rá kell ébreszteni az embereket arra, hogy heródesi hóhérsegédekké válnak, meg kell bélyegezni őket a titkos sajtóban, fel kell szólítani a lakosokat a hóhérok bojkottálására, meg kell fenyegetni a gyilkosokat azzal, hogy a szabad Köztársaság bíróságai szigorú ítéleteket mondanak ki rájuk."[230]

Később, amikor a kontextust elemezve arról számolok be, hogy Karski elment a varsói gettóba és az izbicai lágerbe (tranzitgettóba), akkor tárgyalom, hogy miért ilyen későn szánta rá magát arra, hogy elítélje a lengyelek bűnrészességét. E helyt csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Karski valószínűleg olvasta ezt a cikket, ha pedig számolunk azzal, milyen nagy csodálattal tekintett Kossak-Szczuckára, azt kell gondolnunk, bizonyára elfogadta a téziseit. Lehet, hogy pontosan e cikk hatására kezdett töprengeni azon, hogyan kell reagálniuk a lengyel katolikusoknak a lengyel zsidók tragédiájára. Kossak-Szczucka még 1942-ben többször is írt arról, hogy kiadják a zsidókat a Gestapónak. Az egyik legmegrázóbb írás ezek közül *A falu mai arculata. Úti riport.*[231] Az FOP által kiadott brosúrában Szczucka arról *számol be*, hogy falun már egész másképp bánnak a rejtőzködő zsidókkal:

> „A parasztok viselkedése [1941-ben] emberi, logikus és érthető volt, mielőtt a németek elkövették szörnyű bűneiket a zsidók ellen. Ez abban mutatkozott meg, hogy gyorsan elfoglalták a zsidók után üresen maradt helyiségeket, olyan mesterségekre taníttatták a fiatalokat, amelyek korábban kizárólag a zsidók privilégiumai voltak, mint a sapkakészítés vagy a szabás-varrás, ugyanakkor jó keresztényként segítették a gettóból menekült élőhalottakat. [...] Azóta a német bestialitás eltompította a falu érzékenységét, megfosztotta az ítélkezéshez szükséges magabiztosságtól. Nem csap le mennykő az égből, nem sújtja villám a gyermekgyilkosokat, a kiontott vér nem kiált bosszúért. Talán igaz lenne az, hogy a zsidó kiátkozott teremtmény, így büntetlenek maradnak az ellenük elkövetett bűnök? Ahogy terjed ez a meggyőződés, úgy fordul elő egyre gyakrabban az, hogy a parasztok is aktívan részt vesznek a népirtó akciókban. Ez nagyon rémisztő példa."

Az FOP aktivistái számára minden bizonnyal a varsói gettó kiürítéséhez vezető nagy deportálási akció hozott fordulatot, melynek során a treblinkai megsemmisítőtáborba vitték az áldozatokat. Az akció 1942. július 22-én kezdődött, néhány nap szünettel szeptember 21-ig tartott. Annak idején ezt írta Kossak:

> „E szörnyűségek tanúja a szemét dörzsöli, nem akarja elhinni, hogy amit lát, az nem álom vagy éjszakai rémlátomás. Nem, ez nem rémkép, nem is álom. Ezek emberek. Emberek, akik kegyetlenségükben és cinizmusukban hasonlók lettek a sátánhoz."

Kossak-Szczuckát megrázta ez a bestialitás, augusztus elején kiadta az FOP nevében, brosúra formában, 5000 példányban a megrázó *Tiltakozás*t. Ez közismert írás,[232] nem tárgyalom részletesebben, csak azt emelem ki, hogy ez a szöveg nem egyértelmű, hisz a könyörület és az áldozatoknak nyújtott erkölcsi támogatás szavai, a segítségre való felhívás mellett számos olyan megfogalmazást tartalmaz, amely antiszemita előítéletek nyomait viseli.

> „A zsidók iránti érzelmeink nem változtak. Továbbra is Lengyelország politikai, gazdasági és eszmei ellenségeinek tartjuk őket. S mi több, tisztában vagyunk azzal, hogy jobban gyűlölnek minket, mint a németeket, minket tesznek felelőssé a balsorsukért. Miért, milyen alapon – ez a zsidó lélek titka marad."

A Żegota

Ugyanebben az időszakban, az AK Főparancsnokságán működő BIP zsidó referatúráját vezető Henryk Woliński[233] kezdeményezésére – ő 1942 februárja óta dolgozott – a kormánydelegátus utasította a Népjóléti Főosztályt, hogy foglalkozzanak a gettóból szökött zsidók segélyezésével. Meghívták az FOP képviselőit (nyilván Kossak-Szczuckát és Bieńkowskit), valamint a Lengyel Demokratikus Szervezet aktivistáját, Wanda Krahelska-Filipowiczot a megbeszélésekre. A képviselet Belügyi Főosztályát vezető Leopold Rutkowski szeptember elején speciális pénzbeli dotációt ítélt oda, melynek köszönhetően 1942. szeptember 27-én megalakíthatták a Zsidó Népességnek Nyújtott Társadalmi Segítség Bizottságát (időnként Társadalmi Bizottságnak, konspirációs okokból pedig Konrad Żegota Bizottságnak nevezték), melynek Zofia Kossak-Szczucka volt az elnöke. Október 14-én hozták nyilvánosságra a döntést a képviselet *Rzeczpospolita Polska* című lapjában. December 4-én a bizottság átalakult a Zsidókat Segítő Tanáccsá, ebben már nem vett részt Zofia Kossak, ugyanakkor csatlakozott hozzá a WRN szocialistáit képviselő Julian Grobelny „Trojan", és ő lett az RPŻ elnöke.

A *Prawdá*hoz kötődő személyek 1943-ban továbbra is elítélték a zsidók megsemmisítésében részt vevő lengyeleket. A márciusban megjelent, *A Köztársaság nevében* című cikkben arról írtak, hogyan harcol a lengyel földalatti állam azok ellen, akik a rejtőzködő zsidókat zsarolják:[234]

> „Varsó népessége rajongó lelkesedésben tört ki, amikor plakátokon értesítették arról, hogy két halálos ítéletet mondtak ki a lengyel ügy árulóira, az ítéleteket pedig végre is hajtották. A társadalom újabb hasonló közleményekre vár, ez pedig tisztítja a levegőt. Ahhoz ugyanis kétség nem férhet, hogy e pillanatban a mélyponton vagyunk, mert kitombolják magukat a háborúban demoralizálódott elemek. [...] A zsidókra is gondolunk. Főként rajtuk élősködnek a zsarolók. Már kifejtettük, milyen viszonyt alakítottunk ki a zsidó társadalommal. Most a leghatározottabban kijelentjük, leszögezzük, hogy tanúi vagyunk a legnagyobb gyalázatnak: sokan az ő balsorsukon élősködnek. E tényre nincs mentség."

E témában minden bizonnyal a hazai Kormányképviselet mellett működő Zsidókat Segítő Tanács 1943. április 6-i[235] tiltakozása volt konspiráns körökben a legfontosabb közlemény. A Tanácshoz eljutott információkból kiderült, milyen ijesztő méreteket öltött a zsarolás gyalázata: „szinte nincs olyan család, nincs olyan ember, aki ne lenne kitéve ennek az ocsmány procedúrának". Ez gyakorlatilag lehetetlenné tette a Tanács munkáját, és sokkolta a tagjait, mert arról árulkodott, hogy „egyre szélesebb körben terjed az erkölcsi romlás". Nemcsak az áldozatok helyzete miatt szólították fel a lengyeleket arra, hogy szálljanak harcba a zsarolókkal, hanem „az államérdek és bizonyos társadalmi szempontok" is ezt diktálták. Halálos ítéleteket hozni, ezeket végrehajtani, a társadalmat pedig tájékoztatni erről – mindez „megtisztítaná az erkölcsi légkört". Még azt is kérték, legalább néhány fiktív ítéletet tegyenek közzé.

Władysław Bartoszewski

A megalakulása óta a Żegotában tevékenykedő Władysław Bartoszewski[236] 67 évvel későbbi visszaemlékezései szerint 1942-ben ismerte meg Zofia Kossak-Szczuckát Hanna Czaki, a szomszédasszony közvetítésével, aki gondját viselte az írónőnek, miután szabadult Auschwitzból. Czakinak diktálta a lágerről szóló beszámolóját Kossak-Szczucka. Halina Krahelska szerkesztette, majd más beszámolókkal kiegészítve adta ki brosúra formájában a BIP AK-nál *Auschwitz. Egy fogoly visszaemlékezései* címmel. Bartoszewskit megragadta Kossak közvetlensége, aki munkát ajánlott neki az FOP kiadványainak terjesztésében. Némelyik mű fontos volt neki mint Auschwitzból szabadult rabnak, például a lágerről szóló brosúrák, többek között Kossak-Szczucka *A pokolban* című munkája. Idővel ő maga is kezdett cikkeket írni a *Prawdá*ba és a *Prawda Młodych*ba, megismerte az egyházi csoport vezetőit, Edmund Krauze és Jan Zieja atyát, valamint a csoport legfőbb politikai mozgatóját, Witold Bieńkowskit. Hangsúlyozta, hogy „Zofia

Kossak-Szczucka tartózkodott, sőt idegenkedett bármiféle meghatározott, tisztán politikai jellegű pártokhoz vagy csoportokhoz kötődő tevékenységtől, ez nagyon jellemző volt életszemléletére és emberi kapcsolataira".

Sajnos, mint írja Bieńkowski, „különös, fogalmazzunk így, könnyedséggel kezelte a konspirációs szabályokat". 1943. szeptember 25-én véletlenül letartóztatták az utcán, mert zsidónak nézett ki, és gyanús Kennkartéval igazolta magát. A Krakowskie Przedmieście 1. szám alatti őrsön észrevették a kék rendőrök, hogy van nála egy csomag a *Prawda* számaiból, ezért a rendőrök átadták a Gestapónak. A következő hónapokat a Pawiak börtönben, Auschwitzban, majd ismét a Pawiakban töltötte, 1944. július 29-én engedték szabadon.

Bartoszewski Jan Karskit[237] is Hanna Czakin keresztül ismerte meg 1942 augusztusában, „Franek" álnéven mutatták be neki. Karskinak kellett kikérdeznie, mielőtt találkozott Kossak-Szczuckával. Bartoszewski emlékezetében egy magabiztos, határozott beszélgetőpartner maradt meg, aki ugyanakkor a veséjébe látott. Karski az auschwitzi időszakáról kérdezte, érdekelték bizonyos építészeti részletek és az egykori laktanyaépületek állapota – mint tudjuk, voltak elképzelései arról, hogy mit kérdezzen, hisz 1939 szeptemberében abban a laktanyában állomásozott. A jelek szerint az ő döntésének köszönhette Bartoszewski a későbbi karrierjét, így jutott be az FOP terjesztői csoportjába, majd a *Prawda* szerkesztőségébe. Mint tudjuk, közeli kapcsolatba került Kossak-Szczuckával, ezért szállhatott be Bartoszewski előbb a Zsidókat Segítő Ideiglenes Bizottság, majd az RPŻ „Żegota" munkájába. Karski már nem vehetett részt ebben az akcióban, mert Londonba készült, újabb futári megbízására. Bartoszewski valamivel később tudta meg az elöljárójától, a képviselet börtöncsoportjában tevékenykedő Witold Bieńkowskitól, hogy Karski eljutott Angliába. Állítólag Leon Feiner bizalmasan közölte vele, hogy segített Karskinak bejutni a varsói gettóba, és neki köszönhetően kerültek ki Londonba a BIP jelentései (amelyeket Henryk Woliński, Ludwik Widerszal és Stanisław Herbst írt) és a Bund anyagai, melyekben a gettó megsemmisítéséről számoltak be, valamint Kossak-Szczucka *Tiltakozás*a.

Bartoszewski állítása szerint 1946-ban ismerte meg *A titkos állam történet*ének angol nyelvű változatát a *Gazeta Ludowa* szerkesztőségében. A lap Stanisław Mikołajczyk Lengyel Néppártjának orgánuma volt. Zofia Korbońska emlékezetébe idézte, hogy még a háború előtti időkből, Edward Szwejnic atya köréből ismerte Karskit; állítólag a Iuventus Christiana nevű szervezet aktivistája volt. Még később, a börtönben és 1956 után Bernard Zakrzewski „Oskar", aki az elhárítás főnöke volt az AK Főparancsnokságán, beszélt neki a két Kozielewski fivér konspirációs tevékenységéről. Állítólag Karski a *Prawdá*ba is írt, de ezt az információt nem erősítik meg más források. Bartoszewski úgy döntött, elhelyezi az *Ő az én hazámból való* című könyvében Karski beszámolóját, melyben a varsói gettóról és arról ír, hogy találkozott Londonban Szmul Zygielbojmmal. Komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy fölkeltse a zsidó diaszpóra érdeklődését Karski missziója iránt, többek között Elie Wiesellel is beszélt erről varsói látogatása alkalmából. Karski és Bartoszewski csak 1977-ben, Washingtonban találkozott újra. Karski állítólag akkor beszélt bizalmasan arról, hogy milyen kapcsolatban ált Kossak-Szczuckával: „szerettem, nem voltam szerelmes belé, de szerettem és csodáltam". Később még találkoztak párszor Amerikában és Lengyelországban.

Tagja volt-e Karski a Lengyel Újjászületés Frontjának? Sok minden szól emellett. Úgy tűnik, igen szoros kapcsolatban állt az FOP-vel, ez a meggyőződéséből és erkölcsi döntéseiből következett. De még ma sem világos, hogy elöljárói utasították a BIP-en a kapcsolatfelvételre, vagy ezek párhuzamos, valódi konspirációs tevékenységétől független kapcsolatok voltak. Azt sem tudjuk, ő kezdeményezte-e azt, hogy magával vigye Londonba az FOP elvi nyilatkozatát.

Az 1943 márciusában, Londonban írt politikai jelentés negyedik részében helyezte el az FOP jellemzését, ebben a szakaszban a kisebb politikai szervezeteket tárgyalta.[238] Az FOP megalakulását összekötötte azzal, hogy a háború idején erősödött a vallásosság, valamint egy katolikus értelmiségi csoport kezdeményezésével,

amelynek sikerült egyesítenie a Mária-kongregációból, az Újjászületésből és a Katolikus Akcióból jött ifjúsági köröket. De a szervezet, mint írta, „nem gyökerezik mélyen a társadalomban, nem éri el a szélesebb paraszti és munkásrétegeket". A vezetőség engedélyezte tagjainak, hogy egyidejűleg más szervezetekben és politikai pártokban is tevékenykedjenek. Karski a következő személyeket tartotta a szervezet legkiválóbb tagjainak: Zofia Kossak-Szczucka (az övé a 39-es pozíció a Karski beszélgetőpartnereiről készült rejtjelezett névsorban), Witold Bieńkowski (92), Władysław Sobański (93), Anna Lasocka (96), Chłapowska (94), Teresa Zdanowska (97), Stanisław Popiel a Kereszt és a Kard Lovagrendjéből (98). Kiemelte a *Prawda* című havilap szerepét, amely véleménye szerint „erkölcsi tekintélyként ítélte meg a hazai közélet kirívó eseteit". Amúgy is igen pozitív volt a szervezet értékelése: „Az FOP gyakran igen tekintélyparancsolóan és határozottan emel szót. Az FOP-t támogatják a püspökök." A püspökök által támogatott szervezet három fontos társadalmi ügyben hirdetett álláspontjával vált széles körben ismertté: szorgalmazta, hogy hozzák létre a képviselet Kulturális Kamaráját, tiltakozott az Oktatási Főosztályon kidolgozott „nevelési tézisek" ellen – a delegátus ezt jogtalannak, illetéktelennek nyilvánította a *Rzeczpospolita Polska* hasábjain –, valamint tiltakozott az ellen, hogy megsemmisítőtáborokba deportálják a zsidó népességet *(Tiltakozás)*. Az FOP akciót szervezett „a keleti határvidéken a katolicizmus terjesztésére" (fehérorosz nyelvű katolikus imakönyvet nyomtattak).

Karski olyan erősen kötődött az FOP-hez, hogy 1943-ban levélben kérte Kotot, szervezze meg Zofia Kossak-Szczucka evakuálását, juttassa ki az országból.[239] Megmaradt a levél kézirata vagy egy sürgöny vázlata, amelyet Lengyelországba küldött „Zofia néninek". Ebben többek között a következőket írta:

> „Mindent, amit az Úristentől kértünk, teljesített az Úristen. Itt vagyok, dolgozom. Pár hónap múlva viszontlátom Önöket. Az utasításokat végrehajtottam. Gyakran igen nehéz. Küldök anyagokat a Lengyel Missziótól. A képviseleten keresztül küldjék az anyagaikat. Mély benyomást tett az itteniekre a röplap és a memorandum. Megírhatom-e Önnek, hogy ha Lengyelországra gondolok, Önt látom magam előtt? Nagyobb hatással volt rám, mint bárki más életemben. Üdvözlöm az Atyát, Wituchnát, a Doktort és minden barátunkat – higgyék el, hogy barátsággal gondolok rájuk. Üdvözlöm mindannyiukat, Isten óvja Önöket. Stefan. Ui. Küldök önnek 350 dollárt a megtakarított pénzemből. Önnek 150-et, 200-at pedig, kérem, adjon át Reniának."[240]

A nyolcvanas években készített beszámolóiban egy találkozást is említett, amelyen az 1942 augusztusában közreadott projektet, a *Tiltakozás*t olvasták. Azt is Kossak-Szczuckától tudhatta meg, hogy visszatért Lengyelországba Rydz-Śmigły marsall (valószínűleg 1941. december 2-án halt meg, bár egyes beszámolókból arra lehet következtetni, hogy pár hónappal később). Loth sebészprofesszor bebalzsamozta a holttestét, az ő barátnőjétől kapott információra hivatkozva ír erről a jelentésében.

A „VÉGSŐ MEGOLDÁS"

Az emberiség egész történetében csak a németek dolgozták ki a „végső megoldás" koncepcióját, mely szerint szisztematikusan meg akartak gyilkolni minden zsidót, aki német fennhatóság alá került. Ebben a kérdésben kivételes egyetértés uralkodik a történészek között.[241] Ez a „külön út" *(Sonderweg)* nem kapcsolódott a kereszténység tapasztalataihoz, melyek szerint egyszerre üldözték és tolerálták a zsidókat. A zsidókkal való bánásmódban megmutatkozó különbség kezdeteit abban fedezhetjük fel, hogy ebben az országban a felvilágosodás és a két nagy forradalom, a napóleoni idők demokratikus forradalma és az ezzel egyidejű ipari forradalom korában más irányt vett a társadalomfejlődés, mint a nyugati országokban.

A német specifikumot meghatározó tényezők között különösen fontos szerepet játszott az a tény, hogy a hatalmas gazdaság továbbra is az autokrata monarcha és a konzervatív földbirtokos elit irányítása alatt állt. Számukra pedig hasznos „kulturális kód-

dá" vált az antiszemitizmus, kifejezhették vele az új társadalmi jelenségektől való félelmüket, legyen az liberalizmus, demokrácia, emancipáció, racionalizmus vagy szocializmus. Idővel az antiszemitizmus „a konzervatív politikai platform szerves része" lett, ráadásul az egyetemi körök is magukévá tették. A német konzervatívok idegengyűlölő antiszemitizmusa könnyen átalakult kimerikusnak nevezhető antiszemitizmussá, melyben a zsidókat minden lehetséges rossz hajlamokkal és gaztettekkel gyanúsító abszurd vádaskodás lett olyan univerzális kulcs, melynek segítségével legyőzhetjük a félelmeinket és a gyengeségeinket. Mert az ilyen ideológia szellemében elég megfosztani a zsidókat attól a lehetőségtől, hogy rosszat cselekedjenek, rögtön beköszönt mindenütt a boldogság. Így váltak a zsidók a németek rögeszméivé.[242]

A rasszista ideológiával megerősített antiszemitizmus már nemcsak marginális jelenség volt, hanem a Hitler által vezetett hatalmas társadalmi mozgalom uralkodó eszméjévé vált. Bár a választók kevesebb mint 40%-a szavazott a nácikra, már nem lehetett eltávolítani a párt programjából a hitleri posztulátumot, a „zsidókérdést" így vagy úgy „meg kellett oldani". Ez a hangadó pártaktivisták dogmája volt. És az ő kezükben maradt a hatalmas bürokratikus államgépezet, amelyet idővel átalakítottak „megsemmisítő gépezetté".

1939 szeptembere, Lengyelország lerohanása volt a fordulópont a holokauszthoz vezető úton. Eddig a pillanatig úgy tűnt, hogy végrehajtható az úgynevezett területi megoldás, vagyis száműzetésbe kényszeríthetik a német, osztrák, cseh és szlovákiai zsidókat. De Lengyelországgal csaknem 2 000 000 lengyel zsidó került a Birodalom határain belülre, s ezzel teljesen új helyzet állt elő. A németek fél Európával háborút viseltek, így már nem kellett számolniuk a világ közvéleményével, egyébként is könnyebb volt meggyőzni arról a saját állampolgáraikat, hogy a zsidó világösszeesküvés miatt nem sikerült elkerülni a háborút. Még ha nem is volt teljesen eredményes a propaganda, akkor sem mert senki fellépni a konkrét izolációs intézkedések ellen.

Végül megtörtént, méghozzá igen széles körben a zsidókról alkotott sztereotípia és az *Ostjuden* (keleti zsidók) összehasonlítása, vagyis a németek láthattak hagyományos életformát követő zsidókat, akik kinézetüket, nyelvüket és szokásaikat tekintve valóban nagyon különböztek a többségükben asszimilált német zsidóktól. A pártaktivistáknak már nem kellett számolniuk a hazai és az európai közvéleménnyel, így még a Harmadik Birodalom építésének legdrasztikusabb terveit is megvalósították. A Lengyelországban élő népi németek szívesen kapcsolódtak be ebbe a tevékenységbe. Az előbbiek és az utóbbiak is kezdettől fogva a politikában élték ki magukat, eleinte ez megtévesztésig hasonlított az angol és francia gyarmatosítók indokínai vagy afrikai tevékenységére.

Az új politika új eszközöket kívánt, a hadsereg, a rendőrség és a párt rivalizálásából az utóbbi kettő került ki győztesen. Kezdettől fogva különleges szerepet kapott a Biztonsági Rendőrség és az SS. A szeptemberi hadjáratban a Wehrmacht mögött különböző műveleteket végrehajtó Einsatzgruppék lettek a Rendőrség és az SS számára a tevékenység iskolái, ezeket hamar átalakították a Biztonsági Rendőrség állandó egységeivé, amelyeket a Főkormányzóságban kialakított körzetek központjaiban helyeztek el.

A Lengyelország lerohanása utáni első hónapokban viszonylag kevés figyelmet fordítottak a „zsidókérdésre" a Birodalom legfőbb hatóságai. A legfontosabb problémát a lengyel lakosság deportálása jelentette a Birodalomba olvasztott területekről, mindenekelőtt a balti államokból és Volhíniából repatriált németeknek teremtve helyet ezzel. Ez nem volt egyszerű feladat, hisz maguk a németek is vitatkoztak azon, kit deportáljanak előbb, e területek régi, jómódú lakosait, akiket följelentettek a népi németek, vagy a húszas-harmincas években betelepült szegény lakosságot, amelyet a náci ideológusok szerint nem lehetett germanizálni. Sok német hivatalnok nem tudta elfogadni a deportálás durva formáit, s azokban a helységekben is különböző problémákba ütköztek, ahová a transzportokat irányították.

A Birodalom vezető köreiben azzal is tisztában voltak, hogy Himmler doktrinerként kezeli a lakosság kényszerű áttelepítését,

nehezítve ezzel a magasabb célok elérését, melyek érdekében fenn kell tartani a lengyel gazdaság termelékenységét, rá kell állítani az egész Birodalom hadigazdaságának ritmusára. Hans Frank szerint a Főkormányzóságban egymillió, de maximum másfél millió áttelepítettnek volt hely, a további áttelepítések előtt legalább a zsidó népességet el kellett távolítani a Főkormányzóságból. Bonyolította az ügyet, hogy a régi Birodalomnak ezenfelül még szüksége volt lengyel mezőgazdasági munkásokra (mintegy egymillióra). Szóval pár hónap után már világossá vált, hogy tejesen irreális az az utópista terv, mely szerint több mint hétmillió lengyel lakost telepítsenek ki keletre az úgynevezett beolvasztott területekről. Végül Heydrich és Frank 1940. június 12-i egyezménye szabályozta a lengyel népesség áttelepítésének végleges terveit, amelyeket az év augusztusa és 1941 januárja között teljesítettek.

A Harmadik Birodalom döntéshozó központjai 1940 tavaszán nem tudtak megegyezni abban, hogy kiket és milyen sorrendben deportáljanak a Főkormányzóságba a zsidó népességből. Rendszerint az utolsó pillanatban hoztak döntést, hogy megoldjanak egy-egy helyi problémát. Jó példa lehet erre az 1200 szczecini zsidó 1940. február 12-i deportálása, amelyet megérkező balti németek transzportjai kényszerítettek ki. Ezeket a zsidókat Lublin környékére küldték. Ugyanekkor hasonló számban deportáltak zsidókat Koninból részben Łódźba, részben pedig a Főkormányzóság belterületeire..

Hitler részvételével tartott haditanácsokon vitatták meg azokat a terveket, melyek szerint gettókat alakítanak ki a zsidó népességnek a leigázott Lengyelországban. 1939. szeptember 21-én Reinhardt Heydrich, a Biztonsági Rendőrség főnöke arról tájékoztatta az Einsatzgruppék parancsnokait, hogy Hitler meghozta a megfelelő döntéseket, többek között arról határozott, hogy a leendő Főkormányzóságba deportálják a zsidókat a Birodalomba olvasztott területekről. Ezt a következő évre tervezték, előtte gettókban kellett egybegyűjteni őket. Az információkat még aznap speciális Schnellbriefben[243] erősítették meg az SS és a rendőrség felsőbb parancsnokainak, akik nem voltak jelen a találkozón. Ebben azt is kimondták, hogy Zsidó Tanácsokat (Judenratokat) kell alakítani,

amelyek a német utasítások szerint járnak el. A tiszteknek voltak bizonyos ellenvetéseik, ezért Heydrich augusztus 30-án újabb sürgönyt küldött, melyben a hadsereggel való szoros együttműködésről volt szó. E változásokban volt szerepük a Szovjetunióval, a megszállási övezetek határairól folytatott tárgyalásoknak. Hitler ugyanis már szeptember 29-én említette azt az ötletet Rosenbergnek egy beszélgetésben, hogy Lublin környékére telepítik a zsidó népességet. Ez a terület a korábbi megállapodás szerint Oroszországnak jutott volna.

Májusig tartott az az állapot, melyben a Himmler stábja által kidolgozott radikális utópista tervek szerint végrehajtandó népességáttelepítést sikeresen akadályozta a Frankot támogató Hermann Göring, aki 1940. március 27-én megtiltotta, hogy folytassák a zsidó népesség deportálását a Főkormányzóságba. Ekkor a Reichsführerhez kötődő hivatalnokok újabb memorandumot dolgoztak ki arról, hogyan kell „bánni a keleten élő idegen nemzetiségekkel". Ebben egész szláv népességcsoportok fokozatos germanizálásáról volt szó, az erre „alkalmatlanoknak" pedig meghagyták volna a Főkormányzóságot rezervátumnak. Az itteni zsidókat pedig Európán kívülre, lehetőleg valamelyik afrikai gyarmatra akarták áttelepíteni. Ezt humánusabb eljárásnak tartották annál, ami a Szovjetunióban folyt, ahol egész nemzeteket semmisítettek meg.

A helyi népességet sújtó represszió mindannyiszor erősödött, ahányszor győzelmi jelentések érkeztek a frontról. Így volt ez Franciaország meghódítása után is. Ilyenkor egy darabig fölényben volt Himmler, az SS és a rendőrség főnöke a népességátalakítási tervekben visszafogottabb volt Göringhez és Frankhoz képest. Ezenkívül megint nőtt a „zsidókérdés" jelentősége, amikor német uralom alá került Franciaország és Hollandia több százezer zsidó lakosa. Az új áttelepítési terv szerint ezúttal a francia Madagaszkár lett volna a kiszemelt terület. E terv konjunktúráját az indokolta, hogy reális remények voltak a Nagy-Britanniával való békekötésre, az pedig lehetővé tette volna azt, hogy elérjék a tengerentúli gyarmatokat a francia kereskedelmi flottával.

Így született meg a teljesen új ötlet: minden zsidót eltávolítani Európából. Érdekes, hogy nem egy SS-tiszt alakította üres képzelgésből szinte megvalósítható tervvé, hanem a német külügyminisztérium ambiciózus jogásza, Franz Rademacher. Magát Hitlert is érdekelni kezdte a terv már alig két héttel azután, hogy elkészült e témában az első memorandum. Reinhardt Heydrich rögtön ki is sajátította e potenciális vállalkozás ellenőrzését a vezetése alatt álló Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak. Amikor a hírek újabb két hét elteltével eljutottak Frankhoz és Friedrich Krügerhez – ő volt az SS és a rendőrség parancsnoka a Főkormányzóságban –, helyeslően fogadták, sőt le is állították a munkákat, melyeknek az volt a céljuk, hogy zárt zsidó kerületeket alakítsanak ki.

Kezdettől fogva magától értetődő volt mindenki számára, hogy maguk a zsidók finanszírozzák négymillió személy áttelepítését, amelyre négy évet szántak, a tulajdonukban lévő értékeket speciális vagyonkezelő hivatal veszi át, és fokozatosan használja ezt fel kolonizációs célokra. Bár ez teljesen utópisztikus elképzelés volt, egészen 1940 decemberéig vitatkoztak róla. Nincs ebben semmi különös, hiszen a német megszállás alá került Nyugat- és Közép-Európában gyakorlatilag lehetetlen volt bármiféle területi megoldást találni. Csak némi ravaszsággal sikerült elküldenie a deportálásokért felelős Adolf Eichmann-nak Franciaország nem megszállt részébe (Vichybe) tíz zsidó transzportot a Birodalomba olvasztott Elzászból és Lotaringiából. A franciák nemcsak az ellen tiltakoztak határozottan, hogy újabb német zsidókat deportáljanak hozzájuk, hanem azt is sokig követelték, hogy vigyék el azokat, akik már odaérkeztek.

1940 decemberében még mindig 315 000 zsidó élt a régi Birodalomban és Ausztriában (addigra már több mint 500 000-en elutaztak, 60 000-en pedig meghaltak). De az egész Európában csaknem hatmillió zsidó élt. Nekik kellett a lehető leggyorsabban „területet találni", ahová a transzportokat irányítani lehet. 1941 januárjától tehát titokban tervezni kezdték az áttelepítést, bár nem jelezték, hogy az egyetlen lehetséges irányban Szovjet-Oroszország terül el.

Előtte azonban még konkrét problémákat kellett megoldani az elfoglalt területeken. Ezek a náci döntéshozók belső vitáiból adódtak, akik nem tudtak megegyezni abban, hogy milyen politikát folytassanak a zsidó népességgel Lengyelország lerohanása után. Az első hetektől kezdve kétfajta gondolkodásmód versengett az itteni német hivatalnokok között: az egyik hívei abban reménykedtek, hogy a lehető legrövidebb idő alatt kiirtják a zsidókat, mások viszont maximálisan ki akarták használni szakértelmüket és a termelési kapacitásukat.

Ez a rivalizálás a Főkormányzóságban és a Warta-vidéken teremtett gettóuniverzumban folyt, 10–15 hónap után pedig a Birodalomhoz csatolt más területekre is kiterjedt. Attól függően, hogy melyik irányzat került túlsúlyba, a gettók vagy koncentrációs táborokra, vagy munkatáborokra hasonlítottak. A łódźi gettó[244] lett e zárt világ mintaképe, melynek megalakításáról 1940. február 8-án született döntés, április 30-án pedig hermetikusan lezárták. A szögesdrót mögött összezsúfolt nagy közösség hétköznapi életével kapcsolatos problémák minden más gettóban is felléptek, főként a nagyságától függött, hogy milyen mértékben.

Bár szintén lényeges volt, mégis kisebb jelenőséget tulajdoníthatunk a német helyhatóságok politikájának és annak, hogy kapcsolatba lehetett-e lépni a nem zsidó környezettel. Ez mindenekelőtt a gettó élelmiszer-ellátása miatt volt fontos, ami főként az adott közösség anyagi lehetőségeitől függött. Az első hónapokban nagyrészt abból élt a gettó, hogy a lakói eladták az értékeiket, de miután kimerültek a készleteik, csak akkor voltak még lehetőségeik, ha a német gazdaságnak dolgoztak. De a kíméletlen rablópolitika körülményei között és az önkényesen kikényszerített „együttműködés" elveit betartva (Łódźban a zsidó munkások a Judenrattól kapott fizetés 35%-át tartották meg maguknak) teljesen lehetetlen volt munkával megszerezni azokat a javakat, amelyek az egész gettó élelmezésére elegendőek lettek volna. Ebben a helyzetben még a łódźi gettó vezetőihez, Hans Biebowhoz és Chaim Rumkowskihoz hasonló kitűnő szervezők sem tudtak mit kezdeni a Warta-vidék hivatalnokainak állandó obstrukciójával,

akik mindig Arthur Greiser Gauleiter szélsőségesen antiszemita nézeteire hivatkoztak.

Más gettókban is hasonló problémákkal küzdöttek a zsidó lakosok. De komoly hatással voltak a helyi körülmények is a konkrét döntésekre, így nehéz lenne koherens politikáról beszélni a gettók létesítése esetben. Varsóban[245] például azért zárták be végleg a gettót, mert tífuszjárványtól féltek. Akkor már azt is lehetett tudni, hogy a legközelebbi jövőben nem telepítenek ki tömegeket a Főkormányzóságból, ami azt jelentette, hogy a gettó nem ideiglenes megoldás. Már amúgy is tragikus volt a helyzet a fal mögött, de sokkal rosszabbra fordult 1941 januárja és márciusa között, amikor további 60 000 zsidó kitelepített érkezett a Főkormányzóság nyugati részéből (ott csináltak helyet a Warta-vidékről kitelepített lengyeleknek, ez volt az úgynevezett harmadik részleges áttelepítési terv). A varsói gettóban ekkor összesen 130 000 áttelepítettet helyeztek el.[246]

A varsói gettó ki volt téve a vagyonkezelő hivatal élén álló személyek önkényes döntéseinek (a Transferstelle Warschaunak monopóliuma volt a gettóval tartott kapcsolatokra), akik annak a lakosok „fokozatos elszegényítésének" hívei voltak, ez pedig közvetlen hatással volt a halandóság emelkedésére. Az itt felhalmozódott gazdasági potenciál kihasználása kevésbé érdekelte őket. 1940 áprilisában átmenetileg a másik megoldás hívei kerültek fölénybe. A következő év kora tavaszától – mivel nagyon lecsökkentették az élelmiszer-szállításokat – hirtelen emelkedni kezdett a halandóság a gettóban, ez valamelyest összefüggött az Oroszország ellen indítandó háború előkészületeivel is. Mire 1941 októberében valamelyest stabilizálódott a helyzet, több mint 20 000-en haltak éhen a gettóban. Ezenkívül tífuszjárvány fenyegetett, ami könnyen terjedhetett volna a fal túloldalán is. A németek nem tudták és nem is akarták növelni az élelmiszer-szállításokat, ugyanakkor még durvábban léptek fel a csempészekkel szemben. 1941. október 15-től (Varsóban november 6-tól volt ez a gyakorlat) halálbüntetés fenyegetett a gettó önkényes elhagyásáért.

A Főkormányzóság fennmaradó körzeteiben más megoldásokat alkalmaztak. Varsóval ellentétben, ahol megpróbálták összezsúfolni a körzet zsidó népességének többségét, úgy döntöttek, a lehető legtöbb zsidót távolítják el a székhelyekről, vagy ideológiai indíttatásból, mint Krakkóban, vagy azért, mint Radomban és Lublinban, mert szállás kellett a keleti hadjáratra készülő Wehrmachtnak. Ugyanakkor mindenütt ugyanazt a célt érték el: elszigetelték a zsidó népességet a keresztény környezettől.

A megszállás első évében laboratóriumként kezelték a lengyel területeket, a náci hivatalnokok itt tanulták azokat a leghatékonyabb módszereket, amelyekkel kifoszthatják és a kényszermunka legkülönbözőbb formáira kötelezhetik a zsidó népességet. S mivel a legkülönbözőbb hivatalok tekintették magukat a zsidó rabszolgák „tulajdonosának", állandóan vitákba keveredtek egymással. Tulajdonképpen sosem jutott el ebben a kérdésben a teljes egyetértéshez a Biztonsági Rendőrség és a polgári közigazgatás, az újabb kompromisszumok hamar aktualitásukat vesztették, mert mindkét fél különböző visszaéléseket követett el. A rendőrségnek nem volt személyzete ahhoz, hogy közvetlenül irányítsa a munkások ezreit, a munkaügyi hivatal civiljeit pedig gyakran le tudta fizetni a Judenrat. Végül úgy határoztak, hogy főként nagy projektek megvalósításához vetik be a kényszermunkát, például talajjavításhoz és a Főkormányzóság keleti határának megerősítéséhez. A zsidók többségének a munkaerőpiacon kellett állást találnia magának, ebben közvetítettek a Judenratok. 1941-ben tulajdonképpen csak a łódźi gettó dolgozott teljes gőzzel, a Főkormányzóságban is ezt a példát próbálták követni, de az igyekezet csak 1942 elején hozott bizonyos eredményeket; ebben annak is volt némi szerepe, hogy egyre nagyobb számban deportálták a lengyel népességet a Birodalomban végzett munkára. Egyszerűen kezdett hiányozni helyben a munkaerő. A tavasz vége felé a német gazdaságnak teljes gőzzel dolgozó gettók kezdték elérni a gazdasági önfenntartást, bár hihetetlenül kedvezőtlen volt számukra az elszámolási rendszer. Ez azt jelentette, hogy annyi hasznos árut termeltek és annyi szolgáltatást nyújtottak a németeknek, hogy a munkáért járó fizetségből megmaradt rész, amely a dolgozók vagy a Judenratok rendelkezésére állt (ez sokkal kisebb

volt, mint amennyit a lengyel üzemekben hagytak), elég volt arra, hogy megvegyék az életben maradáshoz szükséges élelmiszer minimumát. De e racionalizáló tervezeteknek és részleges sikereknek nem volt semmi jelentőségük, ha a náci zsidópolitika egészét tartjuk szem előtt. A gettót kezdettől fogva átmeneti állomásnak tartották azon az úton, amely elvezet oda, hogy minden zsidót eltávolítanak a németek szomszédságából.

Szorosan kapcsolódnak a holokauszthoz a náci népirtás más formái. A német elmebetegek és rokkantak tömeges eutanáziája, amely az eugenika erkölcstelen felfogásán alapult, közvetlenül megelőzte az európai zsidók és a szovjet hadifoglyok tömeges gyilkolását. A felkészülés keretében dolgozták ki azokat a technikákat, amelyekkel gázkamrákban és különlegesen átalakított teherautókban gyilkolhattak, elrejtőzve a külvilág elől. A megfelelő személyzetet is kiképezték, amelyet később megsemmisítőtáborokban alkalmaztak, s ami a legfontosabb, a felsőbb és középszintű náci döntéshozók áttörték az utolsó lelki és intézményes korlátokat a tömeggyilkosság tervezésében, mert ezt tartották az úgynevezett egyszerű németek elé tűzött ideológiai célok gyors elérését lehetővé tevő optimális formának. 1941 augusztusáig a T4 akció keretében (a Tiergarten 4. szám alatti berlini központ címéről kapta a nevét) 70 000 beteget öltek meg hat gázkamrában, különböző német városokban.

Korábban, főként 1939–40 fordulóján több mint 10 000 elmebeteget gyilkoltak meg, akiket a lengyel Pomeránia és Wielkopolska kórházaiból, valamint a régi Birodalom szomszédos landjairól gyűjtöttek be (többek között a poznańi VII. erődben folytak a kivégzések). A tömeges eutanáziát végző osztagokat ekkoriban arra is használták, hogy a koncentrációs táborok beteg és munkaképtelen rabjait gyilkolják. Ugyanakkor az eutanázia esetében a rasszista antiszemitizmusnak is volt bizonyos hatása. Elég hamar kezdték különválasztani az elmebeteg német zsidókat, akiket elkülönítve küldtek a halálba. A Lublin környéki Chełmben, egy különleges intézményben végeztek velük, előtte, 1939-ben a helyi elmegyógyintézet lengyel betegeit gyilkolták meg. 1941. augusztus 24-én, miután a német papság többször tiltakozott, Hitler leállíttatta a felnőtt beteg németek eutanáziáját, de titokban tovább folytatták a beteg gyerekekét és foglyokét.

Európa német megszállás alá került országaiban számos részleges megoldást kell megkülönböztetnünk az olyan tények, események között, amelyek a tömeggyilkossághoz mint az úgynevezett zsidókérdés megoldásához vezettek. Az egyik ezek közül az volt, hogy elég sokáig nyomást gyakoroltak, szorgalmazták a Birodalomban, Ausztriában és a Protektorátusban a félig önkéntes emigrációt. 1940 szeptemberében megtiltották a megszállt országokban az emigrációt, a Főkormányzóságot is beleértve. A Németországtól függő európai országokban is korlátozni próbálták az emigrációt, mert ez állítólag nehezítette azt, hogy új lakhelyet találjanak a német zsidóknak. Magából a Birodalomból elvileg egészen 1941. október 18-ig emigrálhattak a zsidók.

Nehéz lenne viszont pontos választ adni arra, hogy milyen hatással volt a zsidóellenes politika radikalizálódására Nyugat-Európa elfoglalása. Magától értetődő okokból – kisebb lélekszámú zsidó népesség, az elfoglalt országokban folytatott mérsékeltebb és összetettebb politika, e nemzetek körültekintőbb kezelése – ott nem volt annyira sürgető a „zsidókérdés" megoldása. Ugyanakkor itt is bevezették a zsidók ellen irányuló,[247] Németországból és Lengyelországból már ismert rendelkezések többségét. Ezek mindenekelőtt a személyek és a birtokukban lévő vagyon összeírását szolgálták, később megtiltották a szabad mozgást, a közszférában folytatott munkát, majd kijelölt helyekre terelték őket össze.

A megszálló hatalom különböző központjai között folyó rivalizálás lassította az egész folyamatot, így a nyugat-európai zsidóknak csak 1940 végére lett a keresztény népességétől különböző jogi státusuk, és csak 1941 tavaszától beszélhetünk arról, hogy kemény represszió sújtja őket. Közvetlen német nyomásra a Birodalomtól különböző mértékben függő kelet- és dél-európai országok, Szlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária kormányai 1939–40-ben bevezették a zsidótörvényeket.

Számos történész elismerte a háború első éveinek antiszemita politikája és az európai zsidók 1941-től 1945-ig tartó fokozatos megsemmisítése közti kapcsolatokat. Az elmúlt években kialakult bizonyos konszenzus ezekben a kérdésekben, szinte nincsenek is már hívei a „nagy robbanás" elméletének, vagyis annak a véleménynek, hogy a zsidók gyilkolását Hitler egyszeri, fordulatot hozó döntése indította el. Fokozatos volt az átmenet a represszióktól, az éheztetéstől és a több ezer áldozattal járó kiűzetésektől a tömeggyilkosságokig, ebben komoly szerepet játszott a keleti hadi helyzettel összefüggő számos tényező.[248] Már a Szovjetunió elleni háború tervei önmagukban is fordulatot hoztak, hisz ebben a pusztító háborúban civilek milliói estek áldozatul a hadműveleteknek és a kivégzéseknek. Tudniuk kellett, hogy az áldozatok jelentős része pontosan a zsidók közül került ki. A döntéshozatali folyamat sem az egyszerű séma szerint épült fel, melyben a legfelsőbb parancsnokság kezében összpontosul minden kezdeményezés, mert komoly szerepet kaptak az alulról jövő kezdeményezések is, amelyeket felsőbb szinten csak később igazoltak. Ha végig akarunk menni e folyamat egymást követő szakaszain, nem korlátozhatjuk az elemzést az SS és Biztonsági Rendőrség szerepére, mert nem lehet megmagyarázni, egyáltalán hogy volt lehetséges ez a példátlan tömeggyilkosság, ha nem vesszük figyelembe a polgári közigazgatás és a hadsereg tevékenységét.

Szükséges feltétel volt az SS és a hadsereg szoros együttműködése, csak így tudták villámgyors tempóban megsemmisíteni nemcsak a szovjet funkcionáriusokat, hanem az egész értelmiségi réteget is. A nácik szerint ennek a derékhadát az orosz zsidók alkották. E cél érdekében példátlan autonómiát kaptak a Biztonsági Rendőrség és az SS erői, a katonai parancsnokokat pedig kötelezték arra, hogy szorosan együttműködjenek velük. Egy különleges rendelettel akarták megkönnyíteni a gyilkosságokban való részvételüket, melynek értelmében a háború idejére gyakorlatilag felfüggesztik keleten a hadbíróság működését, legalábbis az ellenséges népességgel való bánásmód területén. Ez lehetővé tette, hogy tetszőleges méretű pacifikáló és büntető akciókat indítsanak a polgári lakosság ellen anélkül, hogy felelősségre vonástól kellene

tartaniuk. Közvetlen megtorlást és azonnali kivégzést írt elő a kiegészítésül hozott „komisszárparancs", amelyet 1941. június 6-án írt alá a szárazföldi csapatok parancsnoka, Wilhelm Keitl marsall. Ezek a parancsok neutralizálták a Wehrmachtban a tömeggyilkosságok ellen fellépő tisztek esetleges ellenállását.

Az Oroszország ellen vívott háború első öt hetében 63 000 civilt gyilkoltak meg a németek, akiknek 90%-uk zsidó volt. De ez nem bizonyítja azt, hogy 1941. június 22. előtt adtak parancsot minden zsidó megsemmisítésére, mert a nagy és közepes városokban hajtották végre az első rendteremtő akciókat, ahol a zsidók voltak többségben, ezért került ki közülük az áldozatok nagy része. Ebben az első időszakban csak akkor vett részt a Wehrmacht a kivégzésekben, ha ezek büntető akciók voltak. Ekkoriban a Hátországi Katonai Vezetés adta ki a zsidó népességre vonatkozó rendelkezéseket, a Wehrmacht Hadtápparancsnoksága pedig a katonákra hagyta az ellátás problémáját, kényszermunkára is ők vezényelhették a zsidókat. Ezt 1941. július 28-án erősítette meg a Birodalom gazdaságáért felelős Hermann Göring. Mivel kevés volt a munka, a minimumra korlátozták a zsidók foglalkoztatását.

Június végén és júliusban az Einsatzgruppék és a rendőri zászlóaljak „pacifikálták" a német megszállás alá került újabb meg újabb szovjet területeket, a szovjet hatalom vélt vagy valódi szimpatizánsainak százait gyilkolták meg, szinte kizárólag férfiakat. A pacifikációk és gyilkosságok lehetőséget adtak helyi leszámolásokra, amelyek rendszerint pogrommá fajultak.

Az is fokozta a zsidó népesség ellen indított akciók kegyetlenségét, hogy az első hetektől kezdve gyakran látogattak a front közelében lévő stratégiai pontokra az SS és a rendőrség legfelsőbb parancsnokai: Himmler, Heydrich és a Közrendészet főnöke, Kurt Daluege, valamint az SS és a rendőrség keleti felsőbb parancsnoka, Erich von dem Bach-Zelewski. A rendőri egységek helyi parancsnokai nyilván igyekeztek megfelelni az elvárásoknak, szigorították a polgári lakosságot sújtó represszió, különösen az olyan csoportok esetében, amelyektől tartottak, ellenállást feltételeztek róluk. Gyakorlatilag a zsidók és a tág értelemben vett

szovjet állami szektor dolgozói tartoztak ide. Ennek ellenére a front mögött folytatott német pacifikációs tevékenység legfőbb célpontjai a háború első heteiben szétvert szovjet egységek katonái voltak. Az első napoktól kezdve nekik építették a koncentrációs táborokat. Ugyanakkor szelekciót is végeztek, és a zsidó katonákat lőtték elsőként agyon.

1941 augusztusában és szeptemberében a német megsemmisítő akciók nőkre és gyerekekre is kiterjedtek szelektíven, késő ősztől kezdtek egész zsidó településeket elpusztítani a németek. Ezúttal keletről nyugatra tartott a gyilkossági hullám. Az év végéig 500 000–800 000 zsidó áldozata lett a halálos aratásnak (ebben nincs benne Galícia). Azokon az elfoglalt lengyel területeken érte meg a legtöbb zsidó a szeptembert és az októbert, ahonnan a szovjetek nem tudták evakuálni az ipari üzemeket, ahol szakképzett munkásokra volt szükség. Ezeken a területeken 1941 őszéig a zsidó férfiak „alig" 10–25%-át gyilkolták meg. Tehát a nyár végétől kezdtek más módot keresni „a zsidókérdés megoldására". Augusztusban még elvetette Hitler azt az ötletet, hogy exportálják a zsidó népességet Németországról keletre, de szeptember 14. és 18. között megváltoztatta a véleményét. Akkor indították az első transzportokat. Úgy tűnik, ez volt az utolsó lépés az *Endlösung*-hoz vezető úton.

A keleti katonai győzelmek viharos lelkesedést keltettek a Birodalom vezéreiben. Hitler július közepén jelentette ki először a legközelebbi munkatársaival folytatott tanácskozáson, hogy a Birodalom már sosem adja vissza az elfoglalt területeket, és ott fog létrejönni az igazi „édenkert". De ahhoz, hogy eljussanak ide, minden lehetséges és szükséges eszközt be kell vetni a harcban: kivégzéseket, áttelepítéseket stb. Az oroszok partizánharcra szólították fel az egész népességet; úgy gondolta, ez kedvező helyzetet teremt, lehetőséget nyújt arra, hogy „kiirtsunk mindenkit, aki ellenségesen lép fel velünk szemben". Ezeket a tevékenységeket, mondta Hitler, a lehető leggyorsabban kell elvégezni. Pontosan a Führer álláspontjából következett Himmler július közepén hozott döntése, mely szerint a Waffen-SS hadosztályait is bevonják

a front mögött végzett rendteremtő tevékenységbe, a Wehrmacht mögötti területeken hadműveleteket végző 11 rendőri zászlóaljat pedig közvetlenül alárendelik az SS és a rendőrség felsőbb parancsnokainak. Júliusban Himmler arra is parancsot adott, hogy kezdjék toborozni a helyi férfiakat a Segédrendőrség (Hilfpolizei) egységeibe. Az év végén már 33 000 fő szolgált ezekben a „védelmi egységekben" (Schützmannschaften).

Újabb eufória tört ki, amikor a német hadsereg nagy sikereket aratott, ilyen volt Kijev elfoglalása és a szovjet hadsereg bekerítése Vjazma környékén (szeptember 18. és október 25. között). Áttételesen ennek következtében kezdték kitelepíteni a zsidókat a Birodalomból és a Cseh–Morva Protektorátusból. Ugyanebben az időszakban sokkal nagyobb méreteket öltött a zsidó népesség mészárlása a Főkormányzósághoz csatolt Galícia körzetben.

Így hát 1941 augusztusa és októbere között a Birodalmi Biztonsági Főhivatal „a zsidókérdés végső megoldására készült", amelyet rögtön az Oroszország elleni háború gyors, diadalmas befejezése utánra időzített. Nyilván ezért kapta meg Reinhardt Heydrich már korábban, július 31-én a megfelelő felhatalmazást Hermann Göringtől: ő felelt „a zsidóprobléma végső megoldásáért". Nyilván olyan megoldással számoltak, amely a munkaképes zsidók tömeges kitelepítése mellett az idősebb és munkaképtelen személyek fizikai likvidálását is feltételezte. De a kivégzések lelkileg megviselték a rendőrséget és az SS-t, erről minden német döntéshozó meggyőződhetett a szovjet tapasztalatok alapján. Nehéz is volt titokban tartani ezeket.

Ősszel végezték az első kísérleteket Minszkben és Mahiljouban – kipufogógázzal próbálták gyilkolni a zsidókat, a módszert már ismerték az eutanáziaakcióból –, de itt nem voltak meg a feltételek ahhoz, hogy megfelelően elszigetelt megsemmisítőtábort hozzanak létre. Két egymástól nagyon távoli gettó-táborban kezdték erőltetni ezt a megoldást – Łódźban és Rigában. Hasonló megoldáson gondolkodott 1941 nyara óta az SS és a rendőrség lublini körzeti parancsnoka, Odilo Globocnik. Az ottani zsidók meggyilkolásával siettette volna fő tervének megvalósulását: tömegesen akart németeket telepíteni a körzetbe, gyorsan germanizálva eze-

ket a vidékeket. Teljes mértékben támogatta az ötletet Himmler. A megfelelő körökben gyakori téma lett – és ennek is volt jelentősége –, hogy a Főkormányzóság potentátjai abban reménykednek, teljes egészében deportálhatják a zsidó népességet a poléziai mocsarakba. Az Oroszország ellen vívott háborúban szerzett területek polgári közigazgatását Alfred Rosenberg miniszter csapata vezette, az ellenállása csírájában fojtott el minden olyan kezdeményezést, melynek célja az lett volna, hogy tömegeket telepítsenek át azokra a vidékekre.

Ősszel kezdték deportálni a zsidókat a Birodalomból és Csehországból, ez még bonyolultabbá tette az ügyet, mert a Főkormányzóság gettóiban már egyáltalán nem volt hely számukra. Így született meg a Reinhardt-akció ötlete, melynek célja a Főkormányzóság zsidó népességének teljes likvidálása. Mindezt végül 1942 januárjában, a Berlin környéki Wannseeben, a Heydrich által szervezett konferencián erősítették meg. De mielőtt beindult Lublin környékén a Globocnik felügyelete alá tartozó három megsemmisítőtábor közül az első, Łódźtól északnyugatra, Chełmnóban, 1941. december 9-én megtörtént az első tömeges kivégzés, amelyhez kipufogógázt használtak. A rabokat abban a csapdává alakított teherautóban szállították oda, amelyben végeztek velük.

Ugyanekkor kezdtek kísérletezni Auschwitzban, ott Zyklon-B-t használtak tömeges emberirtásra. A jelek szerint úgy tervezték, hogy mintegy 100 000 szovjet hadifogollyal végeznek ezzel a módszerrel.

Végül 1941. október vége felé meghozták a döntéseket az *Endlösung* ügyében, elhatározták, hogy az európai zsidókat speciális megsemmisítőtáborokba telepítik, ahol elgázosítják őket. E második szakasz kezdetét 1942 márciusára tűzték ki, és meg is kezdődött, amikor elindították a lublini zsidók első transzportját a bełżeci megsemmisítőtáborba. Szinte ezzel egyidejűleg küldték keletre a német zsidókat (az első állomás legtöbbjüknek a łódźi gettó volt), ezt a nem zsidó szomszédok teljes közönye mellett hajtották végre.

Közben a megfelelő német hivatalok hatalmas sietségben tökéletesítették a tömeges kitelepítések folytonosságát lehetővé tevő

procedúrákat; a wannseei konferencia után már milliókban kellett számolniuk. Csak Adolf Eichmann berlini irodájában 107 személy dolgozott ezen. Nem csak az volt a feladatuk, hogy a közlekedési minisztériummal egyeztetve készítsék el az utazások menetrendjét, náci nézőpontból az volt a legfontosabb cél, hogy biztosítsák a Birodalom számára az elítéltek vagyonának átvételét. Időnként ezért a vagyonért – mint Szlovákia, később pedig Vichy és Magyarország esetében – idegen kormányok is versengtek. Ezenkívül a német bürokráciának „hozzá kellett szoknia" egy példátlan feladat elvégzéséhez: halálba kellett küldenie több százezer embert, akik már több nemzedék óta a környezetében éltek, és meg kellett szerveznie a haláltranszportokat, több millió zsidót kellett kijuttatnia a német határokon túlra. Működésbe lépett a gyilkos gépezet, a terveknek megfelelően.

A varsói gettó

Adam Czerniaków

1940–42-ben kétmillió lengyel zsidó élt zárt gettóban, miután pedig 1941. június 22-én kitört a német–szovjet háború, hárommillió. Európa legnagyobb gettója a varsói volt, 1942 tavaszán közel félmillióan éltek itt.

1939. szeptember vége óta a Heydrich szeptember 21-i, rejtjelezett táviratában küldött utasításnak megfelelően megalakított Zsidó Tanács (Judenrat) vezette a varsói zsidókat. Ennek kezdettől fogva Adam Czerniaków mérnök állt az élén,[249] aki közigazgatási ügyekben nem tekinthető laikusnak, mert 1937-től tagja volt a varsói zsidó hitközség kinevezett vezetőségének, a Maurycy Mayzels irányítása alatt álló testületnek. Szeptember 6-án, amikor Mayzels, az elnök hirtelen eltűnt Varsóból, és valakinek foglalkoznia kellett a hitközség ügyeivel, teljesen megváltozott Czerniaków helyzete, pár nap után ő maga vette kézbe az irányítást. Mint Apolinary Hartglas[250] visszaemlékezéseiből tudhatjuk, Czerniaków nagyon büszke volt arra, hogy kinevezték a hitközség vezetőjének.

A szeptemberi hadjárat idején példamutatóan teljesítette kötelességeit, erről talán a megszállókat is értesítették. Rögtön a kapi-

tuláció után kapcsolatba kellett lépnie velük: október 4-én a gestapósok ellátogattak a hitközség épületébe, elkobozták a kasszát, Czerniakówot pedig bevitték a Szuch utcai központba. Feljegyzéseiben hangsúlyozta,[251] hogy az Einsatzgruppe IV állományából (ez később átalakult a Biztonsági Rendőrség helyben állomásozó egységévé) kapcsolatba lépett egy elég magas rangú tiszttel, dr. Bernard Baatz SS-Hauptsturmführerrel, ami azt mutatja, hogy a Gestapót kezdettől fogva nagyon érdekelték a zsidó ügyek.

Végül 1939. október 7. és 14. között alakították meg a hitközség tanácsát, ami december 9-től nem a Gestapónak, hanem a város német civil hatóságainak volt alárendelve, melyek élén Helmutt Otto, Oskar Dengel (1939. november–1940. március), majd Ludwig Leist állt. 1940. január 23-tól a speciális Áttelepítési Osztály (Umsiedlung) foglalkozott a polgári hatóságok nevében a zsidó ügyekkel, tulajdonképpen monopolizált minden kapcsolatot 1940 októberétől, vagyis amióta kialakították a gettót, 1941. március 15-ig. A gyakorlatban e hivatal egyik osztálya, az Alexander Palfinger vezetése alatt álló úgynevezett Vagyonkezelő Csoport foglalkozott az ügyek többségével. Májusban vette át a felügyeletet a gettó fölött a komisszár, dr. Heinz Auerswald, akit a körzet kormányzói hivatala delegált. Czerniaków a zsidó lakókerület elnökeként (Obmann) volt alárendelve neki. Auerswald után, 1942. július 22-én a Lublinból érkezett kitelepítési kommandó vette át a felügyeletet a gettó fölött.

Czerniaków először is nagy hozzáértéssel állította össze a tanácsot, bár sok jelölt próbálta elhárítani ezt a kockázatos megtiszteltetést. Próbálta rávenni az ismerőseit az együttműködésre, nem akarta ugyanis, hogy csak egyszerű karrieristák kerüljenek be a tanácsba, számított a befolyásos politikai és társadalmi körök képviselőire is. (Ez minden bizonnyal igaz, mert ami az úgynevezett I. tanácsot illeti, tagjai közül sokaknak sikerült elutazni Varsóból, az új tagok pedig inkább véletlenszerűen kerültek be.) Másodszor, 1939. szeptember elején Czerniakównak a zsidó kerület más vezetőivel együtt sikerült megtorpedóznia a Gestapo terveit, melyek szerint azonnal át kellett volna telepíteni a zsidókat a város más részébe, ez lett volna a gettó kialakításához vezető

első lépés. Ami a nagyrészt zsidó lakosságú területek kijelölését, majd körbefalazását illeti – 1940. április 10-én kezdték építeni a falat, a lakókat pedig tífuszjárványtól fenyegetett csoportnak nyilvánították –, ebbe nem volt beleszólása, bár próbált tárgyalni a hatóságokkal az építés pénzügyi feltételeiről. Később egy ideig azzal áltatta magát, hogy a gettó nyitott marad.

De Czerniakównak 1940 novemberében volt a legtöbb munkája, amikor a gettóban a ki- és betelepítések folytak. Talán arra számított akkor, hogy a létezése normalizáló hatással lehet a zsidók életére? Nyilván megkönnyebbülten sóhajtott föl, amikor a következő hónapokban jelentősen enyhült az utcai terror és a német önkény. Időnként pedig bizonyította, hogy egyáltalán nincs híján civil kurázsinak, például amikor tiltakozott az ellen, hogy kitiltották a zsidókat a városi parkokból.

Ugyanakkor számos ügyben kudarcot vallott, ilyen volt például a gettó határainak kijelölése. Eredményesebben járt közben a Gestapo által letartóztatott zsidók ügyében, egyeseket sikerült kiszabadítani közülük. A legnagyobb sikere az volt, hogy több mint 100 embert sikerült kiváltania, akiket 1942-ben halálos ítélet fenyegetett azért, mert engedély nélkül elhagyták a gettót – a németek szörméért cserében engedték szabadon őket. A legnagyobb kompromisszum alighanem az volt, hogy engedélyt adott a munkazászlóalj megalakítására, vagyis a hitközség embereket jelölt ki kényszermunkára, azért cserébe, hogy korlátozzák az ötletszerű utcai begyűjtéseket. A kényszermunkára kijelölteket később munkatáborokba vitték. Kezdettől fogva köztudott volt, hogy ebben az ügyben lesznek egyenlők és egyenlőbbek. De tehetett-e bármit is azonkívül Czerniaków, hogy felhívásokat és memorandumokat fogalmazott meg annak érdekében, hogy ne verjék a zsidókat a táborokban, zsidó rendőrség őrizze őket – ez akkor alakult meg, amikor létrehozták a különálló zsidó kerületet –, és növeljék az élelmiszer-fejadagjukat? A gettó élelmiszer-ellátására sem volt komoly befolyása. Talán javulhatott volna az élelmiszerhelyzet, ha át tudta volna alakítani munkatáborrá a gettót.

Nem tudott mit kezdeni Czerniaków a Gestapo által protezsált kollaboránsokkal, Abram Gancwajggal, az uzsora elleni harcra

létesített hivatal, a hírhedt „13" – a Leszno utca 13-ban volt a székház – főnökével az élen. A kulisszák mögött azonban próbált valamit tenni ellenük, közvetett bizonyíték erre az, hogy kétszer is letartóztatta a Gestapo feljelentés miatt. Az viszont meglepő, hogy 1941 második felében Czerniaków kezdett hajlani arra a véleményre, hogy könnyebb sorsuk lenne a gettó lakóinak, ha a civil hatóságok helyett a gettót a Gestapo irányítaná. A gestapósokkal könnyebben meg tudott egyezni, és azt is feltételezte, hogy a döntéseik racionálisabbak, gazdaságilag értelmezhető alapokon állnak. Ami pedig a német civileket illeti, becsülte Karl Laschtowiczkát, aki a pénzügyi osztályt vezette a német polgármesteri hivatalban. Különösen azt értékelte benne, hogy támogatta a hitközség törekvéseit, azzal, hogy ki akarta harcolni magának azt a jogot, hogy önállóan szedjen adót a gettó lakóitól. Így ugyanis elkerülték a polgármesteri hivatalban dolgozó lengyel hivatalnokok különböző igazságtalanságait és visszaéléseit.

A gettólakók életét – akárcsak az elnökét – megkeserítették a rémes német orvosok, a városi hatóságokban tevékenykedő Kurt Schrempf és a kerületi egészségügyi szolgálatot vezető Georg Richter. Mindketten kizárólag a tilalmak módszerét alkalmazták, kényszerű karanténnal és tífuszjárvánnyal fenyegetőztek. De a legrosszabb Waldemar Schön, az Áttelepítési Osztály főnöke volt a munkatársaival együtt, különös tekintettel Max Bischofra, aki a Vagyonkezelő Csoportot vezette Palfinger után. Az ő kezükben volt a gettó élelmiszer-ellátási monopóliuma, s ők újabb meg újabb követelésekkel terrorizálták a hitközség vezetését. Az a terv keltette a legnagyobb félelmeket, hogy likvidálják a kisgettót (a Twarda és a Sienna utca között), ami megoldhatatlan lakásproblémákat okozott volna. Bischof azt forszírozta, hogy hozzanak létre a gettóban német termelőüzemeket, ahol a zsidók nem kapnának méltányos fizetést, és keményen harcolt az élelmiszercsempészet és a feketepiac ellen. Különösen a gettó komisszárja, Auerswald erőltette a terror fokozását, ő volt az egyik kezdeményezője annak a rendeletnek, mely szerint halálbüntetés jár azért, ha valaki engedély nélkül hagyja el a gettót. November 17-én tartották az első kivégzést (kék egyenruhás lengyel rendőrök hajtották végre), Czerniaków pedig sehogy sem tudott fellépni a jogtalanság ellen.

Komoly problémákat okoztak neki a hitközség emberei, akárcsak a konspiráns körök, amelyeket nem tudott befolyásolni. A hitközségi tisztviselők nagyrészt tapasztalatlan fiatalok voltak – a háború előtt nem alkalmaztak zsidókat az államigazgatásban és a városok hivatalaiban –, akik a gettó befolyásos személyiségeinek köszönhették a posztjukat. Nem sok mindenhez értettek, ő pedig nem nagyon tudta miből fizetni a munkájukat. Ezért nem tekintették a korrupció szürke szféráján kívüli jövedelemforrásnak az állásukat, inkább csak azt várták, hogy ez a státus megóvja őket a repressziótól. Czerniaków még Auerswaldnak is panaszkodott „demoralizáló és demoralizálódó" hivatalnokaira. Próbált harcolni e torzulások ellen, de nem volt elég keménykezű, nem tudta megakadályozni azt, hogy egyesek állandóan közbenjárjanak valamilyen ügyben a hitközségnél. Hiányzott belőle a kivételt nem ismerő következetesség, például nem tudta lerázni a tolakodókat, a munkazászlóaljakhoz beosztott férfiak családtagjait vagy a segélyért könyörgő nincsteleneket. A varsói Zsidó Tanács és az elnöke e tekintetben nagyon más volt, mint a łódźi gettó vezetősége. Az a tény volt az egyetlen, ami összekötötte ezt a két világot, hogy mindkét hitközség székháza menedéket nyújtott a zsidó művészek, irodalmárok és tudósok egy részének.

Czerniaków idővel egyre ritkábban hívta össze a hitközségi tanácsot, mert – mint az életrajzírója, Marcin Urynowicz fogalmaz – „nagyot csalódott a tanács jó néhány tagjában, aki nem boldogult a háborús helyzetben. Sokan kivonták magukat a hitközség munkájából, mások pedig magánérdekeik érvényesítésére használták a pozíciójukat, ami általában úgy nézett ki, hogy koncessziókat kértek cserébe, amiért részt vesznek a vállalatok munkájában." Egy hallgatólagos egyezmény értelmében a tanács reprezentatív homlokzattá vált. A hitközséget megbízható munkatársak szűk körével irányította az elnök, „akikről biztosan tudta, hogy képesek megbirkózni a nehézségekkel". Czerniaków számára „a lojalitás maradt a hozzáértés mellett a legfontosabb tulajdonság, amit elvárt a munkatársaitól".

A legközelebbi munkatársak közé tartoztak a tanács legfontosabb osztályait vezető Józef Jaszuński, Gustaw Wielikowski és a Segédszolgálat, vagyis a gettórendőrség főnöke, Józef Szeryński. A gettó lakói gyanús karrieristáknak tartották őket. Czerniaków a Zsidó Társadalmi Önsegélyező (ŻSS) főnökével, Michał Weicherttel is nehezen tudott szót érteni, akárcsak Emanuel Ringelblummal, aki a Társadalmi Munka Szekcióját vezette a ŻSS varsói csoportjában. Czerniaków megtette, amit lehetett, például „kétszer vett részt társszervezőként a »Gyerekek hónapja« akcióban", kereste a megoldásokat arra, hogyan javíthatna a legszegényebbek sorsán; ellenőriztetni akarta azokat, akik a népkonyhákon étkeznek, hogy „kizárja azokat, akik a legszegényebbek kontójára kétszer veszik ezt igénybe" stb. De az elnök személyes tisztessége és ezek a lépései nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy kezelni tudja a rengeteg problémát, s így nem ok nélkül nevezték a gettót földi pokolnak.

A németek arra kényszerítették a zsidó hitközséget, hogy működjön együtt a lengyel polgármesteri hivatallal. Ez különösen nehezen ment; bár Czerniaków jó kapcsolatban volt a lengyel polgármesterrel, Julian Kulskival, az utóbbi tisztviselői vitás kérdésekben kizárólag a város lengyel részének érdekeit tartották szem előtt, egyáltalán nem vették figyelembe a gettó nyomorát és más problémáit. Különböző, főként adóelszámolási okokból csökkentették a gettónak járó kvótákat, el akarták foglalni a határon lévő, vitatott hovatartozású épületeket, megtagadták az úgynevezett idegen célok, azaz a gettó területén lévő városi intézmények közös finanszírozását, nem osztoztak azon a negyvenmillió złotyn, amit a lengyel kormány hagyott a városra, és azon a tizennégymillión sem, amely a polgármesteri hivatal tb-számláján maradt. Szívfájdalom nélkül elvették a czystei zsidó kórházat. Maga Czerniaków igen érzékeny volt a lengyel antiszemitizmus minden megnyilvánulására, folyamatosan vezetett feljegyzéseiben találó, lényegre törő kommentárokat fűzött a különböző helyzetekhez.

1942. július 22-én a hitközség székháza elé állt néhány autó, benne a Gestapo vezetőivel és a biztonsági emberekkel. A kitelepítési kommandó főnöke, Hermann Höfle SS-Sturmbannführer Czerniaków irodájában diktálta a rendelet szövegét, melynek értelmében a zsidó rendőrség másnap köteles az Umschlagplatzra kísérni a kitelepítendők 6000 fős csoportját.

Nehéz lenne eldönteni, hogy az elnök áltatta-e magát azzal, hogy kizárólag az úgynevezett nem produktív népesség esik áldozatul a kitelepítésnek, vagy a gettó teljes pusztulására számított. Július 16-tól naponta jegyzett le információkat és híreszteléseket a lehetséges kitelepítésről, eljutottak hozzá a más gettókban végrehajtott kitelepítések hírei is. Az említett beszélgetés alatt arról kezdett alkudozni a gestapósokkal, hogy milyen tágan értelmehető a Zsidó Tanács kitelepítés alól mentesülő dolgozóinak kategóriája. Abban reménykedett, hogy a németek nem telepítenek ki 60 000-nél több embert Az első két nap valóban 15 000 embert telepítettek ki, a németek pedig beleegyeztek abba, hogy kivonják a deportálásból az ipari iskolák tanulóit és a dolgozó nők férjeit.

A tűréshatárt az a követelés jelentette számára, hogy engedélyezze az árvaházakban élő gyerekek transzportálását. Pár órával ezt követően öngyilkos lett. Július 24-én temették el a zsidó temetőben. Felesége, Felicja Czerniaków Abraham Gepner segítségével tíz nappal később hagyta el a gettót. Kilenc hónappal később letartóztatta az úgynevezett lengyel Kripo, de kétnapi őrizet után szabadon engedték. A Kripo ügynökei Czerniaków naplóját is elkobozták, az özvegy a negyvenes évek végén kapta vissza, nem tudni, milyen körülmények között.

Július 22-től szeptember 21-ig tartott a varsói gettóban a Nagy Akció, az európai zsidók időben elhúzódó megsemmisítésének ez volt a legbrutálisabb, több mint 300 000 áldozatot követelő akciója. A lengyel zsidók legyilkolása az „Einsatz Reinhardt" fedőnevet kapta, ezzel állítottak emléket a Birodalom Biztonsági Rendőrségét vezető Reinhardt Heydrichnek.

A Reinhardt-akció

1942. március 17-én, Bełżecben kezdett működni az első megsemmisítőtábor, ahol a lublini zsidókat gyilkolták meg elsőként; a gázkamrák következő áldozatai Lwów zsidó lakosai voltak. Sobibórban május elsejétől, Treblinkában pedig július 23-tól gyilkol-

ták a zsidókat. Becslések szerint a három lágerben közel másfél millió zsidót és több ezer cigányt gyilkoltak meg; az áldozatokat 413 transzporttal szállították oda, 9%-uk Lengyelországon kívüli zsidó volt. Legalább 850 000-en haltak meg Treblinkában; ez a tábor 1943. augusztus 2-ig működött, amikoris felkelés tört ki, melyben több száz fogolynak sikerült elmenekülnie. Sobibórban mintegy 130 000 zsidót semmisítettek meg, közülük 85 000 külföldi volt; 1943. október 14-én a felkelésnek köszönhetően a foglyok egy részének sikerült megszöknie az utolsó csoportból. Bełżecből alig néhány személynek sikerült kijutnia (csak ketten élték túl a háborút), itt közel félmillió zsidót gyilkoltak meg.

Közel kétmillió embert semmisítettek meg a három haláltáborban, a megszálló ehhez igen kis SS- és rendőri erőket bocsátott a Reinhardt-akciót vezető törzs rendelkezésére (mintegy 300 SS-katonát és 1000 volt szovjet hadifoglyot, akit Trawnikiban, a lágerben képeztek át). Ez azért volt lehetséges, mert együttműködésre kényszerítették a gettókon belül a zsidó rendőrséget, a falaikon kívül pedig a lengyel kék rendőröket, a tűzoltóságot és az egész okkupációs közigazgatást. Egyik járásból a másikba mentek a német halálkommandók, egymás után küldték haláltáborba a munkaképtelennek nyilvánított idősebbeket, a képzetlen dolgozókat, végül pedig a német műhelyekben, üzemekben dolgozó iparosokat, a zsidó rendőröket és a zsidó tanácsok tagjait. Minden deportálási akció után arról győzködték az életben maradottakat, hogy nem lesz több.

1943 elején a hóhérok kiásták az áldozatok holttestét a tömegsírokból, hogy eltüntessék bűntényük nyomait. Hatalmas rostélyokon égették el őket, a hamut pedig szétszórták a közeli földeken. Odilo Globocnik 1944. január 5-i jelentése szerint 1943. október 17-ig tartott a Reinhardt-akció, melynek keretében meggyilkolták a Főkormányzóságban és a Białystoki körzetben élő zsidó lakosság 70%-át. A fennmaradó 30%-ot az akció előtt vagy után ölték meg.

1943 elején a Főkormányzóságban még létező hatvan gettóban és több száz munkatáborban negyedmillió zsidó volt még életben, a Birodalomba olvasztott területeken pedig mintegy 200 000. A többségüket az év végéig meggyilkolták. 1944 augusztusában számolták fel Łódźban az utolsó nagy gettót, a lakóit Auschwitz-Birkenau gázkamráiba küldték, amelyek 1942 tavaszától működtek. Itt 1 100 000 embert semmisítettek meg, s ezek 90%-a zsidó volt. 1942 májusában kezdték megsemmisíteni a zsidókat a Dąbrowai medencében, először a „nem produktív elemeket" vitték el, őket is csak a kisebb településekről. Augusztusban általános szelekciónak vetették alá Będzin, Sosnowiec és Dąbrowa Górnicza zsidó lakosságát, ezekről a helyekről 11 000 embert vittek koncentrációs táborba. Valamivel több mint 50 000-en maradtak, a többségük az SS felügyelete alatt, az Organisation Schmeltnek dolgozott. 1943 elején kezdték újra a deportálásokat, ezeket 1943 augusztusára nagyrészt befejezték, és 1944. január végén küldték Auschwitzba az utolsó áldozatokat.

1943-ban egész évben folyt a Főkormányzóságban az utolsó gettók felszámolása. Frank kormányzó 1943. június 3-án átadta a Biztonsági Rendőrségnek a zsidókra vonatkozó eljárásokkal kapcsolatos hatásköröket. A polgári közigazgatást csak arra jogosították föl, hogy a zsidó vagyon egy részével rendelkezzen. 1943 őszéig működtek a kényszermunkatáborok a Lublin környéki Poniatowában és Trawnikiben, a Hasag (Hugo Schneider AG) fegyvergyártó cég tábori üzemei Radomban, Częstochowában, Skarżysko-Kamiennában, a Krakkó környéki Płaszówban, az úgynevezett janówi láger Lwówban (Deutsche Aufrüstung Werke) és másutt. Az Auschwitz-Birkenau megsemmisítőtáborban (az úgynevezett Auschwitz III. Monowicében az I. G. Farben konszernnek dolgozott, a Siemens üzemei pedig Auschwitzban voltak) és Majdanekben a zsidók egy részét a szelekció után kényszermunkára küldték. 1945. november 3-án az Erntefest (Aratóünnep) akció keretében számolták fel a zsidók utolsó táborait a Lublin környéki Poniatowában és Trawnikiben, valamint a lublini Majdanekben. 42 000 embert nem deportáltak, hanem helyben meggyilkoltak..

„EZT A HARCOT ELVESZÍTJÜK"

A zsidó konspiráció

Szeretnék visszatérni a futári megbízatás előtt álló Karski előkészületeinek másik fontos részére, nevezetesen arra, hogy kapcso-

latba lépett a varsói zsidó konspiráció aktivistáival. Bár azt hihetnénk, ezt csak mellékesen követhette figyelemmel, tudjuk, hogy rendkívül fontos esemény lett számára, ha ugyan nem a legfontosabb, hisz ez határozza meg Jan Karski helyét a közös emlékezetben: a lengyel földalatti ellenállás számos hős katonája közül az egyik a náci népirtás áldozatává váló zsidó néppel vállalt szolidaritás szimbóluma lett. Mítoszok és legendák születtek Karski missziójából, széles körben elterjedt róla az a vélemény, hogy ő volt „az az ember, aki megpróbálta leállítani a holokausztot". Ha valódi érdemeiről írunk, beszámolunk azokról a találkozásokról és gyűlésekről, amelyeken az európai zsidók megsegítésére szólított fel, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a történelmi kontextust, fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mit tudott ténylegesen a zsidók sorsáról a német megszállás idején, különös tekintettel a varsói zsidókra. Mint már írtam, abba a közegbe tartozott, amelyet igen komolyan foglalkoztattak ezek az ügyek. 1939–40 fordulóján ő maga írt a lengyel–zsidó viszonyról a jelentésben, amelyet nagy terjedelemben, részletesen elemeztem.

De amikor a Tájékoztató- és Propagandairodában dolgozott és a Lengyel Újjászületési Frontban tevékenykedett, semmi sem utal arra, hogy kapcsolatba került volna varsói zsidókkal. Mindaddig nem, amíg nem szervezték meg neki azt, hogy személyesen találkozhasson a Bundot képviselő Leon Feinerrel és Menachem Kirszenbaum cionista delegátussal, és megnézhesse a varsói gettót. Karski egy konspirációs célokra használt lakásban találkozott velük, nem messze a gettótól (vagy a Visztula túlsó partján lévő kerületben, Grochówban), minden bizonnyal augusztus utolsó napjaiban, mert másnapra beszélték meg azt, hogy bejuttatják a gettóba, erre pedig szerintem augusztus 28. és szeptember 2. között került sor. A németek a Stawki utcai Umschlagplatzra kísérték a zsidó lakosságot a gettó utcáiból, onnan indult a transzport Treblinkába, de ezekben a napokban éppen szünetet tartottak. Ekkor végezték a munkaerő szelekcióját a következő üzemek: a Nalewki utcai Brauer, a Nowolipie utcai Schilling, a Nowolipki 59. alatti Hallman meg a Smocza utca 37-es szám alatti Franke és Shultz számára. Ezek a gettó nyugati részében működtek, ezért a keleti részben feltehetőleg viszonylag nyugodt volt a helyzet. Karski a Zsidó Harci Szövetség által épített alagúton jutott be a gettóba, amely a Muranowska utca 6. szám alatti „árja" házat kötötte össze a Muranowska utca 7. szám alatti „zsidó" házzal. Ez egy sarokház volt a Muranowski téren (a szomszédságában lévő modern betonépületben talált helyet magának a Zsidó Harci Szövetség törzse, e ház tetejére tűzték ki a két nevezetes zászlót, a lengyelt és a zsidót).

Nem teljesen világos, ki adott utasítást Karskinak arra, hogy találkozzon a zsidó konspiráció képviselőivel. *A titkos állam történetében* azt írja, hogy a delegátus utasította erre, de sok évvel a háború után, szóbeli beszámolóiban ezt pontosította: Ratajski kérte erre, amikor utoljára találkoztak Roman Knoll házában (ezen a megbeszélésen állítólag a képviselet pénzügyeit kezelő Jerzy Michalewski is jelen volt). Sajnos a hozzáférhető források nem erősítik meg azt, hogy a képviselet 1942 nyarán közvetlen kapcsolatban volt a zsidó konspirációval. Csak októberben alakult meg a Zsidó Nemzeti Bizottság, akkor kötöttek egyezményt a Bunddal, melynek értelmében december 2-án elfogadták a Zsidó Harci Szervezet szabályzatát. Tehát úgy tűnik, a találkozó Leon Feiner kezdeményezése volt, aki 1941 közepén tért vissza Varsóba a szovjet megszállási övezetből (az NKVD bebörtönözte, de sikerült kiszabadulnia a német–szovjet háború első napjaiban). A gettón kívül, Aleksander Zelwerowicz színésznél húzta meg magát, és segítette a Bundban tevékenykedő társait. 1942 augusztusában a gettó aktivistái közül elsőként vette fel a kapcsolatot Henryk Wolińskival, aki február 1. óta vezette a BIP zsidó referatúráját.

A zsidókat sújtó repressziókról szóló jelentések a BIP Tájékoztató Osztályán készültek, ezeket főként Henryk Woliński és Antoni Szymanowski írta. E jelentések alapján készültek a konspirációs sajtóban közölt ügynökségi anyagok. A *Biuletyn Informacyjny* 1942. június 3-i számában fontos jegyzetet közöltek a bełżeci lágerben elkövetett tömeggyilkosságokról, hangsúlyozva azt, hogy „az egyik legszörnyűbb német gaztettről van szó". Karski olvashatta ezt. Július 30-tól kezdve[252] már rendszeresen tájékoztattak arról e lapban, hogy Treblinkába deportálják Varsóból a zsidókat.

Valamivel később, augusztus 13-án, a BIP másik, *Wiadomości Polskie* című lapjában közöltek egy cikket „A gettó falai mögött" címmel, melyben elítélték a német hóhérokat, és kifejezték együttérzésüket az áldozatokkal. A Kormányképviselet *Rzeczpospolita Polska* című orgánumában az augusztus 24-i számban írtak erről először, egy téves információ kíséretében, mely szerint Bełżecbe és Sobibórba viszik a zsidókat. Csak az október 14-i cikkben jelent meg a Treblinka név.

A *Rzeczpospolita* szeptember 16-án közölte a Civil Harc Vezetősége[253] által kiadott fontos „Közlemény"-t, melyben elítélte e példátlan bűntettet, a *Biuletyn*ben egy nappal később jelent meg, vagyis talán már azután, hogy Karski elhagyta az országot. Ez volt a lengyel földalatti hatóságok első hivatalos állásfoglalása. Ebben többek között a következőket írták:

> „Tragikus sorsra jutott az ellenség által megtizedelt lengyel társadalom, de emellett már majdnem egy éve folyik a mi területeinken a zsidók szörnyű, tervszerű mészárlása. E tömeggyilkosságra nem találunk példát a világtörténetben, emellett elhalványul a történelem minden ismert kegyetlensége. [...] A Civil Harc Vezetősége nem tud tevőlegesen fellépni ellene, de az egész társadalom nevében tiltakozik e bűn ellen, melynek áldozatai a zsidók."

A delegátus 1942 júliusa és szeptembere között Londonba küldött sürgönyeiben egyszer sem ír a varsói gettó sorsáról, noha például a Varsó elleni augusztus 20-i szovjet légitámadásról már másnap sürgönyben számolt be (Rowecki tábornok augusztus 19-én sürgönyözött Londonba, ebben azt írta, „július 22. óta tart a varsói gettó felszámolása").[254] Csak október 2-án küldtek a kezdeményezésére két sürgönyt, az egyiket Leon Feiner „Berezowski" írta Szmul Zygielbojmnak, aki a Bundot képviselte a londoni Nemzeti Tanácsban. A másikban Stanisław Mikołajczyk belügyminisztert tájékoztatta a delegátus:

> „Szeptember 12-én német hivatalos személyek közölték, hogy kitelepítették a zsidókat a varsói gettóból. 33 000 fő maradt a gettóban mindkét nemből, ők »életszámot« kaptak. Ebben már azok is benne vannak, akik menetoszlopokban vonulnak ki dolgozni a gettóból. Ezenkívül ott maradt még pár ezer ember, pincékben és csatornákban rejtőzködve, őket éhhalál vagy golyó fenyegeti."

E sürgöny elküldését már az új delegátus, Jan Piekałkiewicz „Wernic" kezdeményezte, aki hivatalosan szeptember 17-én foglalta el a tisztségét.

A képviselet 1942-ben tizenötször küldött postát a kormánynak, a május 21-i közleményben helyezte el a Bundtól kapott anyagokat (a Bund március 16-i és május 11-i úgynevezett leveleit, melyekben a deportálásokról számoltak be).[255] A március 16-i levélben arról számolnak be, hogy Chełmnóban elgázosították a Kutnói járásban élő zsidókat; ez minden bizonnyal április elején jutott el a delegátushoz a lengyel szocialisták közvetítésével. A Bund következő, április 2-i levelében azt írták, harcolni kell az egyes földalatti lapokban terjesztett antiszemita propaganda ellen. A május 11-i levélben már 700 000 meggyilkoltról írtak.

Április elején az Oneg Sábát csoport közlönye is eljutott a Kormányképviselet osztályaihoz, ezt Emanuel Ringelblum munkatársai, Eliasz Gutkowski és Hirsz Wasser készítették. Főként arról írtak, hogy Bełżecbe deportálták a zsidókat Lublinból és a környékéről. Júniusban a képviselet osztályaihoz hasonlóan rejtélyes módon eljutott a téma teljesebb feldolgozása *A lengyel zsidók gyehennája a hitleri megszállás alatt* címmel. Létezniük kellett bizonyos, nem feltétlenül közvetlen kapcsolatoknak, és maga Ratajski delegátus is azt írta a Londonnak szánt, május 10-i keltezésű *Általános megjegyzések*ben: „azt mondják, a németek eddig mintegy kétszázezer zsidót öltek meg Lengyelország területén". De az év tavaszán többet tudott a Lublin környéki gyilkosságokról a BIP, erről tanúskodnak azok az igen tartalmas anyagok, amelyeket Antoni Szymanowski készített az április 28-i *Aktuális tájékoztató* számára. Májusban megerősítette ezt a információt *Az AK Lublini Körzeti Parancsnokság 1942. áprilisi politikai helyzetjelentése a Főparancsnokságnak.*

Térjünk vissza magára a találkozóra. Főként *A titkos állam története*ből ismerjük a lefolyását, bár Karski sokszor beszélt erről a nyolcvanas években, kisebb eltérésekkel. Władysław Bartoszewski és Zofia Lewinówna[256] beválogatta ezt a leírást az 1966-ban megjelent, *Ő az én hazámból való* című gyűjteménybe, amelyben a üldözött zsidóknak juttatott lengyel segítséggel kapcsolatos beszámolókat és dokumentumokat közöltek. Mint Stanisław M. Jankowski megállapította, Wanda Załuska összekötő vitte el a találkozóra Karskit. A beszélgetőpartnerek egy ideje már az úgynevezett árja oldalon rejtőzködtek, de időnként visszatértek a gettóba.

Bár Karski valamelyest álcázta a két beszélgetőpartner alakját, így is leírta a legjellemzőbb vonásaikat. Feiner háború előtti nemesemberre emlékeztetett, nem jelentett problémát számára úgynevezett árjának álcázni magát. Mindenekelőtt igen otthonosan mozgott a lengyel baloldali miliőben. Még a szülővárosában, Krakkóban, aztán pedig a Bereza Kartuska-i börtönben kötött barátságokat, ahol mint ügyvéd igen népszerű volt. Jó hasznát vette ezeknek az ismeretségeknek, amikor 1942 decemberében, a Bund képviseletében bekerült a Żegotába (elnökhelyettes lett). A nem sokkal negyven fölött járó Menachem Kirszenbaum – feltehetően ő volt a másik beszélgetőpartner – mindenben Feiner ellentétének tekinthető. Zsidós vonásai voltak, és mint Karski írja, „rettentő megviseltnek tűnt, mintha alig tudna uralkodni elnyűtt idegein". Ez a leírás megerősíti azt a feltételezést, hogy Kirszenbaum volt a másik beszélgetőpartner. (A történészek között nincs teljes egyetértés abban a kérdésben, hogy Kirszenbaum volt-e a Feiner melletti másik beszélgetőpartnere Karskinak, vagy a Poalei Cion Bal vezetője és a Żegota későbbi tagja, Adolf Berman – utóbbi azonban csak szeptember végén jött ki a gettóból. Megint mások szerint pedig a ŻOB-ot az AK-val összekötő Arie „Jurek" Wilner lehetett – ő viszont jóval fiatalabb volt.)

Kirszenbaum sokkal jobban ismerte a gettóban uralkodó állapotokat, mint Feiner, kezdettől fogva ott lakott, többek között a Leszno utca 56-ban. Sajnos nem sokat tudunk a tevékenységéről, Emanuel Ringelblum az ismerőseként, a Joint vezetőségi tagjaként említi *A gettó krónikájá*ban.[257] Többször találkozott vele, hogy

megbeszéljék a legszegényebbeket segítő társadalmi alapítvány ügyeit. Állítólag elnökségi tag volt a Zsidó Társadalmi Önsegélyező varsói Koordinációs Bizottságában, emellett részt vett a Tkuma, a héber kultúrát népszerűsítő szervezet munkájában, amely a Zsidó Népjóléti Társaság vezetése alatt állt. 1940 januárjában Kirszenbaum az úgynevezett Általános Cionisták nevében bejutott a Politikai Pártokat Képviselők Társaságába, 1942 októberében pedig a Zsidó Nemzeti Tanácsba (ŻKN), aztán pedig a Koordinációs Bizottságba, vagyis a ŻKN és a Bund közös politikai képviseletébe.

Aligha kapcsolódott be a Żegota munkájába, s mivel nem boldogult az úgynevezett árja oldalon, 1943 nyarán jelentkezett a Hotel Polskiba,[258] mert arra számított, hogy valamelyik dél-amerikai állam útlevelével sikerül kimennie Vittelbe, a francia internálótáborba, onnan pedig kijuthat Európából. A svájci zsidó szervezetek által küldött hamis útlevelekkel üzleteltek a Hotel Polskiban a Gestapo zsidó ügynökei, Lolek Skosowski (később a lengyel földalatti ellenállás katonája agyonlőtte) és Adam Żurawin. A „leleplezett" zsidók többségét 1943 júliusa és októbere között Vittelbe és a bergen-belseni koncentrációs táborba küldték a németek, onnan pedig a következő hónapokban az auschwitzi gázkamrákba (összesen 1800 varsói zsidót). A Hotel Polski mintegy 300 lakóját a Pawiakban lőtte agyon a Gestapo.

Karski hihetetlenül drámai beszélgetést folytatott a zsidó konspiráció küldötteivel, mindkét fél tudatában volt annak, hogy kimondták a halálos ítéletet a lengyel zsidókra. Kirszenbaum könnyekkel a szemében mondta a következőket:

> „Kiemelkedik a könnyek, a fájdalom és a megaláztatás tengeréből ez az ország, amely nekünk is hazánk volt. Csakhogy mi, zsidók, akkor már nem leszünk. Eltűnik az egész népünk. Hitler elveszíti az emberiség, a jó és az igazság ellen vívott háborúját, de minket legyőz. A »legyőz« még csak nem is helyes kifejezés. Egyszerűen kiirt minket."

Feiner igen összeszedett és tárgyilagos volt. Kérte, hogy adják át Londonban ezt a hírt: a zsidók teljesen tehetetlenek, „a megsemmisítés tény", minden zsidót érint, nincs kivétel, a lengyel föld-

alatti ellenállás legfeljebb néhány embert menthet meg. Ezért, mondta, „a nagy hatalmú szövetségeseket terheli minden felelősség. Egyetlen képviselő se merészeljen előállni azzal a magyarázattal a Népszövetségben, hogy nem tudta, mi folyik itt! Csak kívülről kaphatnak valódi segítséget a zsidók!"

Karski hangsúlyozza, külön kiemeli, hogy pontosan ezt a hírt kellett „átadnia a szabad világnak". De hogyan győzhette volna meg e világ hatalmasait arról, hogy már tényleg meggyilkoltak 1 800 000 embert? Hogyan bizonyíthatná ezt a tényt? Beszélgetőpartnerei biztosították arról, hogy pontosak az adatok, ez a hatalmas szám a német deportálási parancsok összegzéséből jön ki, és az év júliusa óta csak Varsóból naponta 5000 személyt vittek el – nem tért vissza, nem adott életjelt senki. A gettó teljesen elnéptelenedett.

A második találkozón Karski megkérdezte beszélgetőpartnereit, hogy konkrétan mire hívja fel a szövetségeseket a zsidók nevében. Ők pedig sok mindent követeltek. Kirszenbaum felszólította őket „a német városok könyörtelen bombázására. Minden bombázás után szórjanak röpcédulákat, melyeken tájékoztatják a lakosságot a zsidók sorsáról", „végezzenek ki minden németet, bárhol kerítették is kézre őket a szövetségesek". Hátha ettől észhez tér Hitler, tette hozzá, „talán észhez tér a német nép. Talán nyomást kezd gyakorolni, követeli, hogy változtathassanak a bűnös politikán." Feiner szkeptikus volt, nem hitte, hogy a szövetségesek bosszúból rászánják magukat a bombázásra, inkább a diplomáciába vetette reményeit: világosan közölni kell a németekkel, hogy „válaszul a zsidó nemzet megsemmisítésére törő német politikára akciót indítanak a német nemzet ellen".

A találkozó nagyobb részén arról próbálták meggyőzni Karskit a beszélgetőpartnerei: csak lehet valamilyen mód arra, hogy megmentsék, kiváltsák, kicseréljék a még életben maradt zsidókat, ha nem is mindenkit, legalább a gyerekeket. Ha ez nem sikerül neki, akkor cselekvésre kell bírnia a londoni zsidó aktivistákat. És nekik kell garanciákat követelniük a kormányaiktól. Ezt a felszólítást intézte hozzájuk Feiner:

„Kezdjenek éhségsztrájkot közterületen, hogy ki tudjanak kényszeríteni ilyen nyilatkozatokat. Ne vegyenek magukhoz ételt és italt. Haljanak lassú halált az egész világ szeme láttára. Ez talán hat az emberiség lelkiismeretére."

Kirszenbaum hozzátette:

„Nem azért várunk önfeláldozást és áldozatokat külföldi testvéreinktől, mert kegyetlenek vagyunk. Magunk is ugyanígy készen állunk az áldozatra. Porig égetik a varsói gettót. De mi fegyverrel a kézben halunk meg. Hadat üzenünk a németeknek! Ez lesz a történelem legreménytelenebb háborúja."

Feiner teljesen egyetértett vele:

„Valójában felkelést szervezünk a gettóban. Nem azért, mert győzelemre számítunk. Ezt a harcot elveszítjük. De azt akarjuk, hogy a világ odafigyeljen rá, és lelkiismeret-furdalást érezzen. Arról tárgyalunk a Honi Hadsereg főparancsnokával, hogy milyen fegyverekre van szükségünk. Ha megkapjuk, egy nap majd nagyot néznek a németek."

Amikor ezeket a sorokat írta 1944-ben, Karski sokkal többet tudott a varsói zsidók végső pusztulásáról és arról, hogyan folyt le a felkelés a gettóban 1943 áprilisában. Nem olyan meglepő hát az, hogy valamelyest előrevetítette az eseményeket. Augusztus és szeptember fordulóján még folytak a deportálások Varsóból Treblinkába, ekkor még valóban csak a maroknyi baloldali ifjúság gondolt fegyveres ellenállásra. 1942 végéig nem volt semmilyen fegyver a gettóban, csak nyár végén, ősz elején próbált kapcsolatba lépni a lengyel konspirációval a Zsidó Harci Szervezet első összekötője, Arie Vilner. De csak októberben jutott el a BIP-ben dolgozó Henryk Woliński[259] „Wacławhoz", az első tíz pisztolyt pedig csak decemberben adták át a ŻOB-nak.

A varsói gettóban

Karski két nappal a második találkozó után indult Feinerrel a varsói gettóba. Valószínűleg a ŻZW tagja, Dawid Landau[260] „Dudek" vezette őket, aki ismerte a Muranowska utca alatti alagutat (ír róla a visszaemlékezéseiben). Amikor Karski kijött az alagútból, átöltözött kopott ruhába, és megállt a Muranowski téren, az első benyomása a zsúfoltság, az utcákon tolongó tömeg volt. (Ez alátámasztaná azt a feltevésemet, hogy ez az esemény augusztus és szeptember fordulóján történt, amikor még nem néptelenedett el teljesen a gettó.)

A másik észrevétel már leverőbb volt:

> „[a zsidók] véznák, éhesek és betegek voltak. A földön ültek, próbáltak koldulni vagy eladni valamit. Mindenféle nyomorúságos kacatokat abból, ami még megmaradt nekik. [...] Vad tekintetű emberek haladtak el mellettük, a szemük láztól ragyogott. Rohantak, siettek valahová. Nagy vehemenciával kerestek valamit. Vagy valakit. Természetellenes feszültség, beteges aktivitás érződött a levegőben, halál előtti eszmélésre emlékeztetett. A halált akarták becsapni mesterkélt mozgékonyságukkal és igyekezetükkel?"

Fekáliától bűzlöttek az utcák, itt is, ott is meztelen holttestek hevertek. Idősebb emberek már nem voltak, Treblinkában pusztultak el. A fiatalabbak egy csoportja épp akkor tért vissza a német őrhelyről, a gyerekek kitelepítést játszottak az elhanyagolt árnyas téren. Két fiatal, egyenruhás német masírozott az utcán, a mulatság kedvéért belőttek az ablakokon. Talán ekkor, talán a második látogatás alkalmával látott Karski zsidó rendőröket, akik egy idősebb asszonyt vertek. Egy másik nő nemcsak egy pohár vízzel kínálta meg, hanem még meg is áldotta, mielőtt útnak indult.

Karski azzal kötötte össze a gettóból vett életképeket a könyvében, hogy megírta, hogyan találkozott később Londonban Szmul Zygielbojmmal, aki 1940-ben hagyta el Varsót. December 2-án találkoztak a lengyel Külügyminisztérium székházában, a Stratton House-ban. Zygielbojm hihetetlenül feszült figyelemmel hallgatta a tárgyilagos beszámolót, az a következtetés sem lepte meg, hogy a politikusok, akikkel a segítségnyújtás és az esetleges megtorlás kérdéséről beszélt, úgy viselkednek, ahogy Karski varsói beszélgetőpartnerei előre megmondták: „Nem létezik. Ki van zárva. Abszurdum. Ezt nem tehetik." Azt is őszintén elmondta nekik, mit kívánnak a képviselőiktől a haldokló zsidók: „hosszas haldoklás után kell meghalnotok az egész világ szeme láttára. Ez talán fölrázza az emberek lelkiismeretét."

Zygielbojm 1943. május 12-én, amikor megkapta a hírt, hogy elbukott a felkelés a varsói gettóban, öngyilkosságot követett el. A Lengyel Köztársaság állam- és kormányfőjének hagyott búcsúlevelében[261] többek között a következőket írta:

„Mindenekelőtt a tetteseket, közvetve pedig az egész emberiséget terheli a felelősség azért a bűnért, hogy kiirtották az egész zsidó nemzetiséget. A szövetséges államok nemzeteit és kormányait, amelyek mind a mai napig nem szánták rá magukat semmiféle konkrét tettre annak érdekben, hogy véget vessenek ennek a bűnténynek. Bűntársak lettek, mert tétlenül nézték, hogy védtelen és megkínzott gyerekek, nők és férfiak millióit gyilkolják meg. Azt is ki kell jelentenem, hogy bár a lengyel kormány sokat tett annak érdekében, hogy fölrázza a világ közvéleményét, ez nem volt elég, nem szánta rá magát semmi rendkívülire, ami megfelelt volna az országban végbemenő dráma nagyságrendjének.

Közel három és fél millió lengyel zsidó és mintegy 600 000, máshonnan Lengyelországba deportált zsidóból mintegy 300 000 élt még ez év áprilisában a földalatti Bund vezetésétől kapott hivatalos jelentések szerint, melyeket a kormány delegátusa juttatott el hozzánk. Megállás nélkül folyik tovább a népirtás. Nem tudok hallgatni, és élni sem tudok, amikor a zsidó nép maradéka is kipusztul Lengyelországban, mert e nép képviselője vagyok. A társaim fegyverrel a kezükben haltak meg a varsói gettóban, egy utolsó hősies fellángolásban. Nekem nem adatott meg, hogy úgy haljak meg, mint ők, velük együtt. De hozzájuk, az ő tömegsírjaikhoz tartozom.

[...] Életem a lengyelországi zsidó nemzethez tartozik, odaadom hát. Szeretném, ha az a maroknyi ember, aki még megma-

radt a többmilliós lengyel zsidóságból, megérné a lengyel tömegekkel együtt a felszabadulást, hogy a szocializmus szabadságát és igazságát szívhassa magába az országban és a világban, cserébe mindezekért a kínokért, az embertelen szenvedésért. Én hiszek abban, hogy pontosan ilyen Lengyelország születik, és pontosan ilyen világ lesz.

Bízom abban, hogy a Köztársasági Elnök Úr és a Miniszterelnök Úr eljuttatja e szavaimat mindazokhoz, akikhez intéztem ezeket, és a lengyel kormány azonnal megfelelő akciót indít a diplomácia és a propaganda területén, hogy mégiscsak megmentse azt a kevés még életben maradt lengyel zsidót a pusztulástól."

Bełżec–Izbica

„Be akarjuk kísérni a bełżeci lágerbe" – állítólag ezzel a meglepő javaslattal állt elő Feiner a következő, immár harmadik találkozón. A táborban teljes káosz uralkodott, az őrök pedig rendszerint részegek voltak. Karskinak ukrán őrnek öltözve kellett bemennie.

Mielőtt elemezni kezdeném a lágerben tapasztaltak leírását, fel kell tennem egy kérdést: vajon miért volt Karski meggyőződve arról 1944-ben, hogy ezt a tábort látta? Hogyhogy nem ejtette gondolkodóba az, hogy a zsidókat itt brutálisan hajszolják a vonathoz, amiből pedig az következik, hogy nem most érkeztek meg valamelyik gettóból. A Bełżec név akkor még egyáltalán nem volt közismert, többet lehetett tudni Treblinkáról és Sobibórról, e két táborból ugyanis a foglyok egy minimális részének sikerült megszöknie. De Karski Bełżechez kötötte a tömeggyilkosságot – talán erről a tragikus helyről olvasott a földalatti lapokban, mielőtt elutazott Lengyelországból. Az is lehet, hogy ismerte azt a jelentést, amelyet a Honi Hadsereg lublini csoportja küldött 1942 áprilisában a BIP-nek. *A bełżeci láger* című 1. számú mellékletben többek között a következőket írták: „Néhány nappal 1942. március 17. előtt készült el teljesen a tábor. Aznap kezdték elvinni a zsidókat Lwów és Varsó környékéről. [...] A lágerben tömegesen irtják a zsidókat."

1942. április 13-ig 52, átlagosan 1500 főből álló transzport érkezett Bełżecbe, viszont senkit sem vittek el a táborból. Továbbá nem szállítottak oda élelmiszert, viszont hoztak meszet, és vittek el ruhákat. A tábor egész infrastruktúrája három barakk volt, és furcsa szag terjengett a környéken, a kimenőn lévő őrök pedig rengeteg vodkát vettek ékszerért, óráért és mindenféle értékes tárgyakért. Ebből csak egyvalamire következtethetünk: itt tömegestül semmisítették meg a zsidókat. De nem lehetett tudni hogyan; azt feltételezték, hogy talán elektromos árammal. Állítólag 12 SS-katona és valamivel több őrszem őrizte a lágert.

De ha nem Bełżecbe, akkor vajon hová utazott Karski? A legtöbb jel arra mutat, hogy útja a Lublin környéki Izbicába vezetett – ezt állapította meg Karski életrajzírója, Stanisław M. Jakowski, miután konzultált Zygmunt Mańkowski lublini történésszel. Számos részlet azonban nem illik ebbe a képbe sem. Mindenekelőtt az, mint Robert Kuwałek[262] hangsúlyozza, hogy az izbicai tranzitgettó 1942 végéig nyitott gettó volt, állandó kerítés nélkül – Karski pedig nem így írja le a helyet, ahol járt. Már 1939-ben küldtek ide a Harmadik Birodalomba olvasztott területekről kitelepített zsidókat, később pedig Lublin környéki városokból is érkeztek Izbicába transzportok. 1941-ben az ide kitelepített zsidók alkották az összes zsidó lakos (6700 személy) közel egyharmadát. 1942. március elején ide-látogatott a Reinhardt-akció törzsfőnöke, Hermann Höfle, és a német járási főjegyző tiltakozása ellenére alkalmasnak találta a települést arra, hogy német, osztrák és cseh zsidókat telepítsenek oda. A terezíni (theresienstadti) gettó 1000 lakosa érkezett az első transzporttal 1942. március 11-én, június 15-ig összesen 19 transzporttal összesen közel 20 000 rabot irányítottak Izbicába.

De hogy férhetett el ennyi ember egy tipikus stetlben? Úgy, hogy folyamatosan deportálták őket a haláltáborokba. Az elsők között 2200 lakost küldtek Bełżecbe Izbicából 1942 márciusában. A deportálás nem javított a lakáskörülményeken, az elhagyott lakásokat ugyanis kirabolták az ukrán wachmannok és a helyi lengyelek. A lakosok a Zsidó Társadalmi Önsegélyezőhöz fordultak élelmiszersegélyért. A lengyel zsidók számára nem volt munka,

csak cseh és német zsidók kisebb csoportját alkalmazták nyáron a közeli Tarnogórában, emellett szabó-, szűcs- és tímárműhelyeket is létesítettek a gettóban. A munka megmentett az azonnali deportálástól, a 15 év alatti nem dolgozó fiatalokat és az 55 év fölöttieket azonban júliusban Bełżecbe küldték.

Az akciót a helyi Gestapo főnöke, Kurt Engels vezette. A lengyel zsidók sokkal inkább tisztában voltak azzal, hogy mivel végződnek a deportálások, mint a külföldiek, akik mindvégig reménykedtek benne, hogy dolgozni viszik őket. A két csoport nem tudott egyezségre jutni: vetélkedtek, ki jut be a Judenratba, sőt följelentették egymást a Gestapónál. Engels és a helyi népi német polgármester, Jan Szulc a külföldi zsidókat favorizálta, közülük toborozta a zsidó rendőrséget, amely májusban saját erőkkel végezte el a lengyel zsidók deportálását megelőző szelekciót. Egy vagy két hónappal később a lengyel zsidók bosszúból segítettek deportálni a cseh zsidókat. Októberben kezdték Izbicába deportálni a Zamość környéki zsidókat, aztán e hónap 18-án és 19-én sok ezer embert vittek Sobibórba és Bełżecbe. A következő nagy akcióra november 2-én került sor, decemberig keresték azokat, akik a környéken rejtőztek el. 1943 tavaszán pár 100 személy visszatért a gettóba, amikor Izbicát besorolták a megmaradt gettók közé.

Karski a főtérrel kezdi Izbica leírását; itt, a vasboltban öltözött át ukrán vagy észt egyenruhába – az üzletvezető kapcsolatban állt a konspirációval. Az „ukrán" meghatározás túl általános: 1942-ben az úgynevezett *Trawniki-Männer*, vagyis a szovjet hadifoglyok közül jelentkezett önkéntesek láttak el őrszolgálatot a lágerekben és a gettókban. A közeli Trawnikiban[263] működő SS-táborban képezték ki őket, és tényleg voltak köztük ukránok is. A keleti kapun mentek be az őrrel a lágerbe (a szakirodalomban ilyen kaput nem említ senki). Állítólag onnan mentek a vasúti rámpára, hogy figyeljék a transzport bevagonírozását. Útközben elég hosszasan beszélgettek arról, hogy az őrök miért segítenek a foglyoknak (akkor segítettek, ha elég vagyonos volt a fogoly). Állítólag szögesdróttal vették körül a belső tábort, és elég komoly őrséget állítottak. A tábor a vasúti rámpához illeszkedett,

tehát inkább rakodótér volt, a varsói Umschlagplatz kicsinyített megfelelője.

Karski egy terjedelmes és rendkívül drámai részt szentelt írásában annak, hogyan zsúfoltak tele 30 tehervagont emberrel, amelyek aztán Bełżecbe vagy Sobibórba indultak. A német őrök a tömegbe lőttek, „az emberek egymáshoz préselődtek, rettenetesen kiabáltak", 140 személyt is bepasszíroztak egy vagonba, borzalmas zsúfoltságban. A vonat elment, az SS-katonák pisztolylövésekkel végeztek a peronon maradt sebesültekkel.

Mielőtt Izbicába utazott Karski, az előkészületek során számos politikai találkozón vett részt. A következő fejezetben írok arról, mit hallott a beszélgetőpartnereitől, amikor a jelentéseit elemzem. E helyt csak arra térek ki, kivel találkozott.

Roman Knoll jelenlétében tárgyalt Cyryl Ratajski delegátussal (főként arról, hogy a delegátus nehezen tud szót érteni az AK Főparancsnoksága által szervezett militarizált adminisztrációval). A WRN szocialistáit vezető Kazimierz Pużak említette neki, hogy a pártja továbbra is ellenzékben marad, mert a kormány igen előnytelen egyezményt kötött Szovjet-Oroszországgal 1941 augusztusában, ezért lépett ki 1941 szeptemberében a PKP-ből. Szólt Karskinak, hogy vigyázzon a Lengyel Szocialistákkal, mert ez a párt szerinte túlságosan szovjetbarát. Pużak a Kormányképviseletet is bírálta, amiért nem volt képes erős apparátust kiépíteni vidéken. Arra kérte Karskit, hívja fel a kormány figyelmét arra, hogy a szovjet légitámadásoknak varsóiak esnek áldozatul, nem pedig németek; mivel túl nagy magasságból szórják a bombákat, nem pontosak a találatok. A szeptember 1-jéről 2-ára virradó éjszaka történt légitámadásról volt szó. Találkozott a néppártiakat képviselő Stefan Korbońskival, vele azt kellett volna megbeszélnie, hogy a delegátusi tisztséget betöltő „Wartski" leváltását tervezik. De főként a Civil Harc Vezetőség és az épp akkor létrehozott Nyomozási-Vádemelési Bizottság terveit vitatták meg.

Az újabb találkozók megerősítették Karskit abban a meggyőződésében, hogy a Lengyel Szocialisták nem bíznak a kormányban, mint ahogy a Nemzeti Pártot képviselő Stanisław Jasiukowicz

sem bízik benne (minkét párt arra panaszkodott, hogy túl szoros kapcsolatban áll a Néppárttal a Kormányképviselet). Karski Zofia Kossak közvetítésével jutott el Jerzy Iłłakowiczhoz, aki 1943 januárjában a Nemzeti Véderő egyik szervezője volt. Végül Rowecki „Grot" tábornok rendelte be eligazításra. A találkozón szóba kerültek a Kormányképviselet gyenge pontjai: így pl., hogy csak legfelsőbb szinten van megszervezve, a terepen csak névlegesen van jelen.

*A titkos állam történeté*nek megfelelő fejezete, melynek első részében az újabb misszió előkészületeiről ír Karski, egy kalandregényben is megállná a helyét minden átdolgozás nélkül. Nem egyértelmű, hogy az ebben elmondott történet mennyiben lehet a fantázia szüleménye. Ír egy franciáról, akit állítólag egy asszimilálódott francia családban, Bourdóéknál ismert meg. Paul Tienpont szakmai tevékenysége mellett azzal foglalkozott, hogy francia parfümöt és narkotikumokat csempészett Lengyelországba; vásárlói a németek voltak. Találkoztak párszor éttermekben, aztán Tienpont hajlandó volt kölcsönadni Karskinak a szabadságos papírjait, kicsit alkudoztak, majd megegyeztek 30 000 złotyban. Már csak a feladat technikai részét kellett elvégezni – mikrofilmre venni mintegy 1000 oldal terjedelmű dokumentumot, a borotva nyelébe rejteni a filmet és beforrasztani a nyílást (valójában kulcsot használt) –, és politikailag is elő kellett készíteni a témát. A legfontosabb találkozón a Politikai Egyeztető Bizottság tagjai mellett részt vett Rowecki, az AK parancsnoka és Cyryl Ratajski, a kormány delegátusa. Karski egy héttel ezután hagyta el az országot.

A Karski-misszió kalendáriumából tudjuk, hogy erre a találkozásra csakis 1942. augusztus végén kerülhetett sor. „Wrzos", vagyis Ratajski vagy valaki más a nevében szeptember 3-án[264] táviratozott Stanisław Mikołajczyk „Sternnek":

> „Indítom Karskit futárként, akit Franciaországból küldött a kormány 1940 áprilisában, 15. körül lesz Párizsban, Toulouse-ban 20-án, Bernben pedig október 1. körül. Mielőtt elindul vissza, adja meg neki, kérem, az esetleges címeket (Párizsban és Franciaország nem megszállt területein). A pártok utasításait, információit is viszi."

Hat nappal később, szeptember 9-én Protasiewicz ezredes sürgönyözött Londonból Rowecki „Kalina" tábornoknak, arra kérte, „késleltesse 2–3 nappal Witold utazását, amíg meg nem adjuk a klarai címet [ez volt a nem megszállt francia területek fedőneve]. A jelszava »Witold vagyok, Waciától jöttem«. Klarában kell fogadnunk, vagy eljut hozzánk önállóan?" „Kalina" pedig ezt sürgönyözte Londonba szeptember 19-én: „Klarában fogadjátok Witoldot. Ő Jan Karski, akit 1940-ben küldtünk Párizsba." De november 3-án még nem tudták Varsóban, mi történik Karskival (Mikołajczykot kérdezték róla).

Sok minden szól amellett, hogy Karski már szeptember 12. és 18. között vagy 19-én elutazhatott Varsóból Párizsba. De ellentétben áll ezzel *A titkos állam történeté*ben olvasható következő megjegyzés: „amikor 1942 novemberében a berlini pályaudvar csarnokában álltam, arra gondoltam, nem lenne rossz találkozni Strauchékkal" (náluk lakott, amikor Berlinben volt a háború előtt). Stanisław M. Jankowski megállapította, hogy nem került sor ilyen találkozóra, elképzelhető hát, hogy Karski fiktív időpontot adott meg berlini érkezésére, hogy így is konspirálja a lengyel futárok útvonalait. A háború után Karski egyszer azt mondta, hogy már szeptemberben elindult, egyszer pedig azt, hogy csak október elején. A második időpont tűnik valószínűbbnek, mert – mint Adam Puławski megállapította – október 7-én azt írta Londonba a delegátus, hogy „az utolsó futár azokat az anyagokat is magával vitte, melyek listája alább olvasható". Valószínűleg Karskiról volt szó, mert a zsidókra vonatkozó anyagok is fel voltak sorolva a sürgönyben, ezeket pedig szinte biztosan ő vitte ki. Az előző, szeptember 14-i posta valószínűleg szintén tartalmazta az említett anyagok egy részét. Akárcsak a következő, október 1-jeit, azt is Budapesten, nem pedig Berlinen és Párizson keresztül küldték (az volt a szabály, hogy többször is elküldik ugyanazokat a jelentéseket és beszámolókat).

De tudjuk, hogy Ratajski szeptember 17-én végleg távozott tisztségéből (már nyáron benyújtotta a lemondását). Lehet, hogy az új delegátus, Ratajski korábbi helyettese, Jan Piekałkiewicz vett részt Karski találkozóján (augusztus 5-én nevezte ki a miniszterelnök). Már június 14-én, augusztus 2-án és 23-án is Piekałkiewicz elnökölt a PKP tanácskozásain, a beteg Ratajskit helyettesítve. Minden bizonnyal a második találkozóra hívták meg Karskit.

Karski azt írja *A titkos állam történetében*, hogy ismerte azokat, akik részt vettek a PKP ülésén, kivéve a nemzeti és a demokrata párt két új képviselőjét. „Elődeiket nem sokkal korábban tartóztatták le." (Bár nem nagyon tudhatjuk, hol és mikor ismerhette meg a Lengyel Szocialisták képviselőjét, Wincenty Markowskit, aki a Gestapo által letartóztatott Adam Próchnik helyébe lépett.) Stefan Sach képviselte a Nemzeti Pártot, miután 1941. május 20-án letartóztatták Mieczysław Trajdost, a Munkapártot pedig Zygmunt Felczak. Az elődjét, Franciszek Kwiecińskit 1942 januárjában tartóztatták le. Nem kizárt, hogy Karski összekevert két eseményt: 1940 májusában és 1942 augusztusában is találkozhatott a PKP tagjaival.

A kormány delegátusa nyitotta meg az ülést. A bennünket érdeklő részben „a londoni kormánynak és a közelében működő pártok képviselőinek szóló anyagokat adtak át Witold futárnak. Ezekben Lengyelország és a földalatti mozgalom helyzetéről számoltak be." A folytatásban azt írja Karski, előrevetítve későbbi tapasztalatait, hogy a politikusok azt feltételezték, „a szövetséges államok vezetésével" is kapcsolatba kerül, a kormány engedélyével tájékoztatja őket a német terrorról és a lengyel földalatti ellenállás erejéről. A delegátus megígértette vele, hogy megőrzi teljes elfogulatlanságát, s azt is hangsúlyozta, hogy Karski megbízatása politikai, nem katonai jellegű. Állítólag a tanácskozás rejtjelezett jegyzőkönyvét is átadták neki mikrofilmen. A következő fejezetben tárgyalom a jelentéseit, ott írok erről a találkozásról és a konspiráció politikai vezetőivel folytatott beszélgetésekről.

Karski a Szent Kereszt-templomból, egyenesen a reggeli miséről indult a pályaudvarra, ott búcsúztak el tőle a legjobb barátai, a Lengyel Újjászületés Frontjának aktivistái: Zofia Kossak-Szczucka, Witold Bieńkowski és Edmund Krauze atya, aki ostyát tartalmazó skapulárét akasztott a nyakába, és azt mondta:

> „A megkínzott Hazát szolgáló egyház hatóságai felhatalmaztak arra, hogy megajándékozzalak téged, lengyel katona, ezzel a Krisztus testét tartalmazó skapulárével. Utadat járva ne válj meg tőle. Ha veszélybe kerülsz, vedd magadhoz az ostyát, az Úr teste megvéd a gonosztól."

Karski egy hónapig tartó utazása után a Devonia Roadon, egy londoni lengyel templomban járult ismét áldozáshoz.

London és az Egyesült Államok 1943–1945

JAN KARSKI EMISSZÁRIUS

Sok hőst említhetnénk ezekből az időkből, bátor embereket, akik gyakran szinte bravúrosan, szenvedéllyel folytatták tevékenységüket, s a konspiráció tehetséges szervezőiként tűntek ki. Talán nem voltak igazán tehetséges politikusok, mélyebb gondolkodású elemzők – bár akadtak azért olyanok is. Nagyon kevesekben voltak meg ezek a tulajdonságok együtt. Karski nem hétköznapi személyiség volt: képes volt cselekedni és elgondolkodni azokon a dolgokon, amelyek mellett elkötelezte magát.

Két Karskink van hát: az egyik a hazai konspirációs ügyek elemzője, aki alapos jelentéseket ír és a tettek embere, a másik a politikai emisszárius, aki a kormány és a hazai földalatti ellenállás nevében találkozik a szövetségesek legfőbb politikusaival. Utóbbiak számára minden jel szerint bizonyos mértékig politikai partner is volt, nem csak a megszállt Lengyelországról szóló információk egyik forrása. Sokáig úgy nézett ki, hogy számos találkozó, konferencia és vita után visszatér a megszállt országba, ahol majd beszámol a feljebbvalóinak arról, hogy áll a lengyel ügy a nemzetközi politikai színtéren. A főparancsnok emisszáriusa, Jerzy Lerski visszaemlékezései szerint Karski úgy gondolta, hogy „nekünk mint a harcoló ország és az emigráció összekötőinek az a feladatunk, hogy elsimítsunk minden ellentétet, fellépjünk az elfogultságok ellen, nem pedig az, hogy olajat öntsünk elévült viták, pártpolitikai vagy személyes intrikák, viszálykodások tüzére".[265]

Mivel történész vagyok, aki a kevésbé ismert oldaláról mutatja be hősét, az én nézőpontomból az emisszáriusnál „érdekesebb" az elemző Karski. Ha az ember a jelentéseit és piszkozatban, töredékben maradt dolgozatait olvassa, rögtön szembetűnik azok magas színvonala. Értékeléseiben lényeglátó és független, képes részleges megfigyelésekből általánosítani, s ez a politikai és katonai parancsnokok értékelésére is vonatkozik; mindez azt mutatja, hogy semmiképpen sem volt csupán „gramofonlemez", ahogy azt a háború után mondta, részben szerénységből, részben pedig azért, mert elkeserítette Lengyelország veresége. Karskiról mint emisszáriusról kimerítően írtak az életrajzírói, Stanisław M. Jankowski és E. Thomas Wood – aki igen alapos kutatásokat folytatott az amerikai levéltárakban és könyvtárakban –, amihez nem sokat lehet hozzátenni. Ők már a nyolcvanas években személyes kapcsolatba kerültek Karskival, én csak a kilencvenes évek végén ismertem meg a professzort. Beszélgetéseink során többnyire azokat a véleményeket ismételte, amelyeket már ismertem a felvett interjúkból és találkozókból. A felesége halála után nagyon össze volt törve. Főként a lengyel–zsidó viszonyról, a Lengyelországban és Izraelben kiadott új könyvekről, az Amerikai Lengyel Kongresszusról és arról beszélgettünk, hogy milyen álláspontra helyezkedik az utóbbi a lengyel–zsidó párbeszédben. Akkor azonban még nem sokat tudtam Karskiról, a lengyel földalatti ellenállás nagykövetéről.

„1943 januárjában, amikor a W. Sikorski tábornok az USA-ba, Kanadába és Mexikóba utazott, titkos jelentést diktált Walentyna Pacewicznek, a jelentést Kułakowski úrnak[266] kézbesítették." E jelentés megtalálható a Földalatti Lengyelország Intézetének londoni levéltárában. A jelentés politikai részét Londonban, a Földalatti Lengyelország Intézetében őrzik, terjedelme 55 gépelt oldal; a másik, 47 oldalas másolaton a „Titkos. A Fpk-i Törzs Különleges Osztálya" megjegyzés olvasható. Készült még néhány másolat a dokumentumról (ezeknek más a lapszámozásuk, és másképp rendezték el a fejezeteket); az egyiket ezek közül Stanisław Mikołajczyk, az emigráns kormány miniszterelnök-helyettese és belügyminisztere 1943. június 8-án elküldte Wiktor Podoski ottawai lengyel nagykövetnek. A *Politikai jelentés* végleges változatát a Hoover Intézet Archívumában őrzik, ez

a bevezető mellett (keltezése: London, 1943 áprilisa) 26 tematikus fejezetet tartalmaz.[267]

Amikor ezt 1942. november 30-án Londonban diktálta Karski, készített egy négyoldalas beszámolót *Feljegyzés a lengyel kormány számára Jan Karski londoni missziójáról*[268] címmel, amelyet már többször is idéztem, mert a korábbi tevékenységére is kitér. Egész biztosan itt készített először részleges tudósítást a missziójáról; öt évvel azután, hogy átdobták Londonba a gibraltári angol támaszpontról.

A *Feljegyzés*ben azt olvashatjuk, hogy 1942 októberében Lengyelországban dolgozott, az útiköltségét (37 000 złoty) „a négy párt fizette abból a keretből, amelyet a kormánydelegátus kapott erre a célra". Varsóból a képviselettől, a Honi Hadsereg Főparancsnokságától és a pártoktól származó „írásos anyagokat" vitt, valamint „rengeteg kivonatot, jelentést, feljegyzést a referatúrám archívumából, személyes használatra, azzal a céllal, hogy pontosabban és hitelesebben tudjam tájékoztatni a kijelölt személyeket". Szóbeli információkat is kapott Varsóban a legfontosabb pártok politikusaitól, ezeket át kellett adnia, de főként a delegátus és a képviselet öt főosztályának élén álló igazgatók bízták meg azzal, hogy ismertesse a kormány tagjaival az úgynevezett politikai háttérelemzést. Tájékoztatnia kellett őket arról, mit gondol a politikai helyzetről Rowecki tábornok, valamint azok a személyek, akik nem kötődnek a legfőbb pártokhoz. (A delegátus utasította arra, hogy találkozzon a földalatti ellenállás különböző aktivistáival.) Arra is kötelezték, hogy pontos beszámolót adjon. „Nincs jogom hivatalosan magyarázni, más megvilágításba helyezni vagy elemezni e központok munkáit és embereit."

Karski felhatalmazást kapott arra, hogy a Lengyelországban illegalitásban működő öt legfontosabb párt mellett képviselje a Lengyel Újjászületési Frontot, a Bundot „az egész zsidóság nevében", és a varsói klérust. Londonban Sikorski tábornok mellett el kellett jutnia valahogy hat miniszterhez (Mikołajczykhoz, Seydához, Popielhez, Stańczykhoz, Kwapińskihoz, Strońskihoz) és kilenc politikushoz (Ciołkoszhoz, Zygielbojmhoz, Schwarzbarthoz, Bieleckihez, Folkierskihez, Tabaczyńskihoz, Olszewskihez, Zofia Zaleskához és Gawlina püspökhöz).

A lengyel földalatti állam emisszáriusa „a vértanúság dicsfényében ragyogva" érkezett Londonba, ahogy Jerzy Lerski[269] – aki még Lwówban lett a barátja – fogalmaz visszaemlékezéseiben. Az angolok London déli elővárosában, a Royal Victoria Patriotic Schools székházában szállásolták el.

Londonban haladéktalanul kezelésbe vette a brit hírszerzés (MI5), konkrétan a lengyelül jól beszélő Malcolm Scott őrnagy, aki mellé állítólag még betársult két lengyel hírszerző tiszt. „Kezelésbe venni" az elhárítás nyelvén azt jelenti „kihallgatni", és úgy tűnik, Karski, ha vonakodva is, de kénytelen volt elismerni, hogy lengyel diplomáciai futár. Máig sem sikerült megállapítani, mit mondott még ezen kívül. Végül már másnap átadták a lengyeleknek; akárcsak Franciaországban 1940-ben, Paweł Siudak, Mikołajczyk miniszterelnök-helyettes megbízható munkatársa jött érte. Az első szóbeli jelentést is Mikołajczyknak adta Karski, főként a zsidók megsemmisítéséről beszélt, és arról, hogy azonnal segítséget kell nyújtani nekik. Mikołajczyk úgy döntött, az emisszáriusnak néhány hét nyugalomra van szüksége ahhoz, hogy leadja az írásbeli munkáit, és – ami nyilván a legfontosabb volt – arra is vártak, hogy Sikorski tábornok hazatérjen az újabb amerikai látogatásából (1942. december 1-jétől 1943. január 19-ig tartózkodott az Egyesült Államokban).

Karski november 30-án kezdte diktálni a jelentését Walentyna Pacewicznek, Mikołajczyk utasítására. De már december 2-án félbe kellett szakítania néhány órára a munkát, hogy találkozhasson a Nemzeti Tanács zsidó tagjaival, Ignacy Schwarzbarttal és Szmul Zygielbojmmal (erre a találkozásra később még visszatérek). December 9-én Karski leadta a jelentését Władysław Raczkiewicz köztársasági elnöknek; ebben azt is szorgalmazta, hogy a lengyel hatóságok a lehető leghamarabb tájékoztassák XII. Pius pápát a lengyel zsidók megsemmisítéséről. Sajnos ezt a tényt nem jegyezték fel *Władysław Raczkiewicz lengyel köztársasági elnök eseménynaplójában* (1939–1947).[270] A köztársasági elnök már 1942. november 28-án értesült a lengyelországi jelentésekről – amikor találkozott Mikołajczykkal [271] –, ezekben „a megszállás harmadik évében kialakult helyzetről, a zsidók megállás nélkül

folytatódó megsemmisítéséről" és arról írtak, hogy „a szövetségeseknek feltétlenül a leghatározottabban kell reagálniuk a németek barbár kegyetlenkedéseire". Nem sokkal ezután, december 12-én Mikołajczyk, amikor ismét találkozott a köztársasági elnökkel, „felhívta a figyelmét a hazai vezető körök kínos helyzetére; nehezen viselik azt, hogy mindenki türelmetlen, mert a szövetségesek nem reagálnak a németek kegyetlenségére".

A köztársasági elnök aznap kapta meg Szmul Zygielbojmtól *A földalatti zsidó szervezetek lengyelországi memorandumát, amely Varsóban készült 1942. VIII. 31-én, és a hazai zsidók megsemmisítéséről is beszámol*, vagyis a Bund levelét, amelyet Karski hozott.[272] December 15-én a köztársasági elnök találkozott Ignacy Schwarzbarttal, aki beszámolt a nagy-britanniai zsidók körében folytatott akciójáról, melynek célja „a Lengyelországban elkövetett német barbárság bemutatása. Szwarcbart [sic!] úr köszönetet mondott a köztársasági elnök úrnak a lengyel kormány akciójáért, melynek során nemzetközi fórum elé vitte azt az ügyet, hogy a németek gyilkolják Lengyelországban a zsidó népességet."[273]

A pápának küldött későbbi levél, jobban mondva sürgöny miatt fontos, hogy a köztársasági elnök december 26-án „a terror új hullámáról", Zamość és a környék pacifikálásáról értesült. December 29-én, amikor a köztársasági elnök találkozott Raczyński nagykövettel ismét felszínre került a Lublini vajdaságban tomboló terror témája: „megállapodtak abban, hogy jegyzékben kell tájékoztatni a szövetségeseket és a semleges államokat a németek kegyetlenkedéseiről". A *Törvényhozási napló*ban olvasható 1943. január eleji feljegyzések arra utalnak, hogy a köztársasági elnököt a Zamość környéki ügy késztette arra, hogy január 2-án sürgönyözzön a pápának, bár természetesen azt sem hallgatta el, mi történik a zsidókkal.[274]

Karski legalább egy hónapig dolgozott Walentyn Pacewiczcsel. Életrajzírói szerint december vége felé Mikołajczyk úgy döntött, alkalmazza a Virradat (Świt) nevű, teljesen konspirált lengyel rádiós szekcióban, amely ugyan a vidéki Angliából, a Woburn Abbey-ből[275] sugározta az adást, de szinte naponta érkeztek a sürgönyök Lengyelországból, a Civil Harc Vezetőségét irányító Stefan Korbońskitól, így aztán képes volt azt a látszatot kelteni,

hogy lengyel rádióállomás. Karski jelentései azonban 1943. januári keltezésűek, tehát alighanem sokkal később kezdett dolgozni a Virradatnak. Akárhogy is történt, bőven volt ideje arra, hogy elkészítse a terjedelmes *Politikai jelentést*, amelyet később csak kiegészített a részletek kidolgozásával.

A *Politikai jelentés*

A *Politikai jelentés* valójában a lengyelországi helyzet objektív leírása, már a szerkezete is tükrözi az ügyek hierarchiáját, amelyek akkoriban lekötötték a földalatti ellenállás kapacitásait. Ezenfelül Karski azt is tudatni akarta az emigráns politikusokkal, hogy hazai szempontból mi a megfelelő módja a lengyel ügy népszerűsítésének a nemzetközi politikai élet színterén. Ebben a legfőbb jellemvonása is megmutatkozik: a jelentés minden szavából, mondatából érezhetjük, hogy büszke a lengyel konspiráció eredményeire, a társadalom helytállására, a honfitársakat összekötő szálak erejére, hisz abban, hogy gyors győzelmet aratnak a németek fölött. És még valami: Karskinak fenomenális emlékezete volt, és azt is bebizonyította már, hogy akár az élete árán is megőrzi a lengyel földalatti ellenállás titkait.

Mielőtt belekezdene magába a jelentésbe, egy oldal terjedelemben tájékoztat „a misszió jellegéről", ezt követi a bevezető, majd egy 242 jelkulcsból álló, szigorúan titkos lista „a Jan Karski politikai jelentésében található fedőnevekről". Az első 34 tételben nevezi meg a képviselet legfontosabb munkatársait (Cyryl Ratajski áll az első helyen, a második helyet az akkori delegátus, Jan Piekałkiewicz foglalja el). Eztán megadja a legkiemelkedőbb hazai politikai aktivisták nevét aszerint, hogy melyik párthoz vagy szervezethez tartoznak, felsorolja az AK-szolgálatok főnökeit (ők csak fedőnéven szerepelnek). A katolikus egyház főpapjait sem hagyja ki: 11 püspököt említ, a krakkói érsekkel, Adam Sapiehával az élen. Sok helyet foglal el az Állambiztonsági Testület dolgozóinak névsora. Nehezen képzelhető el, hogy Karski mindenkit személyesen ismert közülük, nyilván a pártvezetők adták meg neki a nevek többségét.

A jelentés bevezetőjében azt írja, hogy azokból a részletes jegyzetekből dolgozik, amelyeket a hazai aktivistákkal folytatott beszélgetések során készített. Mint tudjuk, a Lengyelországból hozott mikrofilmeket leadta Párizsban, onnan jutottak el Londonba, néhány nappal korábban, mint ő. Ebből az következne, hogy rendelkezésére bocsátották az anyagot, hogy el tudja készíteni a jelentést. De nem világos, hogy megkapott-e mindent: „tény, hogy ezeket az anyagokat nagyrészt emlékezetből rekonstruálom, ebből pedig nyilvánvalóan az következik, hogy ezekben a munkákban a tartalom a lényeg, nem pedig a forma és az egyes kifejezések. De próbálom hűen visszaadni nemcsak a nekem átadott anyagok szövegét, hanem a politikai légkört és e közlemények hangnemét is" – írja. Mellékesen fűzöm hozzá, hogy ezeket a részleteket másolatból idéztem, amelyen számos javítás és kéziratos betoldás látható, melyek talán Mikołajczyk minisztertől származnak.

A hazai kormánydelegátus Londonba küldött anyagai

A jelentés a kormánydelegátusra és tevékenységére vonatkozó megjegyzésekkel kezdődik.[276] Karski legalább kétszer beszélt Cyryl Ratajskival, közvetlenül a lemondása előtt. Mint írja, a delegátust „rettenetesen megviselte a lemondatás módja és formája". Előzőleg ugyanis nem tájékoztatták megfelelően a lemondatási szándékról, ezért arra kérte Karskit, adja át a következő információt: „amíg nem kap hitelt érdemlő, hivatalos felmentést, eleget tesz a kötelességeinek, melyekkel tartozik a lengyel társadalomnak", noha számít arra, hogy megkapja ezt a felmentést. Ratajski hangsúlyozta, hogy lojális a kormányhoz és apolitikus. Arra számított, hogy az utódja is „a lengyel kormány mandátumára" alapozza a képviselet tekintélyét, és nem „favorizálja egyik politikai pártot sem". Ratajski hangsúlyozta, hogy ő nem a jobboldal embere, „bár természetesen nehéz lenne baloldali elkötelezettségűnek tartani"; ő mindenekelőtt hivatalnok, aki felhasználja az önkormányzati munkában szerzett tapasztalatait.

Ratajski közleménye részben politikai végrendelet volt, lelkiismeret-vizsgálatot tartott, végiggondolta, hogy méltóképpen teljesítette-e a kötelességeit. Úgy érezte, lebukás fenyegeti, az egészségével is baj volt, ráadásul azzal is tisztában volt, hogy „a Lengyelországban kialakult politikai konstellációban [...] nem alkalmas erre a tisztségre".

Ebben az új politikai rendben kulcsprobléma lesz a „baloldal" növekvő befolyása. Ratajski nem nagyon tudott megbékélni ezzel, ezért maga kérte a leváltását. Lengyelországban azt kifogásolták vele kapcsolatban, hogy „a kormány fő delegátusa a pártok játékszerévé vált" – bár ő ezt kétségbe vonta. A kifogáson nem csodálkozott, de a tőle várt határozottság főként azért maradt el, mert függött a Politikai Egyeztető Bizottságtól, az pedig úgy kezelte a képviseletet, mintha csupán „valamiféle ügynöke lenne". Ez a kormány hibája volt, mert nem szabályozta a kapcsolatokat, az érvényben lévő előírások pedig csak „negatívan határozták meg e három tényező [ti. a kormány, a delegátus és a Politikai Egyeztető Bizottság] egymástól való függését, kompetenciáját". Sikorski tábornok számára égetően fontos feladat volt a kapcsolatok szabályozása, ehhez végre „egyezségre kellene jutnia önmagával" mint főparancsnoknak és miniszterelnöknek.

A második probléma az volt, hogy nem szabályozták a PKP és a londoni kormánykoalíció egymástól való függését. Ráadásul a hazai kormánydelegátus nagyobb felelősséggel tartozott a PKP-nek, mint az AK főparancsnoka. A Nemzeti Pártban folytatott viták miatt a PKP nem teljesen felelt meg a politikai pártok londoni koalíciójának. A hazai szocialistákat is szétverték, Londonban pedig csak a WRN párt képviselte a baloldalt. Ez megnehezítette az országban a pótlólagos földalatti közigazgatás kiépítését. A PKP követelte, hogy pártok szerint töltsék be a tisztségeket a közigazgatásban, ezért maga akart megfelelő jelölteket állítani. A delegátus ebbe nem egyezhetett bele, mert a pártok kisajátítanák a közigazgatást, a tisztviselők pedig dilemmákkal küszködnének, és problémát okozna a lojalitás. Mindez „új májussal" fenyegetne, azaz megismétlődhetne az 1926-os államcsíny. Ratajski amellett állt ki, hogy a közigazgatás ne legyen ennyire átpolitizált, csak a delegátusnak feleljen; hangsúlyozta, hogy ő maga is főként szakembereket jelölt ki a képviselet legfontosabb tisztségeibe.

Problémát okozott az is, hogy sajátos rivalizálás folyt az ország és London között, emellett „a közélet leépülése" miatt, nehéz volt közös álláspontot kidolgozni a konspirációban. Ratajski tehát nagyobb kezdeményezőkészséget várt Londontól. Világos döntésekre és instrukciókra volt szüksége.

A kormánydelegátus azt is elismerte, hogy az AK parancsnokával sem felhőtlen a kapcsolata, azt viszont nem közölte Karskival, hogy mi a konkrét konfliktus. A jelentés e része elég rejtélyesen hangzik, és ahhoz a megállapításhoz vezet, mely szerint az AK parancsnoka sem feledkezhet meg arról, hogy „ha nem a társadalomra támaszkodik, amelyet a négy nagy párt képvisel, azzal magának is árt, és aláássa a munkavégzés és a feladatok alapjait; ezekért a viszályokért nagyrészt a kormány felel, mert nem küld világos utasításokat." A delegátus hangsúlyozta: „A hadseregnek Lengyelországban – akár helyes ez, akár helytelen – vannak bizonyos kialakult hagyományai a politikai törekvések területén". A tisztek szemére veti a szeptemberi vereséget, és „politikai szempontból" nem tartja őket különösebben megbízhatóknak. Csak a PKP és a kormánydelegátus adhatja a társadalmi bizalom mandátumát a hadseregnek. A tisztikar egyáltalán nincs tisztában ezzel, és „azt a látszatot kelti, hogy ezekkel a [politikai] kérdésekkel foglalkozik, be akar avatkozni ezekbe az ügyekbe". Túl sok olyan csoport van a hadseregben, amely „azt a látszatot kelti, hogy külön pozíciót foglal el a hadsereg a lengyel földalatti politikai rendszerben". Sok tiszt, különösen a saját körzetében, tapintatlanul, ügyetlenül és ostobán viselkedik „a társadalmi-politikai erőkkel". Ratajski nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy helyezzék az irányítása alá a militarizált adminisztrációt, valamint a Tájékoztató- és Propagandairodát.

Karski szavainak tükrében eléggé kétértelműeknek látszanak Ratajski szándékai a BIP-et illetőleg. Először is Tájékoztató- és Sajtóirodaként vagy Politikai Tájékoztatóirodaként oldja fel a BIP rövidítést, esetleg Tanulmányi Irodaként Lengyelország Győzelmének Szolgálata emlékére. Bár „ez a szervezet hasznosan teljesítette a feladatát", amit a helyzetjelentések magas színvonala is megerősít, Karski szerint túl széles a tevékenységi köre. A delegátus – állítólag jóhiszeműen – azt feltételezte, hogy a BIP legfőképpen azért jött létre, mert késlekedtek a képviselet megalakításával, de most „bármelyik lényeges nézőpontból is ítéljük meg, a fennhatósága alá kell tartozniuk az ilyen jellegű propagandamunkáknak". A BIP kiadói kompetenciáit is el kell választani a rádiós és a tájékoztató-elemző munkáktól. Az csak bizalmatlanságot kelthet, ha az utóbbiak maradnak a hadseregnél.

A hazai vezetők fontolóra vették azt az ötletet is, hogy megalakítják a Hazai Nemzeti Tanácsot, amelybe bekerülhetnének a kisebb konspiratív pártok és csoportok is, de Ratajski a leghatározottabban ellenezte ezeket a kezdeményezéseket. Nem sokat tudtak a kis pártokról, nem volt könnyű kijelölni számukra a megfelelő képviselői limitet a földalatti ellenállás szervezetében, a túl nagy létszámú Tanács pedig nehezen tudta volna elkerülni a lebukást. Vigyázni kell a kis szervezetekre, de nem lehet tárgyalni velük – írta Karski a delegátus állásfoglalását ismertető beszámolójában. Az utolsó pont témája a képviselet és a kormány közti gyenge kommunikáció volt, minek következtében „a kormány távolodik az országtól".

A Honi Hadsereg főparancsnokától Londonba juttatott információk

A következő kérdés „a fegyveres erők hazai parancsnokára" vonatkozott (Karski ugyanakkora terjedelmet szentelt a konspiráció két fő orgánumának). Mivel Karski a háború előtt tartalékos hadnagy volt, most pedig a Honi Hadsereg főlesküdött katonája, arra számított, hogy hamarosan visszatér az országba; fontos volt hát neki, hogy különösen felelősségteljes jelentésben számoljon be a parancsnoka tevékenységéről. A bevezetésben előrebocsátja, hogy nem hoz Londonba semmiféle tisztán katonai anyagot. Szabadságot kapott a hadseregben az utazás idejére, azt is megígérték neki, hogy a visszatérése után „megkapja a politikai tájékoztató referatúra vezetői tisztségét, emellett összekötő lesz a Kormányképviselet és a Főparancsnokság, illetve a Főparancsnokság és a PKP munkájában részt vevő politikai csoportok között, valamint a kormánydelegátus rendelkezésére áll különleges ügyekben".

A bökkenő csak az, hogy nem volt ilyen tisztség a földalatti szervezetben, legfeljebb azt feltételezhetjük, hogy ideiglenesen létrehoztak ilyet, így próbálták megfelelően felkészíteni Karskit a misszióra. Szerencsés visszatérése esetén az lett volna a jutalma, hogy kinevezik „a Felkelő Hadsereg Főparancsnoksága mellett működő hazai és külföldi tudósítók csoportvezetőjének" – előtte természetesen létre kellett hozni ezt a csoportot.

Rowecki tábornok úgy gondolja – írja Karski a beszámolójában –, hogy „az ország politikailag szétzilálódik" (ebben a kérdésben szokatlan módon egyetértésre jutott Ratajski és Rowecki), de nem akar beavatkozni ebbe a helyzetbe. Ugyanakkor a politikai élet zűrzavara a katonák munkájára is kihat; ezt az állapotot „tükrözik" a Főparancsnokság szándékai és az ő személye iránti bizalmatlanság. Ő maga úgy érzi, mindenekelőtt a Főparancsnoktól függ, minden parancsot és „a hatáskörébe tartozó munkát" „pontosan, tisztességesen és a lelkiismeretével összhangban" hajt végre, „és ez minden, amit a pártoknak mondhat". Egyébként nincs meglepve ettől az egész helyzettől, sőt előre látta, mert jól ismeri a pártok képviselőit, akik gyakran figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy totális háború folyik, amelyben minden lengyel részt vesz. A főparancsnoknak társadalmi bizalom kell ahhoz, hogy hatékonyan tudjon tevékenykedni, ne hiúsítsa meg a belé vetett reményeket.

A földalatti katonai ellenállás egységesítésében Rowecki szerint sikert értek el; még azok a szervezetek is elismerik a tekintélyét, amelyek kimaradtak a PKP-ből. A PKP-ben képviselt négy párt közül a WRN-nel folyt a legjobb katonai együttműködés. A baloldali csoportok (a PKP-ben ekkoriban a Lengyel Szocialisták képviselték ezeket) Rowecki szerint „nem kristályosodtak ki ideológiailag, politikailag és szerkezetileg", a hazai katonai hatóságokkal kialakított viszonyuk sok kívánnivalót hagyott maga után. Bántónak találja a politikai jelszavaikat, például azt, hogy „béke győztesek és legyőzöttek nélkül" vagy „szabotázs, szabotázs mindenáron". Ráadásul a sajtóorgánumaik „kíméletlenül, rosszindulatúan és igaztalanul" támadják a Lengyel Fegyveres Erőket. Ha nem is direkt módon, de Rowecki egyértelműen azt sugallja, hogy e csoportosulás vezetői a szovjetekkel szimpatizálnak.

A Néppárttal való együttműködésből számos tisztázatlan helyzet adódott, e párt vezetése különleges jogosultságokat követelt a saját fegyveres erőinek, ebbe pedig nem egyezett bele az AK vezérkara. Nem lehetett precedenst teremteni, bár vidéken igen komoly jelentősége volt az SL-nek.

Valamivel jobbnak tűntek a kapcsolatok, legalábbis Rowecki értékelése szerint, az úgynevezett Nemzeti Hadsereggel, bár „az alulról jövő kezdeményezésekben még érződnek a régi előítéletek, gyakori az összhang hiánya, a bizalmatlanság". Az egységesülés önként megy végbe, ebből egyértelműen csak a Sánc köre szakadt ki, amely megtámadta a Nemzeti Párt vezetését, és saját hadsereget szervez.

Az ideiglenes adminisztrációval folytatott vitában Rowecki láthatóan kerüli az állásfoglalást, mivel az 1940. szeptemberi egyezmény értelmében ezek az ügyek a Kormányképviselet hatáskörébe tartoznak, „a fegyveres erők pedig csak a saját szükségleteikre tarthatnak fenn irodákat és referatúrákat". A képviselet csoportjai vidéken azonban nem voltak kellőképpen kiépítve, ez pedig abba az irányba hatott, hogy a katonákat favorizálják. Ezenkívül terepen továbbra is tevékenykedtek az egyesülésből kimaradt helyi szervezetek, bár nem ismerjük pontosan ezek harci értékét. Rowecki viszont azt feltételezi, hogy az össznemzeti felkelés után a helyi szervezetek legfeljebb a rendőri erők szerepét tölthetik be.

Ami magát az országos felkelést illeti, a tábornok hangsúlyozta, hogy bár nem tudni, szükséges lesz-e, „az ő feladata az, hogy előkészítse a harcot". Úgy gondolja, alighanem kitör a felkelés, és nem tudni, hány ellenséggel kell harcolni. A pártok nem osztják ezt a véleményt, s ezzel szerinte tragikus hibát követnek el. Inkább hisz a szélesebb tömegek, a „nem átpolitizált társadalom" patriotizmusában. De a kormánynak „időnként közelebbi célokat, konkrétabb feladatokat kell kitűznie a szervezés terén és talán társadalmi, politikai és katonai téren is, amelyek kétségkívül szükségesek és helyesek lennének, így az egész társadalom ezek elérésére, megvalósítására összpontosíthatna".

Mivel a német terror egyre brutálisabb formát ölt, a lengyelek ellenállása is egyre erősebb – hangsúlyozta Rowecki. A földalatti

ellenállásban kiépültek a fegyveres erők, s egyre gyakrabban kerül sor közvetlen összeütközésre. A megszálló biztos megpróbálja elérni azt, hogy idő előtt robbanjon ki a felkelés, és a németek „a legradikálisabban akarják majd pacifikálni ezt a területet". Rowecki a legrosszabbra volt felkészülve. Szerencsére az AK katonái „szemrebbenés nélkül hajtják végre a rájuk bízott feladatokat. Valóban, ahogy a költő mondja, »Isten-dobta kő gyanánt zúdulva a sáncra«."* Bár a Gestapo kegyetlen bosszút áll, a nemzet kibírja, mert ki kell bírnia. „A lengyelek nem térnek le erről az útról, megalkuvás nélkül harcolnak mindhalálig vagy a győzelemig."

Végül Rowecki szívből köszöntötte a főparancsnokot, a kormányt, a hadsereget és minden lengyelt, aki a hazájától távol van, valamint deklarálta azt, hogy „teljes mértékben készen áll arra a neki alárendelt egységekkel együtt, hogy végrehajtson minden parancsot, amit a főparancsnoktól és a miniszterelnöktől, Władysław Sikorski hadseregtábornoktól kap".

A pártok

Minden párt az emisszárius közvetítésével juttatta el a véleményét az emigráns kormányhoz. Karski a Nemzeti Párt üzenetével kezdte. Ők mindenekelőtt arról biztosították Londont, hogy a nemzeti erők egyesültek. Az új, demokratikus választásokig Tadeusz Bieleckit és Władysław Folkierskit tekintik törvényes képviselőiknek, de Marian Seyda és Wacław Komornicki miniszterek már nem örvendenek bizalomnak, bár nemzetieknek tartják őket. Elismerik, hogy nehéz a helyzet a PKP-ben, de nem terveznek elszakadást. Felszólítják a kormányt arra, hogy a lehető legnagyobb területet harcolja ki a háború utáni Lengyelországnak, és ne döntsön arról, milyen rendszer lesz az országban. Támogatják a földalatti katonai ellenállás centralizációját, mert tökéletesen reálisnak látszik az a veszély, hogy szovjet csapatok lépnek lengyel földre. Azt a véleményüket sem takargatják, hogy a párt igen méltánytalannak tartja a külföldi eredetű források elosztását.

* J. Słowacki: *Végrendelet*, ford. Lator László. *In Juliusz Słowacki versei*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976, 102. o.

A Munkapártnak Karski csak egy oldalt szentelt jelentésében. Ebben valójában csak arról van szó, hogy támogatják a Londonban kidolgozott *Elvi nyilatkozat*ot, amit különösen fontosnak tartanak most, hogy láthatóan szétzilálódik az ország politikai élete. Emellett köszönetet mondtak a leköszönő delegátusnak, aki közeli munkatársuk volt.

A szocialisták és vitáik nem kevesebb, mint nyolc oldalt töltenek meg a jelentésben, és láthatóan nagyobb figyelmet kapnak a Lengyel Szocialisták. A WRN bízott a társadalom támogatásában, hangsúlyozta, hogy meg kell őrizni a munkásmozgalom egységét. Határozottan tiltakozott a delegátus politikája ellen, aki beengedte a PKP-be a konkurenciát, a Lengyel Szocialisták képviselőit: „a WRN tudatosan, célirányosan szervezett diverziónak tekinti ezt a tényt, amely igen ártalmas a lengyel szocialista mozgalomra nézve". A konkurenciának címzett kritikus megjegyzéseket arra a vádra lehet visszavezetni, hogy ez a csoport „a lengyel reakció és idegen ügynökök eszköze". Hisz a WRN csak felfüggesztette jelenlétét a PKP-ben, ezt a döntést „magyarázta" félre a delegátus és még „néhány ember a környezetéből". „A konspirációra nézve veszélyes precedenst" teremtettek azzal, hogy új szervezetet vettek be. A WRN visszatérése csak akkor lehetséges, ha eltüntetik a PKP-ből a diverzáns szervezetet, ahogy Karski beszélgetőpartnerei fogalmaztak. Akkor arra is lehet számítani, hogy figyelembe veszik a WRN-t a Londonnal tartott kapcsolatokban és az országba küldött pénzalapok szétosztásánál.

A Lengyel Szocialisták csoportja ezt természetesen pont fordítva gondolta. Úgy vélték, teljes jogú félként vesznek részt a PKP munkájában. Mint deklarálták, legfeljebb abba egyezhetnek bele, hogy két képviselője lesz a baldalnak ebben a politikai testületben; bár az együttműködés a konkurenciával ajánlatos, de ez csakis az egyenjogúság elve alapján képzelhető el. Szerintük háború előtti „apparatcsikok" uralják a WRN-t, akiket a „mindenható diktátor", Pużak vezet. Arra sem látnak lehetőséget, hogy a WRN-be egyénileg vegyék be az ő pártjuk tagjait. Végül önként nem vonulnak vissza a PKP-ből, mert azzal elárulnák „a lelkiismeretüket, a szocialisták széles tömegeit, az árulás lenne az egész politikai közvéleménnyel és a történelemmel szemben".

Ezek a szavak hihetetlenül patetikusan hangzottak, és nem adtak okot az optimizmusra. Annál is inkább aggasztóak voltak, mert emellett számos pontban kifogásolták az AK-parancsnokság tevékenységét. „A Lengyel Szocialisták azt az álláspontot képviselik, hogy jelenleg olyan jelszavakat és elveket kell hangoztatni, amelyek pontosabban határozzák meg a lengyel állam leendő rendszerét a demokrácia, a haladás és a valóban igazságos társadalom szellemében". Politikai ambícióik abban is kifejeződtek, hogy újraindították a szocialista mozgalom háború előtti hagyományait jelképező *Robotnik* című lapot. Mint láthatjuk, ez a nemzeti párti program fordítottja volt, mely szerint a felszabadulás utáni időszakra kell halasztani a rendszerről folytatott vitákat. Az SN kétségkívül szívesebben látta a PKP-ben a baloldal gyengébb képviselőjét, a szocialista mozgalomban bekövetkezett szakadás lehetővé tette a nemzeti aktivistáknak, hogy együttműködjenek a népiekkel, a háború előtti Chjeno–Piast-kormányok példáját követve.

Akárcsak a háború előtt, most is a népiek voltak a mérleg nyelve az ország politikai életében. A Néppárt teljes mértékben támogatja a kormányt és a politikáját – az aktivista ilyen nyilatkozatával kezdi Karski a jelentés e részét. De más pártok vezetőihez hasonlóan aggódnak amiatt, hogy szétzilálódik az ország politikai élete, bár nem akarják kivinni a párton belüli vitákat a párton kívülre, és a kormánykoalíció felbomlását sem kockáztatnák meg. A Néppárt „nem akarja hagyni, hogy forradalom törjön ki, szeretné elkerülni a káoszt a forradalom pillanatában, ezért hangsúlyozzák annyira e legalizmus jelentőségét." A szocialisták közti szakadásnak, melyet a politikai színtér stabilitását fenyegető komoly veszélynek tekintenek, mindenáron véget kell vetni. Hasonló kockázattal jár szerintük a Néppárt válsága, amelyet mindenekelőtt az váltott ki, hogy a londoni aktivisták vitákba keveredtek a szakadár tevékenységet folytató hazai radikálisokkal.

A népiek tisztában vannak azzal, hogy „a Néppárt – anélkül, hogy különösebben törekedett volna erre – kulcsszerepet betöltő párttá vált a lengyel politikai palettán", amit indokoltnak is találnak, mert „a lengyel társadalom derékhadát, legnépesebb és legproduktívabb rétegét a lengyel parasztok adják". A hazai aktivisták a történelmi igazságtétel közvetlen kifejezésének tartották azt, hogy ilyen magas pozíciókat szereztek a képviselőik az emigráns hatalmi hierarchiában. Nyilvánvalóan arról is meg voltak győződve, hogy igen befolyásosak az országban, ezért utasították vissza a szocialisták ajánlatát, s nem folytattak szorosabb együttműködést velük az úgynevezett balközép keretei között.

Ugyanígy, vagy talán még erélyesebben tiltakoztak a népiek „a hazai Fegyveres Erőkben kialakuló állapotok ellen, különös tekintettel a hadseregtörzsre. Ott vannak bizonyos tendenciák vagy kísérletek, melyek célja az, hogy hatással legyenek olyan ügyek lebonyolítására, amelyek nem kötődnek szorosan a katonai tevékenységhez." Figyelmeztettek arra, hogy „ne feledjük, mi veszejtette el Lengyelországot, és milyen szerepet játszott a háború előtti Lengyelország számos katonai figurája". Ne csodálkozzanak hát azon a hazai parancsnokok, hogy nem bíznak bennük, hisz ma is sokféle gyanús politikai tevékenységet folytatnak. Ezért nem járul hozzá ahhoz az SL, hogy feloszlassák, majd besorozzák a Honi Hadseregbe az Őrségnek vagy Paraszti Zászlóaljaknak nevezett paramilitáris csoportjaikat. A lengyel paraszt nem lesz ágyútöltelék, mint a múltban – állították a párt aktivistái. A paraszti hadseregnek azért kell megőriznie az autonómiáját, hogy a jövő Lengyelországában a demokrácia, a szabadság és a társadalmi igazságosság uralkodjon.

„A földalatti élet konfliktusai"

Miután Karski befejezte a jelentésében a hazai konspiráció legfelső instanciáinak szentelt részt, a londoni utazása előtt szervezett találkozókról számolt be. A háború után említette, hogy kapott egy listát a köztársasági elnök titkárától, Adam Kułakowskitól, melyen azok a kérdések szerepeltek, amelyek különösen fontosak voltak Sikorskinak. Némelyik tisztán katonai ügyekre vonatkozott, mások pedig politikai és társadalmi témájúak voltak. Katonai ügyekről írva Karski megmaradt az általánosságoknál, csak az AK főparancsnoki stábjában működő főosztályokat említette. Kizárólag a BIP-et mutatta be közelebbről, mert azt jobban ismerte. Nem teljesen világ-

gos, mikor fejezte be az 1943. áprilisi keltezésű bővített jelentést, melynek másolata 315 oldal terjedelmű. A jelentés bevezetőjében, amelyet talán a munka végén diktált, hangsúlyozta, hogy az 1942 októberéig tartó időszakot írja le a jelentés, s nem tér ki ideológiai kérdésekre, csak a politikai életet tárgyalja. Jelentését olyan embereknek írta, akik jól kiismerik magukat a lengyelországi helyzetben: „nem akartam teljes képet adni a földalatti életről, ugyanakkor fel akartam hívni a figyelmet a legkülönbözőbb konfliktusokra, félreértésekre, abnormális jelenségekre, amelyek a földalatti életet terhelik, emellett szerettem volna leírni a legjellegzetesebb központokat, kezdeményezéseket és koncepciókat". „Alig néhány hét alatt" írta a jelentést, miközben „a legkülönbözőbb megbeszéléseken, konferenciákon vett részt, és a legkülönbözőbb, kötetlenebb formájú írásos anyagokat készítette".

Karski, beszélgetőpartnereit idézve sokszor ír a jelentésében a hazai politikai élet „szétzilálódásáról". *A földalatti élet konfliktusai* című részben azt írja, sok konfliktust lehetne enyhíteni, ha „a kormány rászánná magát valamiféle hosszú távú, konzekvens politikai akcióra". Mit értett ez alatt? Először is „egységes koncepciót kell kialakítani a földalatti politikai életről", mert az egymásnak ellentmondó koncepciók számos félreértés és sajátosan felfogott rivalizálás forrásai. A civilek meg vannak győződve arról, hogy a legfontosabb cél biztosítani az állami intézmények folyamatos működését; a hivataloknak, melyeket a háború előtti mintákat követve hoztak létre, felügyeletet kell gyakorolniuk a politikai és társadalmi élet egésze fölött. A katonák viszont azt állítják, hogy ha az ország háborút vív, akkor mindent a katonai konspirációnak kell alárendelni, és bármilyen civil csoport létjogosultsága azon mérhető, hogy mennyire van hasznára a hadseregnek. London pedig nem küld világos utasításokat.

A jelek szerint Karski hajlott a katonák érveire. Hangsúlyozta, hogy elsőként a katonai konspiráció jött létre, méghozzá azzal a szándékkal, hogy a földalatti élet egészét átfogja. Szükség volt megfelelő politikai és tájékoztató csoportokra. A BIP egyértelműen felülmúlta eredmények tekintetében a képviselet megfelelő

egységeit, a jelentés anyagának 80%-át ez szállította. De „bármennyire is rendjén való és érthető lenne, ha átvenné a BIP-et a Kormányképviselet, ez számtalan nehézséggel járna". Hisz főként az AK tisztjei dolgoznak a BIP-ben, akik nem akarnak felhagyni a katonai szolgálattal. E csoport fennmaradó civil tagjait pedig politikai okokból, vagyis nyilván túl erős baloldali elkötelezettségük miatt nem venné át dolgozni a delegátus.

Maradt számos kérdés, amellyel nem tudni, hogy a katonai szervezetekben ki foglalkozott volna, ilyenek például a nemzetiségi ügyek. A hadseregnek a nemzeti kisebbségekben is szüksége volt ügynökökre, nélkülük nem lehetett előkészíteni a németek elleni felkelést, melynek Lengyelország vegyes nemzetiségű keleti részére is ki kellett terjednie. A hadsereg a civil ellenállásnál könnyebben képezett ki tartalékos állományt, amelyet a felkelés kirobbanásának pillanatában kell mozgósítani. Mint a következő fejezetben írja Karski, maga a képviselet csak későn, komolyabb méretekben csak 1941-ben épült ki. Egy éve működött már a Pártközi Egyeztető Fórum, vagyis a PKP, és Karski nem csodálkozott azon, hogy a PKP szembesülve a szerveződő kormányképviselettel „kiterjesztőleg" értelmezte a jogosultságait.

A történészek kutatásainak hála,[277] ma már tudjuk, hogy amikor a delegátus megkezdte a szervezőmunkát, a saját pozícióját kormányhivatalnokként definiálta, nem pedig önálló politikai tényezőként. A PKP ezért tetszése szerint kényszeríthette rá személyes döntéseit és a megfelelő pártparitásokat. A viharos kezdeti időszakban, 1941-ben a Sajtó- és Propagandaosztály igazgatója lépett előtérbe, az ő hatáskörébe tartoztak a katonai költségvetés ügyei is. Ezt különösen a PKP szocialistái kifogásolták, így gyengült Stanisław Kauzik igazgató pozíciója. Ugyanakkor a képviselet továbbra is szépen fejlődött a fővárosban (tíz főosztálya létesült), vidéken pedig, különösen a nyugati területeken valamivel rosszabb volt a helyzet. Egyébként nemcsak a poznańi, hanem a lwówi és a volhíniai delegátus is Varsóban látta el a hivatalát. A szocialisták különösen hevesen tiltakoztak a nemzetiek és a népiek uralma alatt álló ideiglenes közigazgatás kiépítése ellen. Tiltakozásukkal lassították a munkálatokat a krakkói körzetben. E fejezet

folytatásában említette Karski a központi osztályokon és a regionális képviseleteken tevékenykedő legfontosabb aktivistákat.

A delegátus munkáját nagyban korlátozta az is, hogy mindent egybevetve elég gyenge volt a hazai és külföldi kommunikációs rendszer. Mint már említettem, Karskinak többek között az volt a feladta, hogy próbáljon kialakítani új csatornát, amelyen anyagokat lehet kijuttatni Londonba. Ezt politikai kérdésnek tartotta, mert a pártok nagyon panaszkodtak arra, hogy nincs összeköttetésük Londonnal. A polgári rádióállomások a Néppárt kezében voltak, az pedig feltűnően visszaélt a monopóliumával. Ezenkívül London nem volt túl aktív, nem igen küldött megfelelően felkészített személyeket megbízatással az országba. Ezekben a szemrehányásokban sok igazság volt, s el kell ismernünk, hogy csak 1943-ban javult valamelyest a helyzet.

A szovjet ügynökök

Fontos helyet foglal el Karski jelentésében *A szovjet ügynökök lengyel területeken végzett tevékenysége* című 11 oldalas fejezet. Karski amerikai tartózkodása során gyakran használta a jelentés e részét.

Sok szovjet ügynöki csoport tevékenykedik Lengyelországban, írja, ezek „látszólag" függetlenek egymástól. Hogy lehet felismerni ezeket? Karski szerint mindenekelőtt a jelszavakból, amelyeket hirdetnek. Azt terjesztik, hogy a London-barát konspiráció passzivitást parancsol a megszállóval szemben, miközben a társadalomnak azonnal át kell állnia az aktív ellenállásra – szabotázsra, diverzióra és partizánharcra; Lengyelország határait messze nyugatra tolják majd, az országban pedig a nép fog kormányozni, barátságban a Szovjetunióval – arra senki sem célozgatott, hogy Lengyelország szovjet tagköztársasággá válik. A szovjet propaganda megterhelte a Honi Hadsereg és a társadalom kapcsolatát. Az ügy lényegét legfeljebb az „átpolitizált társadalom" értette, amely bekapcsolódott a lengyel földalatti állam munkájába. Különösen a WRN szocialistái voltak érzékenyek a PPR propagandatevékenységére, számukra ez valójában az Orosz Munkáspárt volt.

Karski a lengyel területeken működő kommunista ügynöki csoportok több fajtáját különíti el. A földalatti állam legveszélyesebb ellenfeleinek, „a szovjet diverzáns partizáncsoportoknak" szentelte a legnagyobb figyelmet; ezek 1942-ben szinte kizárólag a keleti határvidéken tevékenykednek, bár Lublin környékére is átjutnak. Főként a szétvert szovjet egységek katonáiból és a táborokból szökött foglyokból álltak. De „a gettóból szökött zsidó ifjúság is csatlakozott ezekhez az egységekhez, mert félt a kényszermunkától és a haláltól (de ez az elem nem gyakori)", valamint a német terror elől menekülő fiatal földművesek és munkások, némelyikük kényszersorozással került a szovjet partizánok közé. Az egységeket szovjet tisztek vagy „Moszkvából küldött emisszáriusok" vezetik. Minden csoportnak van operatív harci és politikai csoportja. A németekkel folytatott harc számukra másodrendű cél, „mindenekelőtt a propagandára vannak ráállítva, a lengyel népességet szólítják fel arra, hogy harcoljon a megszálló ellen, felkészülnek szervezetileg és technikailag a jövőre, és megtisztítják ezeket a területeket az aktívabb munkás- és földműves elemektől, kiprovokálva a lengyel népességet sújtó német megtorló akciókat". Ezek kemény szavak voltak, már nem először küldtek ilyen üzenetet az AK Főparancsnokságáról Londonba.

Karskit gondolkodóba ejti a németek viselkedése: nem a partizánok, hanem a lengyel lakosság ellen vezetik a büntetőexpedícióikat, mert „azzal vádolják, hogy támogatja, jóindulattal fogadja a partizánegységeket". Pedig a partizánok „fizikai erőszakkal és konfiskálás útján" rekvirálnak élelmiszert a falvakban, bár különféle igazolásokat állítanak ki erről németül, lengyelül és oroszul (az utóbbit a háború utáni időkre). Ezek az egységek nem voltak különösebben erősek, talán ezért nem vette őket komolyan a német rendőrség.

A Lengyel Munkáspárt is szovjet ügynökökből áll, írja Karski. E párt 1941 végén alakult meg „hazafias nemzeti, társadalmilag haladó, demokratikus szervezetnek" állítva be magát. Bár nem ismeri el, hogy bármiféle kapcsolatban állna a szovjet partizáncsapatokkal, „azonnali aktív, fegyveres ellenállásra" szólítja fel a lengyeleket, s a lehető legnagyobb tömegeket akarja bevonni „a német megszállókkal vívott harcba". De a PPR-nek nem volt komoly befolyása vidéken, hiába próbált kapcsolatot teremteni a

földalatti ellenállás minden katonai és politikai szervezetével, még a Nemzeti-Radikális Táborral is.

A PPR fő célja a földalatti ellenállásba való beszivárgás. Már a sajtóközleményeik címe is zavart kelt, sok közülük megtévesztésig hasonlít a WRN és a Lengyel Szocialisták kiadásában megjelenő lapok címére. Bár a PPR-nek vannak fegyveres osztagai, vagyis van Népi Gárdája, mivel csupán szerény sikereket értek el a megszállóval vívott harcban, teljesen ismeretlenek a társadalom előtt. Karski szerint a PPR hosszú távú terveiben szerepel az ellenállók „lebuktatása" (azokat értette ezen, akik részt vesznek a London-barát konspirációban), így akarják „megfosztani a lengyel társadalmat a felső rétegétől, vagy megpróbálják szovjet kézre juttatni". Ilyen tézist fogalmazott meg Karski két évvel azelőtt, hogy a Vörös Hadsereg és az NKVD bevonult Lengyelországba.

Meglepő, hogy Karski „a szovjet tevékenység negyedik központjaként" említette Lengyelország Kommunista Pártját, noha ez a szervezet már 1938 óta inaktív volt. Állítólag szigorúan konspirált csoport volt, látszólag semmi köze nem volt a PPR-hez, de, mint állította, ez „a kommunista szellemi és politikai elitet tömörítő központ". Véleménye szerint nem volt nagy létszámú, „nincs népes tagsága, nincsenek komolyabb szervezeti központjai sem". Viszont támogatják „a Komintern hivatalos emisszáriusai", akiket időnkét átdobnak keletről. A lengyel földalatti ellenállás kerülte őket, „nem folytat velük semmiféle együttműködést". Azt sem lehetett tudni, milyen jogosultságaik voltak a PR-rel és a vélt KPP-vel szemben. Az összegzésben Karski figyelmeztetett arra, hogy „az aktív lengyel elemet" gyengítve együttműködnek mindezek az ügynöki csoportok, és meg fognak próbálkozni azzal, hogy „létrehozzanak valamiféle szervet, amely azt a jogot bitorolja, hogy képviseli a társadalmat, tevékenységének célja pedig az, hogy »spontán módon, önkéntesen, népszavazás útján csatlakozzon az önálló, igazságos társadalomként működő Lengyelország« a Szovejtunióhoz mint a tizenhetedik szovjet tagköztársaság".

A szovjet ügynöki csoportokról írt beszámoló mellett Karski egy valamivel rövidebb tudósítást is készített *Szovjet partizánakciók Lengyelországban* címmel (ezt később is írhatta), melyben valójában ugyanazokat a kérdéseket érinti, csak éppen sokkal élesebben fogalmaz. Súlyosabbnak hangzik az a vád, hogy tudatosan teszik ki a lengyel lakosságot a német megtorlásnak. Azt írja Karski, előfordulnak olyan esetek, hogy „lengyel parasztokra lőnek", megesik, hogy „lengyel fegyveres egységeket próbálnak likvidálni". Arról is ír, hogy a szovjet hatalom szimpatizánsokat szerez a lengyelek között, ezeket meg is nevezi, ami letartóztatásokhoz vezet. E módszereket Karski „aljasnak" nevezi.

A szovjet egységek sokszor „erőszakkal vitték el az erdőkben bujkáló lengyel, ukrán és zsidó fiatalokat". Miután ez kiderült, „a Honi Hadsereg parancsnoka többször is azzal a javaslattal fordult hozzájuk, hogy harcoljanak együtt a németek ellen", de a szovjet partizánok megtagadták azt, hogy a lengyeleknek alárendelve vegyenek részt hadműveletekben. (Ebben a beszámolóban ez az egyetlen új téma.) Karski azzal vádolja a PPR-t, hogy a képviselet különböző hivatalai mögé bújik, olyan neveket talál ki katonai kezdeményezéseinek és a sajtótermékeinek, melyek hangzása közel áll a két szocialista párt már elindult kezdeményezéseihez. Amikor Rowecki tábornok tanácsot kért, mert nem tudta, hogyan járjon el a PPR-rel és a szovjet partizánokkal szemben, a londoni kormány azt felelte, „a legjobb, amit tehetnek, az, hogy nem hagyják provokálni magukat, semmiképpen sem léphetnek fel tevőlegesen".

Az Állambiztonsági Testület

Karski nagy terjedelmet szentelt jelentésében az Állambiztonsági Testületnek, melynek szervezője a bátyja, Marian Kozielewski alezredes volt. Vázolta, hogy milyen körülmények között hozták létre a Lengyel Rendőrséget. Stefan Starzyński, Varsó polgármestere és a Lengyelország Győzelmének Szolgálata mellett működő Pártközi Egyeztető Fórum elfogadta a megszálló döntését, melynek értelmében nem oszlatták fel az Államrendőrséget. 1939 decemberében a németek átvették a kezdeményezést, kiadtak egy rendeletet, melyben büntetéssel fenyegették azokat a rendőröket,

akik nem jelentkeznek szolgálatra, aztán újjászervezték a rendőri állományt, autonóm járási parancsnokságokat hoztak létre, amelyeket szigorú felügyelet alatt tartott a német csendőrség.

A következő oldalakon Karski röviden ismertette a bátyjától 1939–40 fordulóján kapott megbízást. Mint tudjuk, a Kozielewski által az öccsének átadott információt el kellett ismételnie Londonban. Eszerint a kék rendőrök mintegy 30%-ában lehet megbízni, Kozielewski alezredes erre a csoportra alapozza a munkát. Egy ehhez hasonló csoport a felkelés kirobbanásának pillanatában is használható, bár nem nevezhető „eszmeileg elkötelezett elemnek". (Név szerint is említett a rendőr-konspirációban aktívan részt vevő hét tisztet.) Ami a többi rendőrt illeti, Kozielewski jelezte, hogy a többségüket bíróság elé kell állítani a felszabadulás után.

A megszálló terrorja

Ahogy erősödött a megszálló terrorja az országban, a különböző társadalmi csoportok egyre határozottabban követelték az aktív ellenállásba és a partizánharcba való átmenetet, ezenfelül – írja Karski – sokkal radikálisabban fogták fel a szociális kérdéseket. A terrorról szóló oldalakon rövid feljegyzésekben számol be az eseményekről, melyekről nyilván a földalatti sajtóból vagy a BIP jelentéseiből értesült. Némelyek ezek közül valamelyest általánosító jellegűek, de a legtöbb igencsak megkésett, vagy olyan információkat tartalmaz, amelyeket nem lehet más források alapján ellenőrizni. Ilyen például a következő:

> „Változatlanul alkalmazzák a kollektív felelősség elvét. Ez év nyarán lengyel rabokat lőttek agyon egy Gestapo-ügynök meggyilkolásáért (állítólag ez személyes leszámolás volt, a lengyelek részvételét nem bizonyították)."

Itt az 1942 márciusának első napjaiban történt, Londonban is jól ismert eseményről volt szó. A londoni *Dziennik Polski*ban újraközölték a Néppárt varsói táviratát:

> „Március 4-én ragasztották ki a falakra Lengyelország fővárosában és más lengyel városokban a varsói kormányzó, Fischer hirdetményét, melyben 100 lengyel agyonlövéséről számol be. Titkos lengyel szervezetek tagjainak állítják be az agyonlőtt személyeket. 100 lengyel meggyilkolásával álltak bosszút egy német rendőr megöléséért és egy másik megsebesítéséért. Azzal fenyegetőzött Fischer a hirdetményben, hogy ha megismétlődnek a hasonló merényletek, leállítja Varsó élelmiszer-ellátását."

Fischer március 3-i hirdetményében egy német és egy lengyel rendőr haláláról, valamint egy népi német és három lengyel rendőr megsebesítéséről volt szó. Fischer azzal fenyegetőzött, hogy „egyelőre egy hónapra" leállítja az élelmiszer-szállítást. A hirdetményben azt nem közölték, hogy azért ölték meg azt a 100 lengyelt, mert így álltak bosszút a Varsó környéki Aninban, Leszek Kopaliński által elkövetett merényletért, a tettest és az anyját pedig a helyszínen agyonlőtték. A kivégzettek között volt a Pawiak 86 rabja, a többieket valószínűleg a Gestapo Szuch utcai nyomozóhivatalból vitték el. Władysław Bartoszewski szerint valószínűleg a treblinkai munkatáborban (az úgynevezett Treblinka I-ben) került sor a kivégzésekre.

Nem találunk megerősítést más forrásokban arra a Karskinál található információra, hogy „egy szénaraktár felgyújtásáért Varsóban, folyó év [1942] júliusában agyonlőttek 70 személyt, mind a közeli utcákban laktak. Egyébként kiderült, hogy a németek égették porig a szénaraktárat, mert így akarták leplezni a visszaéléseket." 1942 nyarán a németek végrehajtottak néhány kivégzést, szinte mindegyiket a Gęsia utcai zsidó börtön területén tartották, de egyszerre legfeljebb 15 emberrel végeztek. A Pawiak rabjaiból nagyobb csoportokat állítottak össze, majd Auschwitzba vitték őket, július 15-én például 127 férfit, augusztus 18-án pedig 69-et. A Rakowiecka utcában raboskodó 19 férfiból álló csoportot ismeretlen helyen végezték ki szeptember 3-án, október 15-én végeztek ki a kampinosi erdőben 36 férfit és három nőt, a Pawiak rabjait. Október 16-án került sor az újabb tömeges kivégzésre – a Pawiak 50 rabját akasztották föl Varsóban, öt külvárosi

helyszínen –, vagyis ez már azután történt, hogy Karski elhagyta Lengyelországot.

Hasonlóan rejtélyes a következő információ: „Amikor Lengyelország keleti területein bolsevik partizáncsapat érkezik a faluba, és elkobozza az élelmiszert, gyakran előfordul, hogy a falu minden férfi lakosát agyonlövetik a helyi német hatóságok." Sajnos nem lehet megállapítani, melyik valós eseményre gondolt. Az olyan meghatározások, mint a „partizánegységek", „harci osztagok" vagy „rablóbandák" még számtalanszor ismétlődnek a jelentéseiben és a valamivel később írt részletes beszámolókban; mind a bolsevik-kommunista fenyegetésre, mind a gettóból szökött zsidó menekültekre vonatkoztatva.

A jelentés egyik alfejezete *A klérus* címet kapta. Karski, a hívő katolikus nem hagyhatta ki ezt a témát. „Mintegy 3000 papot lőttek agyon, vetettek börtönbe, vagy távolítottak el a plébániáról. Egy részüknek sikerült megszökni, azóta bujkálnak." A lengyel klérus a Birodalomba olvasztott területeken szenvedte el a legnagyobb veszteségeket – írja Karski –, 2000 főt koncentrációs táborba zártak, 1000-et meggyilkoltak, a helyükön maradt papok többsége német. Németül miséznek, a híveknek németül kell gyónniuk, „sémákat" nyomtatnak azoknak, akik nem ismerik a nyelvet. Bezártak minden papi szemináriumot, a Főkormányzóságban sem működhettek ilyenek.

Politikai tárgyalások Londonban

Karskinak minden napja munkával telt Londonban, elkészítette a jelentést Lengyelország politikai helyzetéről, és fontos politikai találkozókon vett részt.[278] Feljegyzései szerint decemberben, mielőtt Sikorski tábornok visszatért az Egyesült Államokból, többször találkozott Frank Saveryvel, a lengyel kormány mellett működő angol nagykövetség munkatársával. Az első találkozón főként katonai kérdésekről és a zsidók helyzetéről beszéltek. Karski állítólag kijelentette, hogy az ország föllázad, ha Sikorski enged Sztálinnak határkérdésekben, ugyanakkor elég óvatosan fogalmazott, amikor szóba került, milyennek látja Sikorski tábornok pozícióját a közvélemény. Az utolsó találkozón Savery állítólag mutatott Karskinak valamilyen titkos dokumentumot, amely tartalmazta a Lengyelország keleti határaival kapcsolatos angol álláspontot.

Nyilván nem sok ideje volt a magánéletre és a pihenésre a kimerítő spanyolországi hegymászás, a Pireneusokon való átkelés után. A Devonia Roadon, a lengyel templomban töltötte a szentestét Władysław Staniszewski atya vendégeként; a díszvendégek asztalához ültették őket Jerzy Lerskivel együtt, Raczyński nagykövet és a felesége, valamint a kormány néhány minisztere mellé. Mint „Jur" visszaemlékezéseiből tudjuk, „sok éjszakai órát töltött" Lerskivel, aki lengyelországi misszióra készült. Lerski sok évvel a háború után azt sugallta,[279] hogy ő juttatta el Lengyelországba a válaszokat azokra a követelésekre, amelyeket Karskival küldtek ki:

> „Tehát a legfontosabb üzenet, válaszul a Karski által Lengyelországból továbbított kérdésekre az volt, hogy a földalatti ellenállás minden erőfeszítését a londoni lengyel kormány és a főparancsnok, valamint a hazai kormánydelegátus és az AK parancsnokának irányítása alatt koncentrálják. Karski a legnagyobb lelkiismeretességgel vezetett be engem a szervezett földalatti ellenállás titkaiba, a negatívumokat sem hallgatta el. Különösen meggyőzőnek találtam azt a tézisét, hogy ha ilyen kényes összekötői szolgálatot látok el, akkor nemcsak elöljáróink avatott »gyóntatóinak« kell lennünk a front mindkét oldalán, hanem lelkiismeretes »levélhordóknak« is, akik pontosan adják át emlékezetük postaládájából az üzenetet, a megfelelő címzettnek, hogy ne csináljanak fölösleges zűrzavart."

Nem vagyok biztos abban, hogy a földalatti életben betöltött szerepét kifejező metaforikus megfogalmazás, amely Karski másik már említett magával kapcsolatos véleményére emlékeztet, miszerint ő csak „gramofonlemez", nem fogható-e fel – ahelyett, hogy szóvirágnak tekintenénk – úgy, hogy a háború után távolságtartóan tekintett mind a kormány, mind a földalatti vezetés nyilvánvalóan téves politikai döntéseire. A két futár jelentéseiből

kiolvashatjuk határozott politikai nézeteiket, valamint azt is, hogy helytelenítették a hazai és emigráns lengyel hatóságok eljárását.

Londonban Paweł Siudak látta vendégül. Siudak lakásában találkozott Adam Ciołkoszsal, a PPS tagjával, a néppárti Jan Tabaczyńskival és Mieczysław Thugutt-tal, a munkapárti Karol Popiellel és Zygmunt Kaczyński atyával, Edward Raczyński külügyminiszterrel, aki még vacsorára is meghívta. (Ezt a találkozót *A szövetséges Londonban* című visszaemlékezéseiben írta le.)[280] Karski a lehető legjobb benyomást tette a miniszterre, akit különösen a politikai értékelései kavarták föl:

> „[...] emellett, mint mindig, létezik közönséges dühödt pártoskodás, tele intoleranciával és méreggel. [Karski] jellemezte a lengyel politikai pártokat, értékelve azt is, mekkora az erejük és a jelentőségük az országban. [...] Többek között azt mondta, hogy a Gestapo sokat tud a lengyel politikai szervezetekről, és mindenkit elkap, ez elkerülhetetlen. Abban viszont jobban bízott, hogy az elevenebb és jobban konspirált katonai szervezet fennmarad."

Végül Karski a jelek szerint találkozott a nemzetiek vezetőjével, Tadeusz Bieleckivel.

Karski háború utáni jegyzeteire hagyatkozva Stanisław M. Jankowski azt írja, hogy az emisszárius londoni tevékenységével kapcsolatos híresztelések eljutottak Sikorski tábornokhoz, aki nem titkolta rosszallását. Miután visszatért Amerikából, január 19-én és 20-án Sikorski találkozott Karskival az iveri rezidenciáján, és keményen kikérdezte. Januárban Karski állást kapott a köztársasági elnök titkárságán, ekkor találkozott először Józef Hieronim Retingerrel,[281] és sokat vitatkoztak a zsidó ügyekről. Retinger angol nyelvből is levizsgáztatta, azt feltételezve, hogy bemutatja majd az ország helyzetét a szövetséges politikusoknak.

Az emigráns kormánynál akkreditált angol nagykövet, Owen O'Maley hallgatta meg elsőként a Karski által készített közleményt, ő főként a lengyel–szovjet viszonyról kérdezősködött. Retinger meglehetősen visszafogottan értékelte a találkozó lefolyását. Karski állítólag túl sokat beszélt, és képtelen volt a legfontosabb kérdésekre összpontosítani. Ennek ellenére Retinger fontos sajtókapcsolatokat adott át, neki köszönhetően találkozott Karski Arthur Koestlerrel[282] és Herbert G. Wellsszel.

Következő fontos beszélgetőpartnere az Egyesült Államok nagykövete, Anthony Drexel-Biddle, a háború előtti lengyelországi nagykövet volt; főként zsidó ügyekről és az emigrációs lehetőségekről tárgyaltak (Drexel-Biddle úgy vélekedett, hogy az USA aligha emeli a bevándorlási kvótákat). A kilencvenes években Karski emlékeztetett arra, hogy továbbította a zsidó konspiráció arra vonatkozó követelését, hogy indítsanak megtorló légitámadásokat német városok ellen; a nagykövet ezt azzal a véleménnyel nyugtázta, hogy ilyen lehetősége kizárólag az angol légierőnek van. Biddle 1943. március 3-án emlékeztetőt készített a beszélgetésről Cordell Hull államtitkárnak, de ebben főként a lengyelországi szovjet ügynökökről van szó. A március 3-i feljegyzésben Biddle ugyan megerősíti azt, hogy Karski említette a zsidókat, de csak arról beszélt, hogy sok fiatal csatlakozik közülük a szovjet „partizánbandákhoz".[283]

Anthony Eden

Nagy-Britannia külügyminisztere, Anthony Eden január végén, február elején fogadta Karskit. Edent az országban tevékenykedő kommunista szervezetek érdekelték, Karski pedig arról tájékoztatta, hogy a lengyel földalatti ellenállás kerüli a kapcsolatokat a PPR-rel, mert NKVD-ügynöknek tartja az aktivistáit, akik azért harcolnak, hogy a független Lengyelország helyett tizenhetedik szovjet köztársaság jöjjön létre. Eden újabb találkozóra hívta Karskit február 4-re, amelyen ezúttal a brit Különleges Hadműveletek Végrehajtó Egységét (SOE) vezető lord Selborne (Roundell Cecil Palmer) is részt vett. Selborne kifaggatta, milyen területi engedményeket tehetnek a lengyelek keleten a szovjeteknek, amelyekért nyugaton kárpótolnák őket, mire azt a választ kapta, hogy „a földalatti ellenállás vezetői nem mondanának le területekről, megtagadnák az engedelmességet a kormánytól, és titkos

hazai kormányt alakítanának". Karski elmagyarázta beszélgetőpartnereinek, hogy a lengyelek azért harcolnak ilyen eltökélten, mert ezt követeli a hagyomány, de még a legkiválóbb harci szellem sem elegendő, ha az ellenállásnak nem lesznek vezérei, ami pedig hamarosan bekövetkezhet, mert a megszállók rendkívül nagy pusztítást végeznek az értelmiségben. Az is negatívan hat a lengyelek beállítottságára, hogy a megszálló a kollektív felelősség elvét alkalmazza.

Arról is beszéltek, milyen helyzetbe kerültek a zsidók a megszállt Lengyelországban. Karski „a Kormányképviselet mellett működő speciális szervezetről" számolt be, amely azt a feladatot kapta, hogy működjön együtt a zsidó konspirációval. Selborne pedig elmagyarázta, hogy irreális a Németország elleni megtorló légitámadások követelése, mert, először is, az ilyen támadások rossz hatással vannak a politikára, másodszor pedig a német propaganda malmára hajtaná a vizet, amely azt hirdeti, hogy a zsidók robbantották ki a világháborút. Az sem lehetséges, hogy kivásároljanak bizonyos, megsemmisítéssel fenyegetett csoportokat, mert a háború után biztos azt mondanák, hogy a szövetségesek anyagilag támogatták a németeket.

1943. február 17-én Eden szigorúan titkos jelentést írt erről a találkozóról Churchill miniszterelnöknek, a tartalma nagyjából megfelel Karski jegyzeteinek. A jelentés legfontosabb passzusa így hangzik: „Amíg fennáll a német megszállás, senki sem áll elő [az országban] azzal az ötlettel, hogy szervezzenek rivális kormányt Lengyelországban, amennyiben Sikorski tábornok nem enged át területeket a Szovjetuniónak; ellenkező esetben Lengyelországban nemzeti kormányt alakítanak az 1863-as forradalmi kormány mintájára". Nowak-Jeziorański sok évvel a háború után találta ezt a jelentést a levéltárban, és küldött másolatot Karskinak.

Retinger nem volt elégedett a mindkét találkozóról beszámoló Karski jelentésével. Még Retingernél is elégedetlenebb volt azonban Sikorski tábornok, aki szerint Karski túl őszintén beszélt Edennel. Az dühítette a legjobban, hogy az angolok a háta mögött vetették fel a keleti lengyel határ kérdését. Megtiltotta neki, hogy bárki előtt is említést tegyen erről a beszélgetésről. Karski életrajzírói azt feltételezik, hogy nyilván azért nem küldték vissza Lengyelországba, mert találkozott Edennel, aki értésére adta, hogy az angolok nem szívesen támogatják a lengyeleket a Szovjetunióval szemben, a keleti határ kérdésében.

De mivel Londonban híre ment annak, hogy az országban senki sem megy bele abba, hogy bármiféle tárgyalásokat is folytassanak a Szovjetunióval a keleti határmódosítás ügyében, Sikorski elejét akarta venni a további spekulációknak, ezért azt a parancsot adta Karskinak, hogy vegyen részt a lengyel tisztikarnak tartott eligazításon. Meg kellett győznie a katonákat arról, hogy az ország egy emberként áll a miniszterelnök mögött. Aligha járt teljes sikerrel, talán maga sem volt meggyőződve erről, és valószínűleg képtelen volt leplezni a kételyeit.

Nem hiszem, hogy a fontos angol politikusokkal, a munkapárti Arthur Greenwooddal, a Konzervatív Pártban tevékenykedő lord Cranborne-nal vagy a fontosabb lapok és kiadók vezetőivel – Victor Gollanczkal, Allan Lane-nel a Penguintől, Kingsley Martinnal a New Statesman and Nationből, Ronald Hyde-dal az Evening Standardtól, Gerald Berryvel a New Chronicle-tól – szervezett találkozóknak bármiféle politikai következményei lettek volna. De a lengyel emigráns politikusok számára ez egyfajta propaganda-hadjárat volt, melynek célja az ország népszerűsítése volt. Bár eredménytelen volt ez a tevékenység, mert a célok rossz hierarchiáján és Lengyelország imázsán alapult, mely szerint Lengyelország védőgát a bolsevik áradat ellen – ennek Amerikában nem volt hatása –, mégis megalapozta pozíciójukat az emigráció életében. Talán egyedül Arthur Koestler érzett őszinte megrendülést, amikor meghallgatta Karski történetét. De a BBC speciális rádióműsorában főként a lengyel zsidók tragédiájáról beszélt.

1943 márciusában kezdett Karski előadásokat tartani a lengyel kolóniának az ország helyzetéről. Az egyik találkozóról *Az ismeretlen férfi* című cikkében írt Maria Kuncewiczowa, az írás a londoni *Nowa Polská*ban jelent meg. Tisztelettel, sőt csodálattal írt Karskiról, kiemelte kiegyensúlyozott hangját, intelligens viselkedését: „fiatalember, de egy öreg férfi nyugalmát árasztja. Nyugodt, de erős, mint aki nem tud az öregségről."

Utazás a tengerentúlra

1943 májusában született meg az a döntés, hogy Karski az Egyesült Államokba utazik propagandamisszióval. Anthony Drexel-Biddle állt elő ezzel az ötlettel, aki be akarta mutatni Rooseveltnek. Az amerikai külügyben dolgozó Elbridge Durbrow elemezte a Karskival folytatott beszélgetésről írt jelentését. Négy nappal azelőtt, hogy a németek nyilvánosságra hozták a katyni tömeggyilkosságot, arról írt Durbrow, hogy a lengyelek és a szovjetek megszakíthatják a kapcsolatokat, mert a bolsevikok a lengyel kommunistákat favorizálják. Elutazása előtt Stanisław Kot miniszter adott eligazítást Karskinak. Beszélt neki Sikorski amerikai ellenségeiről: a Lengyel Származású Amerikaiak Nemzeti Bizottságáról és az USA Kommunista Pártjába belépett lengyelekről. Sikorski tábornok viszont azt emelte ki az eligazításon, hogy ne veszélyeztesse az otthoniakat, ugyanis sok német kém tevékenykedik Amerikában. A kormány május 5-én táviratban kért vízumot Karskinak (június 2-án kapta meg). Mikołajczyk miniszter június 8-i keltezéssel küldte el ajánlólevelét Jan Ciechanowski nagykövetnek, Raczyński külügyminiszter levelén egy nappal későbbi a keltezés. Karski június 10-én hajózott ki Skóciából, és június 16-án érkezett meg az Egyesült Államokba. De miért is küldték oda valójában?

Amerikai tartózkodásának kezdetétől fogva Karski volt a lengyel nagykövetség legnagyobb attrakciója. Már az 1943. július 24-i első jelentésében külön kiemelte, milyen fontos szerepet játszott amerikai tartózkodásának megszervezésében Ciechanowski nagykövet. „Eljutottam a közigazgatás és a sajtó világának meghatározó személyiségeihez, a politikai világába is bejáratos voltam" – írja. Rögtön megkedvelték egymást a nagykövettel: a jóval idősebb Ciechanowskiban Karski nemcsak az amerikai szalonokban otthonosan mozgó vezetőt, hanem barátot és részben protektort is talált. Kicsit kérkedve hangsúlyozta, hogy két elvben „állapodtak meg a nagykövettel", először is „nem kell túlozni, mert az igazság az ország legjobb propagandája, különösen más országokhoz képest", másodszor pedig „nem kell politikai-ideológiai vitákba bocsátkozni (ami színesebbé tenné a helyzetet), a bizalmat keltő szolid beszámolóra kell korlátoznom magam".

Noha a propagandát irányító Kot miniszter küldte Londonból Amerikába, mégsem ő, hanem Jan Ciechanowski határozta meg e látogatás prioritásait. Karskinak eszerint az amerikai establishment legjelesebb személyiségeit kellett megnyernie és a megszállt Lengyelország mellé állítania. Beszélnie kellett az amerikaiaknak arról a német terrorról, amihez foghatóra még nem volt példa a történelemben, a lengyelek nagy lelkierejéről, a kitartóan folytatott földalatti harcról, az emigráns kormányhoz való hűségről és arról, hogy a lengyelek – egyedül a leigázott Európában – földalatti államot szerveztek. De mindenekelőtt azt kellett tudatosítani bennük, hogy nemcsak a Gestapo veszélyezteti a lengyel konspirációt, hanem a szovjet ügynökök és diverzánsok támogatását élvező hazai kommunisták is. Azt hiszem, ez volt a misszió fő célja. Mert a háború előtti lengyel határoktól nem messze dőlt el, ki nyeri a második világháborút, a Wehrmachtot harcban legyőző Szovjetunió pedig egy hónappal korábban szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat a londoni kormánnyal. Most dőlt el az is, hol lesznek Lengyelország határai.

Tehát a „szovjet ügyek" voltak a misszió fő témái, amelyek „itt komoly érdeklődést keltenek. A lengyel területeken tevékenykedő kommunista ügynökökről írt elfogulatlan, tisztességes, pontos, tényekkel alátámasztott referátumomnak előre nem látható hatása lehet az amerikai kormány irányvonalára, átértékelheti az oroszpolitikát és az amerikai közvélemény is mellénk állhat". A közvélemény befolyásolásának főként azt volt a célja, hogy Karski hiteltelenné tegye Wanda Wasilewskát, aki ekkoriban komoly agitációt folytatott Moszkvában. Hangsúlyozta, hogy egyáltalán nem reagálnak az országban az oroszok mellé állt lengyel kommunisták tevékenységére.

Minden beszélgetőpartnerét érdekelte „a kommunista ügynökök hűtlensége". Karski hangsúlyozta, az a tény a legfájóbb, hogy nem a nácikkal vívott harcra vannak beállítva, hanem arra, hogy „gyengítsenek minket, aláássák a kormány és a földalatti harcot

vezető parancsnokok tekintélyét, beszivárogjanak a szervezeteinkbe, föltérképezzenek és leleplezzenek minket"; nem az erejük ijesztő, hanem a módszereik. „Könnyedén likvidálhatnánk őket, de nem tehetjük, amíg a kormány parancsot nem ad rá, a kormány pedig nem akarja szétverni a nagykoalíciót, érveket adva ezzel az ellenséges propagandának."

Karski több mint 30 személlyel találkozott, többek között a Legfelsőbb Bíróság bírájával, Felix Frankfurterrel, Roosevelt elnök tanácsadóival (Ben Cohennel, Oscar Coxszal, Pricharddal) és az OSS tisztviselőivel, valamint befolyásos újságírókkal (William Simmsszel, Forrest Davisszel, Edgar Meurerrel, George Creellel, Anne O'Hare McCormickkal). Az is szerepelt a tervei között, hogy találkozik Cordell Hull-lal, Henry Morgenthauval és Wise rabbival. Tisztában volt azzal, hogy tájékoztatták Rooseveltet az érkezéséről, és arra számított, hogy az elnök be fogja hívatni egy beszélgetésre. S ami ennél is fontosabb, e találkozók lefolyása eléggé hasonló volt, a következő témákat tárgyalták meg sorban: „1. a lengyel területeken folytatott kommunista tevékenység, 2. a zsidó ügy, 3. a kormány pozíciója az országban, 4. a kormány és az ország közti politikai összeköttetés, 5. a lengyel földalatti mozgalom spektruma és lehetőségei".

A háború után „Lengyelországban nem lesz káosz" – biztosította beszélgetőpartnereit –, a győztes felkelés után a kormány törvényesen át fogja venni a hatalmat, az ideiglenes adminisztráció megfelelően felkészült ere a feladatra. Lengyelországban nem folyik politikai kollaboráció, „hogy megőrizzük a külpolitika és az állami folytonosság súlyát, elfogadtuk azt az alapelvet, hogy a földalatti mozgalom az egyetlen legális szervezet, ez képezi a hazai földalatti állam hatalmát". A továbbiakban részletes leírást adott arról, hogy miket közölt a lengyel konspiráció felépítéséről, valamint a civil és katonai csoportok közti kölcsönös függőség struktúrájáról.

Arról is kérdezték, mit várnak a lengyelek az USA-tól. Amerikának támogatnia kell minket mint a leghűségesebb szövetségesét – felelte erre –, rá kell ébresztenünk arra a szovjet hatalmi szerveket, hogy a szövetségesek átlátnak a stratégiájukon. A szovjet kormány „nem doktriner imperialista, nem jelöl ki magának olyan célokat, melyek elérésére mindenáron törekedik. Ez a kormány azt »akarja«, amiről úgy látja, esélye van arra, hogy »olcsón megkaphassa«. Fogja és elveszi azt, amit lehet, nem pedig valamiféle előre lefektetett doktrína szerint követel." Karski, valószínűleg hitt abban, hogy az Egyesült Államok és Anglia erős támogatása csökkenti a Lengyelországra nehezedő orosz nyomást. E koncepció szerint Roosevelt a világ leendő „nagy építőmestere", ereje a tisztességben rejlik. Azt hiszem, az ügy ilyen beállítása tetszett Bullitt volt amerikai nagykövetnek, aki hangsúlyozta, milyen fontos szerepet töltött be Karski missziója abban, hogy „korábban teljesen ismeretlen anyagok kerüljenek nyilvánosságra a lengyelországi földalatti mozgalom kiterjedtségéről és jelentőségéről, valamint a bolsevikok Lengyelország-politikájáról".

Azok az újságírók, akikkel Karski kapcsolatba került, már vagy írtak valamit Lengyelországról, vagy kötelezettséget vállaltak arra, hogy írni fognak. Ezután arra próbálta rábeszélni őket, hogy támogassák a kezdeményezést: filmet akarnak forgatni Lengyelországról mint Quisling nélküli országról, „csodálatos filmet tudnánk készíteni, ha belevágnánk" – mondta Karski.

A legbonyolultabb problémát Lengyelország keleti határa okozta (a nyugati határ esetében bármilyen területgyarapodás nyereség lett volna, de a lengyel hatalmi szerveknek nem volt semmiféle befolyásuk arra, hogy ez mekkora lesz). Erről lehetett vitatkozni, veszekedni, alkudozni. A rigai határ megőrzését viszont a szabad és független Lengyelország létének *imponderábiliumának, raison d'être*-ének, a háború utáni Európa e részében uralkodó politikai rend alapjának tekintették. A lengyel félnek valóban erős erkölcsi érvei voltak: Lengyelország volt a leghűségesebb, legtovább harcoló szövetséges, alighanem a lengyel társadalom hozta a legnagyobb véráldozatot a háborús küzdelmekben, magát a határt pedig a felek egyetértését kifejező békeegyezményben jelölték ki.

A Szovjetunió kizárólag pragmatikus érvekre hagyatkozott. Amíg vesztésre állt a Németországgal vívott harcban, megőrizte

azt a látszatot, hogy változatlannak ismeri el a háború előtti rendet, de mikor kezdett sikereket aratni, újabb meg újabb intrikák kerültek napvilágra, melyek kétségbe vonták, nevetségessé tették és aláásták ezt a rendet. A szovjetek egyszerre két szinten intézték ezt az egész ügyet, a nagypolitika és a diplomácia, valamint a német–szovjet front mögött végzett logisztikai tevékenység szintjén. Az előbbi esetben a lengyel hatalmi szervek csak statiszták voltak a Nagy Hármas játszmájában, az utóbbiban is csak korlátozott lehetőségeik voltak arra, hogy fellépjenek a szovjetek ellen, akik katonai (partizán) és politikai bázist építettek ki a német megszállás alól felszabadított területeken. A szovjet minimális terv azt feltételezte, hogy megtartják az 1939. augusztus végén elfoglalt lengyel országrészeket, a balti államok és Románia esetében pedig az 1940 júniusában szerzett területeket. A maximális terv: e gyarapodás mellett politikai ellenőrzés alá vonni egész Közép-Európát.

1941. JÚNIUS 22. UTÁN

A német–szovjet háború kirobbanása

Németország már 1940 őszén elkezdett készülni arra, hogy háborút indít Oroszország ellen. Elejétől fogva azt feltételezték, hogy ez a világnézetek *(Weltanschauungen)* háborúja lesz, egy olyan pusztító háború, melyben nincs kegyelem a foglyoknak, nincsenek tekintettel a civil lakosságra, s nem hagynak semmi reményt a zsidóknak.

A korlátlan nyersanyagkészletek – mindenekelőtt kőolaj – birtokbavétele tette volna lehetővé a németek számára azt, hogy áttörjék a brit blokádot, valamint a szovjet élelmiszerkészletekre is nagyon számítottak. Bár 1941 tavaszán még nem éheztek a Harmadik Birodalomban, azok a parancsnokok, akik még emlékeztek 1918-ra, szinte rettegtek ettől. A leigázott területek tervezett kiaknázása (különös tekintettel Ukrajnára, amelyet a németek Európa potenciális éléskamrájának tekintettek) törvényszerűen

oda vezetett volna, hogy a fogyasztás jelentősen csökken a Szovjetunióban. A feltételezések, s az úgynevezett *Generalplan Ost* (általános keleti terv) szerint szerint akár hárommillió ember is éhen halhatott volna. A szörnyű tervet mind a gazdasági tervekért felelős Göring marsall, mind a keleti területek leendő miniszterének kijelölt Alfred Rosenberg elfogadta. Göring „zöld mappájában" *(Grüne Mappe)* találhatók „a gazdaság fő irányvonalai", ezt a Wehrmacht parancsnoka, Wilhelm Keitel is elfogadta. Ezt az SS megfelelő instanciáinak kellett életbe léptetniük, amiről tájékoztatta is a keleti terület felsőbb parancsnokait Heinrich Himmler a Wawelsburgban, 1941. június 12-től 15-ig tartott tanácskozáson. 1942 tavaszán készült el a terv végső változata, de megvalósítása a megszállási politika átalakítását kívánta. A „szovjet vezérréteg" teljes kiirtásával, e stratégia legfőbb alaptézisével kapcsolatos terveket 1941 februárjától vitatták meg Berlinben.

A német katonai körök nem voltak meggyőződve arról, hogy Németország katonai fölénye elegendő ahhoz, hogy gyorsan megnyerjék ezt a háborút. Új stratégiát kellett alkalmazniuk ahhoz, hogy elérhessék ezt a célt: nemcsak szét kellett verniük az ellenség hadseregét, hanem ki is kellett irtani az állományt az utolsó katonáig. Előtte azonban nem kevés problémát kellett megoldani, például a tartalék és kiegészítő állomány készenlétbe helyezését, és a készletek szállítását, ami az oroszországi utak és vasutak állapota mellett nem akármilyen logisztikai feladat volt. Ebben a helyzetben egészen rendkívüli módon építették ki a megszállt területeken a katonai irányítást: elfogadták ugyanis azt az élelmezési stratégiát, hogy a hadsereg nagyrészt rekvirálásból fedezi szükségleteit. Kezdettől fogva attól is tartottak, hogy az élelmiszer-tartalékokat a számos hadifogoly és a helyi zsidó népesség is fogyasztja. A Wehrmacht Keleti Gazdasági Irányító Stábja szeptember 4-én adta ki a megfelelő rendeleteket a polgári lakosságnak járó élelmiszer-fejadagok szabályozásáról. Valójában a megmaradt civil lakosságról volt szó, hiszen bizonyos részét – bár nem tudni, mekkorát – azonnal „likvidáltatták".

1941 elején még úgy tervezték, hogy majd csak a megnyert háború után oldják meg a „zsidókérdést", méghozzá úgy, hogy de-

portálják a népességet a megcsonkított Oroszországba; a tömeges sterilizálást is fontolóra vették.

Úgy tűnik, még 1941. június 22. előtt eldöntötték, hogy halálra éheztetik a nagyobb városok zsidó lakosait. A lakosság várható ellenállását az SS és a rendőrség tömeges represszióival kellett megtörni, ebbe a sorköteles zsidó férfiak kiirtása is beletartozott, különös tekintettel a zsidó értelmiségi rétegre. A háború első öt hete alatt 63 000 civilt öltek meg a németek Oroszországban, az áldozatok 90%-a zsidó volt. Elsőként a nagy és közepes városokra terjedtek ki a rendteremtő akciók, ahol többségben voltak a zsidók, ezért haltak meg olyan sokan közülük. Az elfoglalt lengyel területeken valamivel jobb volt a helyzet, mint a háború előtti Szovjet-Lengyelország területein.

Ahogy azt már a „Végső megoldás" fejezetben tárgyaltam 1941 végéig 500–800 000 zsidót gyilkoltak meg, és ebbe a számba nincsenek belefoglalva a Főkormányzósághoz csatolt Galícia áldozatai.

Az Oroszországgal vívott háborúban nem elég legyőzni az ellenséges hadsereget, el kell „tüntetni a föld színéről a zsidó-bolsevik értelmiséget, amely mostanáig sanyargatta a nemzeteket" – írta a Wehrmacht vezérkari főnöke, Alfred Jodl tábornok abban a munkájában, amelyet 1941 márciusában adtak át Hitlernek. Tíz nappal később írta alá a Wehrmacht parancsnoka, Keitel marsall *A Szovjetunió elleni támadás fő útmutatói* című dokumentumot, ebben Hitler javaslatait is figyelembe véve már azt is említették, hogy az SS-Reichsführernek különleges feladatai vannak az elfoglalt területeken. Ezek közé tartozott az is, hogy „azonnal ártalmatlanná kell tenniük a bolsevik vezéreket és komisszárokat".

A következő hónapokban már konkrét parancsok születtek. 1941. május 13-án Keitel aláírta a dekrétumot, amely feljogosította a hadsereget a bíráskodásra és a „különleges eszközök" alkalmazására. Érvénytelenítette a bűncselekményt elkövető német katonákra vonatkozó korábbi „békebeli" bírósági procedúrákat, bevezette a polgári lakosság kollektív felelőssége és az azonnali bosszú elvét. Arról már a zászlóaljparancsnokok dönthettek, hogy alkalmazzák-e a kollektív felelősség elvét a németek elleni fellépésért.

Június 6-án adta ki Keitel marsall azt az úgynevezett komisszárparancsot, ami egyebek mellett olyan különlegessé tette ezt a háborút. Keitel valóra váltotta Hitler szavait, amelyek a Führer március 30-i fellépésén hangzottak el, amelyen arra szólította fel a hadsereget, hogy likvidálják „a bolsevik értelmiségi réteget". E parancs értelmében a komisszárokat egyszerűen meg kellett ölni. Június 4-én adták ki a hadsereg parancsnokainak az *Útmutató az Oroszországban harcoló csapategységek viselkedéséről* című dokumentumot, s ebben említették először a zsidókat. A komisszárok mellett őket nyilvánították az ellenállási mozgalom potenciális híveinek.

Valamivel korábban, április 28-án a szárazföldi csapatok élén álló Walter von Brauchitsch parancsot adott arra, hogy hangolják össze a Wehrmacht és a Biztonsági Rendőrség különleges erőinek *(Einsatzgruppe)* tevékenységét, amelyek a hadsereg mögött hajtanak végre műveleteket. Nekik kellett meggyilkolniuk a komisszárokat. Érdekes, hogy ebben a parancsban nem volt szó a zsidókról, bár a balkáni hadjáratra vonatkozó hasonló április 2-i parancsban említették „a kommunisták és a zsidók" ellen irányuló megtorló intézkedéseket. Minden egységet feljogosítottak arra, hogy „lépjen fel tevőlegesen a civil lakosság ellen a saját felelősségére".

Május 21. előtt kötötte meg Himmler az utolsó egyezményt a Wehrmachttal, melyben a biztonsági erők különleges feladatait szabályozták; az SS és a rendőrség főnöke az aznap kiadott parancsban pontosította az alárendelt egységek működési elveit. Az SS és a rendőrség regionális felsőbb parancsnokát állították az egységek élére, akinek minden rendőri erőt és SS-alakulatot alárendeltek az adott területen. Őt pedig az adott területen működő civil vezetés főnökének rendelték alá, a polgári hatalmi szervek kiépülése előtti átmeneti időszakban pedig a megfelelő hátországi szakasz parancsnokának. A Wehrmacht logisztikai támogatást biztosított az SS- és rendőri egységeknek, „különleges feladatokat" csak Himmlertől és a helyetteseitől kaptak.

Úgy tervezték, három hullámban vetik be a rendőri erőket és a Waffen-SS egységeit: a Biztonsági Rendőrség *(Sicherheitspolizei)* különleges egységei közvetlenül a hadsereg mögött nyomultak

előre, mögöttük, mélységben tevékenykedtek a további egységek a rendőrzászlóaljak támogatásával (az egész hadjáratra összesen 26 zászlóalj bevetését tervezték), a harmadik vonalat a Waffen-SS dandárjai alkották.

A feladatok, melyekre 1941 tavasza óta készítették fel a négy Einsatzgruppe tagjait, jelentősen különböztek a rendvédelmi szolgálatok tipikus feladataitól. A Wehrmacht egyértelmű helyesléssel fogadta azt a tervet, hogy a front mögött vetik be az Einsatzgruppéket, erről tanúskodott az a fordulat a szárazföldi erők élén álló von Brauchitsch 1941. április 28-án aláírt parancsában, hogy „végrehajtási eszközöket" fognak használni „saját felelősségükre a polgári lakosság ellen". A német parancsnokok nagy figyelmet szenteltek az oroszországi háborúban részt vevő Einsatzgruppék tevékenységének, ezt a parancsnokok magas rangja is alátámasztja: a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) három osztályvezetőjét állították az élükre. Az Einsatzgruppék tagjait is különös gondossággal válogatták ki, a Gestapo funkcionáriusai alkották az állomány 9–10%-át.

A biztonsági rendőrség főnöke, Reinhardt Heydrich és az Einsatzgruppék élére állított parancsnokok tanácskozásain arról is beszéltek, hogy kíméletlenül kell bánni az ellenséggel, mivel „világnézetek" összecsapásáról van szó. 1942. július 2-i parancsa szerint „likvidálni kell a Komintern minden funkcionáriusát (és egyáltalán minden hivatásos kommunista politikust), a felsőbb és középszintű, valamint az alsó szinten tevékenykedő radikális pártfunkcionáriusokat, a Központi Bizottság, a körzeti és járási bizottságok tagjait, a népbiztosokat, a pártban és az államapparátusban tevékenykedő zsidókat és a fennmaradó radikális elemeket". A fenti idézetből, valamint a parancs folytatásában olvasható megjegyzésből, mely szerint „nem kell semmiképpen sem akadályozni [...] az elfoglalt területeken szerveződő antikommunista és zsidóellenes körök öntisztító akcióit", sőt segíteni kell ezeket „anélkül, hogy nyomot hagynánk", arra következtethetünk, hogy nem állítottak össze pontos listát a Birodalom ellenségeiről, és sok kezdeményezést bíztak az Einsatzgruppék parancsnokaira. 1941 végéig több százezer ember esett áldozatul az

említett különleges egységek akcióinak; 80%-uk zsidó volt. Ugyanakkor több mint kétmillió hadifogoly került a németek kezébe a Vörös Hadsereg szétvert egységeiből.

Szovjet partizáncsapatok lengyel területeken

Karski amerikai beszélgetőpartnereit különösen a „szovjet ügyek" érdekelték, ezen mindenekelőtt a lengyel területeken tevékenykedő szovjet partizáncsoportok értendők. A partizáncsapatoknak részük volt Németország legyőzésében, komoly adut adva ezzel Sztálin kezébe, amelyet felhasználhatott a Lengyelországgal folytatott határjátszmában.

Az úgynevezett bekerítettek, vagyis a szétvert egységek katonái kezdték alakítani 1941 őszén az első erdei partizáncsapatokat. 1941 decemberében vette kézbe ezeket az NKVD; a direktíváikban már arról beszéltek, hogy ezek a csoportok átállnak a partizántevékenységre, a szabotázsra, a diverzióra és az aktív harcra. A partizánok befogadtak minden jelentkezőt, nem kérdezték, ki milyen származású vagy, hogy mi vezette ide: az elpusztított stetlből menekült zsidók, a parasztok, akiknek felgyújtották a tanyáját, de főként a szétvert egységek katonái csatlakoztak. De hamarosan megérkeztek a harcoló hadseregek törzséből küldött ejtőernyősök, a politikai tisztek, az NKVD iskolájában kiképzett kémek – és átvették a parancsnokságot.

Mindez nagyrészt a háború előtti keleti lengyel határvidéken játszódott, amelyet 1939 és 1941 között a szovjet megszálló terrorizált. A front mögött a lengyel konspiráció is kezdett fokozatosan szerveződni, különösen azokon a területeken, ahol több lengyel lakott, vagyis Vilna és Nowogródek környékén, Podlasie keleti, Volhínia nyugati részén és az egész lembergi vajdaságban. 1942 első hónapjaiban a ZWZ Főparancsnoksága stabilizálta ezen a területen a szervezetét.

A londoni kormány és a főparancsnok Sikorski tábornok kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy a szovjet hatóságok élénkíteni akarják a partizán- és hírszerző tevékenységet, hogy szabotázsra bujtogatnak a front mögött, a hátországban. A Szovjetunió

időközben Lengyelország szövetségese lett, a két ország számos politikai és katonai egyezményt kötött egymással, s Németország a gyűlölt közös ellenségnek minősült. A szövetségesi kapcsolat arra kötelezte a lengyel felet, hogy aktívan bekapcsolódjon a diverzáns akciókba, és támogassa új szövetségesét.

De a helyi lakosság ugyanúgy gyűlölte ezt a szövetségest, mint a németeket, hisz magas árat fizetett a hatalomváltással és a rendszer átalakításával kapcsolatos úgynevezett reformokért. Ráadásul a németek kíméletlenül büntették a lengyeleket a szovjeteknek nyújtott minden segítségért, a szovjet szökevények feljelentőit viszont bőkezűen megjutalmazták. A németek elleni harcra buzdító szovjet felhívásoknak kezdetben nem volt semmiféle visszhangjuk. A lengyelek kétkedve fogadták ezeket a felhívásokat, a litvánok, lettek és ukránok pedig egyértelműen ellenségesek voltak, inkább a német megszállóval folytatott korlátozott együttműködést választották. Ahol a Wehrmacht átadta a hatalmat a német polgári közigazgatásnak, a helyi lakosság mindenütt tömegesen lépett be a megszállt területeken szerveződő segédrendőri alakulatokba. A lengyelek eleget akartak tenni szövetségesi kötelezettségeiknek, ezért az ellenállásnak szabotázsspecialistákat kellett küldenie az ország belterületéről, akik a háború előtti lengyel határoktól messze keletre tevékenykedtek, hogy ne tegyenek ki lengyel állampolgárokat a németek bosszújának. 1942 áprilisában alakult például a Legyező nevű hírszerző-szabotőr hálózat, melynek személyi állományát a háború első két évében Angliából átdobott lengyel ejtőernyősök alkották.

1942 tavaszán annyira megerősödött a szovjet partizánmozgalom,[284] hogy komoly egységek tűntek fel Lublin környékén, vagyis az 1939 és 1941 közötti határtól nyugatra. Ezek az egységek felvették a harcot a helyi német erőkkel, de nem voltak tekintettel a megtorlást elszenvedő polgári lakosságra. A lengyel földalatti ellenállás nagyon gyorsan reagált ezekre az akciókra: a konspiráció sajtójában – többek között a *Biuletyn Informacyjny*ban – bandáknak kezdték nevezni ezeket a csoportokat, a tevékenységüket pedig bűnnek nyilvánították. Tisztában voltak azzal, hogy a II. Köztársaság területén hadműveleteket végrehajtó szovjet egységek státusáról a lengyel kormánynak kell döntenie, egyezségre jutva a szovjet vezetéssel. A hazai ellenállástól olyan javaslatok érkeztek, hogy ahhoz hasonló megoldást alkalmazzanak a partizáncsapatok irányítására, amilyet Władysław Anders keleti Lengyel Hadseregére találtak ki, amely politikailag a londoni kormány, taktikailag pedig a szovjet katonai vezetés alá tartozott. Az AK helyi parancsnokai lefolytatták az első megbeszéléseket a szovjet partizáncsoportok helyi parancsnokaival. Ezek azonban Moszkva kétértelmű álláspontja miatt nem hozták meg a lengyelek által várt eredményeket: a szovjet fél nem volt hajlandó elismerni a rigai határt. Így a szovjet partizáncsoportok parancsnokai meg voltak győződve arról, hogy a szovjet állam területén tevékenykednek.

Ez a bonyolult helyzet részben a londoni lengyel hatalmi szervek és a Szovjetunió politikai instanciái közti bonyolult diplomáciai viszonyokból adódott. Az angolok szemében jelentősen csökkentette a lengyel kormány tekintélyét az, hogy Franciaország bukása után a lengyel fegyveres erők többségét internálták. Újoncokat csak a Nagy-Britannia szempontjából semleges Szovjetunióban lehetett szerezni, és 1940-ben valóban tettek is félszeg kísérleteket erre a lengyelek. Erről tanúskodik a Raczyński nagykövet által készített *aide-mémoire*, amelyet 1940. június 19-én adtak át Lord Halifax brit külügyminiszternek. Ebben említették, hogy Oroszországban 300 000 fős lengyel hadsereget lehetne szervezni. Végül Sztálin a német reakciótól tartva ezt nem kockáztatta meg. Csak 1941. június 22., a német–szovjet háború kirobbanása után tért vissza ehhez a londoni szovjet nagykövet, Ivan Majszkij.

A lengyel–szovjet viszony

A Sikorskiról és Majszkijról elnevezett lengyel–szovjet egyezményt végül Churchill miniszterelnök jelenlétében kötötték meg 1941. július 30-án. Mivel hiányzott belőle a keleti határok garantálása Raczyński elnök és a miniszterek egy része nem fogadta el az egyezményt, az utóbbiak tiltakozásul távoztak a kormányból. Az egyezményhez csatolt titkos záradékban a szovjet vezetés kö-

telezte magát arra, hogy „amnesztiát ad minden lengyel állampolgárnak, akit jelenleg szabadságvesztéssel sújtanak a Szovjetunióban, vagy hadifogolyként, vagy más, elegendő okból". A határokról majd döntenek azután, ha legyőzték a németeket. Lengyelország számára újabb garanciát jelentett az az angol nyilatkozat, mely szerint „Őfelsége Kormánya az Egyesült Királyságban nem ismer el semmiféle területi változást, amelyet 1939 augusztusa óta eszközöltek Lengyelországban". A következő hónapokban valóban kiengedték a börtönökből és a lágerekből a lengyel rabok és száműzöttek többségét, velük az újonnan nyílt lengyel nagykövetség és a katonai egyezmény alapján szerveződő lengyel hadsereg foglalkozott. Az 1941. december 5-én aláírt Sikorski–Sztálin egyezmény biztosította a *status quo*t a lengyel–szovjet viszonyban 1943 áprilisáig. Ugyanakkor a Szovjet Külügyi Népbiztosság még november közepén tájékoztatta a Szovjetunióban működő lengyel nagykövetséget arról, hogy „az Ukrán és Fehérorosz SZSZK nyugati körzeteinek minden állampolgára, aki 1939. november 1-jén és 2-án az említett körzetekben tartózkodott, az 1938. augusztus 19-i szovjet állampolgársági törvény értelmében megszerezte a szovjet állampolgárságot". De beleegyeztek abba, hogy kivételt tegyenek a lengyel nemzetiségű lengyel állampolgárokkal. Ez volt az első, igen veszélyes jele annak, hogy a Szovjetunió nem szándékozik lemondani az 1939-ben rabolt területekről.

Sikorski a Kremlben folytatott megbeszéléseket Sztálinnal, ennek pedig annyi haszna volt, hogy – kezdetben legalábbis – komolyabb akadály nélkül kezdték szervezni a lengyel hadsereget Władysław Anders parancsnoksága alatt. De az angol kormány nyomására 1942 augusztusában ezt a hadsereget evakuálták Iránba, ez pedig jelentősen gyengítette a lengyel kormány pozícióit a szovjet vezetéssel kialakított viszonyában. Úgy tűnik, e döntés elfogadása szempontjából annak is lehetett jelentősége, hogy a lengyel katonai vezetés számítása szerint a Vörös Hadsereg nem képes megállítani az 1942 tavaszán indított új német offenzívát.

Hónapról hónapra mélyült a lengyel–szovjet kapcsolatok válsága: a szovjetek letartóztatták a lengyel nagykövetség dolgozóit és

bizalmi embereit, 1943. január 16-án pedig megszegték azt a kötelezettségvállalásukat, hogy külön kezelik a keleti határvidék lengyel nemzetiségű volt lengyel állampolgárait; eztán a határvidék minden egykori lakóját szovjet állampolgárnak tekintették. Megkezdődött a propagandaháború. Amikor 1943. április 13-án a berlini rádió beszámolt arról, hogy Szmolenszk közelében, a katyńi erdőben megtalálták az agyonlőtt lengyel tisztek tömegsírjait, a lengyel kormány jegyzéket intézett a genfi székhelyű Nemzetközi Vöröskereszthez, melyben szorgalmazta, hogy végezzenek az ügyben független vizsgálatot. Április 21-én Churchillnek írt levelében Sztálin bejelentette, hogy megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a lengyel kormánnyal. Hivatalosan április 25-én adták át a jegyzéket Tadeusz Romer moszkvai lengyel nagykövetnek.

Bár kulcsfontosságú probléma volt a háború előtti lengyel területeken tevékenykedő szovjet partizánok státusa, a közvetlen lengyel–szovjet tárgyalások nem vitték előre ezt az ügyet, ráadásul az angol kormány álláspontja valamelyest kétértelmű maradt. 1943 közepén a lengyel kormány Londonban arra a következtetésre jutott, hogy az amerikai intervenció talán segíthet abban, hogy nyomást tudjanak gyakorolni a szovjet vezetésre. Ebben a pillanatban tűnt fel a politikai színtéren Jan Karski, akinek sikerült szóba hoznia ezt a kérdést 1943. július 28-án, a Roosevelt elnökkel folytatott megbeszélésen. Az amerikai misszió e részét Adam Puławski[285] történész vizsgálta, e helyt az ő megállapításaira fogok hivatkozni.

Bár Karski nem tért ki *A titkos állam történet*ében az amerikai elnökkel folytatott megbeszélés e vonatkozására, vagyis a szovjet partizáncsapatok kérdésére, az amerikai misszió valódi célja az volt, hogy megoldást találjanak erre a problémára. Amint azt a lengyel Külügyminisztérium táviratából tudhatjuk, melyet az USA-ban tevékenykedő Jan Ciechanowski nagykövetnek küldött: „Érkezik Karski a szovjet diverzánsokról szóló hírekkel". Karski a találkozó utáni napon készített feljegyzést a Roosevelttel folytatott megbeszélésről, ebben azt írja, hogy a következőképpen számolt be erről a problémáról:

„A Honi Hadsereg parancsnoka felvette velük a kapcsolatot, és kifejezte az együttműködés szándékát. De különbözőek voltak a szempontok. A parancsnok szemszögéből így nézett ki: a lengyel–orosz paktumban megállapodtak abban, hogy az Oroszországban szervezett lengyel hadsereg önállóan tevékenykedik, de operatívan a Vörös Hadsereg vezérkarának a parancsnoksága alatt áll. Önök lengyel területeken tevékenykednek, ahol én vagyok a főparancsnok. Tevékenykedjenek önállóan, de operatívan nekem vannak alárendelve, ahogy Lengyelország minden politikai központjának minden harci szervezete. Az ő szemszögükből azonban egészen más a helyzet: Nem, ebbe nem mehetünk bele, nekünk vannak saját hatalmi szerveink."

Néhány hónappal később, 1943 decemberében az újabb hasonló, ezúttal Mikołajczyk miniszterelnöknek készített feljegyzésben pontosabban elmagyarázta, milyen alapon formált olyan véleményt, amelyet elmondott Rooseveltnek a találkozón. Említette, hogy 1941 vége felé a szovjet partizáncsoportok parancsnokaival folytatott megbeszéléseken a következőképpen definiálták az álláspontjukat:

„A partizánok az orosz fegyveres erőkhöz tartoznak, elfogadják a helyi polgári lakosság tevékenységét, a Szovjetunió területén harcolnak. Nem kötődhetnek sem taktikai, sem operatív szinten a Honi Hadsereg parancsnokságához, mert teljes mértékben a Vörös Hadsereg parancsnoksága alatt maradnak, az felügyeli és segíti őket technikailag."[286]

Az álláspontjuk ismeretében „a katonai szervezet [vagyis a ZWZ] egy szomszéd állam katonai erejének kezdte tekinteni a szovjet partizánokat, a viszonyuk pedig a körülményektől, valamint a londoni hatalmi központ instrukcióitól és parancsaitól függ".

Sajnos nem maradtak fenn olyan anyagok, amelyek alátámasztanák a szovjet parancsnokokkal 1941 vége felé folytatott beszélgetések részleteit, nem tudhatjuk hát teljesen biztosan, hogy mire alapozta Karski ezeket az információkat, lengyelországi értesülé-

seire vagy inkább a Londonba küldött későbbi jelentésekre. A következőket írta az USA elnökével folytatott megbeszélésről:

„[...] a beszélgetés előtt pontos instrukciókat kaptam a nagykövet úrról arra nézve, hogy mit kell külön kiemelnem, arról is adott eligazítást, hogyan kell jelentenem [...]. A nagykövetnek az volt az utasítása, hogy hívjam fel a figyelmet [...] a kommunista ügynökök illojális és kártékony tevékenységére."

1942–43-ban mindvégig ilyen jelentést küldött mind a Honi Hadsereg parancsnoka, mind a kormány delegátusa. Különösen aggasztóan hangzottak azok az információk, melyek szerint az NKVD felügyeli ezeket az egységeket, és a Kujbisev környékén működő hírszerzőiskolájában kiképzett diverzánsokat küld hozzájuk, noha Georgij Zsukov tábornok biztosította arról Sikorski tábornokot 1941. decemberi oroszországi látogatása során, hogy „a szovjet kormány nem tesz semmiféle kísérletet arra, hogy a saját felelősségére szervezzen diverzáns tevékenységet a lengyel állam területén, az 1939-es határokon belül". Ebben az időszakban dőlt el a Szovjetunió sorsa, és a hatalom engedékenyebb volt, mint a következő években.

1942 őszétől kezdtek összecsapni a szovjet egységek és a lengyel felderítőcsoportok, amelyek a Legyező keretében tevékenykedtek; a következő hónapokban erősödött a rivalizálás a lengyel és a szovjet partizánegységek között. Ráadásul a Lengyelországból küldött sürgönyökben diplomáciai közbenjárást szorgalmaztak, mert a szovjet egységek diverzáns tevékenysége pörgette a német repressziók spirálját. Gyakran írt erről az országban a földalatti sajtó. Az Oroszország belterületéről küldött diverzánsok kezdtek együttműködni a Lengyel Munkáspárttal, és a szimpatizánsai közül toboroztak új tagokat a partizánmozgalomba. Az AK parancsnoka, Rowecki tábornok a Londonnak írt jelentéseiben[287] hangsúlyozta, hogy „az állítólagos diverzió rendszerint banditizmusban merül ki, lengyel állampolgárok javait rabolják el, tartózkodnak attól, hogy ártsanak a németeknek". Szerinte a szovjet

kormány igazi célja az, hogy az úgynevezett „K" akción keresztül érjen el sikereket a következő területeken:

> „1. Katonai hírszerzést és diverzáns-szabotőr tevékenységet folytatnak. 2. Fegyveres felkelést készítenek elő, hogy tehermentesítsék a szovjet frontot. 3. Szovjetbarát hangulatot akarnak kialakítani, próbálják leküzdeni a »K« akcióval ellenséges elemeket. 4. Anarchikus állapotokat teremtenének az országban, lehetővé téve ezzel azt, hogy a »K« átvegye a hatalmat, olyan helyzetet akarnak előidézni, amely indokolttá teszi a külső intervenciót."

Mit tehetett ilyen körülmények között a kormány és a hazai konspiráció? Ha parancsot adnak arra, hogy verjék le a kommunista mozgalmat, vegyék fel a harcot a szovjet partizánegységekkel, számolniuk kell azzal a következménnyel, hogy elfordulnak Lengyelországtól a nyugati szövetségesek, ezenkívül a hazai közvélemény is kritikusan reagált volna, mert mindenki tudta, hogy keleten dől el a háború. Az oroszok azt is meg tudták volna nehezíteni, hogy Anders tábornok hadserege kivonuljon Iránba, Karski is tisztában volt az objektív nehézségekkel. Amikor beszámolót készített a Rooseveltnél tett látogatásról, azt is feljegyezte, mit mondott erről:

> „A [Honi Hadsereg] főparancsnoka likvidálhatná őket. Ismerjük a terepet, meg tudnánk csinálni, nem válogatva az eszközökben, lehetőség van bőven. De nem teszünk semmit a kormány parancsa nélkül. [...] Sikorski tábornok közölte, hogy két okból nem ad ilyen parancsot: 1. nem akar jugoszláv helyzetet teremteni Lengyelország területén. 2. nem szakíthatja szét az Egyesült Nemzetek nagy szövetségét, mert a legfontosabb cél a háború e szakaszában a világ és a lengyelek számára az, hogy egyesült erőkkel legyőzzék Németországot. Nem az a dolgom, hogy politizáljak, nekem személy szerint mégis azt kell mondanom, hogy a dolgok ilyen állása rendkívül nehéz helyzetbe hoz minket az országban, mert tétlenül kell néznünk azt a tényt, hogy olyan erő próbál szerveződni, amely nem a németek ellen, hanem ellenünk irányul."

Rendkívüli éleslátással azt is feljegyezte, hogy a szovjet diverzánsok hazai szövetségesei, a PPR és a Népi Gárda tagjai is ugyanolyan veszélyesek:

> „Nem az erejük miatt veszélyesek, hanem azért, mert kíméletlenek, és nem válogatnak az eszközökben. Másrészt az is veszélyes, hogy mi sosem lépünk fel aktívan ellenük, nem kapunk rá engedélyt a kormánytól, amely az Oroszországgal kialakított jó kapcsolatok szintjén akarja rendezni ezeket az ügyeket."

Tehát Sikorski tábornok koncepciójával összhangban legalább 1943 tavaszáig nem támadták lengyel földön a szovjet partizánokat;[288] Rowecki megtiltotta, hogy harcoljanak ellenük, vagy denunciálják őket a német rendőrség előtt. Ugyanakkor a hazai konspiráns körök komolyan fontolóra vették ezeket a lehetőségeket. Karski 1943. július 9-én beszélt erről, amikor találkozott a Stratégiai Szolgálatok Irodájában dolgozó James G. Rogersszel.

Rowecki tilalma kemény próbatétel volt a lengyel konspiráció számára, különösen a katyńi tömeggyilkosság feltárása és Sikorski tábornok rejtélyes halála után.* Még egy veszéllyel járt a szovjet partizántevékenység: a hatására a kelleténél korábban törhetett ki az országos náciellenes felkelés. A szovjet vezetésnek komoly érdekei fűződtek a felkelés kirobbantásához, és itt nem is csak a fronton kívüli diverzió hasznára gondolok. Az AK parancsnokainak és a földalatti sajtó munkatársainak nem voltak kétségeik afelől, hogy a kommunistáknak jól jönne, ha sikerülne német megtorló intézkedéseket kiprovokálni, amelyek egyrészt megtizedelnék a London-barát földalatti struktúrákat, másrészt ellenük hangolná a társadalmat. Vagyis minél nagyobb a káosz, annál könnyebb elintézni a politikai ellenfeleket – erre az elvre alapoztak.

A német terror pedig 1942 augusztusától érezhetően erősödött – a Harmadik Birodalomba hurcolták kényszermunkára, 1942 novemberétől pedig kitelepítették Zamość környékéről a lengye-

* Sikorski tábornok 1943. július 4-én repülőgép-balesetben halt meg. *(A ford.)*

leket. 1942 decemberében és 1943 januárjában került sor Varsóban az első tömeges utcai razziákra. Az AK képtelen volt átmenni „a passzív ellenállásból a korlátozott harcba", vagyis diverzáns akciókat szervezett, és partizáncsoportokat alakított. A londoni emigráns kormány mindvégig arra szólította fel őket, hogy az ellenakció, például Zamość vidékén ne alakuljon át tömeges harccá, amely kiszámíthatatlan mértékű megtorlással jár, ezért arról sem lehetett szó, hogy komolyabb katonai támogatást nyújtsanak a varsói gettó felkelőinek.

Nem volt könnyű megfékezni a szovjet diverzánsokat, pedig sürgetett az idő. Többek között azért, mert, mint írták a Kormányképviselet dolgozói[289] 1942 novemberében, „a deszantosok állandóan erőszakoskodnak a lakosokkal, élelmiszert, ruhát és cipőt követelnek tőlük, a legtöbben közönséges banditáknak tartják őket, akik kihasználják a helyzetet, és diverzánsnak adják ki magukat". 1943. július 31-én a kormány delegátusa, Jan Stanisław Jankowski sürgönyt küldött Londonba, melyben beszámolt arról, hogy parancsot adott „a rablóbandák és a bolsevik diverzánsbandák szétverésére".

Az AK parancsnoka, Tadeusz Komorowski „Bór" tábornok szeptember 15-én kiadta a 116. számú parancsot a területi és körzeti parancsnokságnak, melyhez különleges instrukciót mellékeltek arról, hogy „teremtsenek biztonságot az adott területen". Az instrukcióban „parancsot adott a lakosságunkat sanyargató rablóbandák elleni fellépésre, nemzetiségre és cégérre való tekintet nélkül".[290] De ne feledkezzünk meg arról, hogy „a banditizmus elhatalmasodásán" nemcsak valóban bandita viselkedést értettek, hanem a lengyel falvakat pacifikáló szovjet partizáncsapatok tevékenységét is ide sorolták. Ez azután erősödött, különösen Nowogródek és Vilna környékén, hogy megszakadt a diplomáciai kapcsolat a londoni kormány és Moszkva között. A lengyel földalatti ellenállás belső levelezésében egyre gyakrabban írtak arról a valós veszélyről, hogy Moszkva „kierőszakolja Lengyelország szovjetizálását".

Londonban többek között Karskinak köszönhetően tudtak erről, aki 1943-ban elkészítette *A szovjet ügynökök tevékenysége szovjet területeken* című munkáját.

AZ AMERIKAIAKKAL A SZOVJETEKRŐL

Hogy mivel foglalkozott Karski az USA-ban 1943. július 24. után, arról az amerikai tartózkodásáról készült második jelentésében írt Londonnak. Ebben hangsúlyozza, hogy Ciechanowski nagykövet döntése következtében alapjában változott meg amerikai akciójának státusa: „Sikerült beszélnem, és a jövőben is beszélek majd az amerikai közigazgatás és politika szinte minden kulcsfigurájával, az elnököt is beleértve." Ezek a diszkrét, sőt esetenként titkos találkozók az amerikai politika legfontosabb személyiségeivel a fiatal tiszt és diplomata személyes sikerei voltak.

Karski először azt vette észre, hogy „igen nagy eltérés van »a lengyel ügy« megközelítésében az amerikai közvélemény, a sajtó, valamint a propaganda legnépesebb rétegei és az elit kormányzó körök között". A publicisták nem értik a lengyel ügyeket, erről szovjetbarát szimpátiáik árulkodnak, az elit képviselői pedig nem mernek reagálni ezekre, nehogy magukra haragítsák az oroszokat.

Az amerikai hírszerzés úgy tűnik tudott arról a tervről, hogy a Szovjetunió a háború után terjeszkedni akar, be akar nyomulni Közép- és Kelet-Európába. Ezt ugyanis ki lehetett következtetni abból, hogy nem bocsátották a szövetségesek rendelkezésére a szovjet repülőtereket, akik onnan indítottak volna gépeket Románia, Bulgária és Jugoszlávia iparvidékeinek bombázására. Az amerikaiak teljesen elvesztették az ellenőrzést az Oroszországnak átadott harci eszközök fölött. Az is aggasztotta őket, hogy német felszabadítási bizottság alakult Moszkvában (Német Nemzeti Bizottság). De lengyel ügyekben mindenki biztosította Karskit Amerika jó szándékáról. Roosevelt bizalmi embere, a Stratégiai Szolgálatok Irodájában dolgozó William Donovan szerint Lengyelország „túl nagy objektum – szerencsénkre – ahhoz, hogy Sztálin feltételezett kívánságainak nyomvonalán haladjunk" – azaz Lengyelország nem lehet Sztálin hadizsákmánya. A lengyelek azzal áltatták magukat, hogy Sztálin tervei „túl nagyszabásúak ahhoz, hogy elfogadhatók legyenek a szövetségesek számára". Legfeljebb azt feltételezték, hogy Sztálin nem mond le a balti álla-

mokról, Lengyelország pedig átadja a keleti területek egy részét. De ez majd nagyrészt attól függ, „milyen erős lesz a lengyel földalatti mozgalom a német katonai összeomlás pillanatában", és hol lesznek a szövetségesek csapatai. Roosevelt állítólag egyetértett azzal, hogy sok fegyvert kell küldeni a lengyeleknek, és csendben meg kell védeni őket a szovjet ügynököktől. A szövetségesek közti leendő katonai konfliktust csak az amerikai „2. ügyosztály" tisztjei tartották lehetségesnek.

Mi vihette volna előre a lengyel ügyet? Például az, ha a Wanda Wasilewska moszkvai kommunista vezetése alatt működő Lengyel Hazafiak Szövetségét (ZPP) az amerikaiak ugyanúgy nem veszik komolyan, mint a már említett Német Nemzeti Bizottságot. Karskinak az volt a véleménye, hogy bár az amerikaiak jobban értik a szovjet imperializmust, mint az angolok, ennek ellénre az amerikai közvélemény mégis rajong a szovjetekért. Ezt sajnos nem vette észre Ciechanowski nagykövet, aki a maga részéről tökéletesen eligazodott az amerikai politikai összefonódásokban. Karski szerint ajánlatos lett volna szélesebb sajtókampányt folytatni Lengyelország mellett, de nem volt senki, aki foglalkozott volna ezzel az üggyel. Karskinak megvoltak a maga titkai a nagykövet előtt: bizonyos jelentéseket egy befolyásos New York-i személyiségen, Tomasz Kuśniarzon keresztül juttatott el Londonba, megkerülve ezzel a nagykövet cenzúráját.

Az amerikai lengyel szocialisták tűntek a legerősebbnek a propagandában, de még így is túl gyengék voltak. Ezenkívül Karski szerint a lengyel kormány nem magyarázta el az amerikaiaknak a vitás kérdéseket. Roosevelttel az élen mindenki azt kérdezte Karskitól mennyire támadják a kormányt a hazai csoportok. Szükség lenne hát valamiféle sajtó- és propagandaközpontra, amely támogatná a nagykövetség sajtóosztályát és tájékoztatást nyújtana ezekben a kérdésekben. Nehéz lenne megmondani, Karski vajon arra gondolt-e, hogy ez neki való munka lenne. Mindenesetre keményen bírálta a New Yorkban megjelenő *Nowy Świat* irányvonalát, amiért katasztrofális képet fest a hazai földalatti ellenállásról és a Londonnal folytatott vitáiról. Szerinte legjobb lenne minél előbb megszüntetni ezt a lapot.[291]

Amerikai missziója alatt Karski, mondhatni, feloldhatatlan dilemmába ütközött: hogyan hozzák nyilvánosságra a szovjet partizáncsapatok bűneit anélkül, hogy magukra haragítanák a zsidó köröket, melyek pontosan ezekben az egységekben látták a gettóból menekülő túlélők egyetlen reményét. Az amerikai tartózkodásáról szóló 3. számú jelentésében kertelés nélkül ír erről:

> „Zsidó és nem zsidó beszélgetőpartnereim többsége a szovjet partizántevékenységről és a lengyelországi kommunista befolyásról kérdezett. Mély benyomást tettek rájuk a *Głos Ludowy* című kommunista lapban (nemrég) megjelent cikkek. Ezekben a közleményekben a szerkesztőség riadóztatta a közvéleményt, mondván, hogy a lengyel földalatti mozgalom »baloldali hazafiakat« gyilkol Lengyelországban."

Hozzá hasonlóan nyilván a beszélgetőpartnerei is tudták, hogy a keleti határvidéken a zsidóknak csak ezekben a „baloldali" alakulatokban volt esélyük a túlélésre. Az AK Nowogródek, Białystok és Lublin környéki jelentései megerősítik azt, hogy az egységek zsidó tagjait ugyanolyan gyakorisággal ölték meg, mint a más nemzetiségű partizánokat. Amikor Karski rábeszélte Sikorskit arra, hogy adjon parancsot a szovjet egységek likvidálására, nyilvánvalóan nem gondolt arra, hogy ezekben az egységekben zsidók is vannak.

Karski beszámolójában nagy terjedelmet foglalnak el a „zsidó ügyek", erről még írok a következő fejezetben, de itt a tágabb kontextusra szeretném felhívni a figyelmet. Karski hangsúlyozta, hogy

> „jó benyomást tett a beszélgetések során az, hogy egy »árja« ismertette a zsidó ügyeket. Azért is, mert valóban átéreztem a lengyelországi zsidók sorsát, és amennyire lehet, szeretnék valahogy segíteni nekik, meg azért is, mert szeretnék olyan benyomást kelteni, hogy van együttérzés és a zsidó ügyek iránti megértés a lengyel társadalomban: érezhették a referátumomból, hogy ezt szívügyemnek tekintem. Feltételezem, hogy a hallgatóság ezt észre is vette. Mint szinte mindenki hangsúlyozta, annak bizonyítékát látják a

jóindulatomban és a segítő szándékomban, hogy a lengyel társadalom már másképp áll a zsidókhoz."

Dicsérte a képviseletet, amiért segíti a zsidó konspirációt, a Bundot és a cionistákat. Arról is kérdezték, „létezik-e még Lengyelországban antiszemitizmus". Ezen a kérdésen aligha gondolkodott el komolyabban Karski. A találkozókon a nemzetiek által kiadott *Walka* című lapot idézte, melynek egyik 1942-ben megjelent számában azt írták: „függetlenül a politikai meggyőződésünktől és attól, hogy szerintünk milyen szerepet játszottak a zsidók a lengyel történelemben, megvetjük, elítéljük a németek módszereit, és együttérzésünket fejezzük ki a szerencsétlen lengyelországi zsidó nép iránt". Karski meg volt győződve a hasonló deklarációk jelentőségéről, mint ahogy arról is, hogy a lengyel társadalomból egykor majd eltűnik az antiszemita beállítottság.

Jelentéséből az derül ki, hogy a szovjet partizánokról folytatott vita volt a legfontosabb számára. Még Amerikába is eljutottak olyan hangok a kommunista sajtóból, hogy „baloldali hazafiakat gyilkolnak Lengyelországban". E kommunista propagandából azt következtette ki, hogy a bevonuló szovjet csapatok aktívan lépnek fel, és támadást indítanak a lengyel konspiráció ellen, amire a német–szovjet háború kitörése óta jól felkészülhettek. Úgy gondolta, elsőként a WRN szocialistái ismerték ki a szovjetek szándékait.

A következő probléma, amelyről kérdezte Adolf Berle, Prichard, Wiley, Simms, Walter Lippmann és Anthony Drexel-Biddle – amerikai diplomaták, politikusok, újságírók –, tehát a legfontosabb beszélgetőpartnerek, az volt, hogyan hat az ő értékelése szerint a lengyelországi viszonyokra Sikorski tábornok tragikus halála. Karski szerint ez a tény nincs feltétlenül lényeges hatással a lengyel nemzet életére, mivel nem volt semmiféle nagy párt vezetője. Ellenkezőleg, véleménye szerint: „A tábornok halála után a kormány még nyomatékosabban hangsúlyozta, hogy elkötelezett a demokrácia és a haladás mellett, s megnövelte a két legerősebb politikai csoport, azaz a Lengyel Szocialista Párt és a Néppárt képviselőinek számát." De a zsidók, akikkel beszélgetett,

hangot adtak aggályaiknak: attól tartottak, hogy ha Sosnkowski tábornok visszatér a politikába, az újabb terhet jelent a kormány számára, véleményük szerint ugyanis Sosnkowskit elég széles körben tartották „nacionalistának, antiszemitának, akinek megvan az a hátránya, hogy a programjából adódóan eleve rossz viszonyban áll Oroszországgal". Karski szerint a földalatti vezetésnek egész más véleménye volt erről, ezenkívül Lengyelországban mindenki érzékeny volt arra, hogy a hadsereg ne avatkozzon bele a politikába; szóval a főparancsnoki poszton történt változásnak „nem lesz semmiféle politikai jelentősége" – győzködte beszélgetőpartnereit.

Karski mindezekre a kérdésekre válaszolva jelentősen túllépte a Londonban kapott meghatalmazást. Sikorski tábornok halála előtt fél évvel utazott el Lengyelországból, nem ismerte hát első kézből a hazai reakciókat, de azért jobban át tudta gondolni a helyzetet azoknál, akik az egész háborút emigrációban töltötték. Karski Amerikában emisszáriusból és szemtanúból elemzővé és a kormány propagandistájává vált. De, hogy fel volt-e készülve kellőképpen erre a szerepre és kényelmesen érezte-e magát benne – ezt nehéz lenne egyértelműen megállapítani.

A Ciechanowski nagykövet által a Kelet-Európa-szakértőknek adott első munkaebédek egyikét idézte fel Adolf Berle államtitkár asszisztense, aki azt írta, hogy nem egykönnyen találják meg a lengyelek Sikorski tábornok utódját, mivel a „lehetséges utódok százával haltak meg a német koncentrációs táborokban. Sajnos pont most kaptunk nyilvánvaló bizonyítékot erre Jan Karski szemtanú, a lengyel földalatti ellenállás emisszáriusának beszámolójában."[292]

Elsősorban a Stratégiai Szolgálatok Irodájában és az Office of Warban dolgozó katonák kérdezték arról Karskit, hogy mi a hazai földalatti hatalmi központ álláspontja a keleti határkérdésben. Mindenekelőtt az érdekelte őket, hogy milyen lehetőségek vannak a kompromisszumra e kérdésében, bár a titkos hadműveletek tervezéséért felelős James G. Rogerset lenyűgözte a lengyel földalatti ellenállás igen összetett struktúrája és a nemzeti felkelés elő-

készületeinek lendülete is. Karski ilyen találkozókon mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy nem a frontra dobott hadosztályok számával, hanem a megszállás hosszú évei alatt mutatott példás hozzáállással mérendő Lengyelország hozzájárulása a szövetségesek erőfeszítéséhez: elsőként támadtak ránk, de nem kezdtünk együttműködni a megszállóval, lojálisak maradtunk a szövetségesekhez, példátlan méretű konspirációt építettünk ki, s nem hagyjuk, hogy a szovjetek provokáljanak minket – mondta általában Karski. „Úgy tűnik, a mi nézőpontunk más, mint a szövetséges kormányok sok tagjának. Számunkra nemcsak az fontos, hogyan tudunk gyakorlati hatással lenni e háború kimenetelére, hanem az is, hogy mindent beleadtunk ebbe a háborúba, a szó szoros értelmében véve mindent, amit a lengyel nemzet adhatott – őszintén, teljes egészében, lojálisan és maradéktalanul." Vagyis teljes jogú szövetségesek vagyunk ebben a háborúban, „erkölcsileg pedig, ki tudja, nem minket illet-e az első helyek egyike e háború győztesei között". Ennek tehát mérhető haszonnal kell járnia az eljövendő háború utáni Európában. És szó sem lehet arról, hogy „komolyabb határkiigazítások történjenek a kárunkra keleten. Mert a társadalom ezt a háborús vereség tényeként fogadná" – győzködte Karski beszélgetőpartnereit.

Leon Mitkiewicz, a lengyel követségen dolgozó katonai attasé nyilván számos ilyen találkozónak volt tanúja. A háború utáni visszaemlékezéseiben a következőket jegyezte fel:[293]

> „Karski bámulatosan udvarias mindenkivel, akivel csak találkozik. Tapasztaltnak látszik ilyen helyzetekben. De nyilván a konspirációs tevékenysége miatt, vagy mert kihallgatta a Gestapo, megtanulta azt, hogy ne válaszoljon rögtön. Elismétli a kérdés utolsó részét, hogy legyen ideje felkészülni a válaszra. Ez nem rossz módszer, bár kicsit idegesítő."

Vajon tisztában volt-e Karski azzal, hogy a határkérdés olyan, mint a kör négyszögesítése? Semmit sem lehet adni keleten, ugyanakkor mégis adni kell, hisz a Szovjetunió nyeri a háborút. Nyilván átérezte a dilemmában rejlő drámát, de mit tehetett? Biztosította londoni elöljáróit arról, miszerint csak „referálok az uraknak, mint egy fölesküdött jelentőautomata".

Az amerikai látogatásáról készült harmadik jelentés már sokkal rövidebb és szinte kizárólag a zsidó ügyekről szólt. Ebből a jelentésből való az az észrevétele, miszerint „hallgatóságom többsége, köztük zsidók és nem zsidók, a szovjet partizántevékenységről és a lengyelországi kommunista befolyásról kérdezett". Elöljáróit meggyőzte arról, hogy következetesen azt felelte, a lengyelek szeretnének „jószomszédi kapcsolatokat kialakítani Oroszországgal", annak ellenére, hogy nem voltak lojálisak a földalatti ellenálláshoz sem a szovjet partizánok, sem a lengyel szimpatizánsaik. Később már csak a saját véleményét ismételgette, mely szerint a fentiek ügynöki tevékenységet folytatnak. Ezt a jelentést is beillesztette az amerikai tartózkodásáról készült negyedik jelentésébe, melyben főként a „Roosevelt tanácsadójával és barátjával", a New Deal kormányprogramot vezető Ben Cohennel összehozott találkozóról számolt be. Cohen főként azt kérdezte, milyen benyomásokat szerzett amerikai tartózkodása során, és hogyan alakul a lengyel–szovjet viszony.[294]

Audiencia Rooseveltnél

Úgy tűnt, Lengyelország számára Roosevelt az egyetlen remény, mert kevésbé függ Oroszországtól, mint Churchill. Bár utóbbi nagy köztiszteletnek örvendett Lengyelországban: „Churchill a lengyelek szemében tipikus angol, aki mindenekelőtt a Brit Birodalom strázsája". Churchill a háború embere volt, míg Roosevelt a háború utáni világbéke embere. „Szerintünk Roosevelt e háború vezetőjeként rengeteget gondol az egész emberiségre. A béke embere, és ez a szerepe a történelemben." Egyedül ő vehette észre, „milyen komoly szerepet játszhat Lengyelország abban, hogy sikerüljön megőrizni a rendet, a biztonságot és a társadalmi igazságot Európa e részében". Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az amerikaiaknak nagyon imponált az elnökük lengyelországi kultusza.

Karski egész amerikai missziójának kétségkívül az volt a legnagyobb sikere, hogy 1943. július 28-án, szerdán találkozott Frank-

lin D. Roosevelt elnökkel. E találkozó lefolyása mindmáig komoly érdeklődést kelt, ezért elég pontosan mutatom be, annak a beszámolónak megfelelően, amelyet maga Karski írt egy nappal később. (A következő fejezetben is visszatérek az ott fölvetett zsidó témákra.) Hősünk szerint a találkozó igazi kezdeményezői az elnök közeli munkatársai voltak – Cohen, Frankfurter, Bullitt, Henderson –, akik csak szuperlatívuszokban beszéltek Rooseveltnek Karskiról. Különösen William C. Bullitt, az USA franciaországi nagykövete (előtte Németországban volt nagykövet), befolyásos személyiség, s ami még fontosabb, Oroszországra és Sztálinra igen nagy gyanakvással tekintő politikus hangsúlyozta, milyen súlyuk van Karski bizonyos információinak, melyek a szovjet partizánok tevékenységére vonatkoznak. Karskinak alig két órája volt a beszélgetés előtti utolsó felkészülésre. Ciechanowski nagykövet részletes útmutatókat adott neki, megígérte, hogy nem javítja és nem is egészíti ki a közleményeit. De nem kellett túloznia semmiben, mert épp elég borzalmas volt az igazság. A zsidókérdés szerepelt a szóba hozandó ügyek listájának legvégén, a lengyel–cseh–szlovák viszonyok elemzése után.

Roosevelt egy óra tizenöt percet beszélt Karskival, vagyis több mint fél órával többet, mint tervezte. Az elnök magánlakosztályában beszélgettek. Ciechanowski valamelyest kiszínezte a tényeket, amikor bemutatta Rooseveltnek Karskit (azt mondta, márciusban hagyta el Lengyelországot, vagyis csaknem fél évvel később, mint a valóságban, és az év őszén tér majd haza). Miután kifejezte háláját azért, hogy az elnök volt szíves személyesen is megismerni, és biztosította Rooseveltet arról, hogy közismert és népszerű személyiség Lengyelországban – „mint olyan ember, aki az igazság és az emberség elvei *(human principles)* alapján szervezi majd a békét, ahogy tennie is kell" –, Karski válaszolt a feltett kérdésekre.

Az első így hangzott: „Tényleg nagyon rossz-e Lengyelország anyagi helyzete?" Karski erre elmondta, hogy milyen élelmiszerfejadagokat osztogatnak az országban, s azt is hozzátette, hogy 1942-ben nem volt szénkiutalás, s szeptemberben nem lehetett cukrot kapni. A Varsói körzet kormányzója, Fischer dicsérte lengyel alattvalóit, amiért állítólag önként lemondtak a cukorról a

Wehrmacht javára. Az elnök ezt így kommentálta: „Ez döbbenetes, minden képzeletet felülmúl az aljasságuk." Karski ekkor mesélt a feketepiacról, ahol minden áru a sokszorosába kerül. Hozzátette, hogy a lakosság többsége már az egész vagyonát pénzzé tette, különösen a gyerekeket fenyegeti éhezés. Az összehasonlítás kedvéért Franciaországra hivatkozott, amelyen átutazott, és annyit evett, hogy elrontotta a gyomrát. Az elnök megkérdezte, milyen a hangulat Franciaországban. Karski szerint a franciák többsége egyszerűen nyugalmat akar. A lengyel földalatti ellenállás kapcsolatot tart a francia konspirációval – itt a nagykövet közbeszólt, azt mondta, hogy a németországi ellenzékkel is –, ez pedig megkönnyíti a futároknak azt, hogy eljussanak Londonba.

Az elnök ezután a lengyel falu helyzetéről érdeklődött. Karski természetesen hangsúlyozta, hogy fokozódik a terror, és a megszálló igen jól eligazodik a helyi viszonyokban. „Még a kacsákat meg a tyúkokat is lepecsételik." De az elnököt jobban érdekelték a marhák és a lovak. „Nagyjából a háromnegyedét elvették" – felelte Karski. Roosevelt megkérdezte, mi lett a nagyobb tulajdonok sorsa. Karski elmagyarázta, hogy csak a Birodalomba olvasztott területeken koboztak el minden lengyel földtulajdont; a keleti határvidéken a németek a birtokok egy részét visszaadták a volt tulajdonosoknak, a Főkormányzóságban pedig német intézőket (*Treuhander*eket) rendeltek ki, akikkel nem könnyű szót érteni. A nagykövet hozzátette, hogy az ő birtokát is elkobozták.

A következő kérdések a németek közt terjedő korrupcióra vonatkoztak. Csak a Gestapo és a tisztikar nem fogad el csúszópénzt – felelte Karski –, másutt mindenki lefizethető. A lengyelek vesznek tőlük könnyű fegyverzetet, a földalatti kiadóknak szánt papírkészleteket, egész nyomdákat, egyenruhákat, dokumentumokat. Az egyszer már lefizetett német a földalatti ellenállás csapdájába esik. Ez a téma láthatóan felkeltette az elnök érdeklődését, mert arról kérdezősködött, mennyire demoralizálódott a német hadsereg és a közigazgatás. A németek elég gyakran dezertálnak, a gyengélkedők pedig próbálnak pénzt szerezni „vodkára és lányokra" – magyarázta Karski. Ezért adják el a fegyverüket és az egyenruhájukat.

A német terrorra vonatkozó kérdések a népesség sterilizálásának problémájával kezdődtek. Karski tanusította, hogy köztörvényes rabokat, elmebetegeket és gyógyíthatatlan betegeket vetnek alá ilyen eljárásnak. Terrorista módszereik jellemzésekor összehasonlította ezeket a szovjetek által 1939-től 1941-ig alkalmazott módszerekkel. A bolsevikok a politikailag aktív személyeket pécézték ki, az egyszerű állampolgárokat pedig az ország belterületére száműzték. Ehhez képest a németek „mindenekelőtt a tömeges terrort és a kollektív felelősség elvét alkalmazzák. Ha találnak egy gyanús orvost, letartóztatnak minden orvost, ha találnak egy nyomdát, letartóztatnak minden fiatal férfit a közelben." Mindenütt elterjedtek az utcai razziák, a begyűjtött járókelők többségét koncentrációs táborokba küldik (az adatai szerint Varsóban 1942 júniusában összesen 35 000 embert tartóztattak le). A gyanúsabbakat olyan sokáig hallgatják ki, hogy végül mindig találnak valami rájuk nézve terhelőt – mondta Karski.

Ekkor bekapcsolódott a beszélgetésbe Ciechanowski nagykövet is, s felhívta a figyelmet arra, hogy a lengyel tájékoztató szolgálatok rengeteg anyagot készítettek a terror valódi mértékéről. Karski folytatta ezt a témát, említette a koncentrációs táborokról készült brosúrákat, különös tekintettel Auschwitzra, ahol már 60–100 000 embert gyilkoltak meg, főként az értelmiségi rétegből. Arra a társadalmat megfélemlítő módszerre is felhívta a figyelmet, hogy túszokat jelölnek ki a polgári lakosok közül, így akarják garantálni a nyugalmat az adott területen. Nagyon nehéz volt ilyen körülmények között kiépíteni a fegyveres földalatti ellenállást. A szabotázsakciókhoz kívülről kellett embereket küldeni.

Karski a beszélgetés e pontján hozta szóba először a zsidó népesség sorsát, s az adott pillanatban 1 800 000 főre értékelte a veszteségeit. Egyértelműen megkülönböztette egymástól a németek terveit: „a lengyeleket mint nemzetet akarják elpusztítani, [mert a németek] lengyel népet akarnak munkaerőnek ezekre a területekre, ezzel szemben minden zsidót biológiai értelemben akarnak kiirtani". Említette a hazai ellenállás külföldre jutatott közleményét, mely szerint „ha a németek nem változtatnak a zsidó népességgel szemben alkalmazott módszereiken, ha nem avatkoznak be a szövetségesek – akár megtorló intézkedésekkel, akár másképp –, s végül, ha nem alakulnak ki előre nem látható körülmények, másfél évvel azután, hogy elutaztam az országból, a lengyelországi zsidó népesség megszűnik létezni, leszámítva azokat az aktivistákat, akik a zsidó földalatti ellenállási mozgalomban tevékenykednek, és tartják a kapcsolatot velünk".

Az elnök megkérdezte: „Önök együttműködnek-e a zsidókkal?" Karski válasza magától értetődő okokból igenlő volt. Az együttműködés egyik formája a PPS-en belül tevékenykedő „zsidó munkásmozgalommal" való kapcsolattartás volt. A másik pedig az, hogy a delegátus mellett ettől függetlenül megalakították „a zsidókat segítő és védő különleges bizottságot, amelyhez csatlakoznak a lengyel társadalom képviselői. Egy zsidó vezeti, akinek elég komoly anyagi lehetőségei vannak" – tájékoztatta Rooseveltet Karski, aki szerint „sok zsidót sikerül bújtatni", „a legtöbben vagy a földalatti mozgalomban részt vevő elemhez, vagy a legkiválóbb és legértékesebb zsidó egyének közé" tartoznak. Arról csak szűkszavúan beszélt, miért ilyen korlátozott a segítség: „a zsidók azért kerültek ilyen szörnyű körülmények közé, mert a legtöbben felismerhetők szemita vonásaikról", ezen túl pedig „ha valaki támogatja, rejtegeti a zsidókat, vagy segít nekik megszökni, csak egyféle büntetést kaphat, halált, az ítéletet pedig az egész családján végrehajtják". Végül erre a következtetésre jutott: „Ha valami segíthetne itt, az feltételezésünk szerint a szövetségesek beavatkozása lenne, mindenekelőtt a német lakosságot sújthatnák megtorló intézkedésekkel, Németországban és Európán kívül is. Ez a lengyelországi földalatti zsidó vezetés álláspontja, személyesen adták át nekem az üzenetüket, hogy továbbítsam mind a nemzetközi zsidóságnak, mind a szövetségesek kormányainak."

Mint láthatjuk, Karski lelkiismeretesen teljesítette a kötelességét, ahogy megígérte a varsói gettóban Leon Feinernek és Menachem Kirszenbaumnak. De Roosevelt nem vette fel a fonalat, csak annyit kérdezett: „Hogy lehet ilyen körülmények között fellépni a németek ellen?" Ezen a ponton Ciechanowski nagykövet javasolta, hogy az elnök úr engedelmével Karski hosszabban és részlete-

sebben beszéljen a lengyel konspiráció felépítéséről. (A beszámolójában öt és fél oldalt tesz ki a beszélgetés e részének kivonata.)

Karski kiindulásképpen külön kiemelte, hogy Lengyelországban, ellentétben más, német megszállás alá került országokkal, nem jött létre semmiféle hivatalos kollaboráns intézmény, ez pedig megkönnyíti a konspirációs tevékenységet, mert nem kísérti az egyszerű állampolgárokat az a lehetőség, hogy együttműködhet az ellenséggel. Karski azt sugallta, hogy ez a földalatti ellenállás érdeme, nem pedig a német döntés következménye; ez annak köszönhetően volt lehetséges, hogy a lengyel társadalomra rákényszerítették azt az „általános alapelvet, hogy a lengyel állam mint állam, mint intézmény, mint hatalom továbbra is létezik – föld alatt". E helyzet előnye az, hogy biztonságban van a külföldön működő kormány. E sajátos komfort eredménye az is, hogy az országban nem szánták rá magukat titkos nemzeti kormány alakítására az 1863-as lengyel felkelés mintájára. Hisz az ilyen kormánynak nem lenne lehetősége arra, hogy diplomáciai lépéseket tegyen, a tagjai esetleges letartóztatása pedig katasztrófához vezetne. Bár az emigráns kormány teljesen törvényes, a legfőbb döntéseit egyeztetnie kell az országgal. Karski igen nagyra értékelte az emigráns kormány és a hazai ellenállás közötti kölcsönösséget és a kapcsolatot.

E kompetenciamegosztás másik hozadéka az, hogy hatni lehetett a társadalomra: így nemcsak a hazafiságra hivatkoztak, hanem az állampolgári kötelességérzetre is. Így könnyebb volt büntetni az árulókat és jutalmazni az együttműködőket, akiket állami szolgálatban álló törvényes alkalmazottaknak tekintenek. A lengyel konspiráció e jellemzőjét „a hivatalos államhatalom elveként" határozta meg.

A földalatti államnak négy tartópillére van – vázolta Karski –, a kormány hazai delegátusa, a Honi Hadsereg, a legfőbb politikai erők képviselete és a Civil Harc Vezetősége, amelyet e szereplők hoztak létre együtt. A delegátus a területi központjain keresztül készíti fel az úgynevezett ideiglenes adminisztráció tisztviselőit, akik abban a pillanatban veszik át a hatalmat, amikor kitör a felkelés. A Honi Hadsereg a különböző frontokon

harcoló Lengyel Fegyveres Erők egyenjogú része. A négy legfőbb párt ideiglenes koalíciót hozott létre, amely támogatja a kormányt és a hazai delegátusát. Ő és az AK főparancsnoka is e politikai intézmény előtt felel. A pártoknak vannak londoni képviselői mind a kormányban, mind a Nemzeti Tanácsban. Ugyanakkor „mindegyik párt, amely része ennek az együttműködésnek, önálló hazafias-politikai tevékenységet folytat. Mindegyiknek megvan a maga szervezete, amelyet azért hozott létre, hogy aktívan harcoljon a megszállóval, ezt operatív szinten alárendelték a Honi Hadseregnek, politikailag viszont nem." A KWC (Civil Harc Vezetősége) viszont „óvja a társadalom erkölcseit, és felel a kormány előtt azért, hogy ne legyen semmiféle politikai együttműködés a megszállóval. Ebben mintha népbíróságra emlékeztetne." Becsületvesztésre és halálra ítéli a hazaárulókat és azokat a németeket, „akik különösen kegyetlenek, nagyon veszélyesek a lengyelekre nézve, vagy akik elpusztítása lélekemelő a lengyel társadalom számára".

Karski még a földalatti államot összetartó ötödik tényezőt is említett, ebbe tartoznak a „kis politikai, társadalmi és gazdasági, kulturális, önképzőköri, tudományos stb. szervezetek". Ezekből sok volt, főként kiadói tevékenységet folytattak, több mint 120 lapot jelentettek meg. Rendszerint helyi szinten tevékenykedtek a képviselet anyagi támogatásával, sokat közülük szétvert a Gestapo. Ugyanakkor a hálózatuk sajátos „függönyt képezett közénk, azaz a központi földalatti mozgalom és a Gestapo közé".

Az elnök lelkesen fogadta Karski megjegyzéseit: „Sosem feltételeztem volna, hogy ilyen körülmények között is létre lehet hozni ilyen alaposan átgondolt szervezetet. Alighanem csak a lengyelek képesek erre." Az országgal való kapcsolattartás részleteiről is kérdezősködött. Karski mindenekelőtt azt emelte ki, hogy kitűnő távíró-összeköttetés van a konspiráció fő intézményei és a kormány megfelelő munkacsoportjai között. Azt is hozzáfűzte, hogy ősztől tavaszig sok ejtőernyős ér földet Lengyelországban, nemcsak fegyvert hoznak az ellenállásnak, hanem jelentéseket, parancsokat és pénzt is. A hazai futárok mindig sok mikrofilmet visznek, mindenféle információs anyaggal.

Az elnököt érdekelte a svéd állampolgárokkal folytatott együttműködés, sajnos Karski ebben a kérdésben nem volt tájékozott. Azt is elismerte, hogy az angol repülők egyelőre nem tudnak leszállni Lengyelországban, nem tudják elvinni visszafelé a hazai aktivistákat vagy futárokat. Az elnök azt az ötletet adta neki, hogy szereljenek sítalpat a kerekekre, akkor télen is landolhatnak. A nagykövethez fordulva megígérte, hogy hamarosan amerikai Liberatorok indulnak Lengyelországba. Korábban Sikorski tábornok kért ilyen jellegű segítséget Roosevelttől.

A következő kérdés arra vonatkozott, van-e kapcsolata a földalatti ellenállásnak a németországi kényszermunkára begyűjtött lengyelekkel. Karski elismerte, hogy ez nem egyszerű dolog, mert ezeknek az embereknek nem lehetett megszervezni sem a bújtatását, sem az élelmezését, így a konspirációnak le kellett mondania arról, hogy szélesebb körű támogatást nyújtson azoknak, akik rejtőzködnek. Ha átdobják őket a partizáncsapatokba, az azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a kelleténél korábban tör ki az országos felkelés. Az elnök ebben teljesen igazat adott neki. Karski elmondta, hogy a földalatti szervezetek azokhoz a csoportokhoz is eljutottak, amelyeket a Birodalomba hurcoltak gyári munkásnak, még papokat is jelölnek ki melléjük. Nyilván kicsit elragadta a fantáziája, mert a történeti szakirodalom nem utal arra, hogy jelentősebb konspirációs hálózatokat működtettek volna a kényszermunkára hurcolt lengyelek.

Miután az elnök megkérdezte, milyen a lengyelek lelkiállapota Sikorski halála után – Karski hangsúlyozta, hogy „a földalatti mozgalom nem személyekre, hanem a kormányra mint az államhatalom legfelsőbb szintjére támaszkodik". Az elnök ezt követően áttért Kelet-Poroszország jövőjének problémájára; többek között azt is megkérdezte, milyen kapcsolataik vannak ezzel a területtel. Karski szerint ezek nem különösebben élénkek. Fontosabb volt a következő, kissé tán költői kérdése Rooseveltnek: „Mit tegyünk másfél millió kelet-poroszországi némettel?" Ekkor Karski segítségére sietett Ciechanowski nagykövet, s elmagyarázta az elnöknek, hogy Poroszország az elmúlt 100 évben egyre inkább elnéptelenedett, az ottani németek ugyanis Nyugatra vándorolnak, így

majd viszonylag könnyen ki lehet telepíteni azokat a keveseket, akik maradnának. De bosszúból azért, amit műveltek a megszállás alatt, ki kell majd telepíteni a német kisebbséget Lengyelországból, Hollandiából és Belgiumból is. Az elnök hozzátette, hogy az e területeken maradt lakosok valószínűleg gyorsan ellengyelesednek. A nagykövet hangsúlyozta, hogy az ott élők mazurok, nem pedig etnikai németek.

A vita e pillanatában Karski elég merész megjegyzést tett arra vonatkozólag, hogy biztos sor kerül majd egyéni bosszúvágytól motivált cselekedetekre is, még az is lehet, hogy „rövid ideig tartó, de olyan szörnyű terrort szervezünk a német hatalmi szervek és a német bevándorló lakosság ellen, hogy önként és tömegesen hagyják majd el Lengyelország területét". Roosevelt egyáltalán nem mondott ellen, csak bólogatott, és kijelentette, hogy a németek rászolgáltak erre, „Kelet-Poroszország pedig Lengyelországhoz fog tartozni", s „nem lesz többször már folyosó Lengyelországban". Azt is sugallta finoman, hogy a balti államok sorsa eldőlt, Sztálin ebben a kérdésben nem enged, s már most kerüli a kapcsolatot az elnökkel. Még ezt is hozzáfűzte Roosevelt: „Egy lehetőség aggaszt nagyon. Mégis mit csinálunk, ha Sztálin nyugodtan kijelenti, hogy Litvánia ügye például vitán felül áll. Feltételezem, hogy Lengyelország keleti határait is ki akarja igazítani [...]. Feltételezem, hogy Oroszország nehezen visszautasítható érvvel áll elő, egyfajta »kártérítést« akar majd azért, hogy Lengyelország kapja Kelet-Poroszországot."

A beszélgetés e részében Karski csak hallgatott. Ciechanowski nagykövet volt Roosevelt partnere – az elnök adott a véleményére –, aki kitartott a mellett a nézete mellett, hogy „Sztálin csak akkor tér észhez, akkor csökken jelentősen az oroszok étvágya, ha Amerika keményen lép fel Oroszországgal szemben". Karski csak annyit fűzött hozzá, hogy a lengyel földalatti ellenállás fenntart bizonyos kapcsolatokat a litván és a cseh konspirációval. Ezek még jobbak is, mint az emigráns kormányok közti hivatalos kapcsolatok.

Ciechanowski nagykövet vetette fel elsőként „a Lengyelországban tevékenykedő kommunista szervezet" problémáját. Hangsúlyozta, hogy Karski nagyon tájékozott ebben a kérdésben, ami

felkeltette az elnök érdeklődését. Azzal kezdte hát Karski, hogy a leghatározottabban tagadta azt a tézist, ami szerint a lengyelek nem akarnak semmiféle kapcsolatokat Oroszországgal. Ellenkezőleg, a földalatti ellenállásnak az az álláspontja – bizonygatta –, hogy a jószomszédi kapcsolatok kialakítása több mint ajánlatos. Ezt azonban a szovjet ügynökök magatartása akadályozza, amely „ellentétes a lengyel–szovjet paktum szellemiségével, s nem egyeztethető össze a lengyel nemzet iránti lojalitással". Ezt követően bemutatta a legfőbb kommunista szervezeteket, amelyek mindegyikének „más neve van, látszólag mindegyik függetlenül tevékenykedik, mindegyiknek más módszerei vannak". Valójában némileg sűrített formában ismételte el azokat a megfigyeléseit, amelyeket a kormánynak készített politikai jelentésében írt le. Még inkább kiemelte, hogy a keleti határvidéken kizárólag „Oroszországból küldött tisztek és politrukok" vezetik a partizán egységeket. „Okkal feltételezhetjük, hogy Sztálin nem bízik egyetlen szovjet tisztben sem, aki német fogságba került" – mondta. Ezek az egységek nagy szenvedést okoznak a lengyel lakosságnak, elkobozzák az élelmiszert, és tudatosan provokálják ki a megszálló büntetőakcióit. Így tisztítják meg a terepet az újabb szovjet megszállás előtt. A nagykövet bekapcsolódott a beszélgetésbe, azt mondta, Lengyelországban több száz Lidice van (arra a cseh falura utalt, melynek lakóit a németek 1942 nyarán agyonlőtték, így álltak bosszút a Reinhardt Heydrich elleni merényletért; e tragédia után lett a falu a német terror szimbóluma). Maguk a szovjet partizánok nem harcolnak, a lakosságot viszont felkelés kirobbantására és tömeges diverzióra szólítják fel. Az AK parancsnokainak nem sikerült operatív együttműködést kialakítaniuk a partizánokkal. A szovjetek arra hivatkozva magyarázták ki magukat, hogy más parancsokat kaptak.

Az elnök megkérdezte, milyen valós erővel rendelkeznek a szovjet egységek. Karski több ezer személyről beszélt, akiket könnyű lenne likvidálni, ha nem akadályoznák ezt az államérdekek mellett humanitárius szempontok. Sikorski tábornok a jugoszláv példára hivatkozva határozottan ellenezte az ilyen akciókat. Aztán Karski beszámolt arról, milyen jelentősége van a hazai

politikai élet szempontjából a PPR megalakulásának. Mint már tudjuk, ezt a csoportot szovjet ügynökszervezetnek tartotta, amelynek csak az a feladata, hogy beszivárogjon a lengyel földalatti ellenállásba. Valójában a Lengyelország Kommunista Pártjában tevékenykedő, mélyen konspirált aktivisták vezették a PPR-t. Számos példát sorolt fel arra, hogy a PPR tagjai a London-barát szocialista szervezetek képviselőinek adják ki magukat.

A beszélgetés e hihetetlenül fontos részét így összegezte Karski: „Nem azért veszélyesek ránk nézve, mert erősek, van társadalmi befolyásuk, a propagandájuk meggyőző, és sok hívük van." A lengyelek tudják jól, hogy az olyanok, mint Wanda Wasilewska-Kornijczuk vagy Zygmunt Berling „csak és kizárólag árulók". Ezek a lengyel kommunisták valójában a kíméletlenségük miatt veszélyesek. Azaz Lengyelországban attól lehet tartani, hogy amikor a Vörös Hadsereg elfoglalja az országot, ezek feljelentik az embert a Gestapónál vagy az NKVD-nél. És pont ez állította a lengyel ellenállás vezetőjét a következő dilemma elé: rejtsék-e el jól az erőiket a közeledő szovjet csapatok elől, kitéve ezzel magukat annak a gyanúnak, hogy az AK nem akar harcolni a németek ellen, vagy fedjék fel ezeket, kockáztatva a tömeges letartóztatást. Csak akkor lenne esély a függetlenség kivívására, ha megfelelő angol–amerikai bizottságokat küldenének, amelyek felügyelnék az NKVD tevékenységét. Az elnök érdekesnek találta az ötletet, és kifejezte azt a reményét, hogy a német megszállás alól való felszabadulás nem okoz túl nagy felfordulást a társadalom életében.

Amikor elbúcsúzott az elnöktől, Karski megkérdezte, elismételheti-e ezt a beszélgetést Lengyelországban. Roosevelt a beleegyezését adta ehhez, és szerencsés hazatérést kívánt.

A politika világában igen komoly visszhangja volt annak, hogy találkozott Roosevelt elnökkel. Cordell Hull államtitkár dicsérően nyilatkozott Karskiról Ciechanowski nagykövetnek, mondván, hogy egyenesen elbűvölte az elnököt, aki mindent elhitt neki, s külön feljegyzést is kért a nagykövettől a szóba hozott kérdésekről. De Karski sajtókapcsolatait is kamatoztatta. Walter Lippmann egy vele való találkozó után Lengyelországra és magára Karskira nézve is hízelgő cikket közölt a *Collier*, az *American Mercury* és a *New York*

Herald Tribune hasábjain: azt írta, a háború utáni európai rend alapja az erős Franciaország és Lengyelország kell legyen.

Az elnökkel való beszélgetésről készült terjedelmes jelentése számos félreértést tisztáz, amelyek évek óta megosztották a történészeket abban a kérdésben, hogy miképpen értékeljék Roosevelt szerepét Lengyelország háború utáni sorsának alakításában. Az elnök kétségkívül tisztességes tájékoztatást kapott a megszállt Lengyelország helyzetéről (egyébként nem először és nem is utoljára), s feltehetően valódi érdeklődéssel és mély megindultsággal hallgatta Karski beszámolóját. Az európai zsidók megsemmisítéséről hozott hírekre reagált a leggyengébben, ami igazán meglepő. Nem mutatott különösebb érdeklődést a részletek iránt.

Arról sem szabad azonban megfeledkezzünk, hogy egy héttel Karski előtt fogadta a Zsidó Világkongresszus elnökét, Wise rabbit, aki már nem először tájékoztatta a zsidó népesség tömeges megsemmisítéséről. Viszont csak Karski említette Rooseveltnek a Lengyelországban szerveződő zsidó konspirációt, amely korlátozott mértékben együttműködik a lengyel földalatti ellenállással; ő beszélt arról, hogy halálbüntetés fenyegeti azt, aki bármiféle segítséget nyújt a bujkáló zsidóknak. Máig eldöntetlen, hogy említette-e Karski az elnökkel folytatott beszélgetés alatt, hogy járt haláltáborban. A jelentésében nem ír erről, Ciechanowski nagykövet viszont feljegyezte.

Jelentés a hazai központnak

Az utolsó fontos dokumentum, amelyet első amerikai tartózkodása alatt készített, a Roman Knollnak[295] („a Kormányképviseleten működő Külügyi Bizottság elnökének") 1943. október 5-én írt jelentése. Itt azt írja Karski, hogy amerikai missziója idején (1943. július 15.–szeptember 15.) a nagykövetség közvetítésének köszönhetően számos fontos személyiséggel találkozott: Roosevelt elnökkel, Francis Biddle főügyésszel, Henry Stimson háborús miniszterrel, a Legfelsőbb Bíróság bírájával, Felix Frankfurterrel, Oscar Cox igazságügyminiszter-helyettessel, Adolf Berle államtitkár-helyettessel, John McCloy háborús ügyekben illetékes miniszterhelyettessel, Mooney érsekkel és Samuel A. Strich érsekkel, Woźnicki püspökkel, valamint számos kiváló újságíróval, az amerikai lengyelek vezetőivel – Franciszek Świetlikkel, Karol Rozmarekkel, Honorata Wołowskával – és a zsidó diaszpóra tekintélyeivel, Stephen Wise rabbival, Nahum Goldmann-nel és Morris Waldmannel.

Amikor beszámolt nekik a lengyelországi helyzetről, „mindenekelőtt a földalatti mozgalom hivatalosságát" próbálta kiemelni, „e mozgalomban folytatódott a lengyel állam legfontosabb intézményeinek, hivatalainak és hatóságainak munkája, a polgári és a katonai részleg tevékenysége között kölcsönös függőség van a konspirációban, amely (általában véve) a pártokban és az úgynevezett lazán kapcsolódó központokban szerveződő társadalmi-politikai erőkön alapul". Nem kerülte meg a Lengyelországban tevékenykedő szovjet ügynöki csoportok problémáját, de diszkréten dolgozott, nem akarta megnehezíteni a kormány diplomáciai lépéseit.

Az volt a benyomása, hogy mindenki, akivel e témáról beszél nagyra értékeli Lengyelországot mint Európa egyetlen Quisling nélküli országát, ahol tökéletesen kiépült a földalatti ellenállás a törvényes emigráns kormánynak alárendelve. „Minden beszélgetőpartnerem az elnökkel az élen hangsúlyozta, hogy ez a helyzet egyedülálló Európában, és ennek hatalmas jelentősége van." Az sem kevésbé fontos, hogy mindezek a jeles személyiségek igen fontos szerepet tulajdonítottak a PKP-nek, mivel az garantálja a lengyel hatalmi szervek demokratikus jellegét, ugyanis attól féltek, hogy forradalom tör ki, vagy „testvérgyilkos harcok" pusztítanak majd a függetlenség első időszakában, azaz polgárháború kitörése fenyeget. Anyagi segítséget is ígértek a háború utáni Lengyelországnak, főként az amerikai katolikusokra lehetett számítani ebben.

Karski azt írta Knollnak, hogy a szovjet ügynökök problémájáról mindenekelőtt magát Rooseveltet tájékoztatta. Elismerte, hogy beszélt neki Lengyelországról, amely nem akar bajos szövetséges lenni, ezért tartózkodik az ügynökcsoportok likvidálásától.

Az elnök, mint tudjuk, kiállt amellett, hogy Lengyelországot illeti Kelet-Poroszország és Gdańsk. Ugyanakkor az USA nem akart semmiféle ürügyet adni Sztálinnak egy esetleges politikai és katonai fordulatra. Engedélyezték hát Amerikának a szovjetbarát propagandát.

Karski nem akármilyen éleslátással észrevételezte, hogy míg az amerikai hatóságok – saját állításukkal egybehangzóan – bizonyosan képesek arra, hogy 48 óra alatt megváltoztassák a Szovjetunióhoz való társadalmi hozzáállást, Lengyelországról megmarad majd az a vélemény, hogy nem rokonszenvezik Oroszországgal, sőt egyenesen ellenségnek tekinti. A lengyeleknek viszont nincsenek meg a megfelelő eszközeik az USA-ban a politikai befolyásra, vagyis arra, hogy közelebb hozzák az amerikaiakhoz Lengyelországot. Még az ottani katolikusok közt sem tudtak megfelelő propagandaakciót szervezni. Azt is írta, hogy felhívta az elnök figyelmét a Vörös Hadsereg közeledésével számoló lengyel földalatti ellenállás „színre lépni vagy mélyebb konspirációt folytatni" dilemmájára. Véleménye szerint az egyetlen esély volt szövetséges bizottságokat küldeni, amelyek afölött őrködnének, hogy az oroszok tiszteletben tartják-e a lengyel politikai függetlenséget.

Karski munkájában nagy problémát jelentett az a veszély, hogy a lengyel földalatti ellenállás résztvevői dekonspirálódhatnak. Próbált számolni ezzel, partnereinek megadott „számos olyan részletet, amely nem igaz olyan értelemben véve, hogy szó szerint nem felel meg az igazságnak, noha tekinthetjük ezeket igazaknak, mert megfelelnek a földalatti élet légkörének és módszereinek, teljesen valószerűek". De egyes újságírók, mint Creel a *Colliert*ől, igazi részleteket, például a konspiránsok által meggyilkolt németek nevét követelte tőle.

Karski visszatért ahhoz az ötletéhez, hogy filmet kellene forgatni Lengyelországról mint Quisling nélküli országról.[296] Úgy gondolta, meg lehetne mutatni, milyen árat fizetnek a lengyelek azért, hogy megtagadják a politikai kollaborációt, és milyen nehéz volt elhallgattatni az ilyen együttműködésre felszólító hangokat. Javasolta, hogy a németekkel való együttműködés híveit és ellenzőit szembeállítva dolgozzák ki a forgatókönyvet, a püspök és a földesúr például a kollaboráció mellett, a felvilágosított nép pedig ellene foglalna állást. Bármiféle kompromisszum

> „méltatlan a lengyelekhez, ezt a lengyel nép is elutasítaná, amely a történelem során mindig megalkuvás nélkül, nyílt sisakkal harcolt a szabadságért és a függetlenségért. Csodálatos történetet lehetne összehozni, bemutatva a vitákat, összetűzéseket, érveket, erőfeszítéseket, kalandokat stb., melyekből egyértelműen az következne, hogy a lengyel területeken minden lengyel hazafi Lengyelország érdekét tartja szem előtt."

Ezek patetikus szavak, de ezenkívül tényleg nem sokat lehetett tenni Lengyelországért. A későbbiekben Karski egyre meghatóbb konstrukciókat talált ki a leendő nemzeti filmeposz hőseiről: a munkásról, akit az 1905-ben szerzett tapasztalatok formáltak, a parasztról, aki „képtelen beletörődni a machiavellizmusba, a papról, aki csak azt az egy dolgot érti, hogy Isten a szabad Lengyelországban teremtette őt".

Karski Chicagóban találkozott az amerikai lengyelekkel, 85-en jöttek el (mellékelte a beszámolóhoz a hallgatóság teljes névsorát), és 28 társaságot és szervezetet képviseltek; három óra hosszat tárgyalta a hazai ügyeket, és segítséget kért az országnak. Az Amerikai Lengyelek Tanácsának elnökével, Franciszek Świetlikkel arról beszélt, hogy mintegy 1 000 000 dollárt küldenének az országba; Samuel Strich katolikus érsek szintén ígért anyagi támogatást, bár nem tetszett neki a lengyel kormány összetétele. Csípősen megjegyezte: nem hiszi, hogy „a szocialisták és a zsidók, akikből annyit gyűjtöttek be a kormányba, őszintén hívő, istenfélő katolikusoknak osztanák szét a pénzüket Lengyelországban". Karski csitítani próbálta, a saját példájára, katolicizmusára hivatkozott, az áldását kérve.

Néhány kisebb ügy alkotta még Karski amerikai tartózkodásának bonyolult kontextusát, ezekre már felhívta a figyelmet Stanisław M. Jankowski és Edward Thomas Wood. Hogy mivel telik

el Karski amerikai missziója, az július 7-én dőlt el, amikor Adolf Berle államtitkár asszisztensével, Loy Henderson Kelet-Európa-szakértővel, Elfridge Dobrow-val és Charles Bohlennel ebédelt. Az itt megtárgyalt kérdések bekerültek Berle jelentésébe, melyben a lengyel földalatti állam eredményeiről számolt be. Mint már említettem, William C. Bullitt volt nagykövet is hozzájárult Karski népszerűségéhez, aki óva intette Rooseveltet Sztálintól (Bullitt erkölcsi okokból lemondatta a Sztálinnal való szorosabb együttműködést szorgalmazó Sumner Wellest). Karski felkereste Bullittot otthonában.

A chicagói találkozók sorozata után, augusztus végén tért vissza Washingtonba, ahol már várta Kot miniszter levele, melyben felszólította, hogy térjen vissza Londonba, ahol ígérete szerint felelősségteljes pozíciót kap a Tájékoztató- és Propagandaminisztériumban.

Megint Londonban

Karski augusztus 19-én érkezett Londonba. Bár csaknem fél évet töltött itt, nem sok információ maradt arról, hogy mivel foglalkozott, de biztos, hogy nem henyélt.[297] Úgy tűnik, Stanisław Mikołajczyk miniszterelnök némileg kritikusan értékelte a misszióját, úgy gondolta, Karski túlságosan ragaszkodott az elvekhez, amikor Lengyelország háború utáni határai kerültek szóba. Az egyetlen jutalom a befektetett munkáért az a kétségkívül megtisztelő ajánlat volt, hogy Jan Nowak-Jeziorańskival együtt számoljon be a lengyelországi helyzetről az Alsóházban. Az Angol–Lengyel Parlamenti Bizottság meghívására vettek részt az ülésen. Az ülés alatt Allan Graham megkérdezte, hogyan értékeli a hazai konspiráció Zygmunt Berling ezredes és Wanda Wasilewska katonai kezdeményezését; Lord Marley arról érdeklődött, hogy a lengyel fegyveres földalatti ellenállás valóban „irtja-e" a szovjet partizánokat; Driberg képviselő pedig azt akarta tudni, mi a véleményük a katyńi tömeggyilkosságról. Mindkét lengyel futár igen óvatos válaszokat adott. Nowak azt írta *A varsói futár* című könyvében, hogy Karski ekkor a földalatti állam felépítéséről beszélt, ő pedig az ország akkori helyzetéről, az AK hadműveleteiről és a német terror fokozódásáról. Tíz-tíz percet kaptak.[298]

Londonban nyilvánvalóan nem tudták, mit kezdjenek Karskival, hogyan használják a tehetségét. Nem térhetett vissza Lengyelországba, mert egy német ügynök jelentést küldött Európába az amerikai nyilvános fellépéseiről, állítólag a német sajtóban is írtak erről. De az sem zárható ki, hogy a lengyel hírszerzés által készített „hamisítvány" volt a Mikołajczyk miniszterelnökhöz eljuttatott feljegyzés; Karski már túl sokat tudott, kockázatos lett volna átdobni az országba. Egyrészt tartottak a Gestapótól, másrészt pedig tisztában voltak azzal, hogy felfedi hazai elöljárói előtt a londoni kulisszatitkokat, így pedig megtudják, hogy nyomást gyakorolnak a kormányra a keleti határ ügyében, arra késztetve, hogy engedményeket tegyen Oroszországnak. Az egész kérdés hihetetlenül összetett és igen kényes volt. A lengyel történészek csak az elmúlt években kezdtek elgondolkodni azon, hogy a lengyel hírszerzés inkább a lengyel vagy inkább az angol hatalmi szerveket szolgálta. Ezeket az aggályokat támasztja alá az is, hogy megtagadták Karski kérését, nem irányították át a hadsereghez, például az olaszországi harcokra készülő 2. hadtesthez. Londonban valamivel kevésbé volt veszélyes, de itt sem kockáztatták meg azt, hogy túl nagy presztízzsel járó állásba helyezzék. Rövid időre visszaküldték a Virradat rádióállomáshoz, hogy „ügyeljen a szakmai morál" színvonalára. Tehát az elöljárói, miután elolvasták a jelentéseit, meg voltak győződve arról, hogy a „realisták", nem pedig a „héják" közé sorolhatják abban a kérdésben, hogy a lengyelek kiépíthetnek-e újabb kapcsolatokat a szovjetekkel.

Már novemberben azon kezdtek gondolkodni, hogy visszaküldjék-e az USA-ba. Kot miniszter többek között azt javasolta neki, hogy készítsen filmforgatókönyvet a lengyel földalatti ellenállásról. Lengyelország külpolitikai helyzete hónapról hónapra romlott. Churchill miniszterelnök 1944. február 22-én ismertette az angol Parlamentben a lengyel határok ügyében hozott teheráni határozatokat. Mit sem értek a londoni lengyel tiltakozások – az öreg Anglia, mint mindig, most is legfőképpen a saját érdekeit tartotta szem előtt. Ekkortól kizárólag az amerikaiakban remény-

kedhettek a lengyelek, az esetleges amerikai támogatás egyik feltétele pedig a hatékony lengyel propaganda volt.

Végül Jan Librach, a Kontinentális Akció vezetője döntött úgy, hogy megint az Egyesült Államokba küldik Karskit. Ott sok befolyásos személyt ismert hősünk, Londonban pedig, ahol már túl sokat tudott a nagypolitika kulisszatitkairól, problematikus lett a jelenléte. Utasítást kapott arra, hogy még az USA-ban is kerülje a lengyeleket, s hallgasson a nagykövetség tanácsosára, Jan Wszelakira, Sylwin Strakacz New York-i konzulra és Tomasz Kuśniarzra, Kot miniszter titkos kiküldöttére. Csak az amerikai lengyel közösség aktivistái, Feliks Gross és Władysław Malinowski kedvéért tettek kivételt, velük találkoznia kellett. Ugyanakkor kerülnie kellett Ignacy Matuszewskit és Paweł Węgrzyneket a *Nowy Świat*tól, valamint e lap szerkesztőjét, Piotr Yollest és Rudolf Rathaust. Mint Tadeusz Romer miniszter 1944. január 25-i levelében tájékoztatta Ciechanowski nagykövetet, Karskinak az a feladata, hogy filmet készítsen a lengyel földalatti ellenállásról, lehetőleg az amerikai lengyelek pénzén. Ugyanebben az ügyben írt a nagykövetnek Władysław Banaczak belügyminiszter (február 19-én), majd Mikołajczyk miniszterelnök, ismét (február 20-án).

Az Egyesült Államok. *A titkos állam története*

1944. február 21-én Karski megint elindult az Egyesült Államokba. Nem volt világos, meddig kell tartania a második missziójának ebben az országban; Mikołajczyk miniszterelnök Ciechanowski nagykövetnek írt levelében jelezte, hogy bármelyik pillanatban visszahívhatják Lengyelországba.

Végül nem Karski, hanem Józef Retinger[299] utazott az országba áprilisban, aki bizalmas munkatársa volt mind Mikołajczyk, mind pedig Churchill miniszterelnöknek, hogy tegyen egy utolsó kísérletet, próbálja meggyőzni arról a lengyel konspiráció vezetőit, hogy elkerülhetetlenek a Szovjet-Oroszországnak tett területi engedmények. Ez teljesen sikertelen misszió volt, kis híján tragikusan végződött az emisszárius számára. Retinger bevallotta Karskinak, amikor találkoztak Washingtonban, az ötvenes években,

hogy akkoriban úgy nézett ki, Karskira bízzák ezt a feladatot a londoniak, de végül mégis úgy döntöttek, hogy ő megy. E döntés háttere ismeretlen marad, amíg fel nem oldják a megfelelő dokumentumok titkosságát, az angolok pedig – mivel ma amúgy sem büszkék a háború alatti diplomáciájukra – nem sietnek ezek közzétételével.

Ha tekintetbe vesszük, hogy milyen hatalmas érdeklődés fogadta a *Mission to Moscow* című filmet, jó ötlet volt filmet forgatni a megszállt Lengyelországról. Problémát jelentettek azonban a produkció magas költségei, amit a lengyel adminisztráció nem tudott fedezni. Ma ez teljesen érthetetlennek tűnik, hiszen volt pénz például irodai állások finanszírozására, de a közszereplőknek nem volt elég fantáziájuk vagy bátorságuk ahhoz, hogy a propagandába és a lobbizásba fektessenek be. A lengyel politikusok még mindig XIX. századi kategóriákban gondolkodtak: hittek az erkölcsi érvek hatékonyságában és a diplomáciai tevékenység eredményében, s meg sem fordult a fejükben, hogy egy jó film még nagyobb hatású is lehet, mint a legnagyobb bravúrral megnyert csata. A szovjetek viszont úgy döntöttek, maguk mellé állítják a közvéleményt az angolszász országokban, és ez sikerült is nekik. A hitleri Németország hatalmas propagandagépezetéről pedig még nem is beszéltünk. Annál nagyobb elismerés illeti Karskit, aki a kedvezőtlen körülmények ellenére képes volt létrehozni egy a riport és a szépirodalom határterületén egyensúlyozó írásművet, amivel még a tőle idegen világ érdeklődését is sikerült felkeltenie.

Nem tudni, hogy Karski már Angliában elkezdett-e dolgozni *A titkos állam történetén*, vagy csak Amerikában vágott bele a propagandatevékenység hatására, melynek akkoriban átadta magát. 1944 márciusában felvett néhány rádióműsort, cikkeket vázolt fel a lengyel konspirációról és kalandjairól a legfontosabb amerikai lapoknak: a *Washington Post*nak, a *Collier*nek, a *Time*nak és a *Life*-nak. Március végén, április elején Emery Reeves irodalmi ügynökkel is felvette a kapcsolatot, akinek már szerepeltek a portfóliójában Winston Churchill és Anthony Eden írásai. Reevest érdekelte a könyv megjelentetése (kikötötte, hogy őt illeti

az árbevételből adódó nyerség 50%-a, noha szinte semmilyen költségek sem terhelték). A lengyel nagykövetség fizette a két gépírónőt és a Manhattanben bérelt lakást, természetesen csak azt követően, hogy Kot miniszter elfogadta az egész tervet.

A titkos állam történetének első változata igazi amerikai tempóban készült el, valójában már május végére befejezte Karski, még panaszkodott is a Kotnak[300] írt leveleiben, hogy sosem dolgozott ilyen keményen, és nyilván ez nem is volt óriási túlzás, emellett alighanem a felelősség miatti stressz is megtette a magáét. A szovjet csapatok már átlépték Lengyelország háború előtti határait, kezdődött a Vihar akció, a londoni lengyel kormány pedig még akkor sem állt diplomáciai kapcsolatban a Szovjetunióval.

Emellett még a kiadók is nyomást gyakoroltak rá követelményeikkel: kerülnie kellett a lengyel–szovjet viszonnyal kapcsolatos minden kényes kérdést, a szovjet partizántevékenységet tárgyaló fejezet vázlatát azzal az ürüggyel dobták vissza, hogy végtére is egyetlen kommunista partizánnal sem találkozott személyesen. Ekkor Mikołajczyk miniszterelnökhöz fordult levélben, megkérdezte, hogyan reagáljon minderre. A miniszterelnök ésszerű választ adott: jobb, ha megjelenik egy könyv Lengyelországról, amelyben nem esik szó az úgynevezett keleti kérdésről, mintha nem lesz semmilyen. A kiadók azt is forszírozták, hogy emelje ki a saját kalandjait, tegyen hozzá néhány izgalmas részletet és legalább egy kis finom erotikát. Így Karski, aki hadnagyként töltötte a háborús időket, és a megszállt országban vérüket ontó lengyelek áldozatáról akart írni, kénytelen volt magyarázkodni, amiért egyszerűen nem volt ideje a magánéletre. De a szerkesztő így is elhelyezett néhány célzást a szövegben, azt sugallva, hogy közelebbi kapcsolat fűzte azokhoz a nőkhöz, akik a biztonságára vigyáztak a földalatti ellenállásban.

Mint már írtam, *A titkos állam története* epizódokból épül fel, az események menetét az igazságnak megfelelően írta le Karski, bár megváltoztatott sok részletet, különösen a lengyelországi barátokról szóló történetekben, hogy egyik Gestapo- vagy NKVD-ügynök se juthasson el a konspirált lakásokba és az elbeszélésekben szereplő hősök családjához. De komolyabb korlátozásokat is el kellett viselnie: nem írhatta le nyíltan a földalatti ellenállásban kialakuló politikai és erkölcsi konfliktusokat, sem az állami terrornak kitett társadalom életében megjelenő számos patológiát. Tabutéma volt az antiszemitizmus és az is, hogy egész sok honfitársa vett részt a zsidó nép megsemmisítésére törő németek művében. A Houghton Mifflin Company kiadó kívánságára (a cég ügynöke, Reeves hozta össze a szerződést) részletesebben kidolgozta a zsidó ügyekről szóló részt, de nem írt a varsói gettó felkeléséről, mert Londonban tartózkodott, amikor eltűnt a föld színéről a zsidó Varsó. Csak annyit említett, hogy a zsidó ifjúság konspirációt szervezett a gettóban, és arra készül, hogy fegyveres harcot vívjon a megszállóval.

1944. június 5-én végre megérkezett Washingtonba – az amerikaiak már régóta tologatták a látogatás időpontját – Stanisław Mikołajczyk miniszterelnök, s Karskinak néhány napra félbe kellett szakítania az írást. De nem úgy néz ki, hogy Mikołajczyknak szüksége lett volna rá bármilyen ügyben is kilencnapos amerikai tartózkodása során, leszámítva talán azt, hogy fogkeféket vásároljon. (Szarkasztikusan beszélt erről a nyolcvanas években, ez az epizód nyilván kínosan érintette. Akárhogy is történt, a háború után – Mikołajczyk 1947-ben jutott ki Lengyelországból az Egyesült Államokba – nem találkozott a volt miniszterelnökkel.)

Ahogy közeledett a könyv végéhez Karski, úgy emelkedett a nyilvános fellépések száma. Impozáns promóciós akciót szervezett Clark H. Getts, az ismert ügynök, aki anyagilag is erősen érdekelt volt. 1944 májusától másfél éven át Karski mint egy előre bestsellernek kikiáltott, majd novemberben azonnal bestsellerré is vált mű szerzője több mint kétszázszor lépett fel, összesen több mint 150 000 ember előtt. Szeptemberben jelentek meg az első terjedelmesebb részletek az amerikai sajtóban, olyan lapokban, mint a *Collier*, az *American Mercury*, a *Harper's Bazaar*, a *Life* és a *Jewish Forum*. 1945 októberében *A titkos állam történetét* választották a hónap (január) könyvének, a döntést egy estélyen jelentették be New Yorkban, a Waldorf-Astoria Szállóban. Karski ekkor olyan híresség, mint Shirley Temple színésznő és J. William Fulbright kongresszusi képviselő mellett beszélt.

Karski híres lett.[301] De egyre több ellenfele támadt az amerikai lengyelek körében, akikre általában jellemző volt ekkoriban, hogy egyre kritikusabban tekintenek a lengyel emigráns hatalmi szervekre. Mert mindez a lengyelek számára tragikus időszakban történt: kitört a varsói felkelés, a hitleristák augusztus 1-jétől október 2-ig módszeresen pusztították a hősiesen harcoló fővárost, miközben a Visztula túlpartján tétlenül álltak a szovjet szövetséges hadosztályai, az emigráns kormány pedig nem állt diplomáciai kapcsolatban a szovjet féllel. Sokakat nem tudtak meggyőzni a londoniak, hiába magyarázták, hogy mindent megtesznek, amit csak lehet, hogy segítsék az AK odahaza harcoló katonáit. Ugyanakkor a szovjet ügynökök is tették a dolgukat Angliában és az USA-ban, arról győzködve a közvéleményt, hogy a lengyel arisztokraták és burzsujok megtagadják az együttműködést a Lublinban kormányzó lengyel baloldaltól és a szövetséges Vörös Hadseregtől.

Mind a messzemenő kompromisszumokra kész baloldali csoportokban, mind az új megszálló elleni össznemzeti felkelésre felszólító jobboldali katolikus körökben nőtt a legális emigráns hatalmi szervek iránti ellenszenv. Karski valószínűleg irritálta őket, mert azzal szerzett hatalmas népszerűséget az amerikaiak között, akik nem voltak tisztában a dolgok lényegével, hogy a londoni vezetéshez hű Lengyelország hősiességét magasztalta. Edward Thomas Wood megtalálta egy amerikai levéltárban Henryk Rajchman egykori ipari és kereskedelmi miniszter levelét, aki egykor a légiókban harcolt, 1939 szeptemberében emigrált, most pedig sértő szavakkal vetette Karski szemére, hogy miközben luxusban él, arra akarja rávenni a lengyeleket, hogy engedményeket tegyenek Szovjet-Oroszországnak.

1944. november 28-án jelent meg *A titkos állam története*, négy nappal azután, hogy Mikłajczyk lemondott kormányfői funkciójáról. Az első hetekben begyűjtött recenziók elsöprő többsége igen lelkes volt, talán a lengyelek iránti együttérzés hullámának is volt némi szerepe abban, hogy ilyen jól fogadták Jan Karski könyvét, mert minden nap újabb meg újabb bizonyítékokat hozott a németek, később pedig a szovjetek bűneire is. Az amerikai közvélemény fokozatosan megtudta, hogy a nyugati hatalmak Teheránban odaadták Lengyelországot a szovjet szövetségesnek, cserébe azért az ígéretért, hogy hadat üzen Japánnak.

A könyv nagyon jól fogyott, az első napokban 50 000-et adtak el, a kiadó pedig gigantikus utánnyomásra szánta rá magát: piacra dobott még 350 000 példányt, s hamarosan alá is írták a szerződést a francia, a norvég és a svéd fordításra. Jó hat hónapig utazgatott Karski az Egyesült Államokban, reklámozta a könyvet és keresett némi pénzt a bizonytalan jövőjére. Így érthető módon felkeltette a Stratégiai Szolgálatok Irodáján (a CIA elődjén) belül működő Idegen Nemzetiségi Ügyosztály érdeklődését, de ez szerencsére nem járt rá nézve semmiféle kellemetlenséggel. A jelentésekből, amelyekhez hozzájutott Wood, legfeljebb annyit olvashatunk ki, hogy a ráállított ügynököket gondolkodóba ejtette erős szláv akcentusa és az, hogy számukra érthetetlen okokból igen nagy figyelmet szentelt az európai zsidók tragédiájának, és nemcsak a holokausztból menekült túlélők iránti együttérzésre apellált, hanem reális segítséget kért ahhoz, hogy új otthonokat találjanak.

Bár a könyv kétségkívül sikeres volt, Karski, lévén buzgó katolikus és Szovjet-Oroszország deklarált ellenfele, egyre több bajt okozott irodalmi ügynökeinek, különösen akkor, amikor a hivatalos találkozókon hangot adott felháborodásának egy példátlanul erőszakos cselekedet miatt: letartóztatták, „elítélték" és sokéves börtönbüntetéssel sújtották a lengyel földalatti ellenállás tizenhat vezetőjét. A Nyugat jobbnak látta, ha nem gondol erre, hisz még védte magát Berlin, és aktív volt a japán flotta.

Népszerűsége vörös posztó volt a szovjet lobbi szemében, amely úgy döntött, aláássa Karski tekintélyét. A sztálini hatalmi központ által szponzorált *Soviet Russia Today*ben megjelent egy tendenciózus recenzió *A titkos állam történetéről*; a szerzőt arisztokratának és... antiszemitának nevezték, aki sértő módon összehasonlította a jaltai és a müncheni egyezményt, melynek eredményeképpen a németek 1938-ban elfoglalták Csehszlovákiát. E cikk megjelenése után számos fontos intézmény vonta vissza a meghívást, és nem kérték fel Karskit előadásra. Szerencsére 1945 márciu-

sában az USA volt németországi nagykövete, Hugh Wilson megnyerte őt a Herbert Hoover által szervezett missziónak, melynek célja az volt, hogy biztosítsák az Angliában működő emigráns kormányok iratainak dokumentálását. (Ezt később a kaliforniai Palo Altóban, a Stanford Egyetemen működő Hoover Institution on War, Revolution and Peace-ben helyezték el.) Karski négy hónapot töltött Európában, ahol meggyőzte az ötlet helyességéről a volt lengyel, észt és lett politikusokat. 1945 vége felé tért vissza az Egyesült Államokba.

Leállítható lett volna a holokauszt?

A SOÁ EMLÉKEZETE

Nehéz lenne válaszolni arra a kérdésre, hogy Karski politikai tevékenységei közül melyik volt a legfontosabb. Az viszont egyértelmű, melyiknek köszönhető, hogy nemcsak a felkelő hadsereg egyik katonájaként és a földalatti ellenállás bátor emisszáriusaként írta be magát a nemzedékek emlékezetébe, hanem olyan emberként is, aki hatással volt a szeme láttára zajló események menetére. Az a missziója adott alkalmat erre, melynek során befolyásos politikusokat, valamint a szövetséges államok polgárait kellett meggyőznie arról, hogy Lengyelországban pusztul a zsidó nép; ez volt az a misszió, melynek a legnagyobb áldozatkészséggel adta át magát. Karski az e téren szerzett érdemeinek köszönhetően vált az „igaz európai" ikonjává, a leendő világ igazainak előképévé, akiket 1960 óta jutalmaz az izraeli Jad Vasem Intézet nagy presztízsű kitüntetésével.

A háború után Karski tudatosan húzódott hátrébb hosszú időre a belterjes lengyel közéletből, az pedig hamar megfeledkezett hőséről. Emlékiratait sajnos nem írta meg, de hosszú évekkel később visszatért a háborús idők ügyeihez. Sorsa úgy alakult – itt a zsidó Pola Nireńskával kötött kései házasságára gondolok –, hogy háborús tapasztalatainak zsidó vonatkozásai nem törlődtek ki az emlékezetből oly mértékben, mint például a Honi Hadsereg Főparancsnokságán működő Tájékoztató- és Propagandairodában végzett munka. Karski legközelebb csak 1974-ben utazott Lengyelországba Fulbright-ösztöndíjjal. Akkor találkozott az egyik megmentőjével, Jan Słowikowski doktorral, néhány vele készült interjúban pedig említette, hogy Zofia Rysiównát és Józef Cyrankiewiczet is viszontlátta. Azt mesélte a szerzőnek a professzor,

hogy Cyrankiewicz vette fel vele a kapcsolatot, aki akkor már nem volt miniszterelnök, vagyis kizárólag magánemberként találkoztak. Annak ellenére, hogy Cyrankiewiczet eltávolították a hatalomból, hangsúlyozta, hogy még mindig „vannak forrásai". Hogy ezek milyen források voltak, könnyű kitalálni (belügyi), s megerősítik ezt a Nemzeti Emlékezet Intézetének Levéltárában őrzött dossziék, a Karskiról gyűjtött anyagok is (ezeket *A történet vége* című fejezetben tárgyalom).[302]

A nyolcvanas évek közepétől Karski évről évre aktívabban vett részt a holokauszt lefolyásáról és jelentőségéről indított nemzetközi vitában. Adott vagy 30–40 interjút, melyekben részletesen beszámolt angliai és amerikai misszióiról, a találkozókról, melyeken részt vett, s elmondta, hogyan reagáltak a beszélgetőpartnerei.

Lanzmann

A Claude Lanzmann-nal 1978-ban folytatott hosszú beszélgetéssel kezdődött minden. A rendező ekkor már a *Soá* (1985) című többórás dokumentumfilmjéhez gyűjtött anyagot. Úgy tűnik, ez a kétnapos felvétel fordulatot hozott Karski az életében, ezzel új szakasz kezdődött missziójában, melynek az volt a célja, hogy emlékeztessen arra a tényre, hogy a szövetségesek közönnyel tekintettek a holokausztra.

Sem az emigráns kormánynak készített jelentésekben, melyeket aztán írt, hogy megérkezett Londonba, sem *A titkos állam történetében* nem írt meg mindent Karski, amit tudott a megszállt Lengyelországban élő zsidók helyzetéről. Először is nem volt sok ideje arra, hogy elkészítse a jelentéseket, mert a kormány nagyon várta a beszámolókat, Karski pedig amúgy is el akarta végezni a munkát, mielőtt visszatér Sikorski tábornok az Egyesült Államokból. Másodszor, kénytelen volt bizonyos szabályokhoz tartani magát – tömören megfogalmazott tárgyszerű információkat vártak tőle, nem pedig érzelmes szabad elbeszélést. *A titkos állam történetét* írva pedig a lengyel nemzeti ügyre koncentrált.

A Lanzmann-nak angolul adott interjú leírva 73 oldal terjedelmű,[303] tehát csak bizonyos részleteire térek ki, melyekben

Karski visszatér azokhoz az ügyekhez, amelyekkel már foglalkozott *A titkos állam történetében* és az emigráns kormánynak írt jelentésekben.

Karski elég részletesen beszámolt Lanzmann-nak az első futári megbízásáról, arról is, hogy Szlovákiában letartóztatta a Gestapo, majd megszökött az újszandeci kórházból (Lanzmann-nak azt állítja, hogy a saját erejéből ugrott ki az ablakon, ráadásul teljesen meztelenül, noha ezt nem említi *A titkos állam történetében*). Szóba kerülnek a lengyel földalatti ellenállásban tevékenykedő pártok vezetői, akikkel beszélt, és persze a kormány delegátusa is. (Itt csal az emlékezete, mert akkor Cyryl Ratajski töltötte be a delegátusi posztot, nem pedig Jan Piekałkiewicz professzor, bár, mint már írtam, nem világos, hogy végül ki küldte Londonba; ugyanannyira elképzelhető az is, hogy közvetlenül az indulás előtt nem beszélt senkivel az említettek közül.) Karski megerősíti azt, hogy mindent megtanult kívülről, amit szóban át kellett adnia Londonban, valamint, hogy nem tudta, mit tartalmaz a mikrofilmre vett több mint négyszáz oldal terjedelmű dokumentum (egy közepes nagyságú kulcsban helyezték el a mikrofilmet).

Mindez azonban nem nagyon érdekelte Lanzmannt, aki a holokausztról készített filmet, nem pedig a lengyel ellenállásról. Az első misszió, bár elég hosszan beszél a témáról Karski, csak bevezető a beszélgetés fő részéhez, vagyis az 1942. évi második misszió történethez. Lanzmann talán Walter Laqueurtől tudott Karski e missziójáról, aki ekkor írta a monográfiáját, melyben azt dolgozta fel, hogyan kezelték a szövetségesek a holokausztról érkező híreket. A rendezőt három ügy érdekelte: hogyan folyt le a zsidó konspiráció vezetőivel összehozott találkozó, a varsói gettóba és Bełżecbe látogatás (a Lanzmann-nal folytatott beszélgetés alatt Karski még meg volt győződve arról, hogy a bełżeci táborban volt, nem pedig az izbicai tranzitgettóban), valamint a Roosevelttől kapott audiencia, illetve a más szövetséges politikusokkal és zsidó aktivistákkal megbeszélt számos találkozó. A lengyel emigráns kormányra és a megszállt Lengyelország hangulatára vonatkozó kérdések teljesen esetlegesen hangzottak el.

Karski e beszélgetés közben többször is elismételte, hogy kétszer járt a varsói gettóban október vége felé, amikor már hidegnek kellett lennie. Ez teljesen lehetetlennek tűnik, mert a Londonba küldött táviratok szerint legkésőbb szeptember végén, október elején utazott ki. Azt is nehéz lenne elképzelni, hogy egy ilyen fegyelmezett ember és mintahivatalnok, akit már letartóztatott a Gestapo, s így tökéletesen ismerte annak módszereit, miután végső eligazítást kapott az AK parancsnokától és a delegátustól, vállalta volna azt a kockázatot, hogy találkozik a zsidó földalatti ellenállás képviselőivel, és rászánja magát egy még ennél is kockázatosabb bełżeci szemlére. Az ilyen veszélyes tevékenység büntetendő, mivel megsért minden konspirációs szabályt. További kérdések, hogy elfelejthette-e a vasútállomás nevét, ahol kiszállt, a városokét, amelyeken át kellett volna utaznia útban Bełżec felé, vagyis Lublint és Zamośćot? A bełżeci expedícióról mesélve hozzátette, hogy erről nem beszélt „túl sokat" lengyelekkel, mert „visszatarthatták volna, hogy ne tegye ki veszélyeknek magát".

Karski úgy sejtette, hogy a zsidó ellenállók a delegátushoz közeli köröktől szereztek tudomást a missziójáról. A gettó, jobban mondva a megmaradt gettó közelében, a Muranowski tér közelében lévő régi házban találkoztak. Ahogy előzőleg A *zsidó konspiráció* című fejezetben ezt már írtam: két férfi jött a találkozóra, egyikőjük sem mutatkozott be; az egyik – a háború után valaki azt mondta Karkinak – Leon Feiner volt, a Bundból, a másik pedig vagy a cionista Adolf Berman, vagy a szintén cionista Menachem Kirszenbaum. Átadtak neki néhány üzenetet – erről is volt már szó – a legfontosabb Raczkiewicz köztársasági elnöknek szólt. Karskinak egyenesen megtiltották, hogy beszéljen erről a londoni zsidó politikusoknak. Menachem Kirszenbaum (vagy Adolf Berman) arra kérte Karskit, vegye rá Raczkiewiczet arra, hogy járjon közben az érdekükben a Vatikánban. „A kereszténység a judaizmusból ered" – emlékeztették. A pápának ki kell közösítenie a német kereszténeket és a holokausztban bűnrészes más országok katolikusait is – mondták. „Ki tudja?" – töprengtek –, ha egyszer Hitler katolikusnak született, talán más nácikkal együtt ő is megijed a kiközösítéstől.

Mint Karski elismerte, akkoriban teljesen felkészületlen volt arra, hogy a zsidók sorsával foglalkozzon; hallgatta a zsidó nép szisztematikus kiirtásáról szóló megrázó eleszélést, de egyetlen zsidót sem ismert személyesen, nem járt a gettóban, s nem sokat tudott a még folyamatban lévő vagy nemrég befejezett akcióról, melynek során 300 000 zsidót deportáltak Varsóból Treblinkába.

Nem kérdezett tőlük semmit, csak hallgatta őket, ők viszont motiválni akarták, „mély benyomást" akartak rá tenni, meggyőzve őt arról, hogy ehhez fogható gaztett még nem fordult elő a történelemben. Lanzmann arról faggatta Karskit, tényleg hittek-e abban a beszélgetőpartnerei, hogy a szövetségesek reagálnak a felhívásukra. Karski szerint kételkedtek minden felhívás, üzenet és misszió sikerében. Azt viszont tudták, hogy nem tehetnek semmi többet, csak a szövetségesekhez, a lengyel emigráns kormányhoz, a befolyásosnak tartott nyugati zsidó közösségekhez és végül „a lengyel földalatti ellenállás vezetéséhez fordulhattak. Alighanem abban reménykedtek leginkább, hogy megpróbálnak közbenjárni a pápánál."

A még életben maradt zsidók számára állításuk szerint az jelentehetné az utolsó esélyt, ha a szövetségesek hivatalosan bejelentenék, hogy a háború egyik célja fellépni az európai zsidók megsemmisítése ellen, megtorolni a bűntettet. A nyilatkozat után bombázni kell a német városokat, és a légitámadásokat magyarázó röpcédulákat kell szórni. Véleményük szerint csak azzal érnének el a kívánt hatást, ha a szövetségesek fogságba esett németeket vetnének alá kollektív megtorlásnak.

A beszélgetőpartnerei – folytatta Karski – nem nagyon hittek abban, hogy a zsidó aktivistáknak, a lengyel Nemzeti Tanács tagjainak, valamint a befolyásos angliai és amerikai személyiségeknek reális lehetőségük van arra, hogy hatással legyenek a szövetségesek kormányaira. Ennek ellenére arra kérték, adja át az üzenetüket Zygielbojmnak és Schwarzbartnak, valamint Leon Grossfeldnek, a Lengyel Szocialista Párt politikusának, akit „zsidó" miniszternek tartottak, Karski találkozott velük Londonban.

Karski még egy üzenetről beszélt Lanzmann-nak, amelyet nem említett sem a jelentésben, sem *A titkos állam történetében*. Ezt

Sikorski tábornoknak és Mikołajczyk miniszternek üzenték, arra kérve őket, hogy nyújtsanak nagyobb segítséget a gettó menekültjeinek, akik az „árja oldalon" bujkáltak. Idézte beszélgetőpartnerei szavait:

> „Tudjuk, hogy vannak lengyelek, akik zsarolják, gyilkolják vagy feljelentik őket a Gestapónál. Lengyel állampolgárok vagyunk – érti, uram? –, lengyel állampolgárok! Van földalatti ellenállás, maga mondta, hogy létezik földalatti állam, működik a kormány, önnek fel kell lépnie ez ellen. A főparancsnoknak és miniszterelnöknek, Sikorski tábornoknak parancsot kell adnia arra, hogy a lengyel földalatti ellenállás ilyen esetekben alkalmazzon büntető szankciókat, a kivégzést, azaz a titkos kivégzést is beleértve. Öljék meg ezeket! Aztán tegyék közzé a kivégzettek nevét a földalatti sajtóban, azzal a kiegészítéssel, hogy miféle bűnt követtek el. Majd megtanulják a többiek, hogy ez egy veszélyes üzlet. Muszáj kiadni ilyen parancsokat."

Karski nem mondta meg világosan Lanzmann-nak, hogyan teljesítette e kérést, csak azt említette, hogy beszélt erről Zygielbojmnak, aki ordítozott vele: „Ki kell adni ezeket a parancsokat, fölrobbantom Sikorski irodáját, ha nem adja ki!" Lanzmann-nak elmondta, hogy 1943 februárjában vagy márciusában látta a fejvadászokra kimondott ítéletek fotokópiáját. Az ítéleteket a földalatti Különleges Polgári Bíróságok nevében hajtották végre. Azt is hozzáfűzte, hogy erre nem térhetett ki Angliában a zsidó aktivistákkal folytatott megbeszéléseken, nehogy még inkább a lengyel konspiráció ellen hangolja őket: lengyel beszélgetőpartnerei megtiltották neki.

Az az igazság, hogy a földalatti elleneállás végrehajtott néhány halálos ítéletet, de ez a Karski által megadott időpontnál néhány hónappal később történt, a „Żegota" Zsidókat Segítő Tanács nyomására.[304] Csak 1943. július 15. után következett be komoly változás, ekkor a földalatti ellenállás már egész másképp tekintett a fejvadászok gaztetteire, miután a Civil Harc vezetőségét fölváltotta a Földalatti Harc Vezetősége, amelyet közvetlenül a Honi Hadsereg Főparancsnokságának rendeltek alá. Ez nyilvánvalóan fontos dátum, mert pár nappal korábban, július 5-én a kormány lengyelországi teljhatalmú megbízottja (a delegátus) és a hazai Fegyveres Erők főparancsnoka egybehangzóan kijelentette, hogy „a különleges bíróságok mindenekelőtt azokat fogják üldözni, akik pénzt zsarolnak vagy csalnak ki azzal az ürüggyel, hogy bebörtönzött vagy internált lengyeleket próbálnak kiszabadítani, vagy rejtőzködő zsidókból próbálnak pénzt kizsarolni".[305] A Żegota aktivistái igen energikusan reagáltak erre a közleményre, pontos információkat kértek arról, hogy mit tesznek ebben az ügyben a különleges bíróságok. A KWP (Földalatti Harc Vezetősége) augusztusi válasza nem tölthette el őket optimizmussal: a bíróság hét ilyen jellegű üggyel foglalkozott, kettőben született elmarasztaló ítélet, két másik ügyben pedig gyors döntésre lehetett számítani.

Tény, hogy igen komoly nehézségekkel küszködött a földalatti igazságszolgáltatás, melynek ki kellett vizsgálnia a besúgással és zsarolással gyanúsíthatók bűntetteit, majd ítéletet kellett hoznia,[306] de e tevékenység eredményei akkor is igen szerények voltak. Az optimista változat szerint Varsó területén a földalatti ügyészség és a Különleges Polgári Bíróság mintegy 200 ügyön dolgozott, nagyjából a felét elbírálták, s 60–70 halálos ítéletet hoztak. Az ítéletek mintegy 30%-át olyan személyekre mondták ki, akiket főként a zsidók üldözésével vádoltak. Csak hét személyt ismerünk névről, akit még a varsói felkelés előtt lőttek főbe. Ki volt a többi?[307]

Władysław Bartoszewski kilenc Gestapo-ügynök nevét adja meg, őket a Kripo 1. kapitánysága foglalkoztatta, rejtőzködő zsidók lebuktatására specializálódtak; 1944. június 12-én a Diverziós Parancsnokság (Kedyw) utasítására – tehát valószínűleg a Különleges Katonai Bíróság ítélete alapján – két ügynökön végrehajtották az ítéletet.[308] A KWP a *Biuletyn Informacyjny*ban tette közzé a hirdetményeit, ezekből megtudhatjuk, hogy 1943. szeptember 2. és 1944. július 6. között nyolc halálos ítéletet hajtottak végre zsidók zsarolásáért a Különleges Polgári Bíróság ítélete

alapján.[309] (Négy ítélet végrehajtásáról, Jan Grabiec, Bogusław Pilnik, Jan Łakiński és a Lengyel Államrendőrségnél szolgáló tizedes, Antoni Pietrzak kivégzéséről a képviselet tájékoztatta Londont, a másik négyről, Stefan Karcz, Antoni Pajor, Janusz Krystek és Bolesław Szostak esetéről nem találtam hasonló táviratokat Londonban.[310]) Szostak a Lengyel Államrendőrség I. Kapitányságán működő Nyomozó Ügynökség szakaszvezetője volt, őt a Varsói Körzet Különleges Bírósága ítélte halálra, vagyis ez is inkább katonai, nem pedig polgári bíróság lehetett.[311] Csak Adam Hempel[312] említ még egy kék rendőrt, Michał Piskozub hadnagyot, akin többek között azért hajtottak végre halálos ítéletet, mert „együttműködött a Gestapóval, és bujkáló zsidókat zsarolt". Nyilván még további kutatásokat igényel ez a kérdés, különösen a zsidók után nyomozó besúgókra kimondott halálos ítéletek számában vannak jelentős eltérések (Szymon Datner például 70 ítéletről beszél).[313]

Karski újabb feladata – amelyről Lanzmann-nak beszélt – az volt, hogy átadja a zsidó konspiráció képviselőinek üzenetét a Lengyel Nemzeti Tanács tagjainak, Schwarzbartnak és Zygielbojmnak. Az üzenetben éhségsztrájkra kötelezték őket, hogy ezzel a demonstrációval megértessék, hogy sürgősen segíteni kell a lengyel zsidókon (erre az ügyre visszatérek még, amikor Karski és Zygielbojm december 2-i találkozóját tárgyalom). De Karski korábban említett valamit, ami akkor meglepte Lanzmannt: Feiner ugyanis elmondta neki, hogy a varsói gettóban fegyveres ellenállásra készül az ifjúság. Az előkészületek részleteit nem ismerte, de azt tudta, hogy a gettóban nincs fegyver. Mivel a Honi Hadsereg megtagadta a támogatást, Feiner és Kirszenbaum arra kérte Karskit, bírja rá Sikorski tábornokot, hogy adja ki a megfelelő parancsot a hazai földalatti ellenállásnak fegyverek átadásáról. Karski beleegyezett ebbe, feltéve, ha sikerül elfogadtatnia az ötletet a Honi Hadsereg parancsnokával. Bár Rowecki tábornok úgy gondolta, „katonai szempontból nem lesz semmi jelentősége a gettó fegyveres ellenállásának", vagyis csak pocsékolják a fegyvert, de megígérte, hogy ha parancsot kap erre Sikorski tábornoktól, végrehajtja. Más forrásból úgy tudjuk, hogy a lengyel földalatti ellenállás nem a fegyvert sajnálta a zsidó felkelőktől, inkább attól tartott, hogy a gettón kívüli városrészre is átterjednek a harcok, s tisztában voltak azzal, milyen kemény megtorló intézkedésekkel kell számolniuk, ha így alakulnak az események.

Karski Londonban említette Sikorskinak ezeket a követeléseket, de a tábornok félbeszakította a téma megtárgyalását. „Főhadnagy úr, kiadtam a parancsokat" – mondta, anélkül hogy megmagyarázta volna, milyen parancsokról van szó.

Karski azt ismétli el a varsói gettóban tett látogatásairól, amit *A titkos állam történetében* írt: a Muranowska utca úgynevezett árja oldalán lévő ház pincéjében ásott alagúton, a csempészek útvonalán jutott be a gettóba. Ezen a környéken nagy volt a nyüzsgés, a házfalaknál meztelen holttestek hevertek, a kiéhezett lakosok az utcán árulták azt, ami még megmaradt az ingóságaikból. Mindenütt hajléktalan gyerekek őgyelegtek. Ez a leírás nem felel meg a Nagy Akció befejezése utáni helyzetnek, ami szintén az ellen szól, hogy elfogadjuk a látogatás megadott időpontját. A látogatás nem történhetett szeptember 21., a deportálás befejezése után. Állítólag az utcán zavartalanul járkáló német – vagy két fiatal katona – belövöldözött a házak ablakain. Karski minden alkalommal nagyjából egy órát töltött a gettóban. Feiner azt hajtogatta Karskinak, hogy jegyezzen meg minden részletet, mert ezek az emberek a szeme előtt haldokolnak. „Elállt a szavam – mondja Karski –, ezek az emberek semmiben sem emlékeztettek élő teremtményekre."

De Lanzmannt leginkább az érdekelte, hogy Karski Bełżecbe, illetve valójában Izbica Lubelskába is eljutott. A beszélgetés e része leírva 14 oldal terjedelmű. Lanzmann lényegre törő kérdéseket tett fel, bár hozzá kell tenni, hogy ami Bełżecet illeti, nem készült fel jól a beszélgetésre. Így nem tudta, hogy a lágerből menekült Rudolf Reder részletes beszámolót készített a háború után. Nem tudta az egymást követő táborparancsnokok, Christian Wirth és Gottlieb Hering nevét, nem ismerte a tábori személyzet 1965-ös müncheni perének iratait, melynek során Josef Oberhausen egykori SS-katona beismerte azt, amivel vádolták. Ezekről

a perekről nagy terjedelemben számolt be a sajtó. Azt viszont külön kiemelte Lanzmann, hogy Karski az egyetlen tanúja annak, amit a zsidókkal műveltek abban a lágerben.

Végül a német történészek, Dieter Pohl és Bogdan Musiał közleményeiből kaptunk magyarázatot arra, hogy milyen szerepet játszott a holokauszt folyamatában Bełżec.[314] A bełżeci lágert – helyben kialakított gázkamrával felszerelt haláltábort – az SS és a rendőrség lublini körzetparancsnoka, Odilo Globocnik SS-Gruppenführer parancsára kezdték építeni 1941 vége felé (itt korábban, 1940-ben egy darabig munkatábor volt). A láger működésének kezdeti, kísérleti időszakában, 1942. március 17. és 31. között 58 000 zsidót gázosítottak el itt; ez év decemberéig pedig összesen több mint 450 000 személyt. Két hónappal a bełżeci láger üzembe helyezése után kezdték gyilkolni a zsidókat Sobibórban, 1942. július 23-án kezdték használni a treblinkai gázkamrákat. Az SS és a rendőrség főnöke, Heinrich Himmler[315] négy nappal korábban írta alá a parancsot a Főkormányzóság teljhatalmú megbízottjának, Friedrich Krüger SS-Obergruppenführernek arról, hogy minden zsidót deportáljanak haláltáborba, kivéve a fizikai munkára alkalmas személyeket tizenhat és harmincöt éves kor között.

Az európai zsidóság megsemmisítése folyamatnak tekinthető, ennek egy része, amely a Főkormányzóságban és a Białystoki körzetben zajlott, 1942 júniusától a Reinhardt-akció nevet viselte, így emlékeztek meg a németek Biztonsági Rendőrség főnökéről, Reinhardt Heydrichről, aki merényletben vesztette életét Csehországban. A Reinhardt-akciónak mintegy 1 700 000 áldozata volt.

Karski nem emlékezett arra, hogyan utazott el Varsóból, arra viszont igen, hogy egy zsidó kísérő társaságában szállt ki egy vasútállomáson. Korábban már hallott valamit Bełżecről, amiről azt hitte, hogy „átmeneti tábor" (az izbicai gettó valóban ilyen jellegű volt). Egy boltban átöltözött az őrök egyenruhájába, a megfelelő iratokat is megkapta. Az a bizonyos zsidó kísérő vezette a táborhoz, ott helyben pedig átadta egy lefizetett őrnek, aki, mint *A titkos állam történeté*ben írta, csúszópénzért segített megszökni a

raboknak. (Előfordultak ilyen esetek, 1943 júniusában a zsidó konspiráció kijuttatta Trawnikiból, a munkatáborból a neves társadalmi aktivistát, Emanuel Ringelblumot.)

A hely, ahová elvezették Karskit, biztosan nem volt szokványos gettó, ugyanis nem fallal, csak szögesdróttal vették körül, és nem volt különösebben nagy területe. A távolban látott valamilyen épületeket és barakkokat, de arra nem volt ideje, hogy jól körülnézzen. Egy oldalkapun ment be a bekerített területre, majd eljutott a főkapu közelébe, amely egyenesen a vasúti rámpára nyílt, amely mellett lassan haladt el egy tehervonat. A peron olyan hosszú volt, mint két vagon, a gestapósok és az őrök ide terelték a zsidókat. A vagonokat lezárták és újakat toltak be, összesen 46 kocsiból állt a szerelvény. Az ott lévő zsidók nem helybelieknek néztek ki, láthatóan éheztek és szomjaztak. A vagonok padlóján szétszórt fehér oltatlan meszet látott Karski, akkor még azt hitte, fertőtlenítőszer. Kezdetben mindezt viszonylag nyugodtan figyelte. „Olyan voltam, mint egy fényképezőgép" – mondta Lanzmann-nak.

Lanzmann nagyon kíváncsi volt arra, hogy Karski fontos beszélgetőpartnerei közül ki mutatott valódi érdeklődést a varsói zsidók tragikus sorsa iránt, a professzor pedig, őszintén szólva, nem tudta teljes bizonyossággal, mit feleljen erre a kérdésre. Bár bevallotta, hogy egy pillanatig elég fontos személynek, emisszáriusnak érezte magát, aki csodálatosképpen kijutott a németek által leigázott országból, de hamar gyanítani kezdte, hogy számos befolyásos politikus csak valamiféle udvarias gesztust tesz azzal, hogy találkozik vele, mivel nem illett megtagadni a lengyel hatalmi szervektől azt, hogy meghallgassák a Lengyelországból hozott legfrissebb híreket. Egyébként főleg olyan személyekkel beszélt, akiket Sikorski tábornok, az Egyesült Államokban pedig Ciechanowski tábornok ajánlott neki; csak újságírók és értelmiségiek társaságában engedhetett meg magának nagyobb függetlenséget, vagyis hogy szabadon válaszassza meg a témáit.

Karski sokat beszél ebben az interjúban arról, hogy közeli kapcsolatba került Ciechanowski nagykövettel, különösen az Egyesült Államok elnökénél tett látogatás kulisszatitkait mutatja be részle-

tesen. A legfontosabb a precizitás – instruálta Karskit a nagykövet. Roosevelt a világ legfontosabb politikusa, és nincs vesztegetni való ideje. Lengyelország az elnök számára nem túl fontos ország, neki az egész világgal kell vesződnie. Karskinak tehát főleg – Lengyelországot érintő – kérdésekre kellett válaszolnia.

Magáról az elnöki audienciáról, az amerikai misszió legfontosabb eseményéről nem mondott Lanzmann-nak semmit, azon kívül, amit a kormánynak készült jelentésben írt. Már csak azért sem, mert a megszállt Lengyelországban élő zsidók helyzetére, vagyis arra a témára, amely a legjobban érdekelte Lanzmannt, Roosevelt igazából nem reagált, nem tett fel semmilyen kérdést. Nem sokkal több figyelmet szentelt ennek, mint annak a problémának, hogy Lengyelországban nincs elég ló a német rekvirálások miatt. Karski valójában már azt is a sikerének tekinthette, hogy egyáltalán teljesíteni tudta azt, amire kötelezte magát a zsidó földalatti ellenállás aktivistái előtt: átadta a felhívásukat a Nyugatnak.

Bár Roosevelt elnök nem mutatott komoly érdeklődést az ügy iránt, a Fehér Ház már egy nappal az audiencia után eljuttatta a követségre azoknak a személyeknek a névsorát, akikkel találkoznia kell Karskinak; ezen politikusok és papok szerepeltek, olyan személyek, mint Cordell Hull államtitkár és Henry Stimson háborús titkár, a Legfelső Bíróság bírája, Felix Frankfurter, Amleto Cicogniani pápai legátus és néhány érsek mellett olyan kiemelkedő és befolyásos amerikai zsidókat is a figyelmébe ajánlottak, mint Stephen Wise rabbi, Nachum Goldmann és Morris Waldmann.

Már az elnöki audiencia előtt megjelent a követségen Frankfurter, Ciechanowski nagykövet barátja, aki igen befolyásos személyiség volt Amerikában, közel állt az elnökhöz, és egyenesen az amerikai igazságosság szimbólumának tekintették. Igen jóindulatúan fogadta Karskit, meghallgatta 20 perces beszámolóját, feltett néhány kérdést, de képtelen volt felfogni, hogy Lengyelországban valóban tömeggyilkosság áldozataivá válnak a zsidók: „Nagykövet úr, nem mondom, hogy Karski hazudik. Azt mondtam, nem hiszek neki. Ez valóban két különböző dolog. Az eszem, a szívem nem hagyja, hogy mindezt elfogadjam. Nem, nem!" – mondta.

Karski megértette, hogy nem csupán Frankfurter, de az egész demokratikus nyugati világ sem áll készen arra, hogy elfogadja ezt a kegyetlen igazságot. De míg Frankfurternek a jelek szerint ilyesmi egyszerűen nem fért a fejébe, Lord Selborne-nak például, aki a SOE főnöke volt az angol kormányban – ő felelt többek között a megszállt Európában működő németellenes földalatti mozgalmak támogatásáért – voltak bizonyos elképzelései erről (Selmore emlékezett az első világháború idejére, amikor a szövetségesek propagandacélból fölnagyították a németek belgiumi kegyetlenkedéseiről kapott híreket). A szövetséges politikusok által kidolgozott háborús tervek egyáltalán nem számoltak a zsidók sorsával, nem számított más, csak a katonai győzelmek, a szabotázs, a diverzió és a hírszerzés. Lord Selborne például kijelentette:

> „Németország bombázása mint a zsidóüldözés megtorlása rossz hatással lehet a pilótákra. Minden légitámadás követel áldozatokat. A pilóták életüket kockáztatják a győzelemért, hogy szabadulást hozzanak az elnyomott nemzeteknek, nem csak a zsidóknak."

Ha még jóindulattal hallgatták is a politikusok Karskit, egyikük sem faggatta a részletekről. Nem volt idejük erre, és nem is akartak gondolni rá. Eden miniszter a következő megjegyzéssel nyugtázta a varsói gettó pusztulásáról kapott információt: „Őfelsége kormánya megteszi a megfelelő lépéseket". Eden amerikai megfelelőjét, Cordell Hullt csak a lengyel–szovjet viszony érdekelte, a zsidók sorsáról nem is kérdezett semmit. Az amerikai püspököket és Cicogniani pápai legátust is csak az érdekelte, milyen az egyház és a papok helyzete a német megszállás alatt; a zsidók megsemmisítéséről kapott információkat kommentár nélkül hagyták.

Karski bevallotta Lanzmann-nak, hogy a befolyásos zsidó beszélgetőpartnerek visszafogottsága is meglepte. Nyilvánvalóan nem jutott el a tudatukig a zsidó népesség ellen, Lengyelországban elkövetett gaztett rendkívüli nagyságrendje. Mindegyikük valamilyen részletkérdésről faggatta az emisszáriust. A Zsidó Világkongresszus elnökét, Wise rabbit például a közegészségügyi állapotok mellett az érdekelte, milyen mértékű anyagi támogatást

nyújt a londoni kormány. Tehát tudomásul vette azt a magyarázatot, hogy a kormány delegátusa előlegez pénzt a zsidó földalatti szervezetek sürgős kiadásaira, aztán később levonja ezeket az összegeket a külföldi átutalásokból. Goldmann pedig, az Amerikai Zsidó Kongresszus kiemelkedő aktivistája a pénzbeli elszámolás részleteiről és arról érdeklődött, lehet-e útleveleket küldeni a megszállt országokban élő zsidóknak, nyilván a semleges államok által kiállított útlevelekre gondolt.

Egyik beszélgetőpartnere sem reagált arra az elképzelésre, hogy büntetőakciókat kellene indítani internált német állampolgárok ellen. Egyikük sem keltett olyan benyomást Karskiban, mintha értené, milyen borzasztó sürgős a határozott politikai és katonai intervenció a folyamatban lévő tömeggyilkosság miatt. Mindenki hangsúlyozta, hogy megteszi, amit lehet, ennél többet nem lehet követelni tőlük. Háborús zűrzavar és mindennapos kegyetlenkedés lett úrrá a világon, ezért nem érzékelték a bełżeci tragédia szörnyűségét, az csak egy újabb pokoli hely volt a többi között. Egyébként, mint Karski elismerte a beszélgetés vége felé, ő is csak sok évvel a háború után érzékelte világosan annak a pokolnak a kivételességét és különbözőségét, amelyet Bełżec-Izbicában látott. Ahogy azt Feiner és Kirszenbaum előre látta, Hitler ugyan elvesztette a második világháborút, megnyerte viszont a zsidók ellen indított háborút.

A lengyelországi vita

A Lanzmann által készített és felvett több mint négyórás interjúhoz mérték Karski későbbi nyilvános közleményeit. A lengyel zsidók megsemmisítése mellett rendszerint arról is beszélt, hogyan próbálta felhívni a nyugati vezetők figyelmét arra, hogy azonnal és határozottan kell reagálni a holokausztra. Karski a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes években, többek között Maciej Kozłowskival (1987) és Jerzy Korczakkal (1991), a *Tygodnik Powszechny* számára készült beszélgetésekben vagy például a Dżamila Ankiewicz által felvett interjúban (lásd a Szmul Zygielbojmról szóló filmet, melyben a fivére, Reuwen is szerepelt) és

még néhány más találkozón, amelyet Edward Thomas Wood örökített meg, pontosan ugyanazokat a szavakat használta, mint a Lanzmann-nak adott interjúban. Valójában nem beszélt amerikai missziójának legfőbb céljairól, ezzel pedig biztosan sokakat megtévesztett, mert azt hitték, azért küldte a lengyel kormány, hogy tájékoztassa a nyugati világot az európai zsidók megsemmisítéséről. Megpróbáltam bemutatni, hogy valójában egészen más volt a helyzet. Karskinak nem adtak esélyt arra a beszélgetőpartnerei, hogy mondjon el mindent, amit tudott erről; az 1943 elején, Londonban írt jelentései sokkal több információt tartalmaznak, különösen a német megszállás alatt kialakult bonyolult lengyel–zsidó viszonyra vonatkozólag.

A *Soá* c. film nemzetközi sikereiről szóló híreket rosszul fogadták Lengyelországban. Heves viták folytak akkoriban a lengyel médiában Lanzmann „hamisításairól", úgy látták, egyenesen karikatúraszerűen ábrázolja a lengyeleket; szemére vetették, hogy egyetlen sötét figurára redukálta a zsidókkal kapcsolatos álláspontok széles skáláját: a szekéren utazó paraszt beszédes mozdulattal húzta el a keze fejét a torka előtt, jelezve ezzel, hogy mi történt a háború alatt a zsidókkal. A lengyel tévében akkoriban csak tendenciózusan összevágott rövid jeleneteket mutattak a kilencórás filmből, ezekben valóban rossz színben tüntették fel a lengyeleket. Ebben a kontextusban különösen nagy jelentősége van annak az interjúnak, amelyet Maiej Kozłowski készített Karskival 1987-ben a krakkói *Tygodnik Powszechny*nek.[316]

Maciej Kozłowski több fontos kérdést is feltett Karskinak. Először is, hogy kinek az utasítására találkozott a zsidó földalatti ellenállás képviselőivel? Karski kiemelte a delegátus, Cyryl Ratajski szerepét. A találkozóra – e változat szerint – szeptember közepén került sor. Karski már sokkal többet tudott a varsói gettóról Walter Laqueur *The Terrible Secret* című könyvének köszönhetően, azt feltételezte hát, hogy Menachem Kirszenbaum lehetett Leon Feiner társa, nem pedig Adolf Berman. De hozzáfűzte, hogy 1982-ben, izraeli tartózkodása során azt sugallták neki, hogy Da-

wid Guzik képviselhette a cionistákat. Próbálta pontosan felidézni e hajdani beszélgetés tartalmát; többek között azt mondta, zsidó ellenálló körökben tisztában voltak azzal, hogy képtelenek leállítani a népirtás gépezetét. A szövetségesekhez intézett követelések az általunk már sokszor elismételt öt pontban foglalhatók össze: a háború fontos céljának ismerjék el a zsidó népesség megmentését, tájékoztassák a németeket arról, hogy megtorlás fenyegeti őket a háború után, sőt a kollektív felelősség elvét alkalmazzák, végül kényszerítsenek ki büntető akciókat.

Azt is mondta Kozłowskinak, hogy a köztársasági elnöknek, a Nemzeti Tanács tagjainak, Sikorski tábornoknak és Mikołajczyk miniszternek küldött üzenet átadása mellett azt is követelnie kellett a nevükben, hogy adjanak parancsot a fejvadászok kiiktatására, és számoljanak be a nyilvánosság előtt az ilyen intézkedésekről. Állítólag arról is tájékoztatták a zsidó ellenállók, hogy a varsói gettóban már folynak az előkészületek a fegyveres ellenállásra, a Honi Hadsereg pedig nem volt hajlandó fegyvereket adni nekik. Mint tudjuk, ezt az információt nem teljesen erősítik meg más anyagok. Megint elmondta, hogy azzal a feltétellel továbbította az üzenetet Londonba, hogy Rowecki tábornok a beleegyezését adja ehhez. A közvetlen elöljárója, Jerzy Makowiecki kapta azt a feladatot, hogy szervezze meg a találkozót Roweckivel, ezen a Tájékoztató- és Propagandairoda főnöke, Jan Rzepecki ezredes is részt vett. Rowecki állítólag megerősítette azt, hogy tényleg kértek fegyvert, és néhány darabot el is juttattak a gettóba. A Kozłowskival folytatott beszélgetésben Karski igen határozottan védte a Rowecki tábornok álláspontját, aki viszont nem támogatta az amúgy is vereségre ítélt zsidók felfegyverzését.

Karski külön kiemelte, hogy nem ő volt az első lengyel, aki tájékoztatta Londont a zsidók megsemmisítéséről, különösen nagy energiákat fektetett ebbe az akcióba a Civil Harc Vezetőségét irányító Stefan Korboński. De az ő szerepe más volt, ő a saját szemével látta a népirtást; ő volt az első szemtanú, aki kijutott Nyugatra. Amit a varsói gettóban és a bełżecinek vélt lágerben tett látogatásról mesélt Kozłowskinak, az nem sokban különbözik attól, amit korábban mondott ugyanerről a témáról. Kozłowski összehasonlíthatatlanul alaposabban kérdezte ki Karskit, mint Lanzmann. Például arról is faggatta, hogy kapott-e engedélyt az elöljáróitól a bełżeci látogatásra. Karski a leghatározottabban tagadta, hogy bárkinek is a beleegyezését kérte ehhez.

Úgy tűnik, akkor, 1987-ben Karski bizonyos mértékig – nyilván nem teljesen tudatosan – beépítette a beszámolójába a különböző későbbi olvasmányaiból származó információkat. (Ez egyébként gyakori jelenség, nincs benne semmi különös, ezért tulajdonítanak olyan nagy jelentőséget a leírt eseményekhez időben legközelebb álló beszámolóknak.) Maga a lágerben tett látogatás leírása is Karski „tudományos" felkészültségéről árulkodik. Például elgondolkodott azon, miért tartotta a háború után olyan sokáig tranzitlágernek Bełżecet. Most már tudta, hogy Gottlieb Hering volt a parancsnok, és a tábort fölkereste egy másik tiszt, Kurt Gerstein, aki elárult egy szörnyű titkot egy svéd diplomatának: a zsidókat szovjet tankmotorok égéstermékeivel gázosították el. Ezek időnként túlmelegedtek, s ilyen üzemzavarok esetén Sobibórba vitték a zsidókat. Karski meg volt győződve arról, hogy pontosan egy ilyen jelenet tanúja lehetett.

Váltig állította, hogy miután megérkezett Londonba, másnap találkozott Sikorski tábornokkal, aki tájékoztatta arról, hogy odaítélték neki a Virtuti Militari kitüntetést. Mint már tudjuk, amikor a miniszterelnök az Egyesült Államokban tartózkodott, Karski fontos angol politikusokkal és értelmiségiekkel találkozott. Csak a háború után értette meg, miért reagáltak gyakran igen visszafogottan. Eden miniszter igen jól informált volt a missziója jellegéről, mert ismerte a Kot miniszter irodájában készült jelentést. Richard Law államtitkár-helyettes nyilvánvalóan nem hitte el, Lord Selborne pedig nyíltan megmondta neki, hogy a zsidók követelései teljesíthetetlenek.

1987-ben, az akkori perspektívából elég szkeptikusan ítélte meg a Roosevelt elnökkel való találkozást: az elnök kedves volt, de nem mondott semmi lényegeset, nem mutatott különösebb érdeklődést sem Lengyelország, sem a lengyel zsidók sorsa iránt. Azt viszont értékelte, hogy az elnök e misszió hatására döntött úgy: 1944 januárjában létrehozza a Háborús Menekültek Bizott-

ságát (War Refugee Board). Ez az intézmény már csak a román és magyar zsidók egy részét tudta megmenteni.

Kozłowski végül feltett egy nehéz kérdést: miért nem tette be Lanzmann a filmbe az egész interjút? Karski válasza erre a következő volt: ő hiába kötelezte el magát, nem hozott menekülést a lengyel zsidóknak, pedig senki sem ütközött komoly akadályokba, aki tudni akarta az igazat a holokausztról. 1942 decemberétől minden lapban írtak a népirtásról, csak éppen apró betűs cikkekben, jó messze a címoldaltól. Az általános hipokrízis inkább arra késztette az újságolvasókat, hogy kételkedjenek a mind addig ismeretlen nagyságrendű bűn valóságosságában, nem pedig arra, hogy felfogják a hírek jelentését, és valahogy reagáljanak rá – legalább felháborodással.

Amikor megkérdezték, hogyan értékeli Lanzmann filmjét, határozott választ adott: a *Soá* nagy esemény, a lengyel újságírók pedig képtelenek megérteni a lényegét. Ez a film a holokausztról és a mechanizmusairól szól, semmi másról. A holokauszt lengyel tanúit pedig egyszerűen olyannak mutatta Lanzmann, amilyenek voltak. Ez a film nem a lengyel igazakról és a Żegotáról szól. Olyan filmet is kell készíteni, tette hozzá. És annak a filmnek arról kell szólnia, hogyan segítették az üldözött zsidókat egész Európában, nem csak Lengyelországban.

„A NÉMET–ZSIDÓ HÁBORÚ"[317]

Szmul Zygielbojm

Karski nagyon elfoglalt volt, miután megérkezett Londonba: írta a jelentést, számos jeles személyiséggel találkozott, különösen Raczkiewicz köztársasági elnök audienciája ragadt meg az emlékezetében. Mint már írtam, elsőként Szmul Zygielbojmmal találkozott a kormányépületben, a Straton House-ban. Zygielbojm nem viselkedett vele jóindulatúan, rettentő feszült volt, idegesen járkált a szobában, és minden pillanatban a szavába vágott, azt mondta, mindent tud már a lengyel zsidók sorsáról. Mikor pedig Karski elismerte, hogy a gettó arra járó lakosai közül senkivel sem

beszélt, Zygielbojm láthatóan elvesztette az önuralmát. Ekkor Karski ki akart menni, amit Zygielbojm nem engedett, végül megkérdezte, mit tehet most, hogy ilyen tragikus híreket kapott az országból. A már ingerült Karski kíméletlenül idézte Feiner szavait: „A zsidók halálukon vannak. Nem lesznek már zsidók. Mi értelme van így zsidó vezetőket tartani? A zsidók menjenek el a legbefolyásosabb tisztekhez, a szövetségesek tisztjeihez. Követeljenek. Ha pedig nemet mondanak nekik, menjenek ki az épületből, és maradjanak ott kint. Tagadják meg az ivást. Tagadják meg az evést. Haljanak meg. Haljanak meg lassan. Hadd lássa az emberiség. Ez talán hat a lelkiismeretükre." Zygielbojm reakciója heves volt: őrültség, rendőröket küldenek és egyszerűen lecsuknak minket, mesterségesen fognak táplálni, ez őrültség!

Karskit később bántotta a lelkiismeret e drámai beszélgetés miatt, s azzal vádolta magát, hogy akkor csak arra tudott gondolni, odaér-e a következő találkozóra. Nem tudott szabadulni a gondolattól, hogy neki is van némi szerepe abban, hogy Zygielbojm öngyilkosságot követett el.

Hazai jelentések és vélemények

A lengyel zsidók érdekében folytatott amerikai tevékenységéről szerzett tudásunkat ellenőrizhetjük és részben bővíthetjük is, ha elemezzük Karski háború alatt írt jelentéseit. A kormánynak, 1943. július 24-én írt első jelentésében[318] csak annyit említett, hogy a beszélgetőpartnerei között különösen fontos szerepet játszott Felix Frankfurter, akit Roosevelt tanácsadójának és barátjának nevezett. De ekkoriban más befolyásos zsidó származású személyiségekkel is találkozott, többek között Ben Cohennel, „a Lend and Lease spiritus movensével, az elnök tanácsadójával, a New Deal megszemélyesítőjével", Rajchmannal a Népszövetség Egészségügyi Szervezetétől és egy bizonyos Bloommal, a Congress Industrial Organisation képviselőjével, valamint Stephen Wise rabbival. A pénzügyi titkárral, Henry Morgenthauval is kellett volna találkoznia, de erre ismeretlen okból nem került sor. Sajnos ezekről a találkozókról nem közölt semmiféle részletet.

Sokkal több információ található a másik, augusztusra vonatkozó jelentésben. New Yorkban Sylwin Strakacz konzul találkozók sorozatát egyeztette a zsidó szervezetekkel. Augusztus 9-én a Lengyel Zsidóság Képviseletének igen fontos konferenciáján, amelyen Karskinak is előadást kellett tartania, összegyűlt a háború előtti lengyelországi cionista aktivisták krémje, valamint az Amerikai Zsidó Bizottság (American Jewish Committee) és a Zsidó Világkongresszus számos képviselője, az Amerikai Zsidó Általános Segélyosztó Bizottság (American Joint Jewish Distribution Committee, azaz Joint) szinte teljes vezetése Paul Baerwald elnökkel és Moses Levit főtitkárral az élen.

Egy nappal később pedig Karski találkozott az Amerikai Zsidó Kongresszus és az Amerikai Lengyel Zsidók Föderációjának (American Federation for Polish Jews) aktivistáival és a Bund képviselőivel (többek között a CISZO, a Lengyelországi Központi Zsidó Iskolai Szervezet volt aktivistáival), a Lengyelországi Általános Zsidó Szakszervezetek Amerikai Képviseletének (American Representation of the General Jewish Workers Union in Poland) tagjaival, valamint a háború előtti Lengyelországi Zsidó Szakszervezetek (Jewish Trade Unions in Poland) aktivistáival.

Mindezeken a találkozókon – számos egyéb mellett – elhangzott ugyanaz a kérdés: érezhető-e továbbra is Lengyelországban az antiszemitizmus? Karski tagadta, azt mondta, általánossá vált az, hogy együttérzéssel tekintenek a zsidók tragédiájára. Hangsúlyozta, hogy már a katolikus emisszárius és a zsidó körök találkozója is azt bizonyítja, hogy „a lengyel társadalomban változott a zsidók megítélése". Szerinte „olyan légkör alakult ki Lengyelországban, hogy – politikai meggyőződéstől függetlenül – egyszerűen lehetetlen, hogy bármelyik lengyel fennhangon antiszemitának nyilvánítsa magát, és kifejezze szolidaritását a német módszerekkel". Hangsúlyozta, hogy 1942-ben az „egész földalatti ellenállás" egyértelműen megbélyegezte a német módszereket, és „kinyilvánította azt, hogy szolidáris a lengyel társadalommal, valamint felszólította a lengyeleket arra, hogy segítsék a zsidókat".

Minden szervezet, a Jointtal az élen, deklarálta, hogy komoly összegeket fordít a lengyel zsidók segélyezésére, hangsúlyozva azt

is, hogy „ez a segítség természetesen a legelesettebb lengyeleknek is jár". Karski biztosította őket arról, hogy ezeket a lengyel kormány közvetítésével eljuttatott pénzeket kizárólag a zsidó népesség segélyezésére fordítják, azt is tanácsolta, hogy mind a pénzt, mind a semleges államok útleveleit kizárólag a lengyel földalatti ellenállás csatornáin keresztül küldjék Lengyelországba.

Wise rabbi köszönetet mondott Karskinak rendkívüli aktivitásáért, s még egy emelkedett hangvételű nyilatkozatot is tett:

> „Munkám célja és tárgya a nagy és független Lengyelország újjáépítése, melyben szabadon élhet a zsidó nemzet, a lengyel állam minden lakosával egyenrangúként. Abból a tényből, hogy ön itt van és beszélhet hozzánk, láthatjuk, milyen erős a lengyel földalatti mozgalom."[319]

Karski csak a lengyel kormánynak készült titkos jelentésben írhatott teljesen nyíltan a lengyel–zsidó viszonyról. A londoni politikai találkozókon és az amerikai propagandatevékenység idején akkor nem volt annyira feszélyezett, amikor arról beszélt, hogy a németek megsemmisítik a zsidókat. De a *Politikai jelentés* különböző másolatai sok mindenben eltérnek egymástól, és nem mindig világos, hogy Karski bizonyos véleményei nem a pár hónappal későbbi részletes beszámolókból származnak-e.

A *Politikai jelentés* azon részletei,[320] amelyeket itt idézni szeretnék, az alappéldánynak tekintett másolatból származnak, amelyet Londonban, a Földalatti Lengyelország Intézetében őriznek. Dariusz Libionka[321] tette közzé és kommentálta elsőként. Karski itt többek között ezt írta:

> „Ami a nem átpolitizált társadalmat illeti, itt tényleg komoly változásokat láthatunk, másképp tekintenek a zsidókra. Mindaz, amit a németek műveltek 1942 második felében a zsidó népességgel, olyan szörnyű volt, [hogy] a társadalom a németek minden korábbi bestialitása ellenére sem volt felkészülve ilyen szörnyű bűntettekre, így minden más érzésnél erősebb volt a fölháborodás és a rémület. Ez igaz, kétségkívül maga a zsidó népesség is megerősíti

azt, hogy gyakran ismeretlen kezek dobnak be kenyeret, zöldségeket és más ennivalókat a gettó épületein kívülről. Teljesen eltüntették a lengyel rendőrséget, amely tavaly augusztusig őrizte a gettót, mert nem tudta elviselni ezt a légkört, és segítette a zsidó népességet, egyes rendőrök pedig elvesztették a fejüket, és megszöktek a szolgálatból."[322]

De arról nincs szó, hogy a társadalom egésze vagy akár a földalatti szervek rögtön átlátták volna a helyzetet, és úgy fogták föl az első megsemmisítő akciókat, mint a teljes népirtás első jeleit. A folytatásban ugyanis azt írta:

„Itt nem beszélhetünk arról, hogy milyen a széles társadalmi rétegek viszonya a zsidókérdéshez, e pillanatban nem folyik vita erről, és valóban nem is lenne időszerű. A társadalom emberileg viszonyul ehhez, olyan emberekként tekint a zsidókra, akiket százezrével gyilkolnak. Ebben az emberi viszonyban mindenekelőtt a zsidók sorsa miatti együttérzés játszik meghatározó szerepet, a társadalmat fölháborítja mindaz, amit a zsidó népességgel művel a megszálló."

A földalatti ellenállás reakciója ennél jóval differenciáltabb volt:

„Természetesen kicsit más a társadalom átpolitizált rétegeinek viszonya. Kockázatos lenne azt állítani, hogy a szélsőséges nacionalisták vagy akár a Nemzeti [Demokrata] párt körei teljesen másképp tekintenek a zsidókérdésre, ugyanakkor láthatóan hatnak a Főkormányzóságban történtek a csoportok hozzáállására."

„Először is, ma már nem beszélnek, és nem írnak sokat ilyen körökben a zsidókérdésről, eltekintve néhány kivételtől (Falanx stb.).[323] Ebben a légkörben aligha tennének jó benyomást az olvasóra az ilyen viták. Ha szóba hozzák a témát, akkor is inkább a zsidó nemzet kálváriájáról beszélnek. Így a Sánc, a Nemzeti Konföderáció és a Riadó[324] csoportjainak kivételével minden nemzeti, katolikus és katolikus-nemzeti kör a legnagyobb felháborodásának adott hangot a lapjaikban közölt vezércikkekben, tiltakoztak, elítélték mindazt, amit a zsidó népességgel műveltek a németek."

Elsősorban a Nemzeti Párt *Walka* című hivatalos lapjában, az első számok egyikében megjelent vezércikket – Karski gyakran hivatkozott erre az írásra amerikai előadásaiban –, valamint a témában kiadott röpcédulát kell idéznünk, amelyet több 10 000-es példányszámban terjesztett a Lengyel Újjászületés Frontja,[325] egy harcias ortodox katolikus szervezet.

„Olyan légkör alakult ki a Főkormányzóságban, hogy ha valaki olyan álláspontot foglalna el a sajtóban, a vitákban vagy a szervezetek konferenciáin, hogy »úgy kell a zsidóknak«, »végre megoldják a zsidókérdést«, »antiszemita vagyok« – azt a teljes elvadulás tünetének, ízléstelenségnek tekintenék, nem pedig vita tárgyának."

A mai olvasó kissé meglepőnek találhatja azokat az általános tanulságokat, melyeket Karski levon a megfigyeléseiből:

„Természetesen mindebből nem kell arra következtetni, hogy a társadalom másképp viszonyul a zsidókhoz vagy a zsidókérdéshez mint olyanhoz. Ez túl messzemenő következtetés lenne. A társadalom csak emberi módon reagál az elmondhatatlan, az emberiség történetében alighanem példátlan, semmihez sem fogható szenvedésekre, melyeken átesett a zsidó népesség a Főkormányzóságban attól a pillanattól kezdve, hogy 1942 júliusában Himmler Varsóba látogatott."

Hangsúlyozom, hogy ma, a háborús időkből maradt rengeteg forrásanyag elemzése után, az 1944. augusztusi rendelet – a gyilkosságot elkövető, a polgári népességet és a foglyokat kínzó fasisztahitlerista bűnözőkre, valamint a lengyel nemzet árulóira kirótt büntetés mértékéről – szellemében indított nyomozások ismeretében az alábbiakhoz hasonló pesszimista következtetésekre jutok a tekintetben, hogy milyen széles körű, milyen mértékű a lengyelek empátiája a zsidók iránt, akiket tömegével mészároltak le

a szemük láttára. A következő mondatokból arra következtethetünk, hogy a megsemmisítésre ítélt zsidók csak a lengyel társadalomnak a földalatti ellenállás vonzáskörébe került részére számíthattak.

> „Ha csak lehet, segítünk a zsidókon. Megkönnyítjük számukra azt, hogy hamis igazolványokat szerezzenek, falvakban, birtokokon, erdészek és erdőkerülők házaiban stb. helyezzük el őket. Természetesen nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani ennek a segítségnek. Vagy azokra a zsidókra terjed ki, akiket normál körülmények között egyáltalán nem tekintettek zsidónak, egyébként ők sem tartották annak magukat, vagy kiemelkedő szakembereknek, értelmiségieknek, esetleg a zsidó plutokrácia képviselőinek segítettek. Ez számokban kifejezve nem nagy. Figyelembe kell vennünk, hogy borzasztó rossz helyzetben vannak a zsidók, mert elárulja őket a külsejük, ha pedig a németek illegálissá vált vagy a számára kijelölt területen kívül tartózkodó zsidót találnak, minden esetben meggyilkolják, az áldozatok gyakran kínok között halnak meg, és mindig megbüntetnek mindenkit, aki rejtegette őket, segített nekik megszökni, vagy tudta, hogy az adott személy illegálissá vált. A zsidók külső megjelenése valóban lehetetlenné tette számukra, hogy elkerüljék a halált."

Láthatjuk, hogy nem túl optimista prognózist állított föl a német megsemmisítő gépezet elől menekülni próbáló zsidók számára. Ugyanakkor e fejezet végén[326] mégis hozzáfűzte:

> „Sok zsidó van a földalatti mozgalomban, különösen a szocialista és a demokrata központokban, még a katonai tevékenységben is részt vesznek! A társadalom tud erről, és nem reagál rá negatívan."

Emlékeztetek arra, hogy a *Jelentés*[327] bővített változatának következő része arról szól, hogy milyen a társadalom viszonya a kommunistákhoz és Szovjet-Oroszországhoz. Ebben nem sokat ír a zsidókról, csak a keleti határvidéken tevékenykedő szovjet egységekről esik szó: „a szovjet foglyok és szökevények mellett kis számú zsidót és lengyelt is találunk, akik szintén csatlakoztak a bolsevik bandákhoz".

A Karski-jelentés e részletéhez fűzött történeti kommentárokban eddig mindenekelőtt azt emelték ki, hogy először küldtek ki Londonba olyan emisszáriust, aki személyesen lépett kapcsolatba odahaza a zsidó földalatti ellenállás aktivistáival. De ne feledjük el, hogy a varsói gettóban működő zsidó konspiráció által készített anyagok már fél évvel korábban eljutottak Londonba a lengyel földalatti ellenállás közvetítésével. A Karski-jelentések, melyek azután készültek, hogy a szerző megérkezett Londonba, nem tartalmaznak sok olyan utalást, amely a zsidók megsemmisítésére vonatkozik. Tehát Karski biztos nem kapott teljes felhatalmazást ebben a kérdésben, bár vitte magával a varsói gettóban és a BIP-ben készült dokumentációt, a zsidók ellen elkövetett náci bűnök[328] megörökítését.

A BIP Woliński, Herbst és Widerszal által készített anyagai két részből álltak. *A varsói gettó felszámolása* című jelentésből és az azt kiegészítő hat mellékletből.[329] Ezekben azt mutatták be, hogyan alakult a zsidók sorsa az egész országban, nem csak a varsói gettóban. *A varsói gettó felszámolásá*ban a szerzők szerint megpróbálták

> „bemutatni a történelemben még ilyen nagyságrendben nem tapasztalt tömeggyilkosságot, ezt pedig az Angliában vagy Amerikában élő emberekhez intézett felhívással kell kezdeni: higgyetek el hihetetlen dolgokat. Tudnotok kell, hogy ami eljut a tudatotokhoz, az mindenekelőtt igazság. De nem a teljes igazság, hanem csak egy része annak az igazságnak, melyben élnünk és halnunk kellett. A tényeket, melyeket itt közlünk, nem válogattuk, nem is keresgéltük. Ezek egyszerűen hétköznapi tények."

A BIP jelentésében kevés információt közölnek a lengyel népesség magatartásáról:

> „a gyilkosság mélyen megrázta a lengyel népességet, mert a szeme láttára történt. Lengyelek tömegei látták, hogy gyerekekre lőnek, terhes asszonyokat ölnek meg, szökevényekre vadásznak a környé-

ken, hullák százai hevernek az utcákon, az utak és a vasúti sínek mellett."

Végül szeptember elején, vagyis a Nagy Akció közepén készítették elő kiküldésre az anyagot – ez augusztus végéig mutatja be a helyzetet –, melynek során deportálták a varsói gettó lakosait.[330] Minden bizonnyal október 1. körül bízták a jelentést Karskira. A lengyel földalatti ellenállás jelentésének egyik melléklete Feiner Zygielbojmnak írt, augusztus 31-én keltezett levele volt, amely inkább általánosságokat tartalmazott. A jelek szerint Karski ezt mintegy a hivatalos anyagok[331] mellett vitte ki. A Bund képviselője, aki az úgynevezett árja oldalon tartózkodott, a következőket írta:

„A hitleri rezsim egyik háborús célját, amelyet a legnagyobb náci trónról hirdettek, nemegyszer maga a Führer és Goebbels is megfogalmazta: a zsidó népesség teljes fizikai megsemmisítése, méghozzá mindenütt, ahová csak elér a németek, a fasiszták véres ragadozóökle [...]. Ezen a szakaszon teljes győzelmet arat a kegyetlen hitleri rezsim, könnyedén, és a veresége ellenére ezt a győzelmet már senki sem tépheti ki még a szétzúzott rezsim kezéből sem."

A varsói Oneg Sábát csoport tagsága által kialakított koncepció szerint a zsidó vértanúság második szakasza a német–szovjet háború kitörésével kezdődött. Feiner ezt akkor írta, amikor a varsói gettóból már negyedmillió lakost küldtek Treblinkába. Érthető hát, hogy a különleges SS-kommandó által végrehajtott akció leírását tárgyalta levelében a legnagyobb terjedelemben. Más gettókról is említést tett:

„Itt is, ott is láthatók voltak az aktív ellenállás jelei. Elbarikádozták a házakat, némelyik városban, például Nieświeżben, fegyverrel álltak ellen. Az ilyen elszórtan előforduló fellépések helyszíni likvidálással végződtek. Tömeges ellenállás nem volt és nincs is, ami a halálra ítéltek illúzióiból következik: bíznak abban, hogy ez csak kitelepítés. A hatalom aljas módon, céltudatosan táplálta ezt az illúziót, hogy kiöljön bármiféle ellenállási szándékot. Ez emellett

más rétegek érdekeinek is megfelel (gondolok itt a Zsidó Tanácsok tagjaira, a családtagjaikra és másokra), hiszen az áttelepítés őket nem érinti. Végül azzal is magyarázható, hogy a tömegek tisztában vannak a hitlerista sintérek módszereivel, akik a kollektív felelősség elvét alkalmazzák, vagyis, hogy azonnal végeznek mindenkivel, így tragikus dilemmával kell szembenéznie annak, aki az aktív ellenállást választaná: veszélyeztessen-e másokat, akik esetleg életben maradnának?"

A lengyel zsidók többsége számára nem volt menekülés. Részben azért sem, mert a lengyelek ambivalens viszonyban álltak a holokauszttal:

„Bemutatva a Főkormányzóságban élő zsidó népesség jelenlegi szörnyűséges helyzetét nem hallgathatunk arról, hogy a lengyel népesség időnként tettekkel fejezi ki együttérzését, támogatást és segítséget nyújt. Másrészt viszont olyan jelenségek is előfordulnak, mint a zsarolás és a rablás, lopkodják az »áttelepítettek« lakásában maradt [ingóságokat]."

A német hatóságok bizonyos Varsó környéki helységekben „felszólították a lakosokat, hogy halálbüntetés terhe mellett szolgáltassák vissza az elrabolt zsidó vagyont". A varsói gettóban is

„számos esetben fordult elő zsarolás, tömeges lopás és rablás, de nemcsak az SS, a Gestapo és a litvánok bandái követtek el ilyet, hanem sötét zsidó elemek is, magát a zsidó rendőrséget is beleértve, amely egyébként néhány kivételtől eltekintve igen gyászos szerepet játszott ebben az egész förtelmes »áttelepítési« akcióban."

A Bund vezetője arra kérte a lengyel kormányt, hogy szólítsa fel a társadalmat „a zsidó népesség segítésére", használjanak ki minden lehetséges módot, „a hivatalos szervek pedig nyújtsanak jelentős anyagi segítséget a megmaradt zsidó népességnek, amely teljesen elszegényedett, éhhalál fenyegeti". „Tettekre van szükség, méghozzá azonnali és hatékony tettekre!" Vagyis retorziókkal

kell sújtani a szövetséges országokban élő németeket, újra meg újra ki kell hirdetni a lengyel hatóságok és a munkásszervezetek felhívását, melyben a megmaradt lengyel zsidók megmentésére szólítanak fel.

A zsidók megsemmisítéséről szóló jelentéseket, melyeket Karski hozott Lengyelországból, angolra fordíttatták, és átadták többek között a Zsidó Világkongresszus brit szekciójának. *A lengyel földalatti ellenállás titkos futárjától kapott jelentés* címmel adták közre a Jakub Apenszlak által készített *The Black Book of Polish Jewry* című kiadványban, amely 1943 végén jelent meg az Egyesült Államokban. Ebben a hihetetlenül fontos könyvben közölték Karski előadását, melyben a varsói gettóban és a bełżeci lágerben tett látogatásairól számol be. Karski nyomán adták meg azt az információt, hogy a fővárosi zsidókat a Bełżectől 50 km-re lévő „gyűjtőtáborba" vitték. De a szerkesztők kicsit átalakították Karski jelentéseinek bizonyos részleteit: azon a napon, amiről azt írta, hogy „felkerestem a Bełżec környéki gyűjtőtábort", állítólag 5000 foglyot vittek oda. Akkor lőttek a lerongyolódott tömegbe, amikor kiszállították a vagonokból a transzportot, meg később is, amikor megint vagonokba terelték a zsidókat, mindegyikbe több mint 140 személyt zsúfoltak be, noha normális esetben csak 40 ember vagy nyolc ló fért be. „Sok vagont kentek le mésszel, a foglyok vizeletétől pedig égni kezdett a mész, újabb kínszenvedést okozva azoknak, akik mezítláb vagy meztelenül álltak a padlón."

Mivel a szerkesztőknek voltak kételyeik, próbálták más forrásokból származó információkkal egybevetni a beszámolót:

> „Mivel nem volt elég sok vagon ahhoz, hogy ilyen költségkímélő módon gyilkolják meg a zsidókat, sokakat a közeli Bełżecbe vittek, ahol mérgező gázzal vagy elektromos árammal ölték meg őket. A holttesteket Bełżec közelében égették el. Nagy kemencéket helyeztek el 50 kilométeres körzetben."

1942. november 27-én a lengyel Nemzeti Tanács határozatot fogadott el, melyben „az emberiség történetében példátlan" gaztettnek nyilvánította a zsidók elen elkövetett náci bűnöket. 1942. december 10-én Edward Raczyński külügyminiszter különleges jegyzéket juttatott el a Népszövetségben képviselt kormányoknak, elítélve ezt a történelemben mindmáig példátlan tömeggyilkosságot, az Egyesült Államokban tartózkodó Sikorski tábornok pedig tárgyalt az ügyben Sumner Welles államtitkár-helyettessel. 1942. december 17-én a Hitler-ellenes koalíció kormányai, többek között a londoni emigráns hatalmi központ tevékenységének köszönhetően, különleges közleményt adtak ki, melyben elítélték a zsidó népesség ellen elkövetett német bűnöket.

A kormány ennél sokkal gyengébben reagált a zsidó konspiráció hazai ügyekre vonatkozó követeléseire, melyeket Karski közvetített. Bár javasolták Rowecki tábornoknak, hogy támogassa a zsidó földalatti ellenállást, az a felhívás már válasz nélkül maradt, hogy határozottan lépjenek fel a zsarolók ellen. Olyan felhívást sem intézett a kormány a lengyel társadalomhoz, melyben felszólítaná arra, hogy segítse a zsidókat.

A Żegota, a Bund, a Tájékoztató- és Propagandairoda

A Zsidókat Segítő Tanácsnak gyakorlatilag nem voltak komoly lehetőségei arra, hogy hasson a társadalomra, hiába támogatták politikailag és szervezetileg a földalatti tevékenységet folytató pártok (a Nemzeti Párt kivételével), valamint a Honi Hadsereg.[332] Csak felhívásokkal állhatott elő, ezt is tette fennállása óta. A Żegota elnöksége már 1942. december végén levelet intézett a kormány delegátusához, felhívta a figyelmét a tömeges méreteket öltött zsarolásra, amely ellen küzdenie kell a konspirációnak. Nagyjából ugyanebben az időszakban foglalt állást a Żegota egy másik fontos kérdésben, nevezetesen abban, hogy a gettóból menekült zsidók kommunista csoportokhoz csatlakoznak, amelyek falvakat és tanyákat támadnak meg:

> „Ez arra a tényre utal, hogy a zsidóüldözés, mint előrelátható volt, arra készteti a terrortól megmenekült áldozatok egy részét, hogy a bolsevik diverzánsoknál vagy egyenesen a Visztula és a Bug közti vidéken kóborló rablóbandákban keressen menedéket."

A Bund memorandumokat is küldött a zsidó népesség helyzetéről a londoni képviseletének; az 1943. június 22-i anyagban a következőket írták:[333]

> „A megszálló által teremtett és szított pszichózist alakít ki a társadalomban a zsidóüldözés. Egyre nagyobb nyomást gyakorolnak a németek, egyre nagyobb erőket vetnek be a zsidók kézrekerítése és likvidálása céljából szervezett akciókban. Fejvadászok és különböző egyen- és civil ruhás rendőrök bandái szaglásznak, őgyelegnek nap mint nap az utcán, a nyilvános helyeken, még a lakásokba is benyomulnak, hogy újabb meg újabb áldozatokat fogjanak el. Ez ideális körülményeket teremt a zsaroláshoz, amely a társadalmat sújtó csapássá vált. Vannak, akiknek többször is el kell szenvedniük a zsarolást. Újabb meg újabb zsarolók rabolják el a zsidók lakásából az ingóságaikat, nem csak a pénzüket és az értékeiket, az utcán pedig még a ruhától és a cipőtől is megfosztják őket. Folyik a harc a zsarolás ellen, ez az egész lengyel földalatti mozgalomnak érdekében áll."

Leon Feiner „Berezowski" is írt az állandó zsarolásról 1943. november közepén a Bund aktivistáinak küldött levelében. Henryk Woliński „Górnicki" tájékoztatta ezekről a BIP KG AK Tájékoztató Osztályának főnökét, Jerzy Makowiecki „Kuncewiczet" 1944. március elején. De ne feledkezzünk meg arról, hogy már 1943 februárjában jelezték, hogy lengyel szajrévadászok garázdálkodnak a gettó megmaradt részén.

A BIP *Zsidóellenes akció* című jelentésében 1942-ben írtak a németek különböző jellegű propagandatevékenységeiről, melyekkel meg akarták utáltatni a lengyelekkel a zsidó népességet mint „spekulánsokat, a mások munkáját kihasználó ingyenélőket, henyélőket, élősködőket" stb. (Valószínűleg szeptember 16-án küldték Londonba, pár nappal megelőzve azokat a jelentéseket, amelyeket Karski hozott Varsóból.) Ebben rámutattak arra, hogy az akcióval „gyűlöletessé akarták tenni a zsidó népességet, össze akarták ugrasztani a lakosság fennmaradó részével, ki akarták ölni mindenkiből az irántuk való együttérzést". De a szerzők hozzátették, hogy „ez a propaganda nem keltett komoly visszhangot a lengyel közvéleményben", illetve „olyan tények is napirenden voltak, hogy zsidókat mentenek, különösen jómódúakat vagy szinte teljesen asszimiláltakat, a zsidó kerületek falain kívül", akik hasznát vették „a lengyel népesség esetenként igen jóindulatú segítségének". Vegyük észre, mennyire hasonlítanak ezek a vélemények Karski már idézett kijelentéseire.

A lengyel földalatti ellenállás viszonylag kevés tényleges segítséget nyújtott a bujkáló zsidóknak. Ezt megerősíti Henryk Woliński „Wacław" 1944. évi, *A zsidó ügyi referatúra tevékenységének áttekintése*[334] c. jelentése. Az AK Főparancsnokságán működő BIP-ben 1942. február 1-jétől Woliński felelt ezekért az ügyekért. Jelentésében említette a tájékoztató akciót, a varsói zsidó konspirációval – melynek adtak kisebb mennyiségű fegyvert – kialakított kapcsolatokat, s arra is kitért, hogy hasztalan próbáltak kapcsolatot teremteni a częstochowai, poniatowai és trawniki munkatáborral.

Woliński ezt írta az úgynevezett árja oldalon rejtőzködő zsidók helyzetéről: „Ami a biztonságot illeti, egyes képviselői (Antek [Icchak Cukierman], Borowski [Adolf Berman]) attól lettek védettek, hogy üldözték és kivégezték azokat a német ügynököket, akik a ŻOB tagjaira vadásztak, és fenyegették a szervezet biztonságát. (A Kormányképviselet bíróságai elé toloncolták a zsarolókat.)" Ugyanakkor Barbara Bermanowa, Adolf felesége azt jegyezte fel visszaemlékezéseiben, hogy elég sok kívánnivalót hagyott maga után a zsarolóktól való védelem, még akkor is, amikor a földalatti ellenállás kiválasztott aktivistáinak életéről volt szó. Bermanék hónapokig fizettek a zsarolóknak,[335] mert ennyi ideig tartott, mire a lengyel konspiráció azonosította az őket zsaroló Gestapo-ügynököket, a kék rendőrség és a lengyel Kripo szakaszvezetőjét, Maran Szwedet (1944. április 15-én lőtték agyon a földalatti bíróság 1943. november 22-i ítélete alapján) és egy bizonyos Lubarskit.

Fontos parancsot adott ki a Honi Hadsereg parancsnoksága, melyben felszólítottak *A lengyel ügynek ártó kártevők*[336] könyvé-

nek elkészítésére. Ebben tették közzé azok nevét, „akik bármilyen módon meggyalázták a lengyelek méltóságát rabságunk kezdete óta a mai napig", vagyis 1943 januárjáig. „A lengyelek méltóságát gyalázó" cselekedetek között nem említették a rejtőzködő zsidók feljelentését. Az AK helyi parancsnokai sem túl lelkesen hajtottak végre ilyen parancsot, bár készítettek kimutatást, de nem írták össze sem a kék rendőröket, akik buzgón gyűjtötték be a parasztoktól az előírt mennyiségű élelmiszert, sem a zsarolókat.

A Żegota sem ért el látványos sikereket a zsarolás elleni küzdelemben. Röpcédulaként terjesztett három felhívásukban felszólították a lakosságot arra, hogy nyújtson segítséget a zsidóknak, szigorú büntetéseket helyeztek kilátásba az árulóknak és a zsarolóknak, de hiába használtak erős kifejezéseket, valójában nem sokat tudtak változtatni a helyzeten.[337] (A Zsidókat Segítő Tanácsnak komoly összegeket kellett fektetnie abba, hogy üzembe helyezze a Lengyel Demokrata Párt nyomdáját, amely kinyomtatta ezeket a felhívásokat.) Az 1943 májusában kiadott röpcédulán (amelyet augusztusban és szeptemberben is újranyomtak) emlékeztettek:

> „Egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a németek, miközben elkövetik bűneiket, megpróbálják bebeszélni a világnak azt, hogy a lengyelek is részt vesznek a zsidók meggyilkolásában és kirablásában. Ilyen körülmények között a németek bűnös akcióihoz nyújtott bármiféle közvetlen vagy közvetett támogatás a Lengyelország ellen elkövetett legsúlyosabb bűntény. Minden lengyel, aki bekapcsolódik bűnös akciójukba, akár zsarolja, akár följelenti a zsidókat, akár kihasználja szörnyű helyzetüket, vagy a fosztogatásukban vesz részt, súlyos bűntényt követ el, megsérti a Lengyel Köztársaság törvényeit, amiért haladéktalanul megkapja büntetését, ha pedig sikerül ezt elkerülnie, biztos lehet abban, hogy nincs már messze az az idő, amikor felelősségre vonja ezért az újjászületett Lengyelország bírósága."

Hasonló hangnemben fogalmaztak a szeptemberi röpcédulán:

> „A német gonosztevő be akarja beszélni a világnak azt, hogy mi gyújtottuk föl a varsói gettót, mi gyilkoltuk a zsidókat, a bűncselekményt elkövető német zsoldosok részvételét »fegyveres beavatkozásnak« nevezik."

Úgy tűnik, a Żegota aktivistái nem tudtak nagyobb nyomást kifejteni, bár állandóan felhívásokat intéztek a képviselethez és a földalatti igazságszolgáltatáshoz. A Tanács 1942 decembere óta fordult a delegátushoz ezzel a javaslattal, de ennek nem lett semmilyen hatása. A PPS–WRN[338] és a Lengyel Újjászületés Frontjának márciusi erkölcsi támogatása sem jelentett sokat (a *Prawdá*ban jelent meg), ugyanilyen hatástalanok maradtak a fejvadászat elleni harcra tett ironikus megjegyzések, melyeket a Demokrata Párt *Nowe Drogi* című lapjában közöltek. A delegátus sokáig nem szólt hozzá ehhez a kérdéshez.

Érdemes idézni a *Nowe Drogi* című lapot, mert az ott publikált cikkek hangvétele egészen egyedülálló volt:

> „Ma különleges balszerencse kell ahhoz, hogy érdeklődni kezdjenek a földalatti Lengyelország bíróságai a zsaroló ügynök vagy a besúgó személye iránt. Amikor az egész országban, de különösen Varsóban és a környékén tömegével zsarolják a zsidókat, eddig a szó szoros értelmében véve egyetlenegy ítéletet sem hirdettek ilyen ügyben."[339]

A háború után a németek „a szabad nemzetek bírósága" előtt fognak felelni a bűneikért, „mindazért, amit a zsidók ellen elkövettek" – jelezték előre a *Nowe Drogi* szerzői 1944 elején. Azt írták: noha a lengyel zsidóknak már 95%-át kiirtották, az életben maradtaknak való segítségnyújtás továbbra is fontos feladat: „a mi felfogásunk szerint a segítésük még mindig élő probléma, amíg legalább legalább ez a néhány ember él". De a mi szempontunkból talán még fontosabb ez a vélemény: „De ne higgyük, hogy nem kell egyszer majd nekünk is számot adnunk arról, hogy miként reagáltunk arra, ami a szemünk előtt történt". A bujkáló zsi-

dóknak nyújtott segítség a *Nowe Drogi* szerzői szerint egyéni tett, és kevésnek bizonyult:

> „A segítségnek túl kell lépnie az anyagi támogatáson, nem elég, ha adunk kenyeret, és van fedél a fejünk fölött. Ha nem áll módunkban hatékonyan védeni a zsidókat a németek gaztettei ellen, a társadalomnak legalább azoktól kellene óvnia őket, akik együttműködnek a német hóhérokkal. A gyávaságtól és az ostobaságtól az ordenáré nyereségvágyon át egészen az olyan gazemberségig, amilyenre már nincs szó – különböző motívumai lehetnek a besúgásról árulkodó számos ténynek, amely az esetek többségében zsarolással volt egybekötve. A föld alatt működő hatóságoknak meg kell találniuk a gyalázat büntetésének és leküzdésének útját-módját."[340]

1943. március közepén, a Zsidókat Segítő Tanács közbenjárásának eredményeképpen közleményt adott ki a Civil Harc Vezetősége, melyben szigorú büntetésekkel fenyegették meg a fejvadászokat. Arról azonban nem tudunk, hogy a körzeti képviseletek támogatták volna ezt a kezdeményezést. Csak a krakkói Tadeusz Seweryn „Socha" említette a háború után, hogy a Civil Harc Körzeti Vezetésének nevében 1942-ben „nyomtatott hirdetményt" tett közzé, melyben elítélte a bujkáló zsidók zsarolását:

> „Elítéljük azokat, akik a tébolyodott náci ideológia nevében gyilkolt emberek tragédiáján élősködnek, nemcsak mint a legprimitívebb erkölcsi alapelvek és a büntető törvénykönyv cikkeinek kirívó megsértését, hanem mint a Gestapóval és más német rendőrségekkel való együttműködés bűnös szándékát. Semmiféle »háborús körülmények«, »meggyőződések« és »nézetek« nem igazolják azokat a módszereket, melyekkel zsarolás útján könnyítenek az életükön egyesek. A bűn az mindenütt mindig bűn marad, még háborús időkben is, a bűnöket pedig ma büntetjük."[341]

Az 1943. januári jelentésében Karski hangsúlyozta, hogy a pártok többsége mindig hangot adott „a legnagyobb felháborodásának, elítélte a bűnt, tiltakozott" a német politika ellen, ugyanakkor a

tömeges megsemmisítés hatására elcsendesedett a „zsidókérdésről" folytatott sajtóvita. Itt nem tért ki a „fejvadászatra", talán azért nem, mert amikor elutazott, még nem volt ez olyan fájdalmas csapás a bujkáló zsidók számára, mint fél évvel később. A lengyel társadalom mindig ambivalensen viszonyult a zsidókhoz, de most, kíméletlen üldözésük idején ez az ambivalencia erkölcsi dilemmává lényegült át. Ezt bizonyította volna a Lengyel Újjászületés Frontjának *Tiltakozás* című röplapja, melyet Karski magával vitt Londonba. Stanisław Mikołajczyk miniszterelnökhelyettes felolvasta a *Tiltakozás*t a Nemzeti Tanács rendkívüli ülésén (november 27-én), amelyet teljes egészében a lengyelországi zsidók megsemmisítésének szenteltek.

Sok minden utal arra,[342] hogy a kormányt egy ideje, még mielőtt megérkezett Karski, aggasztották a hazai hírek. Sikorski tábornok már 1942 szeptemberében arra szólította fel a kormány delegátusát, hogy a földalatti ellenállás sokkal határozottabban reagáljon zsidó ügyekben, beleértve az antiszemitizmus egyértelmű elítélését is:

> „Mindenütt Európában, például a legutóbb Franciaországban, ahol a németek kihasználják az antiszemitizmust, a társadalom elítéli ezt mint a németbarát totalitarizmus tünetét. Arra kérem, jelentessenek meg olyan cikkeket a hazai orgánumokban, melyekben elmagyarázzák, hogy Lengyelország és a kormánya ebben a háborúban egyértelműen a demokrácia és a szabadság táborában található, antiszemitizmusnak pedig nincs helye a politikánkban."[343]

A delegátus tiltakozni próbált, s a következőket írta 1942. november elején Mikołajczyk miniszterelnök-helyettesnek:

> „A VIII. postával a Bundnak küldött levélből az következik, hogy a kinti elképzelések szerint antiszemita légkör van Lengyelországban. Szeretném elmagyarázni, hogy a lengyel nemzet borzadva és fölháborodva tekint a zsidó nemzet barbár megsemmisítésére, és lehetőség szerint saját magát veszélyeztetve is segítségére siet a menekülő zsidóknak, bújtatja és anyagi támogatásban részesíti

őket. Különleges bizottságot alakítottunk a támogatásukra. Kérem, cáfolja a valóságnak nem megfelelő és tendenciózus véleményeket."[344]

Karski jelentései

Igen komoly nézetkülönbségek voltak a hazaiak és a londoniak között abban a kérdésben, hogy hogyan kell reagálni a zsidóság megsemmisítésének tényére. A témában folytatott terjedelmes levelezés messze túllép Karski megbízatásán. Ennek ellenére még visszatérek néhány dokumentumhoz, hogy bemutassam, menynyire különböznek Karski (már Londonban megfogalmazott) állásfoglalásai mindattól, amit a hazai jelentésekben írtak.

Az egyik beszámolóban van egy fejezet, melynek az a címe, hogy *A zsidók*.[345] Ez Himmler 1942. júliusi varsói látogatásának leírásával kezdődik, ehhez kötődik az a döntést, hogy elindítják a transzportokat Treblinkába. A következőképpen követték egymást az események: nem szállítottak több élelmiszert a gettóba, tömegestül haltak meg a lakosok, a családok az utcán hagyták a meztelen holttesteket. Rettenetes a német terror: „ha két fiúnak, a Hitlerjugend tagjainak olyan kedvük támad, bemennek a gettó területére, mozgó célpontoknak tekintik a zsidó járókelőket, és lőnek rájuk". Az élelmiszercsempészeket halállal büntetik. *A titkos állam történeté*ben szinte szó szerint ismétli el ezeket a részleteket Karski. De a Gestapo kegyetlenkedéseinek leírása ebben a beszámolóban részletesebb, mint Karski más közleményeiben. Sehol máshol nem említette a gestapóst, aki újabb meg újabb számokat írt az általa lelőtt zsidók holttestére vagy a lakásajtókra: „Ez év szeptemberében hallottam (mielőtt elhagytam Varsót), hogy rárajzolta egy zsidó házra az 1006-os számot. Ez azt jelenti, hogy 1006 zsidót ölt meg sajt kezűleg." Továbbá:

> „1942 júniusáig a lengyel rendőrség őrizte a varsói gettót. De mivel nem tudta elviselni azt, ami a gettóban történt, segítette a zsidókat, megkönnyítette az élelmiszer-csempészést, a zsidók szökését, még olyan esetek is előfordultak, hogy a rendőrök nézni sem tudták, mi folyik ott, és menekültek a szolgálatból."

Ezért kellett letteket és litvánokat hozni a gettó őrzésére – írja a folytatásban Karski, de egyetlen más dokumentumban, újságban vagy visszaemlékezésben sem említ ilyen érzékenységet a lengyel rendőrök részéről. A varsói zsidók visszaemlékezéseiben legfeljebb közös csempészüzletekről olvashatunk, nem pedig állampolgári vagy tisztán emberi szolidaritásról. A jelentés folytatásában azt írja a szerző, hogy 6000 személy volt a napi deportálási „adag"; kezdetben nőket, gyerekeket és olyan embereket gyűjtöttek be, akik nem dolgoztak német vállalatoknál. Zsidó rendőrök pécézték ki az áldozatokat, mindegyiküknek volt napi normája.

A zsidók „keletre küldését" így írja le:

> „Láttam az egyik ilyen gyűjtőtábort, abból a lágerből »küldték a zsidókat« Keletre. 30–40 000 zsidó éjjel-nappal a szabad ég alatt, éheznek, megőrülnek, rémültek, hisztérikusak. A gyerekek meghalnak, a nők megbolondulnak, több száz méterről is elviselhetetlen a bűz, éjszaka több kilométeres körzetben nem lehet aludni a kiabálástól és a sikolyoktól. Valójában itt kezdődik a zsidók gyilkolása. Korbács- és botütések, golyózápor közepette zsúfolják vagonokba a zsidók tömegét ezekben a táborokban. Normális esetben mintegy 40 személy fér a tehervagonokba, ahová most 120–130 embert kell bepasszírozni, tehát mintegy 30-nak közülük föl kell kapaszkodniuk a vagonban álló rabok nyakába. Amikor így megtelik a vagon, gondosan bezárják, és »megtöltik« a következőt. Az ilyen vagonok »megtöltése« (a saját szememmel láttam) és az azt kísérő jelenetek azt bizonyítják, hogy amikor a *Pokol* jeleneteit írta Dante, aligha tudta kiagyalni a legnagyobb szörnyűségeket."

> „Miután megtöltötték így a vagonokat zokogástól és visítástól reszkető, görcsösen rángó testekkel, a vonat megtesz néhány kilométert, majd félretolják egy mellékvágányra. Ott áll három-öt napig, nem nyitják ki a vagonokat. Egész idő alatt mindenki a vagonban végzi szükségét. De minden vagon padlóját felszórták oltatlan mésszel, annak érdekében, hogy »megőrizzék a tisztaságot«. Mivel a mészre ürítenek, az átalakul oltott mésszé, és mindenki megfullad. Rendszerint mindenki meghal már egy nap alatt, három-öt nappal később

zsidók újabb csoportjai tisztítják meg a vagonokat, előkészítve az újabb transzportoknak. Így telepítik ki a zsidókat keletre."

„Bełżec környékén hatalmas gázkamrák vannak, ahol több száz fős csoportokban fullasztják meg a zsidókat. Aztán elégetik a holttestüket, az így kapott anyagot állítólag műtrágyaként használják. Így szó szerint váltják valóra a németek a Führer szavait, melyik szerint a zsidók »az emberiség ganaja«."

Nem véletlenül idéztem ilyen hosszan, ebből derül ki, hogy e beszámoló alapján vázolta fel *A titkos állam történetének* egyik fejezetét, melyben a bełżeci (valójában izbicai) látogatásról ír. Fontosak a két szöveg közti különbségek: azt hiszem, Karski tudta, hogy nem volt Bełżecben, mert nyilván olvasott már arról a lágerről a BIP konspirációs jelentéseiben. Izbica leírása viszont nem nagyon indította volna meg az angol és amerikai politikusokat, később pedig a könyve olvasóit. Egészen más volt a helyzet Bełżeccel, arról ugyanis már írtak az angolszász sajtóban.

A lengyel földalatti ellenállás rögtön az után szerzett tudomást a népirtás e komor helyszínéről, hogy üzembe helyezték a gázkamrákat. Amikor 1942. március 17-én megkezdődtek a deportálások a lublini gettóban, a Zsidó Társadalmi Önsegélyező krakkói központját már néhány óra elteltével értesítették erről. Egy nappal később a varsói Judenrat elnöke, Adam Czerniaków arról értesült, hogy 30 000 zsidót telepítettek ki Lwówból. Két héttel ezután Lublin környékéről és Lwówról írt a varsói gettóban megjelenő egész földalatti sajtó. Az AK-ban, Szczebrzeszynben tevékenykedő Zygmunt Klukowski doktor március 25-én jegyezte fel a naplójában, hogy erősödik a zsidóüldözés, és különös transzportok közlekednek a Lwów–Bełżec útvonalon.[346] Ugyanaznap készült a BIP munkatársa, Antoni Szymanowski jegyzete az *Aktuális tájékoztató*[347] című közlöny számára: „A legutóbbi időkben pedig a Főkormányzóság területén, Mielecben agyonlőttek 1400 zsidót; Lublinban is tömeges kivégzéseket tartottak, melyeknek mintegy 2000–3000 ember esett áldozatul."

A varsói gettóban, az Oneg Sábát által készített április 3-i jelentésben, amelyet eljuttattak a Kormánykéviseletnek, a következőket írták:

„Ellenőrzött értesülések alapján kijelenthetjük, hogy Lublinból és a közeli helységekből vasúton Bełżecbe, az ottani haláltáborba szállítják a zsidókat [...] április 1-jéig összesen 26 000 zsidót transzportáltak oda."

Ugyanebben a jelentésben írtak Izbica Lubelskáról[348] is; mint tudjuk, Karski ezt a helyet keverte össze akaratlanul vagy szándékosan Bełżeccel. Azt írták, a két akció során, március 19-én és 26-án 6000 személyt telepítettek ki ebből a helységből. Klukowski azt írja a naplójában, hogy innen Bełżecbe, egy „rettenetes táborba" küldték őket. Egy idő után német- és csehországi zsidókat hoztak a helyükre.

A földalatti ellenállás a *Melléklet a terrorról* 28. számában juttatta el Londonba ezt az információt, a március 16-tól 31-ig tartó időszak anyagai között, de csak május 21-én küldték ki a képviselet postájával, amelyet a svéd Sven Norrman[349] juttatott ki. Így hát Lengyelországban, persze csak konspiráns körökben, már jóval több mint egy hónappal korábban tudtak a zsidóüldözés új szakaszáról, mint az emigrációban. Főként a kitelepítésekről írtak a *Biuletyn Informacyjny* április 16-i számában, *A Lublin környéki zsidók gyilkolása* című cikkben:

„Összesen 2500 személyt öltek meg. Akik életben maradtak, mintegy 25 000-en, azokat a bełżeci és a trawniki lágerbe vitték. Ezekben a táborokban – a leghitelesebb beszámolók szerint – tömegével gyilkolják a zsidókat, mérgező gázok segítségével."

Valószínűtlennek tűnik, hogy Karski, aki bekapcsolódott a BIP munkájába, ne olvasta volna ezt a cikket.

Egy ideig még voltak bizonyos kétségeik a tekintetben, hogy milyen módszereket alkalmaznak a németek. Az *Aktuális tájékoztató* április 28-i számában Antoni Szymanowski feljegyezte,

hogy a többek között Lublinból, Lwówból, Mielecből és Izbicából Bełżecbe hozott zsidókat

> „barakkokban helyezik el, ahonnan a fürdőbe viszik őket, ez egy hullámbádogból készült nagy épület. Úgy néz ki, hogy ez a kivégzőhely (biztos gázt vagy talán áramot használnak), ezt az is valószínűsíti, hogy emlékeztet a Kołói járásban lévő Chełmnóban már bevált módszerekre. A helyi lakosság 80 000-re becsüli az áldozatok számát (ez nyilván eltúlzott adat). A személyzet 15 SS-katonából és 100 fekete egyenruhás szovjet hadifogolyból áll. A parancsnok SS-százados."

E nem túl pontos információk ismeretében megértően kell tekintenünk Karski véleményére, mely szerint a zsidókat zárt vagonokban, az oltatlan mész kipárolgásával fojtották meg. Ugyanakkor a BIP konspiránsai már áprilisban tisztában voltak azzal, hogy a németek tervei szerint a zsidó népesség megsemmisítése legalább országos méretű. A *Melléklet a terrorról* egyik számában, melyben az április második felében történt eseményeket tárgyalták, azt írták, „világosan kirajzolódik az a terv, hogy a Főkormányzóságban jelentős számú zsidóval akarnak végezni". Állítólag akkor jelölték meg minden „improduktívnak" nyilvánított zsidó kiirtásának szakaszait, amikor Himmler Krakkóba látogatott. Erről rögtön tájékoztatták Londont, a kormány május 21-i postájában benne volt többek között egy május 11-én készült anyag, *A Bund beszámolója a zsidóüldözésekről*. Ebben már 7000 zsidó meggyilkolásáról volt szó, velük Keleten és a chełmnói haláltáborban végeztek, a lublini zsidókat pedig elszállították „ismeretlen irányba".

Más hangok Lengyelországból

Mint már mondtam, a zsidóüldözés problémáját számos más munkában is tárgyalták, amelyek Varsóban vagy Londonban készültek. Az egyikben ezek közül[350] – amely talán a Karski-jelentés hatása alatt készült, sőt az sincs kizárva, hogy az ő munkája – a szovjet partizáncsapatok és a kommunista ügynöki csoportok tevékenységét tárgyaló fejezetben van egy elég rövid, *Zsidó harci osztagok* című szakasz. A jelentés szerzője általános jellemzést és két konkrét példát ad. A gettóból, börtönökből és koncentrációs táborokból szökött zsidók csoportjainak tevékenységét egyértelműen az motiválja, hogy „a németek irtják a zsidókat". Ezek nem eszmei jellegű indítékok voltak, hisz „legfőbb feladatuk az volt, hogy megvédjék az életüket a németektől". Ennek ellenére a lengyel ellenállók szerint „e harci osztagok tevékenysége igen káros, és pontosan ezért irtják őket nemcsak a németek, hanem még inkább a lengyel partizánosztagok, amelyek így akarják megvédeni a falusi lakosságot a visszaéléseiktől".

Megadtak néhány példát a zsidó osztagok tevékenységéből, de ezek nem indokolták az egész részlet pánikkeltő, engesztelhetetlen hangnemét. Az első eset egy bizonyos Stefan Sadowski beszámolóján alapult: 30 fős osztag támadt egy Lublin környéki falusi birtokra, élelmiszerkészleteket rabolt. A partizánok lengyelül beszéltek, lehet, hogy lengyel osztagnak adták ki magukat, a parancsnokukat komendantnak nevezték.

A második esetben a szerző három paraszt vallomására hivatkozik, akik abban a Łaguszów környéki faluban éltek, ahol kiraboltak egy portát. 1942-ben állítólag hét zsidó érkezett ide, és 20 000 złoty védelmi pénzt követelt. Az illető panaszt tett a környéken tevékenykedő lengyel osztagnál, amely csapdát állított a következő éjszaka, s le is lőtték a rablókat.

Túl általánosan írták le a két eseményt ahhoz, hogy bizonyítékokat találhatnánk ezekre a földalatti állam erre az időszakra vonatkozó dokumentációjában, ami persze nem jelenti azt, hogy nem történt ilyen. Az első ilyen jellegű incidensek egyike keltette a legnagyobb feltűnést: 1943. január 22-én az Opocznói járás egyik településén, Drzewicában a Népi Gárda „Oroszlánok" csoportja, melyet a lengyel szemtanúk beszámolója szerint egy zsidó nő, valójában pedig Izrael Ajzenman (Julian Kaniewski) vezetett, megtámadta a kék rendőrség őrhelyét és egy kis gyárat, amely egy bizonyos Kobylański tulajdona volt. Mint Dariusz Libionka megállapította, hét lengyel halt meg, aki a Nemzeti Véderő[351] kötelékéhez tartozott.

Hogy szemléltessem, milyen nyelvezettel írtak a zsidó ügyekről ezekben az időkben (1942 végétől 1943 őszéig), idézek két beszámolót, mindkettő londoni levéltárban található. Az elsőben[352] van egy szakasz, melynek két része a *Zsidó ügyek* és *A lengyel–zsidó viszony* címet kapta. A szerző azt írja a bevezetőben, hogy a háború kitörése után a lengyel zsidók között eléggé általános volt az a várakozás, hogy gyengülni fognak az antiszemita érzelmek, és „lassítják, sőt talán leállítják a lengyel élettől való elidegenedés rémisztő folyamatát". Azt is feljegyzi, hogy egészében véve jobban ellenálltak az üldözésnek, mint a német és a cseh zsidók; Varsóban, a megszállás elején nem volt annyi öngyilkosság, mint Bécsben és Prágában. Ennek okait abban látja, hogy kevésbé asszimilálódtak, az orosz megszállás idején pedig kialakult bennük az ellenálló képesség.

1940 nyaráig a zsidók, hasonlóan a lengyelekhez, a szövetségesek gyors győzelmére számítottak. De „ha a lengyel népességhez hasonlítjuk őket, kiderül az, amit maguk a zsidók is többször elismernek: túl félénken, ijedősen fogadják a csapásokat. Ez mindenekelőtt a vagyonosabb polgárságra és a jó életkörülményekhez szokott zsidó értelmiségre vonatkozik, bár el kell ismerni, hogy ezt a két réteget érik a legfájdalmasabb csapások."

Nem lepte meg a szerzőt, hogy Lengyelország, majd Franciaország bukása után az itteni zsidók Szovjet-Oroszországba vetették minden reményüket. A zsidó értelmiség körében véleménye szerint voltak bizonyos korábbi hagyományai az oroszbarát orientációnak. (Nem világos számomra, mit értett ezen, talán az úgynevezett litvákokra gondolt, akiket a XIX. század közepén űztek ki Oroszország belterületéről.) 1939. szeptember 17. lett a szovjetbarát fordulat szimbóluma, az ezt követő két hét bővelkedett az agresszorral folytatott kollaboráció példáiban. Az ország közepén élő lengyelek 1939–40 fordulóján látták át, milyen mértékű volt ez az együttműködés, amikor számos lengyel menekült és fogságba esett katona tért vissza illegálisan.

„A fölháborodás és a zsidógyűlölet hulláma" söpört végig az országon, rengeteget beszéltek a virágokból készített kapukról, a vörös zászlókról, a népi milíciákról és a forradalmi bizottságokról, mindenért a zsidókat okolva. „Még jellemzőbb a zsidóság viselkedésére az a tény, hogy mindenütt, ahol irtották a földbirtokosokat, a lengyel kereskedőket, a vagyonosabb lengyel honpolgárokat, a zsidók kezdeményezték a rablást, a letartóztatást, ők törölték el a gyakori bűntények nyomait." A vállalatokat viszont elővigyázatosan „átalakították" termelőszövetkezetekké. A német–szovjet egyezményt követő 1940. májusi és júniusi visszatérési hullám még inkább erősítette azt a rögeszmét, hogy a zsidók kollaborálnak a szovjet hatóságokkal, a zsidók úgymond átvették az ellenőrzést az oktatás fölött, és tömegestül deportálták a lengyeleket Oroszország távoli vidékeire. De ez még nem minden. „Csak a zsidók és az NKVD együttműködése miatt nem működhetett a szovjet megszállás alá került területeken semmiféle szélesebb körű függetlenségi akció, így például szabad sajtó sem jelenhetett meg" – írja e beszámoló szerzője.

A német–szovjet háború kitörésére állítólag hisztérikusan reagált a zsidó népesség, felfüggesztettek minden tranzakciót, napról napra drágább lett az arany, rejtegették az árut, és elég hosszú ideig megtagadták az értékesítést, még kis mennyiségben és a legmagasabb áron is. E spekuláció következtében borzasztóan elszegényedtek a lengyelek, s ami még rosszabb, „a lengyel társadalom barátságtalanabb a zsidókkal, mint a háború előtt, talán azzal a megszorítással, hogy az értelmiség, sőt nemegyszer az alsóbb rétegek is kifejezésre juttatták együttérzésüket a hitleri erőszak áldozatainak és a zsidók nyomorúságának láttán". Sajnos a válaszreakció is feljegyezhető, a zsidók „helytelenül általánosítva azzal vádolták a lengyeleket, különösen a lengyel értelmiségi köröket, hogy az ilyen vagy olyan hitlerista zaklatások valójában az ő műveik; szemükre vetik, hogy szűkíteni próbálják a gettókat, felhívják a figyelmet a kék rendőrség embertelenségére, a német terrort elszenvedő zsidókkal szembeni barátságtalan fellépésre". Mint mindig, most is csak az ellengyelesedett zsidó értelmiség egy része mutatott némi mértéktartást.

Hogy milyen felfogást alakítottak ki a „zsidó ügyek" állásáról az egyes nemzeti csoportok Lengyelországban, megtudhatjuk abból

a beszámolóból, amelyet „Suryna alias Dębicki"[353] készített a londoni emigráns hatóságoknak 1942 végén. A szerző elmenekült Lengyelországból (minden bizonnyal Svédországba), a dolgozat címe *A zsidókérdés Lengyelországban, a háború alatt.* Dębicki előrebocsátja a bevezetőben, hogy csak azokat az ügyeket mutatja be, amelyek „a leginkább izgatják napjainkban a hazai társadalmat", méghozzá „közvetlen megfigyelés alapján", amelynek „megvan az az előnye, hogy népszerű, hisz úgy mutatja be az ügyeket, ahogy általában minden lengyel látja és megközelíti ezeket". Az országban ugyanis heves vitákat folytatnak a „zsidókérdésről", „szinte le sem kerül a napirendről", illetve „bizonyos aggályokat kelt".

A szerző két részre osztotta a dolgozatát: leírta, „hogyan viselkedtek a zsidók a háború alatt", ezt követi „a lengyel társadalom hangulata". A megszállást a gettósítás előtti és utáni időszakra osztja. Az első szakaszban állítólag jobban ment a zsidóknak, mint a lengyeleknek: „nem gyűjtötték be az utcán, nem lőtték agyon őket", „a zsidó karszalag akkoriban sérthetetlenségről tanúskodó igazolvány volt"; a zsidók még ki is nevették a lengyeleket, mert Hitler, a zsidók legnagyobb ellensége nem őket, hanem a lengyeleket üldözi – állítja a szerző. De főként kereskedtek, a zsidók inkább vásároltak, nem árusították ki az ingóságaikat, könyörtelenül élősködve a lengyelek nyomorúságán. Alkalomadtán pedig „a németek szemei és fülei voltak, ha rablásról volt szó", ők voltak az alkuszaik és a közvetítőik, mint annak idején, amikor a lengyel nemeseket képviselték.

A gettók lezárása után rengeteget romlott a zsidó népesség helyzete, „akkor kezdett tényleg rosszul menni nekik". De a varsói gettó számos lakója ettől még ugyanúgy tekintett a lengyelekre; az élelmiszer-csempészetben csak spekulációt láttak, mindenki kinevette a varsói gettóban elkapott lengyel sefteseket, és kiadták őket a németeknek – a szerző állítólag tanúja volt ilyen jelenetnek, amikor villamoson átutazott a gettón. Mint írja, azt is hallotta, hogy az Ujazdowskie fasoron masírozó zsidó munkások menetoszlopa boldogan énekli: „Śmigły Rydz marsallnak hála fölkopott a zsidó álla, de Hitler koma parancsára jut minden az asztalára".

A lengyelek nem feledkezhetnek meg a gettóba zárt zsidók problémáiról, mert a kelleténél is gyakrabban emlékeztetik őket erre, főként az angol rádióban. „Csakhogy a mi kormányunk látja kárát ennek a propagandának. Hivatalos tényezőink álláspontja kétségbe ejti a lengyeleket, közfelháborodást kelt." Jobb lenne a háború végére halasztani ezt a kérdést, nem kell fölhánytorgatni a németek minden zsidóellenes cselekedetét. A dolgozat meglepő következtetéssel zárul: „szörnyű elnyomás sújtja" a zsidókat, „tömegével gyilkolják" őket, bár „a propaganda óriásivá nagyítja és eltúlozza az üldözést", egészen a... háromszorosára.

A megszállt országban általánossá vált az a meggyőződés, hogy a háború után kevesebb zsidó lesz, a lengyelek pedig már nem hagyják, hogy a túlélők elfoglalják régi helyüket a kereskedelemben és a kézműiparban. A zsidók kénytelenek lesznek elölről kezdeni mindent. A tolakodó kormánypropaganda véleménye szerint kétségessé teszi a vágyott háború utáni renddel kapcsolatos elképzeléseket, állandóan azt sulykolják, hogy tömeggyilkosságokat követnek el a zsidók ellen, és a jövő Lengyelországának teljes jogú polgárai lesznek. Az átlaglengyelt az dühíti, hogy a Lengyelországért életüket adó honfitársaikkal ellentétben „a zsidók semmiért halnak meg, csak azért, mert zsidók. Ez igazságtalanság, egyetértünk, de egyáltalán akarnak-e meghalni valamiért, van-e miért, nem tesznek-e meg mindent annak érdekében, hogy valahogy csak megőrizzék az életüket."

Suryna-Dębicki beszámolója ma már talán nemzeti demokrata ízléssel összeválogatott antiszemita sztereotípiák gyűjteményének tűnik. Ugyanakkor olyan személyek háború alatt készült feljegyzései is alátámasztják azt, hogy a lengyel társadalom legnagyobb részét hidegen hagyták a holokauszt kérdései, akikről nem feltételeznénk ilyen lelketlenséget. A demokratikus és liberális-szocialista körökhöz közel álló ismert író, Stanisław Rembek szinte észre sem veszi a varsói zsidókat és tragédiájukat *Megszállási naplójában*,[354] pedig a megszállás alatt mindvégig szinte hetente járt Milanówekből Varsóba. Olyan pletykákat, véleményeket emleget, amelyeknek semmi közük a valósághoz, és mindezt a

legcsekélyebb empátia nélkül. 1940. május 4-én a következőket jegyezte fel:

„A Chmielna utcától a Królewska utcáig a Marszałkowska minden keleti mellékutcáját hermetikusan lezárták üvegcserepekkel teleszórt magas fallal. A legtöbben azt feltételezik, hogy ezek a gettósítás előmunkálatai. Nem tudom, mennyi igazság van ebben, mert Varsóban, mint másutt is, a németek sokkal jobban bánnak a zsidókkal, mint a lengyelekkel."

Kilenc nappal a gettó lezárása után Rembek átutazott rajta villamossal, hogy el tudjon jutni Żoliborzba. Aznap, november 25-én érezhető ingerültséggel jegyez fel egy rosszindulatú pletykát:

„Akkora tömegek nyüzsögtek a járdán és az úttesten, mintha állandóan tüntetnének. Amikor az utca másik oldalára mennek át, a zsidók leveszik a fejfedőjüket. Kétszer kutatta át a villamost a tábori csendőrség, élelmiszercikkeket keresve, Állítólag már agyonlőttek néhány keresztény árust. Az egyik holttestére kenyeret és vajat tettek elrettentésül. Állítólag azok vesztek oda, akik nem voltak hajlandók megalázó praktikáknak alávetni magukat. Az elfogott árusokat ugyanis arra akarták kényszeríteni, hogy csókolják meg a zsidók lemeztelenített ülepét. Ráparancsoltak egy kofaasszonyra, hogy az egyik zsidó fenekét nyalja, miután bekenték a tőle elvett tejföllel."

1941. március 6-án megint átutazott a gettón: „Nagy tolongást láttam a gettóban, mintha búcsúban lettem volna. Állítólag több ott az élelmiszer, mint az árja oldalon, a tábori csendőrök és a rendőrök rengeteg csúszópénzt kapnak, ezreket tesznek zsebre naponta." 1941. szeptember 1-jén megnézte a német filmhíradót, melyben láthatta a Lwówba bevonuló Wehrmachtot: „Mutatták a harcteret, a lwówi áldozatokat, a halomba hordott holttesteket. A bolsevikok lőtték agyon őket. Azt is mutatták, ahogy a tömeg szétszaggatja azokat, akik elkövették ezt a mészárlást." Pedig ez az

a híres német híradó volt, amelyben beszámoltak a lwówi pogromról, melynek során a városba érkező ukrán parasztok gyilkolták a zsidókat bosszúból.

Az 1942. július 31-i dátum alatt olvasható feljegyzésben így elmélkedik Rembek a varsói gettó sorsán:

„A németek nagyjából folyó hó 20-án kezdtek bele a varsói gettó felszámolásába. Ehhez kezdetben litván és ukrán keretlegényeket használtak, a lengyel rendőrséget eltávolították. Ezen az eseményen állítólag naponta 836 személy halt meg, köztük minden lengyel, akit ott találtak. Raszeja professzor, a poznański ortopéd orvos halálának volt a legnagyobb visszhangja. Állítólag műtét közben halt meg minden közreműködővel és a beteggel együtt. Azt mondják, mindenkit agyonlőttek az egész házban. A németek a hírek szerint bocsánatot kértek az özvegytől, még a temetésen is részt vettek."

Pár nappal később nagy átéléssel írja le, hogyan zaklatják a németek Grodziskban a lengyel kereskedőket, és a következőket jegyzi fel:

„A tábori csendőrök csak a menekülőkre lőnek. Akik lojálisan viselkednek, azokat verik, aztán pedig a treblinkai koncentrációs táborba viszik. Állítólag ebben a lágerben végeznek a varsói zsidókkal. Vasúton érkezik a transzport, 150 főt is bepasszíroznak egy vagonba, az alját pedig vastagon fölszórják oltatlan mésszel és klórral. Hatalmas gödröket ásnak markolókkal, abba dobálják a holttesteket. Aztán beszántják az egészet. Állítólag már mintegy 100 000 embert vittek el Varsóból."

1942. október 4-én készült a zsidókról szóló utolsó bejegyzés:

„Állítólag áthaladt Milanóweken egy leplombált vonat, tele częstochowai zsidókkal. 20 złotyt adtak volna egy pohár vízért, de nem hozott nekik senki, mert féltek a németektől."

Felhívás a szabad világhoz

Karski mérhetetlenül felháborodott azon, hogy a szabad világ ilyen lagymatagon reagál a lengyel zsidók megsemmisítésének ügyében megfogalmazott felhívásra, s ennek már a háború éveiben is hangot adott. 1943 második felében vagy 1944-ben készült *A lengyel népességet fenyegető veszély*[355] című dolgozata. Ez a következőképpen kezdődik: „Miután Lengyelországban töltöttem pár évet megszakítás nélkül, nemrég lehetőségem nyílt arra, hogy közvetlenül hozzáférjek az angolok és a szövetségesek sajtójához. Megtudhattam, mit gondolnak a szövetségesek a lengyel helyzetről." Bár, mint megjegyezte, a rádióban és a sajtóban hiánytalanul közreadták a legfontosabb tényeket, csak valamiféle sematikus kép jutott el a közönséghez, ez pedig egész más volt, mint „az, amit átéltünk". Még a szövetségesek vezetői sem voltak képesek megérteni, mi történt valójában Lengyelországban.

> „A lengyel társadalom mély lelki megrázkódtatáson esett át, végignézve az elmúlt évben a zsidók szervezett lemészárlását. Egy nagy ország területén mintegy hárommillió embert pusztítottak el. Ez nem valamiféle propagandafogás, hanem olyan tény, melynek igazáról minden kétséget kizáróan meggyőződhettünk. A lengyel népesség ráébredt arra, hogy ő maga is bármelyik pillanatban hasonló sorsra juthat, s miután a németek befejezték az akciót, likvidálták a zsidókat, előbb vagy utóbb a lengyeleken is ugyanazokat a módszereket alkalmazzák majd. Ez valós veszély."

Karski indoklása szerint a németek azért is megpróbálhatják kiirtani a lengyeleket, hogy még abban az esetben se követelhessenek területi kárpótlást, ha a németek veszítik el a háborút. „Mint a zsidó példa mutatja, itt nem játszik semmiféle szerepet a mennyiség, már csak azért sem, mert egy nemzet létének felszámolásához elég bizonyos korosztályokat kiirtani" – írja. A szövetségesek nem tesznek semmit annak érdekében, hogy elhárítsák ezt a veszélyt. Sőt, ennél is rosszabb a helyzet: „előrebocsátották, hogy egyénileg büntetik meg a vétkeseket, ez pedig végzetes következményekkel

jár ránk nézve", mivel megerősíti a nácikat abban a hitben, hogy csak egyének – akiknek már amúgy sincs veszítenivalójuk – felelnek milliók lemészárlásáért. Ezzel pedig „egyéni bűnösök millióinak deklaráltak büntetlenséget".

Csak a lengyelek változtathatnak a szövetséges országok téves hozzáállásán, mert „mi figyelemmel kísérjük azt, hogy az egész német nemzet közösen vesz részt minden bűnben, látjuk, milyen buzgón és lelkesen hajtanak végre minden parancsot" – írja Karski. Londoni nézőpontból azonban a német nemzet náci megszállás alá került újabb nemzet. Ezzel szemben mint Karski meghatározta, ő maga és minden lengyel is látta vagy tapasztalta az úgynevezett egyszerű németek bűnös viselkedését:

> „A varsói gettó felszámolásában az SS-egységeken kívül német civilek, hivatalnokok, vasutasok, vámosok is önként vettek részt. Bekérték magukat a »különleges egységekbe«, fölmásztak a gettót körülvevő falakra, és onnan lőttek a kiszemelt áldozatokra. Ha zsidó gyerekeket láttak, akik megszöktek a gettóból és az utakon tévelyegtek, a német civilek és katonák leállították az autójukat, üldözőbe vették a szerencsétlen kicsiket, és helyben leterítették őket. Ez nem propaganda, hanem valóság, tanúsíthatja bárki, aki Lengyelországban tartózkodik. A lengyelországi tömeges vérengzés – katyńi mészárlás német méretekben – reális veszély. A zsidók likvidálását figyelve [a lengyel társadalom] világosan felfogta, hogy bármelyik nap ránk kerülhet a sor."

Persze a lengyelek, a zsidókkal ellentétben, védekezni fognak, „ha másképp nem lehet, foggal-körömmel". Karski ebben az írásában nem említi a varsói gettó felkelését, ugyanakkor a két nemzeti csoport magatartása közti ellentétet kiélezve állítja szembe őket egymással:

> „A zsidók lemészárlása óta a német katonai vereségek hatására hihetetlen mértékben, napról napra erősödik [a lengyelekben] a harci ösztön és vágy. Ez a társadalom úgy döntött, nem engedi, hogy a németek csak lengyeleket vessenek be a lengyelek elleni akcióban,

ahogy a zsidók mészárlását a zsidó rendőrségek és funkcionáriusok segítségével végezték."

Ezért is készül fel a lengyel konspiráció minden eshetőségre. „A zsidók likvidálása óta zajlik a kisebb-nagyobb árulók, egy-egy személy eltakarítása." De nem szabad hagyni, hogy a kelleténél korábban törjön ki a felkelés, ürügyet adva a megtorlásra. A legfontosabb feladat továbbra is a szövetséges vezetőknek – akik még mindig azzal áltatják magukat, hogy a nácik a német nemzetet ugyanúgy rabságban tartják, mint a megszállt országokban élő nemzeteket – ráébresztése a helyzet komolyságára.

Karski öt pontban fogalmazta meg, hogy mit kellene tartalmaznia a szövetségesek nyilatkozatának, amelyben precízen meghatároznák a tömeges bosszú feltételeit és körülményeit a háborús cselekmények idejére és a németek legyőzését követő időszakra is. Érdekes, hogy azt javasolta, nyilván az országban folytatott beszélgetések hatására, hogy a háború után ugyanolyan jogi korlátozásokkal és diszkriminációs szabályokkal sújtsák a német népességet, amilyeneket a németek vezettek be a megszállt országokban. Ezzel a nyilatkozattal elejét vehetnék az újabb bűnöknek – állította. Ettől nem lennének elszántabbak a német katonák, akiknek csak a félelem parancsolhat megálljt, szóba sem jöhet semmiféle etikai reflexió. Végül drámai hangon emlékeztetett arra, hogy „a lengyel társadalom úgy él, mint az az ember, akinek revolvert szorítanak a homlokához", bármelyik pillanatban robbanás és katasztrófa fenyeget. Ha pedig ez bekövetkezik, „Lengyelország helyén egy temetőt találnak, amely sokkal nagyobb lesz a Katyń mellett feltárt tömegsírnál".

Ezek erős mondatok. Karski sokszor hangsúlyozta a nyilvánosságnak szánt közleményeiben, micsoda példátlan bűntettet követnek el a lengyel zsidók ellen, azt is külön kiemelve, hogy azoknak nincs semmiféle esélyük az önvédelemre, és a lengyel földalatti ellenállásnak is csak igen korlátozott lehetőségei vannak. Ugyanakkor ebben a munkában úgy kezelte a lengyel zsidók megsemmisítését, ahogy a lengyelek többsége: eszközként használta, ezzel példálózva figyelmeztetett a lengyeleket fenyegető veszélyre.

A társadalom nagy része attól tartott, hogy a nácik és az „egyszerű németek" vérszemet kapnak attól, hogy ilyen eredményes volt a zsidók elleni fellépésük, ezért folytatják majd a megsemmisítést, s az újabb célpontok a lengyelek lesznek; ezt az eshetőséget a földalatti ellenállás megfelelő csoportjai is vizsgálták. A németek közmondásos racionalitására hivatkozva próbálták eloszlatni ezeket az aggályokat: a németek nyilván kalkulálnak az esetleges nyereséggel és veszteséggel. Karski véleményei illenek az emigráns kormánypropaganda irányvonalához, amely – a lehető legrövidebben fogalmazva – a következő feltevésen alapult: úgy kell gazdálkodni az országból érkező hírekkel, hogy a lengyel zsidók tragédiája ne homályosítsa el a lengyel nemzetet sújtó terror hírét.

Meggyőzően írt erről Adam Puławski.[356] Véleménye szerint a hazai konspiráció elég hamar értesült a zsidó népesség megsemmisítéséről; 1941 októberében már ismerték a litvániai kivégzések és pogromok részleteit, decemberben hasonló információk érkeztek Volhíniából, szovjet Ukrajnából és Kelet-Galíciából; 1942 februárjában a Honi Hadsereg Főparancsnoksága jelentést kapott arról, hogy zsidókat gázosítanak el Chełmnóban, április elején pedig Bełżecben. Ugyanakkor 1941–42 fordulójától a Harmadik Birodalomba olvasztott területeken kezdett végigsöpörni, ahogy a propagandakampányban fogalmaztak, a lengyeleket sújtó „terror új hulláma". Még inkább kiéleződött a helyzet azzal, hogy 1942 márciusában agyonlőttek a Pawiakban 100 lengyel rabot.

A hazai konspiráció különösebb sietség nélkül tájékoztatta a londoni hatóságokat a zsidókat sújtó terrorról, erre szinte kizárólag a rendszertelenül továbbított diplomáciai postát használta. Lengyel ügyekben viszont táviratban értesítették Londont minden terrorcselekményről, követelték, hogy tájékoztassák erről az egész szabad világot a BBC műsorain keresztül, megtorló akciókat követeltek, a német városok bombázását is beleértve.

Sokáig azt hitték, mind az országban, mind az emigrációban, hogy már önmagában az is korlátozza a németek bűneit, ha ezek az ügyek nagy nyilvánosságot kapnak. Miután 1942 nyarán lebonyolították a Nagy Akciót, azaz deportálták a varsói gettó lakosait, Rowecki tábornok arról tájékoztatta Londont, hogy nő a len-

gyel népesség fenyegetettsége. Azt viszont nem kérdezte, hogyan kell reagálnia a földalatti ellenállásnak arra, hogy a zsidó népesség tömegeit gyilkolják meg. Az is nehezítette bármiféle segélyakció megszervezését, hogy 1941-től vita folyt a földalatti sajtóban arról, hogy milyen jogi státusa lesz a háború után Lengyelországban a zsidó kisebbségnek. Számos szerkesztőség nyíltan antiszemita cikkeket is közölt. Csak 1942. szeptember 17-én adta ki a Civil Harc Vezetősége az első közleményt arról, hogy segítséget kell nyújtani a zsidó népességnek – vagyis négy nappal azelőtt, hogy befejezték a varsói gettóban a nagy deportálási akciót.

A londoni *Dziennik Polski*ban csak egyszer, 1941 októberében közöltek információt zsidók (czyżewi lakosok) tömeges gyilkolásáról, ezenkívül csak annyit említettek, hogy nehéz körülmények között élnek a gettóban. 1942. május elején történt némi változás: a *Dziennik Polski*ban megírták, hogy Európa keleti részén „eltűntek" a zsidók a városokból. De nem a zsidók egyre gyorsabb ütemben folyó megsemmisítéséről érkező hírek változtattak a londoni lengyel hatóságok tájékoztatási politikáján, hanem azok a jelek, melyek szerint lengyeleket soroznak a Wehrmachtba. 1942 júniusától kezdték beszerkeszteni a zsidók tömeges megsemmisítéséről érkező információkat az „újabb terrorhullám" leírásába. De még mindig főként a lengyelek üldözését emelték ki, noha a cseh Lidice[357] pacifikálása után már kezdték gyakrabban hangsúlyozni, hogy Lengyelországban tömegestül semmisítik meg a zsidókat. Ennek ellenére 1942–43 fordulóján, vagyis már azután, hogy Karski megérkezett Londonba, lengyel kormánykörökben még mindig vigyáztak arra, hogy az európai zsidók megsemmisítéséről érkező információk ne homályosítsák el a lengyel népességet sújtó terrorral kapcsolatos részleteket. Karski pedig nem térhetett el a hivatalos propaganda irányvonalától. Hogy valóban meg volt-e győződve arról, hogy a német megszálló ugyanazt a sorsot szánhatja a lengyeleknek, mint a lengyel zsidóknak, azt nem tudjuk.

1943 októberében miután visszatért az USA-ból, ahol „segítséget kért a szerencsétlen zsidó nemzetnek", és „beszámolt a lengyelországi zsidók rettenetes sorsáról", Karski azt írta Arthur Koestlernek,[358] hogy értesült a holokauszt áldozatainak megsegítésére indított rádióakcióról, amelyet, mint gyanította, nagyrészt Koestler szervezett. Ez az akció nem tetszettek neki, azt vetette Koestler szemére, hogy nem teljesen korrekt, „sőt, ami még szomorúbb, óvatlanságával árt Lengyelországban a zsidó nemzetnek". Több pontba foglalta a kifogásait, ezek közül az volt az első, hogy Koestler az ő nevében beszélt, noha előzőleg nem egyeztetett Karskival. Ennél is rosszabb volt azonban, hogy Koestler „mind a rádióadásban, mind a brosúrában nyilvánosságra hozta azt, hogy a Bund, egy zsidó szervezet, folytatja a szervező munkát. Hisz ezzel kétségkívül halálra ítélt minden zsidót, aki a múltban valaha is a Bund tagja volt." Karski azt is nehezményezte, hogy rossz fényben tüntették fel személyesen őt ebben az adásban és a brosúrában; olyan lengyelként mutatták be, aki lett őrnek öltözve, minden érzelem nélkül ment be „megtekinteni" a haláltábort. Koestler állítólag azt mondta a nevében: „Valójában én is részt vettem a végrehajtásban", amivel rettenetesen megsértette Karskit. Idézett levelében azt írta: „Nem voltam »executioner«, ezt még a kötelességtudatom és az a vágyam sem engedte volna, hogy jó szolgálatot tegyek a zsidó társadalomnak."

A másik szemrehányás a műsornak arra a mondatára vonatkozott, amelyet Karski nevében mondott Koestler: „Ők (a lengyelek) természetesen kedvesebbek a szívemnek, de..." Karski dühöngött: „soha, egyetlen beszélgetésben sem tettem hasonló kijelentést". Olyat sem mondott, hogy „a földalatti zsidó hatóságok kérésére és utasítására mentem oda, az életemet kockáztatva. Azért mentem oda, hogy tanúságot tegyek a szabad világ előtt az igazságról, és a szerencsétlen zsidó nemzet segítségére siessek".

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy nem tartott attól, mint oly sokan, hogy a lengyel népességen is alkalmazhatják a németek azokat a módszereket, amelyeket már kipróbáltak, amikor megsemmisítették a zsidókat. E félelmének adott hangot egy interjúvázlatban, amelyet 1943 végén készített a Propagandaminisztérium apparátusában végzett munka[359] keretében. Ebben a Lengyelországból küldött 1943. június 19-i jelentésre hivatkozva arról írt, hogy Zamość környékén egyre nagyobb méreteket ölt a

kitelepítés. Ezt ugyanolyan hangnemben fogalmazta meg, amelyen korábban beszélt és írt Bełżecről. Többek között a következőket jegyezte föl: „A gyerekeket 13 éves korig és az 50. évüket betöltött nőket, férfiakat elviszik [a németek] a Lublin környékén lévő »haláltáborba«, Majdanekbe, ahol tömegesen pusztítják őket gázkamrákban, mint korábban a zsidókat."

Az utolsó jelentés a holokausztról

Végezetül szeretnék hosszabb részleteket idézni egy jelentésből, melyben a lengyel földalatti ellenállás utolsó emisszáriusa, Tadeusz Chciuk „Celt", „Sulima" részletes beszámolót készített az előzőekben taglalt ügyekről Londonnak. Egyértelműen megerősítette Karski prognózisait, melyek a lengyel zsidók teljes megsemmisítésére vonatkoztak, mint ahogy azt is, hogy a lengyel társadalom nem reagál erre a tényre. A jelentés részleteit Dariusz Libionka[360] adta közre.

Chciuk 1944. április 4-én érkezett másodszor az országba Mikołajczyk miniszterelnök emisszáriusaként (ez volt a második futári megbízatása). Július 25-ről 26-ra virradóra tért vissza Londonba repülővel a *Híd III* művelet keretében (vele együtt repült Józef Retinger, Tomasz Arciszewski, a leendő szocialista miniszterelnök és Jerzy Chmielewski „Rafał" ezredes, aki magával vitte a német V2 rakéta részeit, melyek az AK birtokába jutottak).

Chciuk számos beszélgetést folytatott Varsóban katonai parancsnokokkal és politikai vezetőkel. Az egyik rész a beszámolójában e szavakkal kezdődik: „Nincsenek zsidók Lengyelországban, ez az egyik legfeltűnőbb, legtragikusabb jellemzője a megszállásnak. Nincsenek zsidók. Már nem léteznek." Alig negyedmillióan maradtak a lengyel zsidók több mint hárommilliós közösségéből, lengyel területeken gyilkoltak meg több százezer (valójában jóval több mint egymillió) „más származású zsidót, akiket szinte az egész Európából, a legutóbb Magyarországról hoztak ide" – írja a folytatásban.

Chciuk megjegyzi, hogy Londonban nem adtak hitelt ennek az információnak, egyszerűen nem tudtak elképzelni ilyet. Pedig

elég eltölteni egy hetet a megszállt Lengyelországban ahhoz, hogy minden kételkedőt meggyőzzenek a varsói gettó romjai. Ő maga kétszer járt ebben a gettóban, 1942-ben látott „félmillió lerongyolódott, dús szőrzetű embert kis térben összezsúfolva, a tekintetük olyan volt, mint az űzött vadaké". Más gettókat is látott. Ma az egykori varsói gettó „egyetlen hatalmas romhalmaz. Csupasz falak omladoznak csendben, elgörbült drótok és vasrudak meredeznek. Fal veszi körül a házak temetőjét" – írja a beszámolójában. Ezt kiegészítem annyival, hogy az említett negyedmillió, még életben maradt lengyel zsidó nagy részét a łódźi gettó 80 000 lakosa, valamint a skarżysko-kamiennai, starachowicei, pionki, budzyńi, częstochowai és kielcei munkatáborok mintegy 20 000 rabja tette ki. Auschwitzban és a Krakkó környéki Płaszówban is tartottak fogva zsidókat.

Más gettókban nem folytak harcok, a zsidók passzívan viselkedtek, „elvesztették a világba, az igazságba, Istenbe és az emberekbe vetett minden hitüket". Néha, mint közli Chciuk a łucki tömeges kivégzésről hallott történetre hivatkozva, [egyes] áldozatok és a rabbijaik azt képzelték, hogy Isten büntetése a megsemmisítés, „a németek pedig csak eszközök".

> „A rabbi nagyjából e szavakat mondta: »Fél óra múlva egyikünk sem él már. Meghalunk mindannyian, nincs kegyelem számunkra. Azt hiszitek, csak azért halunk meg, mert ezt akarták a németek? Nem, ez Isten akarata. Ez Isten büntetése, a németek pedig csak eszközök. Nem választott, hanem elátkozott nép vagyunk: évszázadok óta élősködőkként élünk mások között, évszázadok óta gyűlölnek minket a magatartásunk miatt. Ez a mi bűnünk. Ne higgyétek, hogy eljön a Messiás, mert a Messiás már itt járt, Jézus Krisztus volt az, akit az őseink keresztre feszítettek. Átkozottak ők és mi is velük együtt. Isten haragja tornyosul a fejünk fölött. Ezért most, a halálunk előtti utolsó pillanatban gondolkozzatok el mindazon, amit mondtam, és imádkozzatok Krisztus, a Messiás kegyelméért, ahogy én imádkozom.«"

Nem tudjuk, Chciuk igaznak hitte-e ezt a történetet, vagy inkább más lengyelekhez hasonlóan ő sem talált magyarázatot „a zsidók

rendkívül furcsa viselkedésére. Nyoma sem volt semmiféle harci szellemnek, ellenállásnak. Vakon engedelmeskedve hajtják végre a németek parancsait, az egész nemzet akarata megbénul." Kicsit változtattak ezen a képen a varsói gettó felkeléséről, a białystoki, tarnówi és treblinkai lázadásról érkező hírek. Szülővárosában, Drohobyczban a németek helybeli ukránok segítségével gyilkoltak meg minden zsidót, nem tanúsított semmiféle ellenállást a zsidó rendőrség, amely „nagyrészt azokból az ismerőseimből állt, akikkel együtt jártam általános iskolába, gimnáziumba és egyetemre. [...] Senki sem szánta rá magát a harcra." „Jutalmul" az engedelmességért a zsidó temetőben lőtték agyon a rendőröket, ott is temették el őket.

„A lengyelek együtt éreztek a zsidókkal, segítették őket a harcban, a szökésben és a bujkálásban. De sosem tudták megérteni ezt a rettenetes közönyt, az ellenállás hiányát, és – mint Chciuk írja – emiatt tudat alatt nehezteltek a zsidókra. Ha velünk is így akarnak bánni a németek, harcolni fogunk az utolsó emberig. Meghalunk, de közülük is sokan odavesznek."

Kevés zsidó maradt életben, ők „a lengyelek között bujkálnak. Ha kicsit is szemita arcvonásaik vannak, nem mehetnek ki az utcára, ezért nem tudják fenntartani magukat a keresetükből, így nagy százalékban kizárólag a lengyelek segítségére vagy a Kormányképviselet mellett működő Zsidó Bizottság anyagi támogatására vannak utalva. Szörnyű élet az ilyen, mint a börtön." Olyan érzése volt, hogy megismert néhány zsidót az utcán, néhány másikkal pedig futári megbízatása során találkozott. Meglepő, hogy összetévesztette Leon Feinert egy krakkói ügyvéddel, Szyja Fensterblauval, akit szerinte „Berezába internáltak annak idején – ezért viselt álnevet – a Szűzanya megsértése miatt". Adolf Berman „Borowskival" is találkozott (akit fiatal szociológusként és a ŻKN, a Zsidó Tudományos Bizottság vezetőjeként írt le). Állítólag mindketten hangsúlyozták a vele folytatott beszélgetésben, hogy „a lengyeleknek köszönhetnek mindent a bujkáló zsidók". Berman szerint a ŻKN azt tervezte, hogy a segítő lengyelek tiszteletére kiadja *A zsidó nemzet aranykönyvét*, állítólag már volt ezer név, amely méltó ilyen megtiszteltetésre.

A Chciuk-jelentés e részének folytatásában elég sajátos indoklása található annak a lengyel társadalomban általánosnak tűnő nézetnek, mely szerint a lengyel zsidók nem érdemelték meg azt, hogy az ember az életét kockáztassa értük. Hangsúlyozni akarván elfogulatlanságát Chciuk megjegyezte:

> „Mivel szeretném elkerülni a rossz vagy szakszerűtlen tájékoztatást, fel kell hívnom a figyelmet néhány igen kínos dologra. Azt mondtam, hogy a lengyel társadalom együtt érez a zsidókkal, támogatja őket. Így is van. Ez az igazság. Ritkán fordul elő, hogy zsarolják a zsidókat, kiadják őket a németeknek, sőt időnként megtagadják tőlük a segítséget. Ezt azonnal büntetik is, gyakran mondanak ki ilyenért halálos ítéletet a földalatti Lengyelország hatóságai. A zsarolók és a feljelentők rendszerint népi németek és ukránok. De a lengyel társadalom nem kedveli, sőt nagyon nem kedveli a zsidókat, és nem akarja, hogy a háború után bármi köze is legyen hozzájuk. Ennek számos oka van."

Ezekre az okokra állítólag személyesen a kormány delegátusa, Stanisław Jankowski hívta föl a figyelmét. Chciuk pedig nyolc pontba foglalta ezeket, melyek közül az első hat tűnik a legfontosabbnak.

Az első „a bolsevik megszállás alatti ocsmány viselkedésre" vonatkozott. Ebbe állítólag az is beletartozik, hogy a zsidók „följelentették a lengyeleket, együttműködtek az NKVD-vel. Láthatóan örültek Lengyelország bukásának, és behízelegték magukat a kommunistáknak." Ez úgymond közismert a lengyel társadalomban, akárcsak a második pontban megfogalmazott szemrehányások: „hajbókolnak" a német megszálló előtt, „benyalnak", ez például a Gyámügyi Főtanács és a Zsidó Társadalmi Önsegélyező közös ülésein is szembetűnő. A zsidók szerinte szívesen együttműködnek a Gestapóval (harmadik pont) – „a zsidók közül kerülnek ki a legjobb, azaz a legkegyetlenebb, legkíméletlenebb, legveszélyesebb ügynökök és besúgók. Csak a varsói Gestapónál több mint 70 zsidó dolgozott. Sokat szenvedtek miattuk a lengyelek, a »szerencsétlenek« iránti könyörület reflexe gyakran juttatta a lengyeleket rövid úton a Szuch utcába."

A következő, immár negyedik kifogás talán nem volt olyan elterjedt a társadalomban, de minden bizonnyal meggyőzőnek találta a képviselet néhány munkatársa. Állítólag számos zsidó „kapcsolódott be a kommunista akcióba, csatlakoztak a PPR és az AL (Népi Hadsereg) bandáihoz. A falusi lakosság rettegett a zsidó erdei osztagoktól. Különösen gyakran követtek el rajtaütéseket, gyilkosságokat, falvakat égettek föl, raboltak ki, asszonyokat és lányokat hurcoltak el, erőszakoltak meg. Érződött, hogy az »erdőből jött« zsidók gyűlölnek mindent, ami lengyel. Mintha a lengyeleket okolták volna a szerencsétlenségükért. A németek ellen nem harcoltak." Bosszút ígértek a háború utáni időszakra (ötödik pont), ha elfoglalják Lengyelországot a szovjet csapatok.

A hatodik pontban azt a közkeletű véleményt fogalmazta meg, hogy „túlreklámozzák" a lengyel zsidók fegyveres ellenállását, különösen a varsói gettóban folytatott harcok jelentőségét túlozzák el. Állítólag a „nemzeti szégyenérzet" is hiányzott a lengyel zsidókból, könnyen megbocsátották a megszállók minden bűnét, ha kicsit is enyhült a terror. Ezenkívül tömegesen „buktatták le minden lengyel jótevőjüket".

Azzal fejezte be a hazai zsidó ügyek áttekintését az emisszárius, hogy a delegátus szavaira hivatkozott, aki állítólag arra kérte, adja át a londoniaknak azt a megjegyzését, hogy szerinte a kormány „túlzásba viszi a zsidók szeretetét". Bár objektíven „szükség van ilyen lépésekre a külpolitikánknak, úgy gondolja, mértéket kell tartani. Jelenleg mind Sikorski tábornok, mind pedig a kormány túl messzire megy a filoszemitizmusban, ez különösen akkor szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy az országban nem szeretik a zsidókat." Állítólag a hazai lengyelek jól ismerték „a Lengyel Hadseregből dezertáló zsidók ügyét".[361] A zsidó beszélgetőpartnerek, Feiner és Berman álláspontját sem fogadta el, akik a Lengyel Hadsereg erősödő antiszemitizmusával magyarázták a dezertálást.

Chciuk Witold Bieńkowski „Kalski" [sic!] véleményére is hivatkozott, aki a képviselet nevében vett részt a Zsidókat Segítő Tanács munkájában. Megerősítette azt a hírt, hogy mindkét zsidó küldött megtagadta a dezertőrök nyilvános elítélését. A háború

utáni időszakban várható lengyel–zsidó konfliktusokról is beszéltek, melyek oka a lengyelek által elrabolt zsidó vagyon. A delegátus annak a véleménynek is hangot adott, hogy „meg kell védenünk magunkat, nehogy megint túl sok zsidó telepedjen Lengyelországba". Bár a lengyelek „együtt éreznek a zsidókkal, figyelemmel is kísérik a tevékenységüket, s mivel már nem kevés rossz tapasztalatot szereztek róluk különböző területeken, úgy gondolják, a jövőben túl nehéz lenne együtt élni velük, ezért minden erőnkkel arra kell törekednünk, hogy humánus megoldást találjunk a zsidókérdésre globális szinten". Ezzel állítólag Chciuk más beszélgetőpartnerei is egyetértettek. Szerinte az AK is „bizalmatlanul tekint a zsidókra, nem szívesen fogadja be őket soraiba". Ezt helytelennek tartotta, „mert így gyakran nem marad más kiút a zsidóknak, mint jelentkezni az AL-be. Ezért kell befogadni őket az AK-ba, természetesen bizonyos különleges óvintézkedések mellett."

Furcsállotta az AK eljárását, mert, mint hangsúlyozta – nyilván Bieńkowski hatására –, a Főparancsnokság

> „számos zsidót vont be nem katonai tevékenységbe, azaz a propagandába, a katonai felderítésbe és így tovább, vagyis az úgynevezett BIP-be.[362] Többek között ezzel magyarázható az, hogy a földalatti szervezeteink nagy része igen rossz szemmel nézett a BIP-re. Elzsidósodott szervezetnek tartották, amely még a konspiráción belül is konspirál, és – bár technikailag jól felszerelt – igen kétséges a teljesítménye."

Chciuk hazafi és a konspiráció hőse, a jelentését mégis a meggyilkolt honfitársak milliói és a túlélésért harcoló számkivetettek iránti színlelt együttérzés hatja át. De a történész nem lepődik meg azon, hogy ez a fiatalember, aki a provinciális Drohobyczban, a lengyel–zsidó rivalizálás légkörében nevelkedett, képtelen volt szabadulni a gyűlölet és a megvetés ifjúkorban tanult nyelvétől. Az sem érezhető a szavaiból, hogy ugyanolyan embereknek és állampolgároknak tartotta volna zsidó honfitársait, mint magát. Sajnos nyilván maga sem vette észre azokat az antiszemita sztereotípiákat, melyekkel ifjúkorában átitatódott, majd a megszállt or-

ságban is találkozott velük, és a sajátosan felfogott jóakarattól vezérelve továbbadta a zsidókkal szintén nem rokonszenvező londoniaknak azokat az elítélő véleményeket, melyeket az országban terjesztettek a zsidókról.

Karski sosem használt ilyen nyelvet.

A hős visszatérése

Walter Laqueur vezette be Karskit a modern történelmi emlékezetért folytatott harc nemzetközi küzdőterére. Ebben az emlékezetben évről évre fontosabb helyet foglalt el a holokauszt. Laqueur 1980-ban kiadott *The Terrible Secret. An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's „Final Solution"* című könyvnek köszönhetően mintha újjászületett volna Karski.

De nem Laqueur, hanem Władysław Bartoszewski említette először Karskit a Zofia Lewinównával összegyűjtött dokumentumokat és beszámolókat tartalmazó *Ő az én hazámból való. Zsidókat segítő lengyelek, 1939–1945*[363] című kötethez írt előszavában *(A fal mindkét oldalán)*. Közölte *A titkos állam történetének* megfelelő oldalait, röviden ismertette e könyv keletkezési körülményeit, kitért a jelentőségére, és (nem mentesen bizonyos tévedésektől) leírta, milyen nemzetközi tájékoztató tevékenységet folytatott a háborús évek alatt Karski. Bartoszewski elsőként hívta fel a figyelmet egy nagyon fontos kérdésre: Nyugaton képtelenek voltak elhinni a zsidók megsemmisítését. (Frankfurter bíró szavait idézte, aki azt mondta, nem vádolja Karskit hazugsággal, de nem hisz neki.)

Laqueur viszont a nyugati, köztük a zsidó olvasóknak is emlékezetükbe idézte Karski Leon Feinerrel és Menachem Kirszenbaummal folytatott beszélgetését, amely *A titkos állam történetében* található, és nagy vonalakban elmesélte a két missziót. Laqueur elbeszélésének hősei természetesen Karski beszélgetőpartnerei voltak, köztük a Bund londoni képviselője, Szmul Zygielbojm, nem pedig Karski.

Laqueur összehasonlította három futár, Jan Karski, Jan Nowak-Jeziorański és Tadeusz Chciuk misszióinak eseményeit és

jelentőségét. Szerinte Karski megbízatása volt a legfontosabb, neki sikerült leginkább megtörnie a hallgatást azzal, hogy a nyilvánosság előtt beszélt a zsidók megsemmisítéséről; hasonlóan jelentős fordulat volt *A titkos állam történetének* megjelenése 1944-ben. A Karskival folytatott beszélgetések és a könyv alapján elég részletes leírást adott az utolsó futári missziójáról a varsói zsidó aktivistákkal folytatott beszélgetésektől, a varsói gettóban és a bełżeci lágernek vélt helyszínen tett látogatástól kezdve egészen az angliai és amerikai időszakig, amikor a szövetségesek legfontosabb politikusaival találkozott.

Karski beszélgetőpartnereinek rangja azt sugallta, hogy Karski nemcsak egyvalaki volt a számos emisszárius és a német terror szemtanúi közül, hanem a lengyel fegyveres földalatti ellenállás fontos képviselője. Laqueur elismerte, hogy a beszélgetőpartnerek nem nagyon hittek Karskinak, vagy, mint Roosevelt elnök, nem szóltak hozzá a témához. Teljes mértékben alátámasztották Karski jelentését az újabb emisszáriusok, Jan Nowak-Jeziorańskival az élen, de ő nem abban a politikai ligában tárgyalt, ahol Karski.

David Engel amerikai történész összegezte a zsidók megsemmisítéséről tájékoztató és a megmentésükre kísérletet tevő Karski tevékenységének nemzetközi fogadtatását. A *Facing Holocaust. The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943–1945*[364] című hihetetlenül fontos, nem túl terjedelmes könyvben sokszor említi Karskit, először olyan kontextusban, hogy a londoni lengyel politikusokhoz érkező hírek szerint egyre több lengyel zsidót gyilkolnak meg. Karski 1942. november közepén jutott ki Londonba, „üzeneteket hozott többek között két zsidó politikustól, a Bund cionistájától és szocialistájától, akikkel nem sokkal azelőtt találkozott, hogy elindult Varsóból". Karski közvetítésével „szólítottak fel rendkívüli eszközök alkalmazására, azzal a céllal, hogy állítsák le a népirtást". Ebbe azt is beleértették, hogy indítsanak büntető légitámadásokat Németország ellen, sújtsák megtorló intézkedésekkel a német hadifoglyokat és az internált civileket. Engel szerint Karski két beszélgetőpartnere és ő maga sem hitt abban, hogy teljesíteni fogják ezeket a követeléseket. De Karskinak a londoni lengyel politikusokhoz kellett fordulnia, hogy

különleges, bár kevésbé radikális intézkedéseket hozzanak a zsidó népesség érdekében.

A könyv másik részében Engel idézi Karski *Titkos sajtó*[365] című fontos munkáját, melyben szó volt arról, hogy a Nemzeti Párt nem zsidóbarát álláspontra helyezkedett, a radikális jobboldal kiadásában megjelenő sajtóban pedig egyenesen a zsidósággal ellenséges közlemények jelentek meg. Ezekből semmiféle együttérzés nem olvasható ki, azt hangsúlyozták, hogy „a kormány a zsidóktól függ".

Engel Laqueurhöz hasonlóan a Karski amerikai tartózkodása során végzett propagandatevékenységet tárgyalta a legnagyobb terjedelemben. Engel egyértelműen úgy értékelte, hogy Karski missziója nem vonatkozott zsidó ügyekre, ezek kerültek az utolsó helyre Ciechanowski nagykövet instrukciójában, melyet a nagykövet a Rooseveltel folytatott megbeszélés előtt készített. Karski állítólag maga kezdeményezte azt, hogy beszélhessen a zsidó népesség gyilkolásáról. Engel itt említést tett arról, hogy Ciechanowski nagykövet beszámolója, amelyet négy évvel a háború után írt a beszélgetésről, sok mindenben különbözik Karski jelentésétől. Ciechanowski kiszínezte a tudósítást, azt sugallva, hogy Karski két haláltáborban járt, Bełżecben és Treblinkában. Az Engellel folytatott beszélgetésben Karski hangsúlyozta: meglepte, hogy az elnök nem mutat érdeklődést a beszélgetés e vonulata iránt; mint már tudjuk, állítólag csak egyszer kérdezte meg, van-e kapcsolata a lengyel földalatti ellenállásnak a gettóba zárt zsidókkal. Engel joggal hangsúlyozta, hogy amikor amerikai zsidókkal találkozott Karski, egyszerre két célt akart elérni: átadni nekik a szemtanú információit a folyamatban lévő népirtásról, emellett el akarta nyerni a rokonszenvüket és a támogatásukat a lengyel–szovjet vitában. A New York-i lengyel konzul, Sylwin Strakacz úgy gondolta, hogy ezek a találkozók „megrázták" az egész zsidó társadalmat, és bizonyos „ütőkártyákat" adtak a lengyel félnek, de az utóbbi Engel szerint hamar veszni hagyta ezeket, a lengyel kormány ugyanis nem tett újabb kísérleteket arra, hogy a zsidó körökhöz közeledjen.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

Amikor Karski 1943 augusztusában zsidó aktivistákkal találkozott Amerikában, ők már egy éve tudtak az európai zsidók megsemmisítéséről.

Pár hónappal korábban hozta nyilvánosságra Stephen Wise rabbi a Zsidó Világkongresszus svájci képviselőjétől, Gerhard Riegnertől kapott táviratot, melyben arról számol be, hogy a németek a terveik szerint minden európai zsidót kiirtanak még a Szovjetunióval folytatott háború alatt.[366] (Egy ismeretlen német vállalkozó avatta be ezekbe a titkokba Riegnert, az illető tökéletesen átlátta Berlin terveit; a svájci zsidók vezetője, Benjamin Segalowitz közvetítésével lépett kapcsolatba vele.) 1942. augusztus 8-án tájékoztatta ezekről a tervekről az amerikai konzulátust Riegner; Howard Elting konzul pedig augusztus 11-én küldte el a megfelelő táviratot Washingtonba, a State Departmentbe.

Wise augusztus végén értesült Riegner táviratáról, egyszerre két forrásból: a State Departmenttől – a külügyi tisztviselők akarata ellenére – és Samuel Sydney Silverman brit nagykövettől, aki ugyanakkor a Zsidó Világszövetség brit szekcióját is vezette (Riegner beszámolt az ügyről a londoni Foreign Office-nak, onnan jutatták el az információt Silvermannek). Wise azonnal közbenjárt Sumner Welles államtitkár-helyettesnél, és Frankfurter bírót is tájékoztatta minderről. Már nem lehetett tovább titkolni az Európából érkező rémisztő híreket. Nagyjából ekkor szerzett tudomást Riegner értesüléseiről, svájci közvetítéssel, az Agudah tagságát alkotó amerikai ortodoxok vezetője, Jacob Rosenheim. Ismerős politikusok közvetítésével juttatta el az információt Roosevelt elnök feleségének, Eleanornak. A zsidó aktivisták lázas sietséggel kezdtek találkozókat szervezni, melyeken politikusokkal tárgyaltak, akik egyértelműen le akarták beszélni őket az ijesztő hírek publikálásáról.

1942. augusztus végén jelentek meg a New York-i *Jewish Morning Journal*ben az első jegyzetek arról, hogy valószínűleg megsemmisítik a szovjet és a lengyel zsidókat. Novemberben a *Jewish Frontier*ben írtak a chełmnói gyilkosságokról, lassan beindult az információs gépezet. Wise csak a november 24-i találkozó

után kapott szabad kezet Wellestől ebben az ügyben. Még aznap sajtókonferenciát tartott Washingtonban, ezen kihirdette, hogy a State Department megerősítette azt a hírt, mely szerint mintegy kétmillió európai zsidót öltek meg, másnap ugyanezt elismételte New Yorkban az újabb sajtótájékoztatón. Wise nyilvános fellépései időben egybeestek az ukrajnai menekültek beszámolóin alapuló palesztinai független kiadványok megjelenésével, valamint a londoni lengyel kormány közleményeivel, melyeket a Karski által kijuttatott anyagokból készítettek. Ignacy Schwarzbart és Henryk Strasburger lengyel pénzügyminiszter is egymillió lengyel zsidó meggyilkolásáról beszélt a konferenciákon.

A média túlnyomó része meglepően visszafogottan reagált, hírt adtak Wise fellépéseiről, de rendszerint csak a lapok utolsó oldalain számoltak be ezekről. Csak a New York-i zsidó lapok írtak az első oldalakon az európai zsidók megsemmisítéséről (a *Day*, a *Forward*, a *Jewish Morning* és a *Congress Weekly*). De az olyan befolyásos orgánumok, mint a *Time*, a *Life* és a *Newsweek*, nem kapcsolódtak be a kampányba, legfeljebb rövid jegyzetekben számoltak be erről. A keresztény sajtó a *Christian Century* kivételével rendszerint teljesen elhallgatta az ügyet. Nagyobb érdeklődéssel fogadták a Népszövetség december 17-i nyilatkozatát, melyben hangsúlyozták, hogy a németek „meg akarják semmisíteni a zsidó népességet Európában", elítélték „a hidegvérrel elkövetett népirtás bestiális politikáját", megígérték, hogy „megfelelő lépéseket" tesznek annak érdekében, hogy a háború után felelősségre vonják a bűnösöket.

Ennek ellenére 1942 decemberében sikerült a legjobban mozgósítani a zsidó közvéleményt az Egyesült Államokban: ekkor tartották az össznemzeti Gyász és Imádság Napját (december 2.), akkor találkozott Roosevelt elnök befolyásos zsidó körök képviselőivel (december 8-án).

1943 elején lekerült az újságok címlapjáról a holokauszt. Hiszen amíg tartott a háború nem lehetett semmi konkrétat tenni a népirtást elszenvedő európai zsidókért – szólt az általános vélekedés. A zsidó aktivisták gyors szervezkedésbe kezdtek annak érdekében, hogy új otthont találjanak Európában a kevés számú zsidó menekültnek. 1943-ban már csak arra törekedtek, hogy megmentsék a magyar és a román zsidókat. De ezen a téren is csak részleges eredményeket értek el.

1943 júliusára, mire Karski először eljutott az Egyesült Államokba, szinte már kimerült az amerikai zsidó körök energiája. Elvégezték a halasztást nem tűrő munkákat, elsiratták a gázkamrák és a tömeges kivégzések több millió áldozatát. Tehát Karski személyes sikerkének könyvelhető el az, hogy két napra sikerült mozgósítania a zsidó New Yorkot. Ebben az időszakban senki sem tehetett többet a lengyel zsidókért, és nem is tett.

A lengyel emigráns hatalmi szervek számos problémával foglalkoztak, ezek között nem foglalt el kitüntetett helyet a zsidó nemzetiségű lengyel állampolgárok megsemmisítésének ügye. A lengyel kormány a hazai földalatti szervezetekhez hasonlóan etnikai kategóriákban fogta fel a társadalom iránti kötelességeit, nem pedig állampolgári szinten értelmezte azokat. A legfontosabb tehát a lengyel többségi nemzet sorsa, a német és szovjet politikából következő veszély volt, amely fizikai létében fenyegette a nemzetet, ehhez járultak még a gazdasági problémák és az ország háború utáni újjáépítésének körülményei.

Nem volt hát elég állandóan riadóztatni a világot az egyre elviselhetetlenebb német terrorról szóló hírekkel, próbáltak elkerülni minden lehetséges veszélyt, amely a náci Németország végső veresége után, az újjáépítés időszakában fenyegetheti az országot. A következő kérdések kerültek előtérbe: milyen rendszer lesz a háború utáni Lengyelországban, hogyan alakulnak az erőviszonyok a legnagyobb pártok között, és hogyan oldódik meg az országhatárok kérdése, hol lesznek a messze nyugatra tolt határok, melyekkel az elszenvedett sérelmekért kárpótolják a lengyeleket, és sikerül-e megtartani a keleti határokat a Szovjet-Oroszországgal kötött háború előtti egyezményeknek megfelelően.

A történet vége

1945-ben véget ért a háború. Nem volt könnyű sorsuk az új világba kivándorló kelet-európaiaknak. Más-más tapasztalatok birtokában kezdtek új életet a holokausztból menekült zsidók és a szövetségesek által Jaltában és Potsdamban elárult lengyelek, és megint más kategóriába tartoztak a hitleri rezsimmel folytatott kollaboráció bűnével terhelt balti államok polgárai meg a magyarok, a románok és az ukránok. Az újonnan érkezettek többsége számított az új világban már otthonra lelt honfitársak segítségére; a lelkiismeret-furdalással küszködő zsidó diaszpóra hozta a legnagyobb áldozatot. A lengyelek közössége viszont tartózkodóan fogadta az új emigránsokat, a legtöbbjük leszerelt katona volt, sokan nem rendelkeztek megfelelő képzettséggel, nem volt olyan foglalkozásuk vagy tehetségük, melynek hasznát vehették volna ebben a világban. A lengyeleknek befolyásos lobbijuk sem volt, amely kiharcolhatta volna azt, hogy a lengyel katonákra is terjesszék ki a háborús veteránokra vonatkozó különleges törvényeket.

Karski egyedi esetnek számított a szövetséges hadsereg leszerelt katonái között, hisz volt hírneve, egy nagy feltűnést keltő könyvet adott ki, és személyesen ismert számos kiemelkedő politikust. Ezek voltak pluszok. De voltak mínuszok is, amelyek abból következtek, hogy hozzászokott a viszonylagos luxushoz Felső-Manhattan nyugati részén, ahol az is hozzátartozott az életéhez, hogy étterembe, színházba és operába jár. *A titkos állam történetének* jogdíjából befolyt összeg könyörtelenül fogyott, új foglalkozást viszont nehéz volt találnia.

Karski mindenekelőtt végleg le akarta zárni élete háborús fejezetét. Nemrég töltötte be a 30. évét, érezte, hogy új életet kell kezdenie. De eltelt még három év, mire újabb, életre szóló döntést kellett hoznia. (Időközben feleségül vette egy dél-amerikai

diplomata lányát, akivel két évvel később elváltak.) Mivel nem volt amerikai állampolgársága, nem tudott elhelyezkedni sem a közigazgatásban, sem az épp akkor alakuló Egyesült Nemzetek Szervezetének kiépülő bürokráciájában. Ez nem jelenti azt, hogy amerikai barátai nem próbáltak segíteni rajta, csak éppen mindig valamilyen akadályba ütköztek. 1948-ig még úgy tett Amerika, mintha barátságban állna a Szovjetunióval, azt követelték hát a nemrég érkezett emigránsoktól, hogy próbálják rendezni a kapcsolataikat az anyaország új hatalmi szerveivel. Karski esetében szó sem lehetett erről, deklarált antikommunistaként nem volt hajlandó semmiféle kapcsolatba lépni a lengyel nagykövetséggel.

Végül Edmund A. Walsh atya segített rajta, aki a Felsőfokú Diplomataképző kancellárja volt a Georgetowni Egyetemen. 1943-ban, Karski első amerikai missziója idején ismerték meg egymást.[367] Walsh emlékezetében nemcsak antikommunistaként, hanem jó katolikusként is megmaradt Karski, ez pedig bizonyosan közelebb hozta őket egymáshoz. Mivel a jogi tanulmányok elvégzését igazoló lengyel diploma értéktelen dokumentumnak számított az Egyesült Államokban, Karski újabb tanulmányokba kezdett, ezeket annak köszönhetően tudta elvégezni, hogy a tandíjmentesség mellett magas, havi 200 dolláros ösztöndíjat is kapott. 1953-ban védte meg a doktorátusát a politikatudományok terén, aztán a Georgetowni Egyetemen kezdett dolgozni.

Washingtonba hozta a legidősebb bátyját, Marian Kozielewskit a feleségével együtt. Marian kapcsolatai révén jutott ki az országból. 1946 januárjában érkeztek Párizsba. Az akkor már 50 éves Kozielewski attól félt – mint a professzor mesélte nekem –, hogy az egész európai kontinenst elfoglalja Oroszország, ezért arról álmodott, hogy átkel az óceánon. Karski kihasználta a kanadai bevándorlási törvényt, és vett a bátyjának egy kisebb birtokot Montreal környékén, ahol bátyja gazdálkodásba kezdhetett. De ott nem volt könnyű az élet, Marian pedig nem érte be azzal, hogy később éjszakai portás lett egy művészeti galériában. 1964-ben végzett magával, Karski ekkortól mindvégig gondoskodott a bátyja özvegyéről, aki 1989-ben hunyt el.

Karski 31 éves korától egészen a nyugdíjba vonulásáig adott elő a Georgetowni Egyetemen. Három szünetet iktatott be, ezeket hosszabb külföldi utakkal töltötte. 1955-ben és 1966–67 fordulóján a State Department megbízásából bejárt 15–20 európai, ázsiai és afrikai országot; előadó körúton számolt be arról, hogy milyen előnyökkel jár az, ha „a fejlődés amerikai útját" választják, vagyis ha radikális gazdasági liberalizmussal kötik össze a parlamenti demokráciát. A nyolcvanas években nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy beszámoljon ezekről az előadásokról, melyeken gyakran több ezer fős hallgatóság vett részt, de egykori viharos lelkesedését leplezte. A velem folytatott beszélgetésben a professzor hangsúlyozta, hogy annak idején nem volt titok előtte a megvalósított előadás-sorozat szovjetellenes irányultsága. De helyesebbnek találta, ha arról győzi meg a fejlődő társadalmak képviselőit, hogy kövessék az amerikaiakat, akik nagyon jól boldogulnak gazdaságilag, nem pedig atomháborúval riogatja a politikai ellenfeleket, ha nem hagynak fel azzal, hogy beavatkoznak a harmadik világ belügyeibe (hisz erről szól a forradalmi ideológia exportja és az olcsó fegyverek szállítása). Karski annyira következetes volt szovjetellenes nézeteiben, hogy már mint amerikai állampolgár 1954-től nem tagadta meg az együttműködést sem az FBI-tól (oktatott a lélektani hadviselésről tartott tanfolyamokon), sem a CIA-től (ebben az esetben nem tért ki konkrétumokra), sem a Pentagontól. Az utóbbi intézményben hosszú éveken át rendszeresen tartott előadásokat.

1954-ben ő fordította a Charles Kersten kongresszusi bizottság előtt a kommunista Lengyelországból menekült Józef Światło,[368] a Biztonság Hivatal ezredesének vallomását. 1956-ban pedig jelentést írt a Szabad Európa Rádió magyar szekciójának tevékenységéről.[369] Ebben komoly problémát kellett megoldania, mert a magyar menekültek azzal vádolták a rádiót, hogy a szovjet beavatkozás elleni fegyveres harcra szólított fel, amerikai katonai segítséget ígérve. Allen Dulles, a CIA főnöke állítólag Karski jelentése alapján vetette el 1956. november végén ezeket a vádaskodásokat, alaptalannak nyilvánítva ezeket.

Karski sokáig nem tudta rászánni magát arra, hogy publikálja a doktori értekezését, melyben azt vizsgálta, hogyan kezelték a lengyel ügyet a világ nagyhatalmai a két világháború között és a második világháború éveiben. Csak azután szánta rá magát erre, hogy alapos kutatásokat végzett az európai levéltárakban, Lengyelországot is beleértve. Ezt az tette lehetővé, hogy 1974-ben megkapta a Fulbright Alapítvány egyéves ösztöndíját.

Mint már írtam, ekkor Lengyelországban töltött néhány hónapot, ahol közelebbi kapcsolatba lépett a Varsói Egyetem Történettudományi Intézetében oktató kollégákkal. 1974. május 4-én, Szymon Rudnickinak írt levelében[370] szívélyes üdvözletét küldte Aleksander Gieysztor történésznek (nyilván abból az időszakból ismerték egymást, amikor Karski a Honi Hadsereg Főparancsnokságán működő Tájékoztató- és Propagandairodában dolgozott) és Janusz Berghausennek (a fiatalon meghalt kitűnő szakember nagyon jól eligazodott abban, hogy mi történt a Podhalén, Újszandec vidékén és Szlovákiában a megszállás alatt és a háború után). Részt vett a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében tartott fontos szemináriumon (ekkor számolt be a könyvéről Eugeniusz Duraczyński), találkozott a félreállított egykori miniszterelnökkel, Józef Cyrankiewiczcsel és azokkal a barátaival, akiknek köszönhetően meg tudott szökni az újszandeci kórházból. Azt írta Szymon Rudnickinak: „Mély benyomást tett rám a lengyelországi tartózkodásom, ezzel az élménnyel térek vissza az Egyesült Államokba. Át kell néznem a londoni munkámat, hogy láthassam, mennyiben egészítik ki az új levéltári anyagok. Úgy tűnik, sokat tettek hozzá, ha nem is annyit, mint amennyire számítottam." A következő, május 15-i levelében Londonból írt Rudnickinak: „Reggel nyolctól délután ötig futkosok és keresgélek a levéltárakban, mint egy óraműben. Kimeríthetetlen kincsesbánya, emellett jellemző rá a szakszerűség és a szolgálatkész udvariasság."

A lengyel biztonsági szolgálatok rajta tartották a szemüket Karskin is, ez magától értetődő és elkerülhetetlen volt a hetvenes években. A Nemzeti Emlékezet Intézetének Levéltárában két

dossziéban őrzik a róla készült anyagokat. Az első az úgynevezett útlevélügy, vagyis itt őrzik a Belügyminisztérium különböző osztályai között folytatott levelezést, melyben megtárgyalták, adjanak-e lengyel vízumot e külföldinek. Azt is gondosan följegyezték, mikor érkezett a gépe az országba, és mikor távozott. Többek között a BM V. Útlevél- és Személyiigazolvány-osztályának vezetője tájékoztatta arról bizalmasan a BM III. Főosztályának IV. Osztályát vezető Henryk Walczyński ezredest, hogy Jan Karski vízumkérelmet adott be, mert Fulbright-ösztöndíjat kapott. „Hat hónapot kér az USA-nak juttatott keretből, mert kutatómunkát akar folytatni a Lengyel Népköztársaságban azzal a céllal, hogy anyagot gyűjtsön *A nagyhatalmak és Lengyelország a két világháború között, 1919–1939* című munkájához. A Lengyel Népköztársaság washingtoni nagykövetsége javasolja, hogy pozitívan bírálják el a kérelmét, mert „fent nevezett nem szerepel az itteni iroda kartotékjában". A pozitív döntés következtében érdeklődni kezdett Karski iránt az I. Főosztály, és információt keresett róla a „C" Irodában. Rutinszerű választ kaptak, rányomták az iratra *A „C" Iroda központi bűnügyi kartotékjában nem szerepel* feliratú bélyegzőt. Az említett dossziéban található utolsó információ a washingtoni nagykövetségről, 1973. november 21-én küldött clarisra vonatkozik, melyben arról tájékoztatnak, hogy Karski 180 napos lengyel vízumot kért. Varsó pozitív döntése után Władysław Mikitiuknak kellett közölnie vele, hogy az országban elfogadták a vízumkérelmét.[371]

A másik dosszié a 7260. számú „Jacket", úgynevezett zsebcédula. 1973-ban indította el az ügyet az I. Főosztály II. Osztálya, és 1980-ban zárták le. Az ügyet ismerő személyek névsorából megtudjuk (tízen voltak, köztük a II. Osztály vezetője, Julian Kowalski, aki Karski megfigyelését ellenőrizte), hogy Karski ügyét Aleksander Stępiński felügyelő vitte, és besegített neki a reszort néhány fiatal munkatársa. Csak tíz dokumentum található a dossziéban. Az egyik *„Boy" 1973. április 18-i feljegyzése*, melyben jelenti, hogy Karskit – „a pol. tud. professzorát, akinek varsói zsidó a felesége" – hivatalos rendezvényen ismerte meg Georgetownban; a továbbiakban pedig arról tájékoztatja „Boy" az elöljáróit, hogy Karski

a megszállás alatt a lengyel földalatti ellenállás Varsó–London útvonalon közlekedő futárja volt, Sikorski kabinetjében látott el titkári teendőket, Virtuti Militari kitüntetést és főhadnagyi rangot kapott a hűséges szolgálatért. Futári megbízás teljesítése közben letartóztatta és megkínozta a Gestapo, végül 30 000-ért kiváltotta a krakkói WRN („ebben állítólag Cyrankiewicz et. is részt vett, aki n. b. rá akarta beszélni arra a háború után, hogy térjen vissza az országba"). „Boy" hangsúlyozta, hogy Karskinak csak „reakciós" ismerősei vannak az USA-ban: Korboński, Nowak-Jeziorański, Pomian, Słonimski és „a felesége (a második – az első a washingtoni venezuelai nagykövet lánya volt) nagyon lengyelellenes álláspontot [képvisel]. Ő fordította Światło vallomásait." Karski az értesülések szerint különböző tanfolyamokon, valamint többek között a CIA-n is tanított. „Boy" azt írja róla: „most lelkileg összeomlott, mert ártott Lengyelországnak, függetlenül a rendszertől", még azt is hozzátette, hogy Karski „antikommunista nézeteket valló katolikus".

„Boy" állítása szerint azt is hallotta Karskitól, hogy Nowak-Jeziorański zsidó nemzetiségű, ezért tart a cionistákkal, Andrzej Pomiantól (Bohdan Salaciński) pedig azt tudta meg, hogy a Szabad Európa Rádió szervezeti változásokra készül, a párizsi *Kultura* példáját követve komolyabb orgánummá akarják alakítani, a rádió vezetése pedig olyan hazai nagyságokat akar megnyerni, mint Kisielewski.

A következő levélben arról tájékoztatták a nyomozók elöljáróikat, hogy Karski állítólag meghívja júniusra és júliusra az USA-ba a barátját, akivel együtt járt egyetemre, a Rzeszówban élő dr. Stefan Znamierowskit; „Boy" arra célzott W. Mickiewicz ezredesnek, hogy „Rudzkinak" ismernie kell Karskit. Dr. Znamierowskival 1974. január 7-én folytatott beszélgetést a rzeszówi Z. Marciniak alezredes, a találkozóról készített feljegyzésben hangsúlyozta, hogy a doktor az elmúlt három hónapban nem kapott hírt Karskiról, csak annyit tud, hogy január 7-én érkezik, és egy özvegyasszonynál fog lakni Varsóban, a Washington körönd közelében.

Mint Stępiński hadnagy 1974. február 20-i feljegyzéséből megtudjuk, a „Kanaj" álnevet adták Karskinak. Egy bizonyos „Argom"

beszámolt a hadnagynak a „Tonival" folytatott megbeszélésről, aki beszélt Karskival New Yorkban, 1966. szeptember 28-án és 29-én. Ekkor tudta meg róla, hogy Karski a lélektani hadviselésre felkészítő előadásokat tartott a virginiai Culpeperben működő hírszerző iskolában; azt a pletykát is továbbadta, hogy rendőr bátyját nem vették föl az FBI-ba, mert nem tudott elég jól angolul, ezért lett öngyilkos; Lengyelországban pedig állítólag él még egy bátyja és nővére. „Ewal" viszont azt híresztelte, hogy Karski volt Vietnamban, ahol az amerikai hírszerzésnek dolgozott.

W. Pruszyński hadnagy viszont a „Lińskivel" folytatott beszélgetés után, május 8-án megállapította, hogy „Kanaj", vagyis Karski „járt Cyrankiewicznél az Aleja Róż 7-ben, miután telefonon egyeztettek". 1975. április 18-án egy bizonyos „Star" már Washingtonban találkozott Karskival, és megtudta tőle, hogy nem tervez újabb lengyelországi látogatást, nem megy el Krakkóba a külföldön élő lengyelek konferenciájára, sem Varsóba, a Marek Drozdowski professzor vezetése alatt szervezett konferenciára. (Drozdowski náluk lakott, amikor ösztöndíjasként kijutott az Egyesült Államokba, és nagyon kedvelték Karskiék.)

Egy bizonyos „Dzióbˮ 1977-ben készült újabb két feljegyzése semmivel sem gyarapította a Biztonsági Hivatal ismereteit, leszámítva azt a frissnek aligha mondható információt, hogy Karski még ösztöndíjasként találkozott Aleksander Gieysztorral, aki bajtársa volt az AK-ban, és kiderítette, kinél lakott Varsóban. „Dzióbˮ szerint Karski kerüli a kapcsolatokat a Szabad Európa Rádióval. Nyilvánvalóan Karski már nem érdekelte a Biztonsági Hivatalt. Végül 1980. július 19-én zárták le az ügyet egy bejegyzéssel, majd az I. Főosztály II. Osztálya a levéltárba küldte az anyagot. Nyilván az elöljáróikat akarták megnyugtatni azzal, hogy hangsúlyozták, a Lengyel Népköztársaságról kialakított felfogása „mérsékeltebb irányba tendál, az USA-ban végzett nyomozás operatív költségei 15,5 dollárt tesznek ki".[372]

Végül 1985-ben adta ki a University Press of America Karski *The Great Powers and Poland, 1919–1943 (A nagyhatalmak és Lengyelország, 1919 –1943)* című értekezését, a lengyel fordítás

1998-ban jelent meg Lublinban. A könyvben csak egy szerény jegyzet olvasható a szerzőről, aki 1952 óta tanít a Georgetowni Egyetemen. Azt is említették, hogy 1944 decemberében a hónap könyve volt a Month Clubban a *Story of a Secret State* című műve, emellett két előadás-sorozatot tartott Ázsiában és Afrikában, a háború alatt folytatott tevékenységéért pedig megkapta a legmagasabb lengyel katonai kitüntetést, a Virtuti Militari Keresztet, ahogy az izraeli Világ Igaza kitüntetést is, a Georgetowni Egyetem pedig a díszdoktorává avatta.

Karski pontosan akkora terjedelemben tárgyalta Lengyelország történetének második világháborús szakaszát, mint az első világháború után visszanyert függetlenség időszakát. Tizenhat fejezetben ismertette a diplomáciai szférában zajló legfőbb eseményeket, melyek következtében Szovjet-Oroszország fennhatósága alá helyezték Lengyelországot a nyugati szövetségesek. Mint a bevezetőben megfogalmazta, igyekezett kerülni az elhamarkodott, elfogult ítélkezést. „A könyv tartalma azt tükrözte, amit sikerült előkeríteni a levéltári dossziékból, megtalálni az államférfiak visszaemlékezéseiben és elismert szakértők különböző részleteket feldolgozó tanulmányaiban."

Karski értekezése negyedszázad elteltével sem veszített értékéből. Wojciech Materski, a Lengyelország legújabb kori politikatörténetét bemutató egyik fontos szintézis, a *Járőrben. A II. Köztársaság és a Szovjetunió, 1918–1943* szerzője sokszor hivatkozik Karski következtetéseire.[373] De számunkra fontosabbnak tűnik az, hogy miképp jellemezte Karski egy tudományos munkában a korabeli politikai színtér főszereplőit, akikkel találkozott vagy együttműködött. Bizonyos régi szimpátiái e könyv lapjain is felismerhetők. Például köztiszteletben álló tekintélyként ír Kazimierz Sosnkowski tábornokról, aki a nemzeti egység megteremtésén fáradozott, s ellene volt annak, hogy a kormányzás autoriter formája alakuljon ki az országban. A májusi fordulat után pedig állítólag tudatosan korlátozta magát arra, hogy kizárólag a hadseregben tevékenykedjen. Sikorski tábornok pedig a háború előtti állam folytonosságát képviselte, ezért „minden lengyeltől őszinte tiszteletet, ha ugyan nem szeretet érdemel". Mivel került a politikai

tevékenységben „mindent, ami veszélyeztethette volna a szövetségesek egységét", a szövetségeseknél minden befolyásos körben tisztelték. Talán csak az 1939. november 19-i bátor nyilatkozata volt az egyetlen kivétel, melyben elégedettségének adott hangot, amiért kizárták Szovjet-Oroszországot a Népszövetségből a Finnország ellen indított támadás miatt. Sikorski ekkor azt mondta, a kormánya „nem lát semmilyen különbséget aközött, hogy Oroszország vagy Németország foglalt el lengyel területeket, és nem lát semmilyen okot arra, hogy a lengyelek szövetségesei ezt másképp lássák". Ezzel a kijelentéssel az angol és a francia diplomaták nem voltak elégedettek.

Karski igen visszafogottan formált véleményt az ismert politikusokról, és csak a sorok közül lehet kiolvasni, hogy sokat nem talált rokonszenvesnek. Különösen Nagy-Britannia külügyminiszterével, Anthony Edennel nem volt kibékülve, mert véleménye szerint teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a középeurópai nemzetek érdekeit, mindenre igent mondott a szovjet diplomatáknak, sőt egyenesen elébe ment a követeléseiknek. Majszkij szovjet nagykövettel folytatott beszélgetéseiben Eden csak Sikorski tábornokhoz maradt lojális, nem a lengyel kabinethez. Amikor arról számolt be, mennyire volt tekintettel Roosevelt a lengyel államérdekre, felidézte 1943. július 28-i találkozásukat (bár különös módon 1943 augusztusára datálja amerikai látogatását). Roosevelt állítólag azt ígérte, Lengyelországnak csak kis területeket kell átengednie a Szovjetuniónak, hogy Sztálin „ne veszítse el az arcát". Kelet-Poroszországot viszont Lengyelországnak ítélik. A miniszterelnöki poszton Sikorskit Stanisław Mikołajczyk követte, ő kritikátlanul megbízott Rooseveltben. Karski elég kritikusan értékeli őt mint presztízst teremteni képtelen személyiséget, a maga erejéből felkapaszkodott, kitűnő szervezőkészséggel megáldott földművest, aki a lengyel–szovjet együttműködés híve volt.

A hitleri megszállás évei alatt meggyilkolt európai zsidók tragédiája volt az az ügy, amelyhez nagyon sokáig nem tért vissza Karski. Nehéz lenne megmondani, mi késztette erre a háborút

követő években azonkívül, hogy nyilván nem szívesen tért vissza a megszállás borzalmaihoz. Az ötvenes évek közepe óta meghatározó szerepet játszott életében Pola Nireńska (született Nirensztajn), a kitűnő táncosnő és koreográfus, akivel 1965-ben összeházasodtak. Pola Angliában töltötte a háborút, azoban rokonait meggyilkolták Lengyelországban a nácik. Pola egész életében mindvégig fenntartásokkal tekintett a lengyelekre, és mint a professzor mondta nekem, élete végéig nem akart lengyelül beszélni sem vele, sem a vendégeivel, pedig ez volt az anyanyelve. Ugyanakkor katolikus szertartású esküvőt tartottak. Pola Nireńska hosszú betegség után, 1992-ben hunyt el. A professzor azzal tisztelgett az emléke előtt, hogy megtakarításaiból két róla elnevezett ciklikus díjat alapított, az egyiket tehetséges táncosoknak, a másikat pedig olyan kutatóknak szánta, akik komoly érdemeket szereztek a lengyel–zsidó párbeszédben. A második díj kuratóriumában többek között két tudományos intézet, a New York-i YIVO és a varsói Zsidó Történeti Intézet vezetése képviselteti magát.[374]

Mint már írtam, Karski 1985-ben „tért vissza" a közéletbe, amikor bemutatták Lanzmann filmjét. A *Soá* szélsőséges reakciókat váltott ki. Zsidó körök a holokauszt kutatásával foglalkozó, nem túl népes csoporttal együtt nagyra értékelték a filmet, teljes mértékben elfogadták az üzenetét. Hangsúlyozták, hogy a holokauszt kivételes jelenség az emberiség újkori és legújabb kori történetében. Ugyanakkor számos európai, köztük sok lengyel, mind odahaza, mind pedig emigrációban megalapozatlannak és túláltalánosítottnak vélte ezt az üzenetet; azt pedig felháborítónak találták, hogy a holokauszt tanúit azzal vádolták, közönyösen figyelték a zsidók tömeges megsemmisítését. Tiltakoztak a lengyel államhatalmi szervek, akárcsak az Amerikai Lengyelek Kongresszusa. Szemére vetették Karskinak, hogy hajlandó volt szerepelni a filmben, de nem említette a Żegotát és a Világ Igaza címmel kitüntetett lengyeleket. Nem akceptálták, amikor elmondta, hogy Lanzmann csak a felvett anyag egy részét mutatta be a filmjében.

Úgy tűnik, a rosszindulat, a tiltakozások és a megalapozatlan vádaskodások egész kampánya nagyon feldühítette. Végül is ő

volt a varsói gettóban és Izbicában, ő olvasta a földalatti sajtót és figyelte a varsói utcák nyugodt életét, amikor több százezer zsidót deportáltak a gettóból. Árnyalatnyi kétely nélkül mondta a *Soá*ról: „biztos nem készült ennél kitűnőbb film a zsidók tragédiájáról".

Pár évvel később újabb interjút forgattak vele, ezúttal egy amerikai producer megbízásából. Egyébként a professzor rögtön a Lanzmann-nál készült felvételek után közös munkába kezdett Walter Laqueurrel, aki bőséggel merített a tőle kapott információkból az 1981-ben kiadott *The Terrible Secret* című könyvében. 1979-ben vagy 1980-ban hallott Karskiról Elie Wiesel, a leendő Nobel-békedíjas (1986) író, és meg is hívta az egyik fő előadónak a Washingtonban szervezett nagy holokausztkonferenciára, mellyel a városban épülő hatalmas múzeumot akarták népszerűsíteni. Ekkor fedezték fel újra Karskit az amerikai közönség számára. Ettől kezdve egészen a kilencvenes évek végéig díszvendégként vett részt minden fontosabb amerikai találkozón és konferencián, melynek tárgya az európai zsidók megsemmisítése volt. Ugyanakkor újabb előadó körútra indult, némelyik fellépésének az adta az ürügyét, hogy díszdoktori címet kapott. 10–15 dokumentumfilmet is készítettek róla.

Egy New York-i kongresszusi képviselő, Stephen J. Solarz kezdeményezésének köszönhetően vált közismertté Karski felszólalása, amely a Felszabadítók Nemzetközi Konferenciáján (1981. október 26–28.) hangzott el. Solarz a következő javaslattal állt elő a képviselőház 1981. december 15-i ülésén: „Elnök Úr, azzal a kéréssel fordulok önhöz, hogy csatolják a képviselőház mai ülésének jegyzőkönyvéhez doktor Karski felszólalását, amely a Felszabadítók Konferenciáján hangzott el". Karski ekkor többek között arról beszélt, hogyan küldte a lengyel földalatti állam futári megbízással Londonba, hogyan találkozott a zsidó ellenállás képviselőivel, beszámolt az általuk megfogalmazott követelésekről, valamint a varsói gettóban és a haláltáborban tett látogatásáról. Pontos leírást adott a londoni útjáról, a politikusokkal és újságírókkal szervezett találkozókról, akiknek beszélt a lengyel zsidók megsemmisítéséről, név szerint is említett 30–40 meggyilkolt személyt. Azzal a kijelentéssel zárta az előadását, hogy a

törekvései végül nem jártak semmiféle eredménnyel, mert nem tudott megmenteni egyetlen lengyel zsidót sem.[375]

1982-ben Izrael államban is megemlékeztek Karski érdemeiről, júniusban meghívták a feleségével együtt a Világ Igaza, a Jad Vasem kitüntetésének ünnepélyes átvételére, és elültethette olajfacsemetéjét Jeruzsálemben, a Jad Vasem parkjában. 12 évvel később újabb megtiszteltetés érte, tiszteletbeli izraeli állampolgárságot kapott.

Karski 1991-ben látogatott másodszor Lengyelországba a háború után, amikor díszdoktori címet adományozott neki a Varsói Egyetem, ugyanezt a címet ítélte neki a lublini Marie Curie-Skłodowska Egyetem is. Két évvel később járt itt újra, ezúttal az USA alelnöke, Al Gore delegációjában, a varsói gettó felkeléséről tartott ünnepélyes megemlékezéseken. 1995. május 3-án Lech Wałęsa köztársasági elnök Fehér Sas érdemrenddel tüntette ki.

1999-ben járt utoljára Lengyelországban. Akkor mutatták be a varsói királyi várban, hihetetlenül ünnepélyes körülmények között *A titkos állam történeté*nek első lengyel nyelvű kiadását. Amellett, hogy a lengyelországi látogatásai Karski érdemeire hívták fel a lengyelek figyelmét, számára is jártak bizonyos előnyökkel. Új kapcsolatokat kötött, szívesen szólt hozzá napi politikai kérdésekhez. A professzor bizonyos értékítéletei és új lengyelországi szimpátiái kissé meglepték azokat az embereket, akik kapcsolatban álltak vele. Magam is emlékszem, milyen váratlanul ért az, hogy a professzor tökéletesen tájékozott a lengyel politika napi aktualitásaiban (különösen nagy elismeréssel beszélt a jelenlétemben Józef Oleksy miniszterelnökről).

A professzor számos lengyelországi személlyel, többek között Szymon Rudnicki professzorral is levelezett, akinek szíves engedelmével közölhetek itt néhány részletet Jan Karksi leveleiből. 1991. szeptember 19-én kelt levelében Karski megköszönte Rudnicki professzornak a Retingerről szóló könyvet, Stanisław M. Jankowski *„Witold" emisszárius* című könyvével viszonozva a szívességet. Az 1974-es varsói emlékekre utalva (nyilván az 1968-as antiszemita kampányt követő emigrációs hullámról volt szó) a

következőket írta Karski: „Lengyelország nehéz eset – a lengyel társadalom nagy része beteg –, ez a vereségek, csalódások, megaláztatások következménye, amelyek évszázadok óta sújtják." Csodálatát fejezte ki a levél címzettjének, amiért kibírta Lengyelországban. Azt írta: „Elmentem. A feleségem is elment onnan. Aki Lengyelországban maradt a családjából, mind gettóban vagy gázkamrában halt meg. Ő még turistaként sem akar Lengyelországba menni. Otthon angolul beszélünk."

1992-ben legalább két levelet írt Szymon Rudnickinak. Augusztus 29-én írta az elsőt, ebből a meglehetősen rövid levélből kiderül, hogy Karskit nagyon lesújtotta a felesége halála (július 25-én hunyt el). December 28-án azt írta, tanulja a magányt, ráadásul két műtéten is át kellett esnie, hogy megmentse a látását. De már meghozta azt a döntését, hogy két díjat alapít a felesége emlékére, komoly összegeket szánt erre: „A feleségem életéből hiányzott az öröm, de ennek talán majd megörül".

Idővel visszaszerzett valamennyit az optimizmusából, bár nem titkolta, hogy megviseli a korral járó gyengélkedés. Gratulált Rudnickinak, amiért sikerült összehoznia a lengyel–izraeli tankönyvbizottságot: „ez szép és fontos tevékenység". „A Zsidó Történeti Intézetben dolgozó urakat (Daniel Grinberg)" is üdvözölte, eldicsekedett azzal, hogy még mindig tart előadásokat a Pentagonban. De mindenekelőtt arra kérte, terjessze a beszédét, melyet Izrael washingtoni követségén mondott abból az alkalomból, hogy „1994. május 12-én Jan Karski megkapta a tiszteletbeli izraeli állampolgárságot". A professzor igen ünnepélyesen kezdte az említett beszédet:

> „A mai nap életem legjelesebb napja, erre vagyok a legbüszkébb. A tiszteletbeli izraeli állampolgársággal jutottam el a kereszténység szellemi forrásáig. Így az izraeliták társadalmának is tagja lehetek."

A folytatásban arról beszélt, hogy a zsidók az évszázadokon át tartó üldözés ellenére „állandóan gazdagították az emberiséget, maradandó értékeket teremtve az alkotás és a munka minden területén:

a filozófiában és az orvostudományban, a gazdaságban és a zenében, az irodalomban és a jogban, a fizikában és a színházban, a csillagászatban és az iparművészetben. És még... a kortárs táncban is." Később a hallgatóság emlékezetébe idézte Elie Wiesel szavait, melyeket a holokausztról mondott: „Minden náci igába hajtott nemzet hozott áldozatot. De minden zsidó áldozat volt. Én láttam ezt... Bár elhagyták őket a kormányok, a főpapok és a társadalmi szervezetek, nem hagyta el az emberiség a zsidókat. Emberek ezrei és ezrei, papok és apácák, munkások és földművesek, kiművelt emberfők és egyszerű állampolgárok nyújtottak segítő kezet a zsidóknak Lengyelországban, Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban, Görögországban, Norvégiában és Dániában. Hatmillió zsidó pusztult el. Félmillió menekült meg." A holokauszt megrázta a kereszténységet, II. János Pál pápa pedig emlékeztetett erre: „idősebb testvéreink vagytok. Mindannyian Ábrahám gyermekei vagyunk. Kora ifjúságom, a łódźi Piłsudski Marsall Gimnáziumban töltött évek óta jóindulatot, barátságot vagy segítséget kaptam a zsidóktól. És most én, Jan Karski, eredeti nevemen Kozielewski, már nemcsak lengyel, amerikai és katolikus vagyok, hanem most izraeli is lettem. *Gloria, gloria in exelcis Deo.*"

1995-ben (február 27-én) a professzor bejelentette, hogy Krakkóba készül, részt vesz egy akcióban, melynek keretei közt „fákat ültetnek a zsidók emlékére". Azt is elárulta magáról, hogy ha távolról is, de figyelemmel kíséri a lengyel politikai élet eseményeit: „adja át üdvözletemet a Történeti Intézetben dolgozó barátaimnak, de ne azoknak, akik bekerültek a politikába. Isten ments! Csak a lengyelek tudnak ilyen szégyenletes rendetlenséget csinálni, amikor dolgozni kell, nem pedig harcolni!" Egy másik levelében (június 10-én) panaszkodott kicsit a komoly fájdalmakkal járó köszvényére, de még jobban aggasztotta a krakkói városi tanács álláspontja: „Krakkóban kellett volna megnyitni a háború alatt meggyilkolt zsidó gyerekek emlékparkját. Itt nemes lelkű lengyelek összegyűjtötték rá a fedezetet. A krakkói városi tanács tiltakozott – miért nem a lengyel gyerekek emlékére? Le kellett fújni az egészet, itt meg, az USA-ban volt okunk magyarázkodni.

Szégyellhettük magunkat a krakkói városi tanács miatt." Krynicába viszont elment, találkozott ifjúkori barátjával, Saluś Fuchsszal, azaz Severin Fox professzorral.

Egy évvel később, a következő levelében arról írt, hogy Varsóba látogat „Kwaśniewski köztársasági elnök beiktatására, és eleget tesz a szejm elnöke, Zych meghívásának". Az 1997. március 15-i utolsó levelét már a titkárának diktálta. Megint főként az akkori Lengyelországról írt: „Teljes mértékben osztom a Professzor Úr aggályait, ami a lengyelországi helyzetet és a közeli parlamenti választások kimenetelét illeti. Egyébként Jerzy Giedroyc is hasonló veszélyektől tart, akivel állandó kapcsolatban állok. Biztos megint ingatag kormányok kezdenek működni, hisztérikusan viselkedik a szejm, megint jönnek tucatszám a történésbe belebetegedett emberek és kis pártok. De... talán nem is ilyen rossz a helyzet." Ezzel fejezte be: „Vagy Ön talán a Szabadság Unió mellé áll? Ha igen, kérem, adja át a tagoknak szívélyes üdvözletemet! Én is őszinte rokonszenvet érzek az Unió iránt."

1998 szeptemberében abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy személyesen is megismerhettem a professzort, és három hónapig dolgozhattam vele, az iratait rendezve. Hosszú órákon át beszélgettünk Karski professzorral, adósa lettem szellemi javakban, ezt próbálom visszafizetni, amennyire ez lehetséges – ezzel a könyvvel.

2000-ben a következőket adták hírül az újságok:

„Washingtonban eltemették a Honi Hadsereg emisszáriusát, Jan Karskit. Ugyanott, a Szent Máté-székesegyházban mondtak gyászmisét Jan Karski lelki üdvéért. Jan Karski múlt csütörtökön hunyt el Washingtonban. 86 éves volt. A Honi Hadsereg katonája, a diplomata, a háború idején a lengyel földalatti állam emisszáriusa az elsők között próbálta felhívni a Nyugat figyelmét az európai zsidók tragédiájára. A misén részt vett a lengyel állam küldöttsége Marek Siwiec miniszterrel az élén. Siwiec miniszter felolvasta Aleksander Kwaśniewski köztársasági elnök levelét, melyben az emberi jogokért folytatott harc előfutárának nevezte Karskit. Kwaśniewski emlékeztetett arra, hogy az elhunyt nem feledkezett meg az elesettekről és a hajléktalanokról. A mise alatt az Egyesült Államok elnöke, Bill Clinton levelét is felolvasták. Azt írta, Jan Karski üzenete sosem merül feledésbe. Az elhunyt alakjára emlékezett Leo Donovan atya, a Georgetowni Egyetem egykori rektora, aki 45 évig állt kapcsolatban Karski professzorral. Michael Berenbaum rabbi elmondta a zsidó halotti imát. A varsói gettóban kitört felkelés utolsó élő vezetője, Marek Edelman is részt vett a gyászmisén. Karski professzor földi maradványait a Washington környéki Bethesdában, a Mount Olive temetőben, a felesége, az ismert művésznő, Pola Nireńska mellett helyezték örök nyugalomra."

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék tiszta szívből köszönetet mondani Elżbieta Lewczuknak a könyv szerkesztéséért, Małgorzata Maruszkinnak és Tomasz Jendryczkónak az írás közben nyújtott segítségért és vigasztaló szavakért, valamint Adam Puławskinak a gondos olvasásért és az észrevételeiért, melyeknek köszönhetően sok hibát sikerült elkerülnöm.

Jegyzetek

1 Gombrowicz 2000, 463, 467, 466. o.
2 Jankowski 1991, 15. o.; Wood, Jankowski 1994, 8–13. o.
3 Jankowski 2009, 23. o.
4 „Le Monde", 2010. III. 23.; Y. Haenel, *Jan Karski. Powieść*, Kraków 2010. 2010. I. 25-én filminterjú készült C. Lanzmann-nal Y. Haenel könyvéről.
5 Duraczyński 1979, 42, 117. o.
6 Jabłonowski, Stawecki 1998, 177. o.
7 Poniński 1964, 153. o.
8 Uo. 184. o. Október 27-én nyújtotta be a lemondását Edward Śmigły-Rydz, Raczkiewicz köztársasági elnök november 7-én kelt levelében közölte Śmigłyvel, hogy elfogadta.
9 Popiel 1983, 118. o.
10 Duraczyński 1999, 126–130. o.
11 Katelbach 2001, 251. o.
12 Böhler 2009, 193–213. o.; Rossino 2009, 131–151. o.
13 Böhler 2009, 217–259. o.; Mallmann 2002, 115–118. o.; Przybysz, Wojtas 1985, 1. köt. 70–72. o.
14 *Bydgoszcz* 2008, *passim*; Duraczyński 1999, 55–65. o.
15 Strzembosz 2000, 56. o.
16 AKD (Armia Krajowa w dokumentach) 1. köt. 10. o.
17 Grabowski W., *Polska*... 2003, 51–98. o.
18 Tokarzewski 1964, 17–28. o.
19 Jabłonowski, Stawecki 1998, 183. o.
20 Tokarzewski 1964, 28. o.
21 Uziembło 1999, 71–72. o.
22 Zaremba 1991, 113. o.
23 Józewski 1982, 124, 128. o.; Snyder 2008, 255–258. o.
24 Tokarzewski 1964, 36. o.; AKD 1. köt. 42. o.
25 Uo. 136. o.
26 Uo. 10, 72. o.
27 Uo. 135–136. o.

[28] Duraczyński 1999, 147–152. o.
[29] AKD 1. köt. 72. o.
[30] Korboński 1954, 19–48. o.
[31] Przybysz, Wojtas 1985, 1. köt. 132–143. o.
[32] Zaremba 1991, 143. o.
[33] Duraczyński 1999, 170. o.
[34] Grabowski W., *Polska*... 2003, 47. o.
[35] Duraczyński 1979, 42, 117. o.: „ez a levél, amelyet Teresa Lipowska küldött, csak Moszkvában, 1941 végén jutott el a címzetthez"
[36] AKD 1. köt. 42. o.; Grabowski W., *Polska*... 2003, 27. o.
[37] Duraczyński 1979, 112. o.
[38] Rutkowski 2000, a 119. oldaltól
[39] Grabowski W., *Polska*... 2003, 36–38. o.; Kunert 1997, 141, 174. o.
[40] AKD 1. köt. 406, 410. o.
[41] Kunert 1987–1991, 3. köt. 48. o.
[42] AKD 1. köt. 296. o. – már 1940 augusztusában kezdték folyósítani a pénzt (ezt Skorobohaty-Jakubowski „Kaczmarek" jelentette Sikorski tábornoknak és Kot miniszternek)
[43] Kunert 1987–1991, 2. köt. 181–182. o.
[44] Karski 1940. februári jelentése; Kunert 1987–1991, 2. köt. 112–113. o.; Kunert 1997, 172. o.
[45] Tokarzewski 1964, 28. o.
[46] AKD 1. köt. 115, 216, 247, 359, 393. o.
[47] Niećko 1985, 290. o.
[48] AKD 1. köt. 190–191. o.
[49] Popiel 1983, 131. o.
[50] Kunert 1987–1991, 3. köt. 99. o.; Kunert 1997, 141. o.; *Encyklopedia*, 43. o.
[51] Jankowski 1991, 13–17. o.; Wood 1996, 39–40. o.
[52] Kunert 1987–1991, 3. köt. 98–101. o.
[53] Ajnenkiel 1980, a 274. oldaltól.
[54] Karski-gyűjt., 2. doboz, 1. dosszié
[55] Uo. 9. doboz
[56] Hempel 1999, *passim*.
[57] Bartoszewski 1970, 39–58. o.
[58] Wrzyszcz 2008, 59–129. o.
[59] Bartoszewski 1970, 46–53. o.; Szarota 1988, 88–93. o.
[60] *Archiwum Ringelbluma* 2002, 3. köt. 127. o.; Gutman 1993, 60. o.
[61] Grabowski W., *Polska*... 2003, 54. o.

[62] AKD 1. köt. 99–123. o.
[63] Karski-gyűjt., 9. doboz (I. A jelentésíró utazása)
[64] Grabowski W., *Polska*... 2003, 59. o.
[65] AKD 1. köt. 99–123. o.
[66] Löw 2006; *Fenomen getta łódzkiego* 2006, 15–51. o; Siepracka 2006, 691–697. o.
[67] Böhler 2009, 219–247. o.
[68] *Okupacja* 1970, 1. köt. 30. o.
[69] Żbikowski 2010, 333. o.
[70] Żbikowski, *U genezy* 2006, 148–155. o.; Wnuk 2007, 13–34. o.; Józewski 1982, 150. o.
[71] Snyder 2008, 150. o.
[72] Ez a leírás semmiben sem tér el számos zsidó menekült már ismert beszámolójától, melyet az *Archiwum Ringelbluma* c. gyűjteményben adtam közre (2002. 3. köt. 3–48. o.); Gross 1988, *passim*.
[73] *Widziałem* 2006, *passim*.
[74] Hryciuk 2000, 35–44. o.
[75] Głowiński 2000, 44–51. o.; Hryciuk 2000, 22–39. o.; Cieślikowa 1997, 33–114. o.
[76] Engel 1983, 4. o.
[77] Kot 1956, 63. o.
[78] *Działalność* 1999, 174–177. o.
[79] Żbikowski 2010, 330–339. o.
[80] Ringelblum 1983, 65. o.
[81] Klukowski 1959, 94, 292. o.
[82] Szarota 2000, 19–82. o.
[83] Vö. ua. 75. o.
[84] Ronikier 2001, 38. o.
[85] „Wiadomości z Kraju". London, 1941. november 25.
[86] Głowiński 2000, 76–77, 159–170. o.
[87] IPMS, PRM (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Prezydium Rady Ministrów) 1.2.1, k. 11. Bővebben Żbikowski, *U genezy*, 2006, 100–107.
[88] AKD 1, 64–69. o.
[89] Uo. 106–109. o.
[90] Wierzbicki 2001, 171. o.
[91] IPMS, PRM 25.4.3. k. 12–13. o.
[92] IPMS, PRM 25.4.15. k. 94. o.
[93] Żbikowski, *U genezy* 2006, 99. o.

94 Uo. 123–124. o.
95 Karski-gyűjt., 9. doboz
96 Engel 1987, 54–58. o.
97 Libionka 2006, 141–143. o.
98 Lerski 1989, 29–31. o; Karski-gyűjt., 2. doboz, 4. dosszié
99 AKD 1, 165. o.
100 Duraczyński 1999, 154. o.
101 Strzembosz 2000, 60–61. o.
102 Chlebowski 1990, 19–45. o.
103 Iranek-Osmecki 2004, 163. o.
104 Korboński 1989, 46–49. o; Pużak 1977, *passim.*
105 AKD 1, 78. o.
106 Grabowski W., *Polska*... 2006, 38. o.
107 Rudnicki 1990, 48–52. o.
108 Grabowski W., *Polska*... 2003, 84. o.
109 AKD 2. 9–10. o.
110 Hull 2005, 79–80. o.
111 Pierzchała 2007, *passim.*
112 Zaremba 1991, 143. o.
113 Grabowski W., *Polska*... 2003, 45–46, 337. o.
114 Kunert 1997, 103. o.; Duraczyński 1999, 160. o.
115 Korboński 1986, 33. o.; Grabowski W., *Polska*... 2003, 35. o.
116 Jankowski 1991, 62. o.
117 AKD 2. 154. o.
118 Rutkowski 2000, a 119. oldaltól
119 Korboński 1954, 43. o.
120 Mazur 1987, 93. o; Grabowski W., *Polska*... 2003, 246. o.
121 AKD 1. 171. o.
122 Grabowski W., *Polska*... 2003, 35. o.
123 SPP (Studium Polski Podziemnej), A. 1. 3. Jegyzőkönyv a Hazai Ügyek Bizottságának üléséről, melyet Londonban, a Nemzeti Tanács helyiségében tartottak 1941. február 21-én, 10–15-től. 274. lap
124 Pużak 1977, 24. o.
125 Uo. 26. o.
126 Karski-gyűjt., 2. doboz, 1. dosszié
127 Duraczyński 1999, 159–177. o.; Strzembosz 2000, 55–81. o.
128 AKD 1. 259. o.
129 Uo. 270. o.

130 Grabowski W., *Polska*... 2003, 40–45. o.; Strzembosz 2000, 78–79. o.
131 AKD 1. 295. o.
132 Uo. 405. o.
133 Frassati–Gavrońska 2003, 183–184. o.
134 AKD 1, 404. o.
135 Iranek-Osmecki 2004, 173, 197. o.
136 Grabowski W., *Polska*... 2003, 110. o.
137 AKD 1, 325. o.
138 Zaremba 1991, 233–235. o.
139 AKD 2, 42. o.
140 Zaremba 1991, 248. o.
141 Grabowski W., *Polska*... 2003, 135. o.
142 Żbikowski, *Antysemityzm* 2006, 456. o.
143 Bartoszewski 1970, 64–104. o.
144 Borodziej 1985, 58–60. o.; Wasilewski 2009, 48–52. o.
145 *Okupacja*, 1. köt. 158. o.
146 Uo. 177. o.
147 Uo. 189. o.
148 Bartoszewski 1970, 64–104. o.
149 *Archiwum Ringelbluma*, 3. köt. 516. o.
150 Borodziej 1985, 67. o.
151 Lewandowska 1982, 265. o.; Duraczyński 1999, 331–335. o.
152 Gross 1979, a 185. oldaltól
153 Kunert 1997, 41. o.; *Raporty* 1987, 62. o.; Szarota 1988, 237. o.
154 Kunert 2002, 190. o.
155 Uo. 218. o.
156 *Okupacja* 1970, 15–50. o.
157 Schwaneberg 2009, 136–139. o.; Madajczyk 1970, 1. köt. 222. o.
158 *Raporty* 1987, 46. o.
159 *Okupacja* 1970, 1. köt. 42–52. o.
160 Uo. 180. o.
161 Schwaneberg 2009, 136–138. o.
162 Uo.
163 Król 1999, 542. o.
164 Głowiński 2000, 40–55. o.
165 Grabowski J., 2009, 382–390. o.
166 Prel 1942; Król 1999, 179. o.; Szarota 1988, 560. o.
167 Grabowski J., 2009, 393. o.
168 Król 1999, 546, 616. o.

169 Rybicka 2002, 58, 104–109. o.
170 Orlowski 1998, a 262. oldaltól
171 Uo. 276–277. o.
172 Uo. 289. o.
173 Uo. 303. o.
174 Grabowski J., 2000, 383. o.
175 *Das Diensttagebuch* 1975, 504. o.; Orlowski 1998, 300. o.
176 Haar 2009, 162. o.
177 Żbikowski, *Antysemityzm* 2006, 480. o.
178 Szarota 1988, 323–326. o.
179 Grabowski J., 2007, 76–77, 104–108. o.
180 Engelking 2003, *passim.*
181 Mańkowski 1978, *passim.*
182 Młynarczyk 2009, 108. o.
183 Madajczyk 1961, 34. o.
184 Duraczyńsk 1999, 134. o.
185 Bieniek 1971, *passim*; Wood, Jankowski 1994, 69–90. o.
186 Komorowski 1985, 46. o.
187 AKD 1. 394. o.
188 Mazur 1987, 96–98. o.
189 AIPN, MBP (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego), II. Hogyan fogadhatunk be új tagokat a PZP-be? A PZP-főparancsnok, „Grabica"1942. VIII. 28-i parancsa, uo. Új tagok felvétele. „Bór" 1943. október 18-i parancsa, uo. A PZP-főparancsnok, „Grabica"1942. X. 27-i parancsa.
190 Zimmerer 2004, 57. o.
191 Grabowski W., *Polska...* 2003, a 337. oldaltól.
192 Mazur 1987, 199–216. o.
193 Karski-gyűjt. 9. doboz
194 Mariańscy 1988, 17. o.; Mazur 1987, 199–200. o.
195 Duraczyński 1999, 147–153. o.
196 Ney-Krwawicz 1990, 55–61. o.
197 Gondek 1988, 63. o.
198 AKD 2. 9. o. – Rowecki tábornok 70. számú jelentése. Bratko 1985, 30. o.; Jankowski 1991. 100. o.
199 Leski 2001; Borodziej 1985; Bułhak, Kunert 2008.
200 Grabowski J., 2007, 108. o.
201 Bułhak, Kunert 2008, 239–246. o.
202 Borodziej 1985, 92. o.; AKD 1. 353. o.

203 Bułhak, Kunert 2008, 252–311. o.
204 Żbikowski, *Antysemityzm* 2006, 486–489. o.
205 Marszalec 2006, 38–51. o.
206 Grabowski W., *Polska...* 2003, 192–204. o.
207 Karski-gyűjt., 9. doboz
208 Grabowski W., *Polska...* 2003, 16, 37, 52, 80, 84, 86. o.
209 Grabowski W., 2005, 64. o.
210 Ney-Krwawicz 1990, 182. o.
211 Mazur 1987, *passim.*
212 AKD 1. 325. o.
213 AKD 1. 364–365. o.
214 Mazur 1987, 45–92. o; Kochanowicz 1979, 55. o.; Laskowicki 1966, 107. o. „1942 decemberében Jan Karski mikrofonba olvasta néhány, e célra készített írását a »Świt« számára."
215 Karski-gyűjt., 1. doboz, 1. dosszié
216 Idézi Mazur 1987, 91. o.
217 Grabowski W., *Polska...* 2003, 192. o.; Kunert 1987–1991, 1. köt. 116. o.
218 Libionka 2006, 141. o.
219 Frassati–Gavrońska 2003, 180. o.
220 Libionka 2006, 173. o.
221 Bartoszewski 2010, a 159. oldaltól; Tonini 2008, a 110. oldaltól
222 Tonini 2008, 113. o.
223 Uo. 114. o.
224 „Prawda", 1942. június
225 Marszalec 2006, 38–51. o; Iranek 2004, 575. o.; Bartoszewski 2010, 213, 268. o.
226 Komar 2006, 106–110. o.
227 Tonini 2008, 125. o.
228 Zbikowski, *U genezy* 2006, 167–191. o.
229 „Prawda", 1942. május (5. sz.), *Beteljesülnek a jövendölések.*
230 Uo.
231 Varsó, 1942. október
232 Bartoszewski 2007, 14. o.
233 Prekerowa 1982, 50. o; Bartoszewski 2007, 32–39. o.; Uő 2010, 309–316. o.
234 „Prawda" 1943. március
235 Żbikowski, *Antysemityzm* 2006, 483. o.
236 Bartoszewski 2010, 154–187. o.

237 Uo. 193–204. o.
238 Karski-gyűjt., 1. doboz, 5. dosszié
239 Uo. 2. doboz, 4. dosszié
240 Uo.
241 Browning 2004, 36–108. o.
242 Goldhagen 1999, 123–168. o.; Żbikowski 2010, 325–339. o.
243 *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich* 1957, 21–29. o.
244 Uo. 53–54, 77–83. o.
245 Engelking, Leociak 2001, 70–90. o.
246 Żbikowski 2007, 226–230. o.
247 Szarota 1988, 44–51. o.
248 Browning 2004, 374–397. o.
249 *Adama Czerniakowa...* 1983, M. Fuks bevezetője, a 12. oldaltól; Urynowicz 2009, 171–194. o.
250 Hartglas 1996, 274. o.
251 *Adama Czerniakowa...* 1983, 1929. október 4-i feljegyzés; Urynowicz 2009, 181. o.
252 Puławski 2009, 544. o.
253 Żbikowski, *Antysemityzm* 2006, 492–493. o.; Puławski 2009, 540. o.
254 AKD 2. 298. o.
255 Puławski 2009, 331–339. o.
256 Bartoszewski 2007, 236–245. o.
257 Ringelblum 1983, 268, 552, 588. o.
258 Haska 2006, 170. o.
259 Libionka 2006, 201. o.
260 Wood, Jankowski 1994, 121, 123. o.
261 Iranek 1968, 213–214. o.
262 Blatt 2010, 103–115, 262–263; Kuwałek 2004, 140–144, 154–158. o.
263 Black 2004, 103–116. o.
264 AAN (Archiwum Akt Nowych), 202/1–6.
265 Lerski 1989, 66. o.
266 SPP (Studium Polski Podziemnej), A3.1.2.3.1, A3.11.2.1.3.1.
267 Karski-gyűjt., 1. doboz, 4–6. dosszié
268 Uo. 2. doboz, 4. dosszié
269 Lerski 1989, 64. o.
270 *Dzienniki*, 1. köt. (1939–1942) 2004, 636–637. o.
271 Uo. 631. o.
272 Uo. 639. o., 429. lábjegyzet
273 Uo. 641. o.

274 Uo. 645–646. o.; 2. köt. 9–10. o.; AKD, 6. köt. 281–282. o.
275 Kochanowicz 1979, 55, 108. o.
276 A Karski-gyűjtemény 1. doboz, 5–6. dossziéja egészen más elrendezésben tartalmazza a *Politikai jelentést*: a *Politikai jelentés*ben használt fedőnevek listája, 242 tétel; I. *A nemzeti tábor*, II. *A szocialista tábor*, III. *A Néppárt pozíciója*, IV. *Az Unió*, *A Lengyel Újjászületés Frontja*, V. *Népi-demokratikus-szocialista csoportok* [többek között a Demokrata Párt, a „Racławice", a Köztársaság Újjáépítési Szövetsége], VI. *A szanáció* [az „Államépítő Gondolat" Csoport], VII. *A kerekasztal-konferencia*, VIII. *A földalatti élet konfliktusai* [itt főként a BIP-ről van szó], IX. *A Fegyveres Erők*, X. *A Kormányképviselet*, XI. *A PKP*, XII. *A Fegyveres Erők politikája* XIII. *Egy jellegzetes politikai kezdeményezés* [a „Jel" kezdeményezése], XIV. *A felkelés koncepciói*, XV. *Koncepciók a konszolidációról* [itt főként a CKON tevékenységéről van szó], XVI. *A Felkelő Lengyelország Vezetése*, XVII. *A szovjet ügynökök lengyel területeken végzett tevékenysége*, XVIII. *Az összeköttetés kérdése*, XIX. *A* [Kormányképviselet] *Oktatási és Nevelési Főosztálya*, XX. *Az Állambiztonsági Testület*, XXI. *A földalatti élet erkölcsi és politikai színvonala – a mozgalomhoz lazán kötődő csoportok és ezek szerepe*, XXII. *A szakszerűség kérdése – az elit – az emigráció szerepe*, XXIV. *A „passzívak" és akik „együttműködnek a megszállókkal"* [itt az RGO-ról, azokról a nőkről van szó, akik összeállnak a németekkel, különös tekintettel a fogságban tartott vagy elesett lengyel tisztek feleségére, a földbirtokosokra és a parasztokra, akik „nem érik el a hazafiság szintjét", önként jelentkeznek munkára, valamint a kék rendőrségre], XXV. *A jellegzetes 192. számú probléma*, XXVI. *A földalatti sajtó* [összesen 53 földalatti lapot tárgyal].
277 Grabowski W., *Polska...* 2003, 166–245. o.
278 Karski-gyűjt., 1. doboz, 7. dosszié – *Feljegyzés J. Kwaśniewski angolokkal és amerikaiakkal folytatott londoni beszélgetéseiről*, 1943. III. 20. (12 politikust említettek, Eden miniszterrel az élen – csak egy kérdést tett fel a zsidó ügyekről, a zsidókérdést az expozé 8. pontjában érintette Karski); 2. doboz, 1. dosszié., 8. akta – 1943. III. 23-i feljegyzés J. Kwaśniewski londoni találkozóiról, az említett tíz legfontosabb angol politikusról (köztük az emigráns kormány mellett tevékenykedő amerikai nagykövetről, Biddle-ről és Truszkowski őrnagyról), nem jegyzett fel zsidó ügyekről semmit, csak hangsúlyozta, hogy a prezentációjában a nyolcadik, utolsó pontban foglalkozott a zsidókérdéssel.

279 Karski-gyűjt., 2. doboz, 4. dosszié; Lerski 1989, 66. o.
280 Raczyński 1997, 157. o.
281 Pomian 1990, 166–178. o.; Bułhak 2009, *passim.*
282 Karski-gyűjt., 2. doboz, 2. dosszié
283 Foreign Relations of United States (FRUS) – http: history.state.gov/departmenthistory/people/biddle-anthony-joseph-drexel-jr
284 Puławski 2006, 219–221. o.
285 Uo. 222–234. o.
286 Karski-gyűjt., 1. doboz, 7. dosszié; 2. doboz, 2. dosszié; 2. doboz, 1. dosszié – *Feljegyzés a Miniszterelnök Úrnak*, 1943. XII. 5.
287 AKD 2. 209. o.
288 Karski-gyűjt., 1. doboz, 7. dosszié
289 Puławski 2006, 247. o.
290 Libionka 2006, 115. o.
291 Karski-gyűjt., 1. doboz, 7. dosszié
292 Wood, Jankowski 1994, 189. o.
293 Karski-gyűjt., 2. doboz, 1. dosszié
294 Uo. 1. doboz, 7. dosszié
295 Uo. 2. doboz, 1. dosszié, 7. akta – *Znamierowski Karski jelentése*
296 Uo. 2. doboz, 7. dosszié – *J. Karski jelentése (észrevételek és következtetések)*, 1943. VIII. 22.
297 Uo. 1. doboz, 7. dosszié. 1943. X. *Feljegyzés Jan Karski angol politikusokkal és publicistákkal folytatott beszélgetéseiről*, melyben listát közöl arról, hogy kikkel találkozott Londonban, miután visszatért az USA-ból; részben zsidó ügyeket érint, erről kérdezi Henderson (hogyan viszonyulnak a lengyelek a zsidókhoz) és Geodfrey Parson, akit „részletekbe menően" érdekelt ez a probléma. 18 tételből áll a kimutatás, az ellenzék munkáspárti vezetőjével, Greenwooddal és a kormánytag Daltonnal való találkozókról közölt információkkal az élen; az ismertebb újságírók közül Golanczot és Koestlert említi; 2. doboz, 1. dosszié, 8. akta – London, 1944. II. 18. A Karski-beszámoló másolata a miniszterelnöknek készült, majd elküldték Romer miniszternek. Karski itt arról ad tájékoztatást, milyen tevékenységet folytatott 1943 októberétől 1944. január végéig; felsorolja az előadásait és a szolgálati találkozóit 28 tételben, ezek egy részén alacsonyabb rangú hivatalnokokkal, haditudósítókkal, angol parlamenti képviselőkkel és újságírókkal beszélt; 15 tételben stricte politikai találkozók szerepelnek, hétben pedig lengyel emigráns közösségeknek tartott előadásokról számol be.

298 Nowak 1982, 251. o.
299 Wood, Jankowski 1994, 221–222. o.
300 Karski-gyűjt., 9. doboz
301 Uo. 2. doboz, 5. dosszié, 9. akta
302 IPN BU (Instytut Pamięci Narodowej, Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów), 1268/17540 – Jan Karski, szül. 1914. IV. 24. külföldi állampolgár (USA) aktái; IPN BU 0 1285/41/260 (Jacket)
303 A másolat a United States Holocaust Memorial Museumban található; szívből köszönöm Ewa Wierzyńskának, hogy rendelkezésemre bocsátotta.
304 Żbikowski, *Antysemityzm* 2006, 482–484. o.
305 Perkerowa 1982, 282. o. Az AK főparancsnokának július 5-i felhívását mellékelték az 1943. III. 1-jétől 1943. VIII. 31-ig terjedő időszakot tárgyaló 220. sz. jelentéshez, lásd a *PSZ* 3. köt. 129. o.
306 Gondek 1988, 41–44, 57–65. o. A varsói polgári bíráskodás fejlődéséről, amely a Varsó Fővárosi Körzeti KWP Személyes Diverzáns Osztályának munkáján alapult, A. K. Kumert írta le a legteljesebben a K. Moczarski *Feljegyzéseihez* (1990) írt bevezetőjében. Moczarski vezette a PKB varsói Nyomozó Hivatalának dekonspiráló csoportját. Az 1952-ben tartott perében 37 lebuktatott kollaboránst és besúgót említett név szerint.
307 Uniszewski 2003 – említi, hogy a Kormányképviselet Bolesław Kontrym által vezetett „Patkó" egysége 1943 augusztusától a varsói felkelés kirobbanásáig „mintegy 25 likvidáló akciót hajtott végre a lengyel földalatti állam eljárási rendjével összhangban hozott ítéletek alapján besúgók, banditák és zsarolók, köztük olyan személyek ellen is, akik állandó bevételi forrásuknak tekintették a zsidók és a zsidókat bújtató személyek utáni nyomozást". Konkrét információ csak az 1944. VII. 6-án, Michał Obesztalskin végrehajtott halálos ítéletről maradt, aki szintén „zsidók után szaglászott".
308 Bartoszewski 1981, 275–280. o. – a KWP VI. 22-i közleményében nem szerepelt az, hogy milyen bíróság hozta az ítéletet. Willi Leitgebert és Rudolf Peschlt végezték ki.
309 Bartoszewski, Lewinówna, 681–687. o.; Bartoszewski, Edelman 1993, 102–104. o.
310 Jad Vasem, 025/93, a Londonban dekódolt sürgönyök másolatai.
311 Witkowski 1984, 274. o.; Topiński 1963, 83–85. o.
312 Hempel 1999, 208. o.

313 Datner 1968, 30. o.
314 Pohl 1996; Musiał 1999; uő. 2000, 116–118. o.
315 *Eksterminacja* 1957, 295. o.
316 Tygodnik Powszechny, 1987. III. 15. Az angol fordítás 1987 nyarán jelent meg a *Dissent*ben, majd a *My brother's keeper?* (1990. 81–97. o.) c. kötetben is közölték.
317 A címet Paweł Szapiro *Wojna żydowsko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy* c. könyvéből vettem.
318 Karski-gyűjt., 1. doboz, 7. dosszié, 7. akta; itt a második és a negyedik jelentés is megtalálható.
319 Uo.
320 A Karski-gyűjteményben megtalálható (Jan Karski papers, box 1.1 – 8.8), a Hoover Archívumban nincs meg ez a rész.
321 Libionka 2006, 156–157. o.
322 SPP 3.1.2.1.3.1., 97–99. o.; a 15-ös kéziratos betoldás, a másolaton egyébként számos szerkesztői javítás látható.
323 A háború előtti „Falanx" Nemzeti-Radikális Táborról van szó, amely a megszállás alatt Nemzeti Konföderáció néven működött.
324 A Riadó a Nemzeti Konföderációból ered.
325 Karski magával vitte Londonba Zofia Kossak-Szczucka *Tiltakozás* c. röplapját.
326 A *Politikai jelentés* egyik másolatán ez a 15. kérdésre adott válasz.
327 SPP 3.1.2.3.1.
328 A földalatti ellenállás három tisztje által készített, mikrofilmre vett jelentés. Karski Párizsban átadta Aleksander Kawałkowskinak, aki továbbküldte őt Londonba.
329 A mellékletek: Rendkívüli jelentés a zsidók bełżeci vesztőhelyéről, 1942. VII. 10.; A varsói Zsidó Tanács 1942. VII. 22-i közleménye; a varsói gettóból menekült személyek három beszámolója és egy kék rendőr 1942. VIII. 11-i tudósítása. A londoni és varsói levéltárakban van néhány másolat ezekről a dokumentumokról (pl. AAN, DR [Archiwum Akt Nowych, Delegatura Rządu RP na Kraj] 202/11/28, k. 111). A Karski által összegyűjtött anyagokat elég hamar angolra fordították Londonban, és átadták a szövetségeseknek, de a FOP *Tiltakozását (Protest of Catholic Organisation dated 10 VII 1942)* kicsit cenzúrázták. A fordítás megtalálható a londoni Sikorski Intézetben (PRM 76/1).

330 Puławski tette a legújabb kísérletet arra, hogy rendszerezze a holokausztra vonatkozó, Nyugatra juttatott információkkal kapcsolatos kérdéseket. Puławski 2009, passim.
331 AAN (Archiwum Akt Nowych), Kormányképviselet 202/XV/2, Bartoszewski, Lewinówna 2007, 700–715. o.
332 Żbikowski, *Antysemityzm* 2006, 478–482. o.
333 Bartoszewski, Lewinówna 2007, 718–724. o.
334 AAN, AK (Archiwum Akt Nowych, Armia Krajowa) 203/III–199, k. 1–4.
335 Temkin-Bermanowa 2000, 21. o.; 245 o. (jegyzet).
336 AAN, AK 203/III–105, k. 23.
337 Prekerowa 1982, 7; 260–294. o.
338 A teljes szöveget ld. Arczyński, Balcerak 1979, 139. o.
339 „Nowe Drogi", 1943. III. 20.
340 *Sprawa, która żyje*, „Nowe Drogi", 1944. II. 7.
341 Bartoszewski, Lewinówna 2007, 673. o.
342 Libionka 2006, 47. o.
343 SPP, MSW (Studium Polski Podziemnej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych) 10/162-es dosszié. A miniszterelnök 5. sz. közleménye, 1942. IX. 15.
344 AAN, DR, 202/1–6. A kormánynak küldött sürgönyök, a 148/42. sz. sürgöny, k. 30.
345 Karski-gyűjt., 2. doboz, 3. dosszié
346 Puławski 2009, 270. o.
347 Uo. 273. o.
348 Kuwalek 2004, 154–155. o.
349 Puławski 2009, 281. o.
350 Żbikowski, *U genezy* 2006, 297–299. o.
351 Libionka 2006, 116. o.
352 Żbikowski, *U genezy* 2006, 297–299. o.
353 Uő., *Antysemityzm* 2006, 444. o.
354 Rembek 2000, 60; 133–134; 173; 225; 301; 304; 314. o.
355 Karski-gyűjt., 2. doboz, 1. dosszié
356 Puławski 2006, 549–556. o.
357 Uo. 555. o.
358 Karski-gyűjt., 2. doboz, 2. dosszié, 8. akta
359 Uo.
360 IPMS (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego), 25/9. gyűjt. 34–41. o.; Libionka 2006, 197–200. o.

[361] Gąsowski 2002, 146–162. o.
[362] Marszalec 2006, 26–27. o.
[363] Bartoszewski felhívást tett közzé 1963. III. 24-én a *Tygodnik Powszechny*ben, amelyet az év májusában újraközölt a párizsi *Kultura*, eztán kezdtek érkezni a beszámolók a kötet összeállítóihoz. Lásd Libionka 2006, a 31. oldaltól. 1967 tavaszán adta ki először a könyvet a Znak (1966-os évszámmal). 1969-ben jelent meg mind a valamelyest bővített második kiadás, mind az angol fordítás (*The Righteous among the Nations*, London). Stanisław Wroński és Maria Zwolakowa 1971-ben megjelent *Polacy-Żydzi, 1939–1945* című könyvükben idézik *A titkos állam történetéből* Karski és a varsói zsidó földalatti ellenállás vezetőinek beszélgetését (kicsit más fordításban, de a *Story of the Secret State* címlapjának reprodukciójával együtt).
[364] Engel 1993, 21–22, 89–94. o.
[365] Karski-gyűjt., 1. doboz, 6. dosszié, 20–35. o.
[366] Ezeket a kérdéseket David S. Wyman (1994, a. 69. oldaltól) tárgyalta a legrészletesebben.
[367] Karski-gyűjt., 1. doboz, 7. dosszié, 7. akta; az 1943. július 8-i találkozó.
[368] Paczkowski 2009, 199. o.
[369] Wood, Jankowski 1994, 249. o.
[370] Szívből köszönöm Szymon Rudnicki professzornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Jan Karski leveleit.
[371] IPN BU 1268/17540. Külföldi állampolgár személyi anyaga, Karski Jan, USA, szül. 1914. IV. 24.
[372] IPN BU 0 1285/41/260 (Jacket) k. 1–26.
[373] Materski 2005, *passim* (több mint 20 hivatkozás).
[374] YIVO Archives, a J. Karski- és P. Nireńska-díj kuratóriuma.
[375] Karski 1982, *passim*.

Bibliográfia

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

A varsói Új Iratok Levéltára
A hazai Kormányképviselet (jelzete 202), *A delegátus mellett működő Külügyi Bizottság elnökének. Znamirowski-Karski jelentése az é[szak-]a[merikai] Egyesült Államokba tett utazásáról* (jelzete 202/I-19). Honi Hadsereg (jelzete 203).

A Nemzeti Emlékezet Intézetének Levéltára

A Lengyel Köztársaság londoni kormánya. Közbiztonsági Minisztérium

A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet Levéltára
A megmentett zsidók visszaemlékezései (jelzetük 03, 033). Ignacy Schwarzbart hagyatéka (jelzete M-2). Jan Karski-gyűjtemény, R. 4, mikrofilm 11184-11193 (*Jan Karski papers*, Hoover Archive, box 1.1.-8.8). A gyűjtemény a következő anyagokat tartalmazza:

1. doboz, 1. dosszié: 1943. VI. 8. – S. Mikołajczyk Karskit is érintő levele W. Podowski ottawai lengyel nagykövetnek („elismerést szerzett mint derék hazafi, bátor állampolgár és elsőrangú szervező"); 1943 – a *Politkai jelentés* másolata (a 30–54. o. hiányzik); 1944. VII. 26. – a „*Szocialista csoportok, [19]42. III. 31.* c. beszámoló; 1942 – *A nemzeti tábor, [19]42. III. 9.* c. beszámoló; 1942 – *A Néppárt* c. beszámoló; 1942. VII. 26. – a népi mozgalomról szóló beszámoló; 1942. III. 23. – *Politikai jelentés*; 1942 – *A Boleszlók sánca* és levelek Lengyelországból emigrációban élő személyeknek.

1. doboz, 2. dosszié: 1942 nyara – néhány jelentés, többek között a kommunista mozgalomról és a földalatti ellenállás politikai viszonyairól; 1943 – *Politikai jelentés [19]43. VI. 1.* (másolat), a Legyel Szocialistákrórl szóló alfejezetben (k. 19) található *A referáló Jan Karski úr kiegészítése* c. betoldás, benne néhány bíráló megjegyzés a kormány Karol-Michał álnéven fellépő futárának hazai tevékenységéről (a szocialista köröket is képviselte).
1. doboz, 3. dosszié: 1943–1944 – fényképek Legyelországból (néhány a varsói gettóban készült, angol nyelvű képaláírásokkal); az „N" akcióról készült brosúrák; Zamość környékén (1944) és Vilnában készült fényképek (keltezés nélkül).
1. doboz, 4. dosszié: fényképek és plakátok az országból (keltezés nélkül).
1. doboz, 5. dosszié: 1943. IV. – az álnevek listája a *Politikai jelentés*hez, 242 tétel; a *Politikai jelentés* másolata 1943 áprilisából (a fejezetek sorrendje más).
1. doboz, 6. dosszié: a *Politikai jelentés* folytatása 1943 áprilisából és a hozzá írt *Bevezető*.
1. doboz, 7. dosszié: 1943, USA (sorban) – *Feljegyzés az F. D. Roosevelt elnökkel, 1943. VII. 28-án, szerdán folytatott beszélgetésről*; 1943. VII. 24. – az első jelentés Karski amerikai tartózkodásáról; 1943. VIII. – *J. Karski 3. jelentése az amerikai tartózkodásáról*; 1943. VIII. – a negyedik jelentés Karski amerikai tartózkodásáról; *Feljegyzés a miniszterelnök úrnak, 1943. IX. 11.*; 1943. VIII. 22. – *J. Karski jelentése (észrevételek és következtetések)*; 1943. VII. 5–9. – az amerikai politikai találkozók listája; 1943. VIII. 17. – a chicagói találkozón részt vevő személyek névsora; 1943 októbere (?) – *Feljegyzés Jan Karski és az angol politikusok, publicisták beszélgetéseiről*; 1943. III. 20. – *Feljegyzés J. Kwaśniewski angolokkal és amerikaiakkal folytatott londoni beszélgetéseiről*; 1943 – *A delegátus mellett működő Külügyi Bizottság elnökének. Znamirowski-Karski jelentése az é[szak-]a[merikai] Egyesült Államokba tett utazásáról*; 1943. VIII. – a második jelentés Karski amerikai tartózkodásáról.
2. doboz, 1. dosszié: anyagok a „földalatti életről általában véve"; *Az élet Lengyelországban* című beszámoló; a *Kérdések és válaszok*

című beszámoló; 1944. II. 15., London – vita a moszkvai *Pravdá*val; vázlat a lengyel földalatti ellenállást támadó szovjet sajtóközleményekre adott válaszról; 1944. II. 18. – Karski levele Tadeusz Romer miniszterhez a beszámoló másolatával együtt, melyben Mikołajczyk miniszterelnököt tájékoztatja arról, hogy milyen tevékenységet folytatott 1943 októberétől 1944 januárjának végéig; álnevek az 1940-es misszióról készült 1944. évi beszámolóhoz; 1944. II. 17. – *Jelentés Jan Karski 1940. évi missziójáról*; 1943. XII. 5. – *Feljegyzés a miniszterelnök úrnak. Hogyan próbált együttműködést kezdeményezni a földalatti mozgalom Lengyelországban a szovjet partizánokkal és a PPR-rel?*
2. doboz, 2. dosszié: 1944. II. 17. – Kot miniszter S. Kuśnierznek, a washingtoni lengyel nagykövetség államtitkár-helyettesének arról, hogy érkezik Karski, aki „különleges és bizalmas megbízatást" kapott arra, hogy filmet forgasson a lengyelországi földalatti ellenállásról („kész forgatókönyve van, a kormány pedig maximálisan támogatja"); 1944. II. 17. – Kot miniszter a New York-i sajtóosztály főnökének, dr. T. Junoszának, ugyanebben az ügyben; 1944. II. 17. – Kot miniszter dr. K. Ripa chicagói konzulnak ugyanebben az ügyben; 1943. III. 23. – feljegyzés J. Kwaśniewski [Jan Karski] londoni találkozóiról; 1943. VIII. 5. – *Feljegyzés a miniszterelnök úrnak. Hogyan próbált együttműködést kezdeményezni a földalatti mozgalom Lenyelországban a szovjet partizánokkal és a PPR-rel?*; London, 1943. X. 4. – Karski levele T. Romernek, a miniszter nyilvános felszólalásaira vonatkozó megjegyzésekkel, amelyekben tévesen határozta meg a lengyelországi terror nagyságrendjét; 1943. IX. 30. – az A. Koestlernek, helyreigazítás céljából írt levél vázlata; *A lengyel népességet fenyegető veszély* c. cikk vázlata.
2. doboz, 3. dosszié: 1943. X. 9. – *Feljegyzés a miniszterelnök úrnak* Karski találkozóiról, amelyeken olyan személyekkel beszélt, akik a megszállt Európában végzett propagandadiverzióért felelősek Angliában; 1943. IX. 23. – Karski levele Kot miniszternek a Hitlerjugendben tömörülő német ifjúság lengyelországi viselkedéséről és arról, hogy fegyverrel vadásznak a zsidókra a varsói gettóban; *Rádióbeszédek a lengyel-orosz viszonyról*, vázlat; 1943. X. 21. –

Feljegyzés Banaczyk miniszter úrnak; 1943. X. 23. – *Feljegyzés Paprocki igazgató úrnak (Belügyminisztérium)* amerikai ukrán körökkel folytatott beszélgetésekről; feljegyzés. J. Kwapiński miniszternek; angol nyelvű beszámoló a lengyel–szovjet viszonyról; 1943. X. 3. – *Feljegyzés a miniszterelnök úrnak* a lengyel–szovjet viszonyról megfogalmazott angol kommentárokról és a Virradat (Świt) rádióállomás működéséről; 1943 – S. Mikołajczyk miniszterelnök beszédének másolata, melyet a Nemzeti Tanács ülésén mondott el.

2. doboz, 4. dosszié: 1943. I–IV. – *Országos ügyekre vonatkozó kérdések* (17 kérdés), a 15. kérdés – *A társadalom viszonya a zsidókhoz általában, különös tekintettel a zsidóüldözésre*; 1942–1943 – Lengyelországba, többek között Z. Kossak-Szczuckának („Zofia nagynéninek") és M. Kozielewskinek (Pileckinek) küldött levelek kézirata (sürgönyök vázlatai); feljegyzés W. Sikorski miniszterelnöknek J. Lerskiről, aki Lengyelországba indul megbízatással; *Feljegyzés a lengyel kormánynak Jan Karski londoni missziójáról*; 1943. IV. 13. – *Feljegyzés Kot professzornak az olyan személyek névsoráról, akiket ki kell hozni az országból Londonba*; *A Boleszlók* sánca c. beszámoló gépirata; 1943. X. 29. – Józef Nowak [Jeziorański] beszámolója Karskinak „a mártirológiai propaganda ügyében".

2. doboz, 5. dosszié: 1944 – *Pre-Review of Story of a Secret State*; amerikai újságírók recenzióinak gyűteménye a *Story of a Secret State*-ről, többek között J. Barnes (*New York Herold Tribune, Weekly Book Review*, 1944. XI. 26.), Orville Prescot (*New York Times*, 1944. XI. 27.) és G. W. Johnson írásai (*New York Herald Tribune*, 1944. XI. 27.; *Nowy Świat*, 1944. XII. 3.); meghívó a Waldorf-Astoriába és a találkozó programja (1944. XI. 16–18.).

2. doboz, 6. dosszié: A *Story of a Secret State*-ről megjelent recenziók.

3. doboz, 1–2. dosszié: A *Story of a Secret State*-ről megjelent recenziók, valamint meghívók felolvasóestekre.

3. doboz, 3. dosszié – 8. doboz: különböző anyagok, főként újságkivágások lengyel és amerikai lapokból, 1945–1947.

Anyagok, amelyek nem kerültek bele a *Jan Karski papers* c. gyűjteménybe, amikor elkészítették a Jad Vasemnek azt a mikrofilmet, amelyet 1998-ban átadtak a Hoover Intézetnek.

9. doboz (a Hoover Institution Archives, a Tájékoztató és Dokumentációs Minisztérium iratainak másolatai – 921. doboz, N/55 – Zsidók, Stanisław Mikołajczyk Papers, 12. doboz, a *Jews in Occupied Poland* c. dosszié, a másolatok megtalálhatók a szerző gyűjteményében).

1940. II. (a hónap második fele) – *Jan Kanicki tudósító személyi adatai. I. A jelentésíró utazása. II. Az ország általános helyzete. III. Az ország néhány eszmei-politikai problémája. IV. A zsidókérdés az országban*; 1942. XI. 30. – *Feljegyzés a lengyel kormánynak Jan Karski londoni missziójáról*; 1943. VIII. – *Jan Karski II. jelentése amerikai tartózkodásáról*; 1944. II–III. – J. Drohojowski konzul levelezése Kot miniszterrel Karski második amerikai látogatásának ügyében; 1944. VI. 30. és 1944. VIII. 24. – Jan Karski beszámolói Kot miniszternek arról, hogyan halad a *Story of Secret State* c. könyvével.

A Népi Mozgalom Történetét Kutató Csoport varsói levéltára

Stanisław Kot gyűjteménye. *A londoni lengyel hatalmi szervek* c. gyűjtemény.

A varsói Zsidó Történeti Intézet Levéltára

Újságkivágások Jan Karskiról, a XX. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben végzett tevékenységéről. M. Friedman levele Jan Karskinak (1992. XI. 3.), melyben megrősíti, hogy a professzort felvették a Zsidó Történeti Intézet Társaságába.

A londoni Lengyel Intézet és a Sikorski-Múzeum

A Minisztertanács Elnöksége, többek között: részlet az F. D. Roosevelt elnökkel folytatott beszélgetésről készült beszámolóból (jelzete 2/24); a Karski által hozott anyagok (jelzetük 76/1); Az FOP *Tiltakozás*a (jelzete 105/1); 1943. IX. 30. – névtelen feljegyzés a kormánynak Karski missziójának ügyében (jelzete 23); 1943. I. 28. – Sikorski miniszterelnök levele Karski missziójának ügyében (jelzete 105/6); 1943. II. 4. – Karski feljegyzései az ország általános helyzetéről (jelzete 105/7); 1943. II. 5. – Karski feljegy-

zései J. Lerski missziójáról, 1943. II. 15. – Karski feljegyzései a politikusokkal való találkozásairól (jelzetük 105/15); Karski előadásai (jelzetük 23). A Minisztertanács Elnöksége – Lieberman (Lieberman-archívum), többek között: 1943. VII. 24. – 1944. X. 12. – Karski missziója (jelzete 24). A lengyel kormány Belügyminisztériuma (A. 9). A Nemzeti Tanács (A. 5). A lengyel kormány Tájékoztató és Dokumentációs Minisztériuma (A.10). A lengyel kormány Külügyminisztériuma (A. 11). A Miniszterelnök Civil Kancelláriája és Katonai Kabinetje (A. 48) – Karski jelentése (jelzete 4. Kraj/E1). Gyűtemények: Stanisław Kot-gyűjtemény (25. sz.); A. Chciuk „Celt" jelentése (9. sz.); 1943. X. 8. – Karskira vonatkozó feljegyzések (35. sz.); 1943. X. 11. – J. Drohojowski levele Kot miniszternek Karski amerikai jelentéseiről (138. sz.). A londoni lengyel nagykövetség (A. 12).

A Földalatti Lengyelország Intézete, London

A Főparancsnok VI. Főosztálya. A lengyel emigráns kormány Belügyminisztériumának Társadalmi Osztálya (feladata az országgal való civil kapcsolattartás).

Karski J. – jelentések: 1943. I. – *Politikai jelentés az országból* (jelzete A3.1.2.1.3.1); 1943. IV. – *Hazai politikai jelentés* (jelzete A3.1.2.1.3.2). A *Politikai jelentés az országból* 1943 januárjában készült, ehhez mellékelték a Karskihoz intézett kérdések listáját a válaszaival együtt. Ezek közül az egyik arra vonatkozik, hogyan reagál a lengyel társadalom a zsidók megsemmisítésére (jelzetük A3.1.2.1.3.1, k. 97–99); *A varsói gettó felszámolása* című jelentés, készítette a BIP, Karski juttatta el Londonba (jelzete A3.1.1.13.5a); A washingtoni lengyel nagykövet, J. Ciechanowski levele S. Strakacz New York-i konzulnak, benne a Roosevelt elnökkel, 1943. VII. 28-án folytatott beszélgetésről készült beszámoló kivonatával (jelzete A3.1.2.13.3).

IRODALOM

Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939–23 VII 1942, sajtó alá rend. M. Fuks, Warszawa 1983.

Adamska J., *Organizowanie więzień sądowych na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, „Zeszyty Majdanka", 12. köt., 1988.

Ajnenkiel Andrzej, *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*, Warszawa 1980.

Akcja Dywersyjna „N". Dokumenty i materiały z archiwum Tadeusza Żenczykowskiego, sajtó alá rend. G. Mazur, Wrocław 2000.

Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, szerk. D. Libionka, Warszawa 2004.

Aly G., Heim S., *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die Pläne für eine neu europäische Ordnung*, Hamburg 1991.

Archives of the Holocaust. An International Collection of Selected Documents. 13. köt., *Israel State Archives, Jerusalem*, szerk. J. T. Baumel, New York–London 1991.

Archiwalia Ambasady RP w Moskwie–Kujbyszewie (1941–1943) i Ministerstwa Informacji i Dokumentacji (1939–1945) w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda, sajtó alá rend. M. Filipiak, Warszawa 2002.

Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944), sajtó alá rend. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.

Archiwum Ringelbluma. Getto warszawskie, lipiec 1942–styczeń 1943 r., sajtó alá rend. R. Sakowska, Warszawa 1980.

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawskiego. 3. köt., *Relacje z Kresów*, sajtó alá rend. A. Żbikowski, Warszawa 2002.

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. 1. köt., *Listy o Zagładzie*, sajtó alá rend. R. Sakowska, Warszawa 1997.

Arczyński M., Balcerak W., *Kryptonim „Żegota". Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1979.

Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. 1–6. köt., Wrocław [etc.] 1990–1991.

Atlas historii Żydów polskich, szerk. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010.

Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci, sajtó alá rend. F. Piper, T. Świebocka, Oświęcim 1998.

Bańkowska A., *Partyzantka polska lat 1942–1944 w relacjach żydowskich*, „Zagłada. Studia i materiały", 2005, 1.

Bartoszewski W., Edelman M., *Żydzi warszawscy 1939–1943*, Lublin 1993.

Bartoszewski W., Lewinówna Z., *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Kraków 1966.

Bartoszewski W., *Koniec konfidentów* [in:] W. Smólski, *Za to groziła śmierć. Polacy z pomocą Żydom w czasie okupacji*, Warszawa 1981.

Bartoszewski W., *Polska Podziemna a walka warszawskiego getta*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 1973, 2–3.

Bartoszewski W., *Środowisko naturalne. Korzenie*, lejegyezte M. Komar, Warszawa 2010.

Bartoszewski W., *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970.

Bałuk-Ulewiczowa T., *Wyzwolić się z błędnego koła. Institut für Deutsche Ostarbeit w świetle dokumentów Armii Krajowej i materiałów zachowanych w Polsce*, Kraków 2004.

Bechta M., *Rewolucja. Mit. Bandytyzm. Komuniści na Podlasiu w latach 1939–1944*, Warszawa – Biała Podlaska 2000.

Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. 19. köt., *Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration" im östlichen Europa 1939–1941*, szerk. Ch. Dieckmann, B. Quinkert, T. Tönsmeyer, Göttingen 2003.

Ben-Sasson H., *„Chcemy wierzyć w inna Polskę". Stosunki żydowsko-polskie w podziemnej prasie żydowskiej getta warszawskiego*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały", 2005, 1.

Berenstein T., Rutkowski A., *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963.

Bielecki R., Kulesza J., *Przeciw konfidentom i czołgom. Oddział 993/W Kontrwywiadu Komendy Głównej AK i batalion AK „Pięść" w konspiracji i Powstaniu Warszawskim 1944 roku*, Warszawa 1966.

Bieniek J., *108 rajdów Rysia*, Nowy Sącz 1985.

Biuletyn Informacyjny. 1. rész, *1940–1941*, Warszawa 2001; 2. rész, *1942–1943*, szerk. G. Nowik et al., Warszawa 2002.

Black P. R., *Die Trawniki-Männer und die „Aktion Reinhadrt"* [in:] *„Aktion Reinhadrt". Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944*, közread. G. Musiał, Osnabrück 2004. 309–352. o.

Blatman D., *Reakcje żydowskich działaczy i organizacji żydowskich na wiadomości z Polski (1942–1943)*, [in:] *„Akcja Reinhardt". Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, szerk. D. Libionka, Warszawa 2004.

Blatt T. T., *Ucieczka z Sobiboru*, Warszawa 2010.

Böhler J., *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, Kraków 2009.

Borodziej W., *Terror i polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939–1944*, Warszawa 1985.

Borwicz M., *Factors influencing the Relations between the General Polish Underground and the Jewish Underground*, [in:] *Jewish Resistance During the Holocaust*, szerk. I. Gutman, Jerusalem 1971.

Bratko J., *Gestapowcy*, Kraków 1985.

Breitman R., *Official Secrets, What the Nazi Planned, What the British and Americans Knew*, New York 2000.

Breitman R., *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*, New York 1991.

Browning Ch. R., *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*, Cambridge 2000.

Browning Ch. R., *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, Lincoln – Jerusalem 2004.

Buczek R., *Stanisław Mikołajczyk*. 1. köt. Toronto 1996.

Buczek R., *Tragedia Ryszarda Świętochowskiego*, „Zeszyty Historyczne", 25. 1973.

Bułhak W., *Wokół misji Józefa H. Retingera do kraju, kwiecień-lipiec 1944 r.*, „Zeszyty Historyczne", 168. 2009.

Bułhak W., Kunert A. K., *Kontrwywiad podziemnej Warszawy. Struktura, zadania i obsada personalna kontrwywiadu Komendy*

Głównej, Obszaru Warszawa i Okręgu Warszawa ZWZ–AK w latach 1939–1944, [in:] *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*, szerk. W. Bułhak, Warszawa 2008.

Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty, szerk. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.

Caban I., Mańkowski Z., *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944*. 2. rész, *Dokumenty*, Lublin 1971.

Celt M., *Koncert. Opowiadanie cichociemnego*, Warszawa 2002.

Celt M., *Raport z podziemia – 1942*, Warszawa [etc.] 1993.

Celt M., *Z Retingerem do Warszawy i z powrotem. Raport z Podziemia 1944*, Łomianki 2006.

Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945, sajtó alá rend. L. Dobroszycki, Warszawa 1962.

Chlebowski C., *Wachlarz*, Warszawa 1985.

Chmielarz A., *Działalność wywiadowcza Komendy Głównej Armii Krajowej*, [in:] *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*. 1. köt. szerk. T. Dubicki, D. Nałęcz, T. Stirling, Warszawa 2004.

Chodakiewicz M. J., *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – zagłada – komunizm*, Warszawa 2000.

Chojnacki W., *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, Warszawa 2005.

Chomiczewski Z., *Pion Studialny Oddziału II Komendy Głównej ZWZ–AK 1939–1944. Zarys historii*, [in:] *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*, szerk. W. Bułhak, Warszawa 2008.

Chrzanowski B., *Eksterminacja ludności żydowskiej w świetle polskich wydawnictw konspiracyjnych*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 133–134. 1985.

Chwalba A., *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2002.

Ciechanowski J., *Defeat in Victory*, New York 1947.

Ciechanowski J., *Meldunki o sytuacji i zagładzie Żydów*, [in:] *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*. 1. köt. szerk. T. Dubicki, D. Nałęcz, T. Stirling, Warszawa 2004.

Cieślikowa A., *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997.

Cukierman I. „Antek", *Nadmiar pamięci (Siedem owych lat). Wspomnienia*, szerk. M. Turski, Warszawa 2000.

Dalsza likwidacja getta, „Biuletyn Informacyjny", 35. 1942. IX. 3.

Dalsza likwidacja getta, „Biuletyn Informacyjny", 36. 1942. IX. 10.

Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945, szerk. W. Präg, W. Jacobmeyer, Stuttgart 1975.

Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968.

Dawidowicz L., *The Holocaust and the Historians*, Cambridge–London 1981 (8. kiad. 1997).

Dean M., *Collaboration in the Holocaust, Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine 1941–1944*, Hampshire 2000.

Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42, szerk. P. Witte, V. Lohalm, W. Scheffler, Hamburg 1999.

Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945, szerk. P. Longerich, D. Pohl, München–Zürich 1989.

Dmitrów E., *Niemcy i okupacja hitlerowska w oczach Polaków. Poglądy i opinie z lat 1945–1948*, Warszawa 1987.

Dobroszycki L., *Reptile journalizm: the official Polish-language press under the Nazis, 1939–1945*, New Haven, Conn. 1994.

Dobroszycki L., *The Jews in the Polish Clandestine Press, 1939–1945*, [in:] *The Jews in Poland*, szerk. A. K. Paluch. 1. köt. Kraków 1992.

Drozdowski M., *Alarm dla miasta Warszawy. Obrona cywilna stolicy we wrześniu 1939*, Warszawa 1974.

Duraczyński E., *Kontrowersje i konflikty 1939-1941*. 2. kiad. Warszawa 1979.

Duraczyński E., *Między Londynem a Warszawą lipiec 1943 – lipiec 1944*, Warszawa 1986.

Duraczyński E., *Polska 1939–1945. Dzieje polityczne*, Warszawa 1999.

Duraczyński E., *Polski rząd na emigracji i jego krajowa delegatura*, [in:] *Wojna i okupacja*, szerk. W. Góra, Warszawa 1984.

Duraczyński E., *Rząd Polski na Uchodźstwie, 1939–1945*, Warszawa 1993.

Duraczyński E., Turkowski R., *O Polsce na uchodźstwie. Rada Narodowa Rzeczpospolitej Polskiej 1939–1945*, Warszawa 1997.

Dymarski M., *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945*, Wrocław 1999.

Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939 – 1 XI 1940. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota, sajtó alá rend. J. Gmitruk, J. Mazurek, Warszawa 1999 (különös tekintettel a *Stosunek do Żydów* c. fejezetre).

Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947. 1. köt., *1939–1942*, sajtó alá rend. J. Piotrowski, Wrocław 2004.

Eberhardt P., *Polska granica wschodnia 1939–1945*, Warszawa é. n.

Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.

Eisenbach A., *Raport Jana Karskiego o sytuacji Żydów na okupowanych ziemiach polskich na początku 1940 r.*, „Dzieje Najnowsze", 1989, 2.

Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów, sajtó alá rend. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957.

Eksterminacja Żydów w latach 1941–1943 (Dokumenty Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej ze zbiorów Oddziału Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego), sajtó alá rend. M. Tyszkowa, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 1992, 2–3.

Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej, szerk. A. Garlicki i inni, Warszawa 1999.

Engel D., *An Early Account of Polish Jewry under Nazi and Soviet Occupation Presented to the Polish Government-In-Exile, February 1940*, "Jewish Social Studies", 45. 1983.

Engel D., *Facing a Holocaust; The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943–1945*, Chapel Hill 1993 (Karski – 21–22, 37–38, 45, 89–94, 197/8, 200/43, 209/114).

Engel D., *In the Shadow of Auschwitz. The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939–1942*, London 1987.

Engel D., *The Western Allies and the Holocaust: Jan Karski's Mission to the West, 1942–44*, „Holocaust and Genocide Studies", 1990.

Engelking B., *„szanowny panie gistapo". Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941*, Warszawa 2003.

Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001.

Ernest S., *O wojnie wielkich Niemiec z Żydami Warszawy. 1939–1943*, előszó, sajtó alá rend. és a jegyz. írta M. Młodkowska, Warszawa 2003.

Fajkowski J., Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981.

Fenomen getta łódzkiego 1940–1944, szerk. P. Samuś, W. Puś, Łódź 2006.

Fijałkowski Z., *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983.

Förster J., *The relation between Operation Barbarossa as an ideological war of extermination and the Final Solution*, [in:] *The Final Solution. Origins and Implementation*, szerk. D. Cesarani, London–New York 1994 (1997).

Frassati-Gawrońska L., *Przeznaczenie nie omija Warszawy*, Warszawa 2003.

Friedrich K. P., *Der nationalsozialistische Judenmord in polnischen Augen: Einstellungen in der polnischen Presse 1942–1946/47*, Köln 2003 (doktori értekezés gépirata, a szerző birtokában).

Friedrich K. P., *Zusammenarbeit und Mittäterschaft in Polen 1939–1945*, [in:] *Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration" im östlichen Europa 1939–1945*, szerk. Ch. Dieckmann, Hamburg 2003.

Friszke A., *Publicystyka polski podziemnej wobec Zagłady Żydów 1939–1944*, [in:] *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, szerk. W. Wrzesiński, Wrocław 1992.

Friszke A., *Publicystyka Polski Podziemnej wobec Zagłady Żydów 1939–1944*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 2000, 4.

Friszke A., *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999.

Garliński J., *Niezapomniane lata. Dzieje wywiadu więziennego i Wydziału Bezpieczeństwa Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1993.

Gąsowski T., *Pod sztandarami orła białego. Kwestia żydowska w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej*, Kraków 2002.

Gelber Y., *The Hebrew Press in Palestine on the Annihilation of the Jews of Europe (1941–1942)*, [in:] *Dapim. Studies on the Shoah*, szerk. A. Cohen, Y. Cochavi, Y. Gelber, New York 1991.

Gerlach Ch., *Die Ausweitung der deutschen Massenmorde in den besetzten sowjetischen Gebieten im Herbst 1941. Ueberlegungen zur Vernichtungspolitik gegen Juden und sowjetische Kriegsgefangene*, [in:] *idem, Krieg, Ernärung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburg 1998.

Gerlach Ch., *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 1999.

Gerlach Ch., *Konferencja w Wannsee. Los niemieckich Żydów a polityczna decyzja Hitlera o wymordowaniu wszystkich Żydów Europy*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 185–186, 1999.

Getter M., *Zarys organizacji policji niemieckiej w Warszawie i dystrykcie Warszawa w latach 1939–1945*, „Rocznik Warszawski", 6. köt. 1965.

Gilbert M., *Auschwitz and The Allies. How The Allies Responded to The News of Hitler's Final Solution*, London 1981.

Głowiński T., *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Wrocław 2000.

Gmitruk J., *Jan Piekałkiewicz bohater zapomniany*, Warszawa 2009.

Golczewski F., *Die Heimatarmee und die Juden*, [in:] *Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, München 2003.

Goldhagen D., *Hitler's Willing Excecutioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1996.

Gombrowicz W., *Napló (1953–1956)*, ford. Pályi A., Pozsony 2000.

Gondek L., *Polska karząca 1939–1945. Podziemny wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988.

Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warszawa 2003.

Gorzkowski K., *Kroniki Andrzeja. Zapiski z podziemia 1939–1941*, sajtó alá rend. T. Szarota, Warszawa 1989.

Gozdawa-Gołębiowski J., *Obszar Warszawski Armii Krajowej. Studium Wojskowe*, Lublin 1992.

Grabowski J., *German Anti-Jewish Propaganda in the Generalgouvernement, 1939–1945: Inciting Hate through Posters, Films, and Exhibitions*, "Holocaust and Genocide Studies", 2009, 23.

Grabowski J., *„Ja tego Żyda znam". Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*, Warszawa 2004.

Grabowski J., *Ratowanie Żydów za pieniądze – przemysł pomocy*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały", 2008, 4.

Grabowski J., *Rescue for Money. Paid Helpers in Poland, 1939–1945*, "Yad Vashem Studies", 2008.

Grabowski J., *Żydzi przed obliczem niemieckich I polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942* [in:] *Prowincja. Noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, szerk. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.

Grabowski W., *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej na Kraj*, Warszawa 1995.

Grabowski W., *Departament Informacji i Dokumentacji Rządu RP na Kraj*, [in:] *Działalność informacyjna polskiego państwa podziemnego*, szerk. W. Grabowski, Warszawa 2003.

Grabowski W., *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003.

Grabowski W., *Struktury organizacyjne służ bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego*, [in:] *Organy bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości polskiego państwa podziemnego*, szerk. W. Grabowski, Warszawa 2005.

Grajek S., *Po wojnie i co dalej*, Warszawa 2003.

Gross J. T., *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939–1944*, Princeton 1979.

Gross J. T., *Revolution from abroad. The soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988.

Gross J. T., *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*, ford. Andor M., Budapest, 2004.

Gutman I., *Stosunki polsko-żydowskie w świetle żydowskiej historiografii i literatury*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 2000, 193.

Gutman I., *Walka bez cienia nadziei*, Warszawa 1988.

Gutman I., *Żydzi warszawscy 1939–1943. Getto – podziemie – walka*, Warszawa 1993.

Gutman Y., Krakowski S., *Unequal Victims. Poles and Jews During World War II*, New York 1986.

Haar I., *Polityka ludnościowa w Generalnym Gubernatorstwie: polityka narodowościowa wobec Żydów i polityka osadnictwa a inicjatywy regionalne i centralne*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 2009, 1 (14).

Habielski R., *Polityka informacyjna i propagandowa rządu RP na emigracji 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze", 1987, 4.

Haska A., *„Jestem Żydem, chcę wejść". Hotel Polski w Warszawie 1943*, Warszawa 2006.

Hempel A., *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji „granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1999.

Hilberg R., *The Destruction of the European Jews*, Chicago 1967.

Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Zestawienie większych akcji represyjnych, sajtó alá rend. C. Madajczyk, Warszawa 1965.

Hryciuk G., *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000.

Hull E., *Obraz cywilnych struktur państwa podziemnego 1939–1944 w opisie wspomnieniowym*, Olsztyn 2005.

Hull E., *Okupacyjna codzienność. Warszawa i okolice w dokumentacji Adama Chęcika*, Toruń 2006.

Hułas M., *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939–lipiec 1943*, Warszawa 1996.

Ioanid R., *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*, Chicago 2000.

Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie. Polacy i Żydzi 1939–1945*, London 1968.

Iranek-Osmecki K., *Powołanie i przeznaczenie. Wspomnienia oficera Komendy Głównej AK*, Warszawa 2004.

Ivanka A., *Wspomnienia skarbowca 1927–1945*, Warszawa 1964.

Jabłonowski M., Stawecki P., *Następca Komendanta. Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Pułtusk 1998.

Jan Karski doktor honoris causa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996.

Jankowski S. M., *Emisariusz „Witold"*, Nowy Jork 1991.

Jankowski S. M., *Karski. Raporty tajnego emisariusza*, Poznań 2009.

Józewski H., *Zamiast pamiętnika*, „Zeszyty Historyczne", 59. 1982.

Kalbarczyk S., *Zbrodnie sowieckie na obywatelach polskich w okresie wrzesień 1939–sierpień 1941. Próba oceny skali zjawiska oraz szacunku strat ludzkich*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn GKBZNP", 39. 1996.

Kalbarczyk S., *Żydzi polscy wśród ofiar zbrodni sowieckich w latach 1939–1941. Zarys problematyki*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn GKBZNP", 40. 1997–1998.

Karski J., *Przywódcy wolnego świata wiedzieli o zagładzie w 1943 roku*, „Zeszyty Historyczne", 59. 1982.

Karski J., *Tajna dyplomacja Churchilla i Roosevelta w sprawie Polski (1940–1945)*, „Zeszyty Historyczne", 78. 1986.

Karski J., *Tajne państwo*, Warszawa 1999.

Kassow S. D., *Who Will Write Our History? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, Bloomington, Ind. 2007 (a lengyel kiadás: *Kto napisze naszą historię? Ostatni rozdział zagłady warszawskiego getta*, Warszawa 2009).

Katelbach T., *Spowiedź pokolenia*, Gdańsk 2001.

Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r., szerk. K. Jasiewicz, T. Strzembosz, Warszawa 1992.

Kersten K., *Polacy. Żydzi. Komunizm. Anatomia półprawd 1939–68*, Warszawa 1992.

Kiełkowski R., *Zlikwidować na miejscu. Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Krakowie*, Kraków 1981.

Klukowski Z., *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939–1944)*, szerk. Z. Mańkowski, Lublin 1956.

Klukowski Z., *Dziennik z lat okupacji*, Lublin 1959.

Kochanowicz T., *Na wojennej emigracji. Wspomnienia z lat 1942–1944*, Warszawa 1979.

Komorowski K., *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000.

Komorowski T., *Armia Podziemna*, 5. kiad., London 1985.

Korboński S., *Polacy, Żydzi i Holocaust*, Warszawa–Komorów 1999.

Korboński S., *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Warszawa 1986.

Korboński S., *W imieniu Rzeczypospolitej*, Paris 1954.

Korczak J., *Karski*, Warszawa 1992.

Kossak-Szczucka Z., *O zadaniach misyjnych katolików polskich*, (a „Prawda" 1942 őszén megjelent melléklete).

Kot S., *Listy z Rosji do Generała Sikorskiego*, London 1956.

Kozłowski M., *The mission that failed: a Polish courier who tried to help the Jews*, [in:] *My brother's keeper? Recent Polish debates on the Holocaust*, szerk. A. Polonsky, Oxford 1990.

Krakowski S., *Podziemie polskie a Żydzi w latach drugiej wojny światowej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 2000, 2.

Krakowski S., *The War of the Doomed. Jewish Armed Resistance in Poland, 1942–1944*, New York–London 1984.

Krauschnick H., *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985.

Król E. C., *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945*, Warszawa 2006.

Król E. C., *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945. Studium organizacji, treści, metod i technik masowego oddziaływania*, Warszawa 1999.

Kulski J., *Z minionych lat życia 1892–1945*, Warszawa 1982.

Kulski J., *Zarząd Miejski Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1964.

Kunert A. K., *Rzeczpospolita Walcząca styczeń–grudzień 1940. Kalendarium*, Warszawa 1997.

Kunert A. K., *Rzeczpospolita Walcząca styczeń – grudzień 1941. Kalendarium*, Warszawa 2002.

Kunert A. K., *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*. 1–3. köt. Warszawa 1987–1993.

Kuwalek R., *Getta tranzytowe w dystrykcie lubelskim* [in:] *Akcja Reinhardt.*

Landau L., *Kronika lat wojny i okupacji*, sajtó alá rend. Z. Landau, J. Tomaszewski, Warszawa 1962.

Laqueur W., *The terrible secret. An investigation into the suppression of information about Hitler's "Final Solution"*, London 1980.

Laskowicki J., *Radiostacja „Świt"*, 1. rész. „Zeszyty Historyczne", 9. 1966; 2. rész. „Zeszyty Historyczne", 10. 1966.

Lerski J., *Emisariusz „Jur"*, Warszawa 1989.

Leski K., *Życie niewłaściwie urozmaicone. Wspomnienia oficera wywiadu i kontrwywiadu AK*, Warszawa 2001.

Lewandowska S., *Okupowanego Mazowsza dni powszednie 1939–1945*, Warszawa 1993.

Lewandowska S., *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.

Lewandowska S., *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*, Warszawa 1993.

Lewandowski J., *Jak było w rzeczywistości. Informacje o Zagładzie w listach Bundu*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 194. 2000, 2.

Lewandowski J., *Węzeł stockholmski. Szwedzkie koneksje polskiego podziemia IX 1939–VII 1942*, Uppsala 1999.

Libionka D., *Antysemityzm i Zagłada na łamach prasy w Polsce w latach 1945–1946*, „Polska 1944/1945–1989", 2. 1997.

Libionka D., *Dokumenty Polskiego Państwa Podziemnego dotyczące zagłady Żydów*, [in:] A. Skibińska, *Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach polskich. Przewodnik archiwalno-biograficzny*, Warszawa 2007.

Libionka D., *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały", 2008, 4.

Libionka D., *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich*, w: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, szerk. A. Żbikowski, Warszawa 2006.

Likwidacja Żydów, „Biuletyn Informacyjny", 38. 1942. X. 1.

Lisiewicz P. M., *Bezimienni. Z dziejów wywiadu Armii Krajowej*, Warszawa 1987.

Löw A., *Juden im Getto Litzmannstadt. Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung*, Wallstein 2006.

Longerich P., *Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur „Endlösung"*, München – Zürich 2001.

Longerich P., *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München–Zürich 1998.

Lubetkin C., *Zagłada i powstanie*, Warszawa 1999.

Lucas R. C., *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, Kielce 1995.

Madajczyk C., *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Warszawa 1961.

Madajczyk C., *Państwo podziemne w okupowanej Polsce*, [in:] *Państwo w polskiej myśli politycznej*, szerk. W. Wrzesiński, Wrocław [etc.] 1988.

Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. 1–2. köt. Warszawa 1970.

Madajczyk C., *Polityka okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich 1939–1945*, [in:] *Wojna i okupacja*, szerk. W. Góra, Warszawa 1984.

Madajczyk C., *Zwischen neutraler Zusammenarbeit der Bevölkerung okkupierter Gebiete und Kollaboration mit den Deutsche*, [in:] *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzeption und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. (Europa unterm Hakenkreutz, 1.)*, szerk. W. Röhr, Berlin–Heildelberg 1994.

Makowski Z., *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1978.

Mallman K. M., *„Mensch, ich feiere heut' den tausendsten Genickschuss". Die Sicherheitspolizei und die Shoah in Westgalizien*, [in:] *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*, szerk. G. Paul, Göttingen 2002.

Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939–czerwiec 1941, London 1941 (reprint Warszawa 1990).

Mańkowski Z., *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1978.

Marczewska K., Ważniewski W., *Treblinka w świetle akt Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce", 19. 1968.

Marczewska-Zagdańska H., *Stany Zjednoczone a Europa Środkowo-Wschodnia w latach 1933–1941*, Warszawa 2008.

Maresch E., *SOE i polskie aspiracje*, [in:] *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*. 1. köt. szerk. T. Dubicki, D. Nałęcz, T. Stirling, Warszawa 2004.

Mariańska M., Mariański M., *Wśród przyjaciół i wrogów. Poza gettem w okupowanym Krakowie*, Kraków 1988.

Mark B., *Powstanie w getcie warszawskim*. Új bőv. kiad. és dokumentumgyűjt., Warszawa 1963.

Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*. 1. kiad., Warszawa 1959.

Marszalec J., *Działalność informacyjna i propagandowa agend Polskiego Państwa Podziemnego w kwestii komunistycznej*, [in:] *Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego*, szerk. W. Grabowski, Warszawa 2003.

Marszalec J., *Morderstwo na Makowieckich i Widerszalu. Stara sprawa, nowe pytania, nowe wątpliwości*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały", 2006, 2.

Marszalec J., *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1999.

Marszalec J., *Polskie Państwo Podziemne. Ciągłość i trwanie*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 2002, 2.

Marszałek J., *Rozpoznanie obozów śmierci w Bełżcu, Sobiborze i Treblince przez wywiad Armii Krajowej i Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej", 35. 1993.

Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939–1956, szerk. B. Bejze, A. Galiński, Łódź 1993.

Materski W., *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.

Matthäus J., *Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust June–December 1941*, [in:] Ch. R. Browning., *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, Lincoln – Jerusalem 2004.

Matusak P., *Wywiad Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 2002.

Matusak P., *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w akcji pomocy Żydom*, [in:] *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w II wojnie światowej. Materiały z sesji w Instytucie Historii PAN w dniu 11 III 1993*, szerk. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996.

Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP–ZWZ–AK 1939–1945*, Warszawa 1987.

Młynarczyk J. A., *Organizacja i realizacja „akcji Reinhardt" w dystrykcie radomskim*, w: *„Akcja Reinhardt". Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, szerk. D. Libionka, Warszawa 2004.

Młynarczyk J. A., *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 2009, 1.

Moczarski K., *Zapiski*, bev., vál. és sajtó alá rend. A. K. Kunert, Warszawa 1990.

Musial B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.

Musial B., *The Origins of „Operation Reinhard": The Decision-Making Process for the Mass Murder of the Jews in the Generalgouverment*, "Yad Vashem Studies", 2. 2000.

Musiał B., *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 r.*, Warszawa 2001.

My brother's keeper? Recent Polish debates on the Holocaust, szerk. A. Polonsky, London 1990

Nagórski Z., *Wojna w Londynie. Wspomnienia 1939–1945*, Paris 1967.

Ney-Krwawicz M., *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990.

Nie naśladować Niemców!, „Polska Żyje!", 1940, 41–42.

Niećko J., *Ruch ludowy w Polsce Podziemnej. Cykl artykułów z 1947 r. w „Chłopi i Państwo"*, [in:] Niećko J., *O wewnętrzne życie wsi. Wybór pism z lat 1912–1948*, sajtó alá rend. Z. Hemmerling, Warszawa 1985.

Niespełniona misja. Z profesorem Janem Karskim rozmawia kurierem podziemia w latach II wojny światowej rozmawia Maciej Kozłowski, „Tygodnik Powszechny", 1987, 11.

Nowak J., *Kurier z Warszawy*, Warszawa–Kraków 1982.

Obóz w Bełżcu, „Biuletyn Informacyjny", 32. 1942. VIII. 13.

Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945, szerk. S. Płoski. 1–2. köt., Warszawa 1970.

Opoczyński P., *Reportaże z warszawskiego getta*, Warszawa 2009.

Orłowski H., *„Polnische Wirthschaft". Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce*, Olsztyn 1998.

Oświadczenie KWC, „Rzeczpospolita Polska", 16. 1942. IX. 16.; „Biuletyn Informacyjny", 37. 1942. IX. 17.

Paczkowski A., *Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce*, Warszawa 2009.

Pamiętniki z getta warszawskiego. Fragmenty i regesty, sajtó alá rend. M. Grynberg, Warszawa 1988.

Paulsson G. S., *Hiding in Warsaw. The Jews on the »Aryan Side« in the Polish Capital, 1940–1945*, Oxford 1998.

Paulsson G. S., *Stosunki polsko-żydowskie w okupowanej Warszawie (1940–1945)*, [in:] *„Akcja Reinhardt". Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa 2004.

Paulsson G. S., *Secret city: the hidden Jews of Warsaw, 1940–1945*, New Haven, Conn. 2002 (lengyel kiadása: *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy [1940–1945]*, Kraków 2007).

Pawłowicz H., *Okupacyjne dzieje samorządu Warszawy*, Warszawa 1974.

Perechodnik C., *Spowiedź. Dzieje rodziny żydowskiej podczas okupacji hitlerowskiej w Polsce*, sajtó alá rend. D. Engel, Warszawa 2004.

Perkerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie*, Warszawa 1982.

Pfeiffer F., *Das Generalgouvernement und seine Wirtschaft*, Krakau 1941.

Pierzchała H., *Mechanizmy eksterminacji krakowskich uczonych w Akcji specjalnej Kraków–Sonderaktion Krakau 1939–1945*, Kraków 2007.

Pinchuk B., *Shtetl Jews Under Soviet Rule. Eastern Poland on the Eve of the Holocaust*, Oxford 1990.

Piotrowski J., *Autor i jego dzieło*, [in:] S. Stroński, *Polityka rządu polskiego na uchodźstwie w latach 1939–1942*. 1. köt., sajtó alá rend. J. Piotrowski, Nowy Sącz 2007.

Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*. 3. köt., *1939–1945*, London 1960.

Początek likwidacji getta, „Biuletyn Informacyjny", 30. 1942. VII. 30.

Pohl D., *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchfürung eines staatlichen Massenverbrechens*, München 1996.

Pohl D., *Niemiecka polityka ekonomiczna na okupowanych terenach wschodniej Polski w latach 1941–1944*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 14. 2009, 1.

Pohl J., *Juden in der Sowjetunion zu Beginn der Herschaft Stalins. Statistiche Angaben aus jüdisch-sowjetischen Quellen*, Tilsit 1942.

Polacy–Żydzi. Polen–Juden. Poles–Jews 1939–1945, sajtó alá rend. A. K. Kunert, Warszawa 2002.

Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały, szerk. A. Żbikowski, Warszawa 2006.

Polacy–Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł, sajtó alá rend. A. K. Kunert, Warszawa 2001.

Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami, szerk. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.

Polskie Państwo Podziemne wobec komunistów polskich (1939–1945). Wypisy prasy konspiracyjnej, sajtó alá rend. K. Sacewicz, Olsztyn 2005.

Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. 3. köt., *Armia Krajowa*, Warszawa–London 1950 (reprint, 1999).

Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej. 2. köt., *Wybór dokumentów*, vál. és sajtó alá rend. J. S. Ciechanowski, Warszawa 2004.

Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowe. 1. köt. szerk. T. Dubicki, D. Nałęcz, T. Stirling, Warszawa 2004.

Pomian J., *Józef Retinger. Życie i pamiętniki pioniera jedności europejskiej*, Warszawa 1994.

Poniński A., *Rumunia 1939 r.*, „Zeszyty Historyczne", 6. 1964.

Popiel K., *Wspomnienia polityczne*, Warszawa 1983.

Porwit M., *Obrona Warszawy. Wrzesień 1939*, Warszawa 1958.

Postępy likwidacji getta, „Biuletyn Informacyjny", 31. 1942. VIII. 6.

Postępy likwidacji getta, „Biuletyn Informacyjny", 33. 1942. VIII. 20.

Prel M., *Das Generalgouvernement*, Würzburg 1942.

Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydów w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982.

Pręgierz: Nie wolno przemilczać, „Prawda" 1942, 7.

Pro memoria (1941–1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim, sajtó alá rend. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2004–2005.

Proroctwa się wypełniają, „Prawda", 1942, 5.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczpospolitej Polskiej. 1–8. köt., Kraków 1994–2008.

Prowincja Noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim, szerk. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.

Przybysz K., Wojtas A., *Bataliony Chłopskie*. 1–2. köt. Warszawa 1985.

Pszenicki K., *Tu mówi Londyn. Historia Sekcji Polskiej BBC*, Warszawa 2009.

Puławski A., *Nie ujawniać czynnikom nieoficjalnym. Depesze AK o Zagładzie*, „Więź", 2007, 7.

Puławski A., *Postrzeganie żydowskich oddziałów partyzanckich przez Armię Krajową i Delegaturę Rządu na Kraj*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 4. 2003, 2.

Puławski A., *Sowiecki partyzant – polski problem*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 9. 2006, 1.

Puławski A., *W obliczu Zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ–AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, Lublin 2009.

Puławski A., *Wykluczenie czy samowykluczenie? Trzy aspekty obecności Żydów w wojennych społeczeństwie polskim na przykładzie 1942 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 12. 2008, 1.

Pużak K., *Wspomnienia 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne", 41. 1977.

Raczyński E., *W sojuszniczym Londynie*, London 1997.

Rada Pomocy Żydom w Polsce („Żegota"). Wspomnienia centralnych i terenowych działaczy RPŻ, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 65–66. 1968.

Raporty żydowskiego „informatora" z warszawskiego getta – wybrane dokumenty, sajtó alá rend. Ch. R. Browning, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały", 2006, 2.

Recent Polish debates on the Holocaust, szerk. A. Polonsky, Oxford 1990.

Regulski J., *Relacja o organizacji i działalności Straży Obywatelskiej w Warszawie we wrześniu 1939 r.*, [in:] *Cywilna obrona Warszawy w wrześniu 1939. Dokumenty, materiały prasowe i relacje*, Warszawa 1964.

Rembek S., *Dziennik okupacyjny*, Warszawa 2000.

Ringelblum E., *Kronika getta warszawskiego wrzesień 1939–styczeń 1943*, Warszawa 1983.

Ringelblum E., *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej*, sajtó alá rend. A. Eisenbach, Warszawa 1988.

Rodek A., *Tzw. szmalcownicy – Warszawa i okolice (1940–1944)*, szakdolgozat gépirata, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2002.

Ronikier A., *Pamiętniki 1939–1945*, Kraków 2001.

Rossino A. B., *Hitler uderza na Polskę*, Warszawa 2009.

Roszkiewicz-Litwinowiczowa A., *Trudne decyzje. Kontrwywiad Okręgu Warszawa AK 1943–1944. Więzienie 1949–1954*, sajtó alá rend. A. K. Kunert, Warszawa 1991.

Rudnicki K., *Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947*, Wrocław 1990.

Rutkowski T. P., *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000.

Rybicka A., *Instytut Niemieckiej pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit Kraków 1940–1945*, Warszawa 2002.

Rybicki J. R., *Notatki szefa warszawskiego Kedywu*, Warszawa 2001.

Rybicki R. W., *Stefan Korboński 1901–1989*, w: *Stefan Korboński 1901–1989*, red. M. Ptasińska-Wójcik, Warszawa 2009.

Rzepecki J., *Organizacja i działalność BIP Komendy Głównej AK*, „Wojskowy Przegląd Historyczny", 1971, 1–2.

Rzepecki J., *Wspomnienia i przyczynki*, 2. kiad. Warszawa 1984.

Sacewicz K., *Centralna prasa Polski Podziemnej wobec komunistów polskich 1939–1945*, Warszawa 2009.

Sakowska R., *„Wiadomości" ARG i raporty o zagładzie. Status Archiwum Ringelbluma w getcie szczątkowym Warszawy*, „Kwartalnik Historii Żydów", 213. 2005, 1.

Sakowska R., *Biuro Informacji i Propagandy KG Armii Krajowej a Archiwum Ringelbluma (luty–lipiec 1942 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 162–163. 1992, 2–3.

Sakowska R., *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław [etc.] 1986.

Sakowska R., *Ludzie z dzielnicy zamkniętej*, Warszawa 1993.

Salmonowicz S., *Polskie Państwo Podziemne – jego struktury cywilne*, [in:] S. Salmonowicz, M. Ney-Krwawicz, G. Górski, *Polskie Państwo Podziemne*, Warszawa 1999.

Schnepf Z., *Losy pracowników niemieckiej gadzinówki „Nowy Kurier Warszawski" w świetle powojennych procesów z dekretu sierpniowego*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały", 2006, 2.

„Schöne Zeiten". Judenmord aus Sicht der Täter und Gaffer, szerk. E. Klein, W. Dressen, V. Riess, Frankfurt am Main 1988.

Schwaneberg S., *Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 14. 2009, 1.

Secret Intelligence and The Holocaust, szerk. D, Bankier, New York–Jerusalem 2006.

Seraphim H., *Die Wirtschaftsstruktur des Generalgouvernement*, Krakau 1941.

Shared History – Divided Memory. Jews and Others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941, szerk. E. Barkan, E. A. Cole, K. Struve, Berlin 2007.

Siepracka D., *Stosunki polsko-żydowskie w Łodzi podczas okupacji hitlerowskiej*, [in:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, szerk. A. Żbikowski, Warszawa 2006.

Smólski W., *Za to groziła śmierć. Polacy z pomocą Żydom w czasie okupacji*, Warszawa 1981.

Snyder T., *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008.

Sompolinsky M., The *British Government and the Holocaust. The Failure of Anglo-Jewish Leadership?*, Brighton–Portland, Or. 1999.

Stefan Korboński 1901–1989, szerk. M. Ptasińska-Wójcik, Warszawa 2009.

Stola D., *Nadzieja i Zagłada. Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Warszawa 1995.

Stroński S., *Polityka rządu polskiego na uchodźstwie w latach 1939–1942*. 1–3. köt., sajtó alá rend. J. Piotrowski, Nowy Sącz 2007.

Strumph-Wojtkiewicz S., *Wbrew rozkazowi. Wspomnienia oficera prasowego 1939–1945*, Warszawa 1960.

Strzembosz T., *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983.

Strzembosz T., *Rzeczpospolita podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945*, Warszawa 2000.

Szapiro P., *Problem pomocy dla warszawskiego getta w publicystyce Polski Podziemnej*, w: *Holocaust z perspektywy półwiecza*, szerk. D. Grinberg, P. Szapiro, Warszawa é. n.

Szapiro P., *Wojna żydowsko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy*, London 1992.

Szarota T., *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 1988.

Szarota T., *Stefan Rowecki „Grot"*, Warszawa 1985.

Szarota T., *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000.

Tajne oblicze GL–AL i PPR. 2. köt., *Dokumenty*, vál. és sajtó alá rend. M. J. Chodakiewicz, P. Gontarczyk, L. Żebrowski, Warszawa 1997.

Tak było... Sprawozdania z warszawskiego getta 1939–1943, sajtó alá rend. J. Adamska, J. Kaźmierska, R. Sakowska, Warszawa 1988.

Temkin-Bermanowa B., *Dziennik z podziemia*, bev., sajtó alá rend. és a jegyz. írta A. Grupińska, P. Szapiro, Warszawa 2000.

Ten jest z Ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945, sajtó alá rend. Z. Lewin, W. Bartoszewski, Kraków 1969 (2. kiad. Warszawa 2007).

Terej J. J., *Na rozstajach dróg. Ze studiów nad obliczem i modelem Armii Krajowej*, Wrocław [etc.] 1980.

Terlecki O., *Generał Sikorski*, Kraków–Wrocław 1986.

The Black Book of Polish Jewry. An Account of the Martyrdom of Polish Jewry under the Nazi Occupation, szerk. J. Apenszlak, [New York] 1943.

Tokarzewski M., *U podstaw tworzenia Armii Krajowej*, „Zeszyty Historyczne", 6. 1964.

Tomaszewski T., *Byłem szefem Sztabu Obrony Warszawy w 1939 roku*, w: *Obrona Warszawy we wspomnieniach*, vál. és sajtó alá rend. M. Cieplewicz és E. Kozłowski, Warszawa 1984.

Tonini C., *Czas nienawiści i czas troski. Zofia Kossak-Szczucka antysemitka, która ratowała Żydów*, Warszawa 2008.

Topiński J., *Wyniszczony oddział*, [in:] *Leszek Raabe we wspomnieniach przyjaciół*, Warszawa 1963.

Tucholski J., *Cichociemni*, 3. kiad. Warszawa 1988.

Tyszkowa M., *Eksterminacja Żydów w latach 1941–1943. Dokumenty Biura Propagandy i Informacji KG AK w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 162–163. 1992, 2–3.

Uniszewski Z., *Bolesław Kontrym – organizator i dowódca oddziału likwidacyjno-ochronnego Delegatury Rządu na Kraj.* A Nemzeti Emlékezet Intézetének 2003. IX. 25-i konferenciáján elhangzott referátum.

Urynowicz M., *Adam Czerniaków 1880–1942. Prezes getta warszawskiego*, Warszawa 2009.

Urynowicz M., *Straż Obywatelska w Warszawie we wrześniu i październiku 1939 roku*, [in:] *Organy bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości polskiego państwa podziemnego*, szerk. W. Grabowski, Warszawa 2005.

Uziembło A., *Kanwa i na kanwie. Okruchy wspomnień z lat 1939–1945*, Lublin 1999.

W getcie „spokój", „Biuletyn Informacyjny", 39. 1942. X. 8.

W imieniu Rzeczypospolitej, „Prawda", 1943. III.

W kraju i na emigracji. Materiały z londyńskiego archiwum ministra prof. Stanisława Kota (1939–1943), vál. és sajtó alá rend. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1989.

Wandycz P., Zawodny J. K., *Dwugłos o książce Jana Karskiego „Wielkie mocarstwa a Polska 1919–1945"*, „Zeszyty Historyczne", 74. 1985.

Wardzyńska M., *Sytuacja ludności polskiej w generalnym Komisariacie Litwy, czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa 1993.

Wasilewski W., *Współpraca sowiecko-niemiecka a zbrodnia katyńska*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 14. 2009, 1.

Widziałem Anioła Śmierci. Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej, szerk. M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006.

Wierzbicki M., *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją (1939–1941)*, Warszawa 2001.

Witkowski H., *„Kedyw" Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944*, Warszawa 1984.

Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945, szerk. Z. Błażyński, London 1994.

Wnuk R., *„Za pierwszego Sowieta". Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczpospolitej (wrzesień 1939–czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.

Wojna żydowsko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy, vál. és sajtó alá rend. P. Szapiro, London 1992.

Wołkonowski J., *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996.

Wood E. T., Jankowski S. M., *Karski. Opowieść o emisariuszu*, Kraków–Oświęcim 1996.

Wójcik W., *Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, Kraków 1988.

Wroński S., Zwolakowa M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971.

Wroński T., *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974.

Wrzesiński W., *Ustrój i granice przyszłej Polski w planach gen. Władysława Sikorskiego*, [in:] *Generał Władysław Sikorski. Szkice Historyczne w 60. rocznicę śmierci*, szerk. Z. Moszumański, J. Zuziak, Toruń 2004.

Wrzyszcz A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.

Wspomnienia dziennikarzy o wrześniu 1939, sajtó alá rend. E. Rudziński, Warszawa 1965.

Wyman D. S., *Pozostawieni swemu losowi. Ameryka wobec Holocaustu 1941–1945*, Warszawa 1994.

Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej, szerk. W. Bułhak, Warszawa 2008.

Z dziejów Wydziału Łączności Zagranicznej Komendy głównej ZWZ–AK „Zagroda", szerk. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 1999.

Za to groziła śmierć. Polacy z pomocą Żydom w czasie okupacji, szerk. és a bev. írta W. Smólski, Warszawa 1981.

Zagłada polskich elit. Akcja AB – Katyń, szerk. A. Piekarska, Warszawa 2006.

Zagłada Żydów polskich w czasie II wojny światowej, szerk. A. Puławski, Warszawa 2005.

Zalewska G., *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996.

Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej, szerk. Cz. Madajczyk. 1. köt. Warszawa 1977.

Zaremba Z., *Wojna i konspiracja*, London 1957 (2. kiad. Kraków 1991).

Zaremba Z., *Wspomnienia. Pokolenie przełomu*, Kraków 1983.

Żbikowski A., *Antysemityzm, szmalcownictwo, współpraca z Niemcami a stosunki polsko-żydowskie pod okupacją niemiecką*, w: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, szerk. A. Żbikowski, Warszawa 2006.

Żbikowski A., *Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 1992, 2–3.

Żbikowski A., *Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskiem i na Białostocczyźnie latem 1941 roku w świetle relacji ocalałych Żydów i dokumentów sądowych*, [in:] *Wokół Jedwabnego*, szerk. P. Machcewicz, K. Persak. 1. köt., *Studia*, Warszawa 2002.

Żbikowski A., *Poles and Jews in the Kresy Wschodnie – Interethnic Relations in the Borderlands*, „Jahrbuch des Simon Dubnow-Instituts", 2002, 1.

Żbikowski A., *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Krasach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939–lipiec 1941 roku*, Warszawa 2006.

Żbikowski A., *Zagłada polskich Żydów w latach II wojny światowej*, [in:] *Atlas historii Żydów polskich*, szerk. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010.

„Żegota" Rada Pomocy Żydom 1942–1945: wybór dokumentów, sajtó alá rend. A. K. Kunert, Warszawa 2002.

Zimmerer K., *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 2004.

Zwoliński S., *Żydzi w polskich regularnych formacjach wojskowych podczas II wojny światowej*, [in:] *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej*, szerk. J. Tomaszewski, Warszawa 1996.

Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945, szerk. Z. Zieliński, Warszawa 1982.

Żydzi polscy w służbie Rzeczypospolitej 1939–1945. Wybór źródeł, sajtó alá rend. A. K. Kunert, Warszawa 2002.

Névmutató

A
„Agnieszka" ld. Fleszar Regina
Ajzenman Izrael, „Julian Kaniewski" 379
Albrecht Janusz 151
Anders Władysław 31, 78, 301, 302, 306
Ankiewicz Dżamila 352
„Antoni" ld. Iranek-Osmecki Kazimierz
Apenszlak Jakub 366
Arciszewski Tomasz 38, 144, 392
Auerswald Heinz 234, 236, 237

B
Baatz Bernard 234
Bach-Zelewski Erich von dem 229
Baerwald Paul 358
Banaczak Władysław 332
Barlicki Norbert 44, 45
Bartoszewski Władysław 183, 194, 207, 213–215, 246, 283, 345, 398
Beck Józef 24, 112, 200
Berenbaum Michael, rabbi 419
„Berezowski" ld. Feiner Leon
Berghauzen Janusz 407
Berija Lavrentyij 79
Berka Wacław 185
Berle Adolf 312, 313, 326, 330
Berling Zygmunt 325, 330
Berman Adolf, „Borowski" 246, 342, 353, 369, 394, 396
Bermanowa Barbara 369
Berry Gerald 289
Biberstein Marek 97
Biddle Francis 326
Biebow Hans 223
Bielecki Tadeusz 25, 30, 138, 262, 272, 286
Bieńkowska Wanda 205
Bieńkowski Witold, „Jan", „Witek", „Kalski" 203–207, 212–214, 216, 259, 396, 397
Bilek Mieczysław 194
Bischof Max 236
Bloom Gordon F. 357
Blüth Rafał 62
Bniński Adolf 142,143, 150
Bohlen Charles 330
„Borecki" ld. Borzęcki Marian
„Borowski" ld. Berman Adolf
Borucki Henryk 36, 45
Boruta-Spiechowicz Mieczysław 79, 80
Borzęcki Marian, „Borecki" 41–44, 48–52, 55–57, 79, 116, 117,136, 150
Bourdo, francia család 256
„Boy", a Biztonsági Hivatal ügynöke 408,409
„Bór" ld. Komorowski Tadeusz 308
„Bradl" ld. Leski Kazimierz 185
Brauchitsch Walther von 74, 297, 298
Brodetski Selig 113
Bühler Josef 154
Bujak Franciszek 143
Bukacki Stanisław ld. Burchardt-Bukacki Stanisław
Bullitt William C. 293,316, 330
Burchardt-Bukacki Stanisław 168

C
„Celt Marek" ld. Chciuk Tadeusz
Chciuk Tadeusz, „Marek Celt", „Sulima" 133, 206, 392–398, 440
Chłapowska (a Lengyel Újjászületés Frontja) 215
Chmielewski Jerzy, „Rafał" 392
Choróbski Jerzy, „Ludwik" 193
Churchill Winston 21, 167, 193, 288, 301, 303, 315, 331–333
Cichocki Jan, „Kabat" 180, 181
Cicogniani Amleto, érsek 350, 351
Ciechanowski Jan 290, 291, 303, 309, 310, 313, 316, 318, 319, 322, 323, 325, 326, 332, 349, 350, 400
Ciołkosz Adam 104, 262, 286
„Ciotka" ld. Kossak-Szczucka Zofia
Clinton Bill 419
Cohen Ben (Benjamin) 292, 315, 316, 357
Cox Oscar 292, 326
Cranborne Robert Arthur James Gascoyne-Cecil, lord 289
Creel George 292
Cripps Stafford 167
Cybichowski Zygmunt atya 95
Cyga Władysław 180
„Cyna Józef" ld. Cyrankiewicz Józef
Cyrankiewicz Józef, „Józef Cyna" 38, 123, 128, 132, 139, 172, 174, 180, 181, 339, 340, 407, 409 410
Czaki Hanna 213, 214
Czapiński Kazimierz 138
Czarnowski Eugeniusz 194
Czerniaków Adam 98, 233–239, 376
Czerniaków Felicja 239
Czuma Walerian 51

D
Daluege Kurt 229
Datner Szymon 346
Davies Joseph E. 292
Davis Forrest 292
„Dawidowicz", külföldi diplomata 57
Dąb-Biernacki Stefan 166
Demidowicz-Demidecki Aleksander 39
Dengel Oskar 234
„Denhoff" ld. Miłkowski Zygmunt 181
Dębski Aleksander 39, 40, 42, 123, 132, 138, 150
Dobrowolski Jerzy 80
Dobrowolski Zygmunt 80
Dobrski Stanisław 45
„Dokładny" ld. Michalewski Jerzy
„Doktor" ld. Florkiewicz Kazimierz
Domaszewicz Aleksander 40
Donovan Leo atya 419
Donovan William 309
Dratwa Bolesław 38
Drewnowski Kazimierz 44, 45
Drexel-Biddle Anthony 287, 290, 312
Driberg Tom 330
Drozdowski Marek Marian 410
Drymmer Wiktor Tomir 14
Du Prel Max 158
Dubois Stanisław 38, 39
Duch Bronisław 26
„Dudek" ld. Landau Dawid 250
Dulles Allen 406
Dunin-Borkowski Henryk 118
Duraczyński Eugeniusz 42, 407
Durbrow Elbridge 290
„Dyrektor" ld. Kruk-Strzelecki Tadeusz
„Dzięcioł" ld. Słowikowski Jan
Dzięgielewski Józef 38
„Dziób", a Biztonsági Szolgálat ügynöke 410

E
Edelman Marek 419
Eden Anthony 167, 287–289, 333, 351, 355, 412, 429
Eichmann Adolf 75, 222, 233
Ejbuszyc Lejb 11
Elting Howard 401
Engel David 85, 113, 399, 400
Engels Kurt 254
„Ewal", a Biztonsági Szolgálat ügynöke 410

F
„Falko" ld. Zych Władysław
Faury Louis 23
Feiner Leon, „Berezowski" 214, 242–244, 246–250, 252, 319, 342, 346, 347, 352, 353, 357, 364, 368, 394, 396, 398
Felczak Wacław 124

Felczak Zygmunt 258
Fensterblau Szyja 394
Fietz-Fietowicz Józef 124, 141
Filipowicz Julian, „Róg" 181
Fischer Ludwig 149, 151, 154, 196, 283, 316
Fleszar Regina, „Agnieszka" 194
Florkiewicz Kazimierz, „Doktor" 176
Folkierski Władysław 262, 272
Fox Severin, eredeti neve Saluś Fuchs 11, 418
„Franek" ld. Karski Jan
„Franek" ld. Żak Franciszek
Frank Hans 59, 61–63, 74, 130, 147, 149, 157, 160, 164, 220, 223
Frankfurter Felix 292, 316, 326, 350, 351, 357, 398, 401
Frassati-Gawrońska Luciana 133, 142
Fulbright J. William 335

G
Galinat Edmund 31
Gall Stanisław, érsek 96
Gancwajg Abram 235
Gawlina Józef, püspök 262
Gepner Abraham 239
Gerstein Kurt 355
Getts Clark H. 335
Giedroyc Jerzy 12, 418
Gieysztor Aleksander 407, 410
Gieysztor Władysław, „Hoffman" 68
Gintowt Dziewałtowski, a földalatti ellenállás varsói aktivistája 48
Gitterman Eugeniusz 187
„Gliński Andrzej" ld. Lisiewicz Kazimierz
Globocnik Odilo 231, 232, 240, 348
Głowiński Tomasz 100
Głód Karol 173
Godart Justin 112
„Godziemba" ld. Sosnkowski Kazimierz
Goebbels Josef 157, 160, 164, 364
Goldberg Sasza 11
Goldmann Nahum 327, 350, 352
Gollancz Victor 289
Gombrowicz Witold 9, 10
Gore Al (Albert) 413
Göring Hermann 76, 156, 164, 221, 229, 231, 295
„Górnicki" ld. Woliński Henryk
„Grabica" ld. Rowecki Stefan
Grabiec Jan 346
Grabowski Jan 161
Grabowski Waldemar 127, 190
Graham Allan 330
Greenwood Arthur 289, 430
Greiser Arthur 224
Grinberg Daniel 416
Grobelny Julian, „Trojan" 212
Gross Feliks 332
Gross Jan Tomasz 151
Grossfeld Leon 343
„Grot" ld. Rowecki Stefan
Grudzińska Nina, „Stefanowa" 68
Grudziński Józef 38, 132, 144
Grün, lembergi szakszervezeti aktivista 108
Gruszka Sylwester 109
Gucwa Klemens 169
Gutkowski Eliasz 245
Guzik Dawid 354

H
Haenel Yannick 18–20
Haider Rudolf 159
Halder Franz 74
Halifax Edward Frederik, lord 167, 301
Haller Józef 22
Hamann Heinrich 172–173
Hartglas Apolinary 233
Hecht Gerhard 61
„Helm Emil" ld. Sosabowski Stanisław
Hempel Adam 59, 346
Hempel Zygmunt 192
Henderson Loy 316, 330
Herbst Stanisław 214, 363
Hering Gottlieb 347, 355
Heydrich Reinhardt 74, 93, 209, 220–222, 229, 231–233, 239, 298, 324, 348

Hilfstein Chaim 97
Himmler Heinrich 75, 148–149, 164, 219, 221, 229–232, 295, 297, 348, 361, 374, 378
Hirszfeld Ludwik 196
Hitler Adolf 74–76, 156, 160, 164, 174, 218, 220–222, 227, 228, 230, 247, 248, 296, 297, 342, 352, 367, 382, 398
„Hoffman" ld. Gieysztor Władysław
Höfle Hermann 238, 253
Hoover Herbert 338
Huberband Szymon 96
Hulewicz Witold 204
Hull Cordell 287, 292, 325, 350, 351
Hull Eugeniusz 129
Hyde Ronald 289

I
Iłłakowicz Jerzy 256
Iranek-Osmecki Kazimierz, „Antoni" 118–119, 143, 207

J
Jagiełło Konstanty 38
Jakóbiec Jan 176
Jakubowski Jan ld. Skorobohaty-Jakubowski Jan
„Jan" ld. Bieńkowski Witold
„Jan" ld. Starachowicz Zygmunt
Jankowski Jan Stanisław 308, 395
Jankowski Stanisław M. 169, 200, 246, 257, 261, 286, 329, 415
János Pál, II., pápa 417
Januszajtis Marian 36, 79, 80
Jarke Alfred 196
Jasiukowicz Stanisław 42, 123, 138, 255
Jaszuński Józef 238
„Jaxa" ld. Marcinkowski Władysław
Jenet Jozef 173
Jeziorański Zdzisław ld. Nowak-Jeziorański Jan
Jodl Alfred 296
Józefski Henryk 32, 77
„Jur" ld. Lerski Jerzy
„Jurek" ld. Wilner Arie

K
„Kabat" ld. Cichocki Jan
„Kaczmarek" ld. Skorobohaty-Jakubowski Jan
Kaczyński Zygmunt atya 57, 286
„Kalina" ld. Rowecki Stefan
„Kalski" ld. Bieńkowski Witold
Kamiński Aleksander 204
Kamiński Alfred, „Polesiński" 70
Kamiński Franciszek 38
„Kanicki Jan" ld. Karski Jan
„Kaniewski Julian" ld. Ajzenman Izrael
Karcz Stefan 346
Karski Jan, „Franek", „Jan Kanicki", „Witold", „Wiktor", eredeti neve Jan Kozielewski, passim
Katelbach Tadeusz 26, 27
Kauzik Stanisław 141, 192, 277
Keitel Wilhelm 295–297
Kersten Charles 406
Kiernik Władysław 38
Kierzkowski Kazimierz, „Prezes" 37, 176
Kirszenbaum Menachem 242, 246–249, 319, 342, 346, 352, 353, 398
Kisielewski Stefan, „Kisiel" 409
Klausal Alfred, „Mecenas" 186
Kleszczyński Ignacy 103
Klimecki Tadeusz 166, 167
Klotz Alfons Aleksander, „Niewiadomski" 80
Klukowski Zygmunt 94, 376, 377
Knapp Franciszek 185
Knoll Roman 113, 200–202, 243, 255, 326, 327
Kobylański, vállalkozó (Drzewica) 379
Koc Adam 24
Koestler Arthur 287, 289, 391, 430, 437
Komarnicki Wacław 138, 272

Komorowski Leon 36
Komorowski Tadeusz, „Bór" 123, 132, 139, 169, 172, 195, 308
„Konarski" ld. Szymański Jerzy Feliks
„Konrad" ld. Kozielewski Marian Stefan
Kontrym Bolesław 187
Kopaliński Leszek 283
Kopański Stanisław 26
Koppe Wilhelm 75, 155
Korbońska Zofia 215
Korboński Stefan 38, 40, 116, 119, 123, 127, 132–134, 136, 138, 192, 255, 264, 354, 409
Korczak Jerzy 352
„Kornel" ld. Macieliński Emil
Kossak-Szczucka Zofia, „Ciotka", „Weronika" 18, 203, 205–208, 210–217, 259
„Kostek" ld. Wołosiewicz Konstanty
Kot Kanicki 172
Kot Kazimierz Andrzej 146
Kot Stanisław 22–24, 27, 30, 41–43, 47, 56, 58, 68, 70, 71, 85, 86, 89, 111, 113–116, 120–124, 133, 135, 136, 140–144, 207, 216, 290, 291, 330–332, 334, 355, 437–440
Kowalewski Leszek 185
Kowalski Julian 408
Kozielewska Jadwiga 14
Kozielewska Laura 11
Kozielewska Walentyna 11
Kozielewski család 10, 215
Kozielewski Jan ld. Karski Jan
Kozielewski Marian Stefan, „Konrad" 14, 15, 51–58, 114, 133, 136, 182, 187, 200, 281, 282, 405
Kozłowski Leon 165
Kozłowski Maciej 352–354, 356
Kozubowski Bolesław, „Pleban" 39, 186
Krahelska Halina 213
Krahelska-Filipowicz Wanda 212
Krajewski Alfred 124
Krauze Edmund, atya 205, 213, 259
Krawiec Bernard Hieronim ld. Zakrzewski Bernard Michał
Krüger Friedrich 155, 222, 348
Kruk-Strzelecki Tadeusz, „Dyrektor" 132, 138, 190–192
Krupski Jerzy 166
Krystek Janusz 346
Kucharski Eugeniusz 78
Kukiel Marian 168, 192
Kulski Julian 154, 238
Kułakowski Adam 71, 261, 275
„Kuncewicz" ld. Makowiecki Jerzy
Kunert Andrzej K. 51, 53
Kusociński Janusz 149
Kuśniarz Tomasz 310, 332
„Kutka" ld. Płoński Wacław 68
Kuwałek Robert 253
Kuźniak Juliusz 177
Kwapiński Jan 262
Kwasieborski Józef 40
Kwaśniewski Aleksander 418, 429
Kwaśniewski J. 429, 436, 437
Kwieciński Franciszek 40, 42, 45, 46, 123, 135, 140, 258

L
Landau Dawid, „Dudek" 250
Landau Ludwik 96
Lane Allan 289
Langrodowa Bronisława 181
Lanzmann Claude 10, 18, 20, 340, 341, 343, 344, 346–353, 355, 356, 413, 414
Laqueur Walter 341, 353, 398–400, 414
Laschtowiczka Karl 236
Laskowik Józef 173
Lasocka Anna 216
Lasocki Krzysztof, „Tadek Lisowski" 202
Lasocki Zygmunt 132,139
Law Richard 355
Lehr-Spławiński Tadeusz 129
Leist Ludwig 154, 234
Lerski Jerzy, „Jur"12, 13, 79, 85, 114, 200, 260, 263, 285
Leski Kazimierz Roman, „Bradl" 185
Leski Neville 111
Leśniowska Zofia 22
Levit Moses 358
Lewinówna Zofia 246, 398
Libionka Dariusz 359, 379, 392
Librach Jan 332
Lieberman Herman 25
„Liński", a Biztonsági Szolgálat ügynöke 410
Lippmann Walter 312, 325
Lisiewicz Kazimierz, „Andrzej Gliński" 68
Littel Jonathan 20
Loth Felicjan 217
Lubarski, fejvadász 369
„Lud" ld. Tatarski Roman
„Ludwik" ld. Choróbski Jerzy

Ł
Ładoś Aleksander 22, 30
Łakiński Jan 346
Łukaszewicz Juliusz 114, 166

M
Macieliński Emil, „Kornel" 80
Maczek Stanisław 26
Makowiecki Jerzy, „Tomasz", „Kuncewicz" 40, 186, 196, 198, 200, 207, 354, 368
Malinowski Władysław 332
Małecki Mieczysław 176
Mankowicz Wojciech 13
Mańkowski Zygmunt 253
Marciniak Z. 409
Marcinkowski Władysław, „Jaxa" 39–40, 119
Markowski Wincenty 146, 258
Marley Dudley Leigh Aman, lord 330
Martin Kingsley 289
Materski Wojciech 411
Matuszewski Ignacy 332
Maurer Edgar 292
Mayzels Maurycy 233
Mazur Grzegorz 176, 177, 190, 192–194
Mazurkiewicz Jan 37
McCloy John 327
„Mecenas" ld. Klausal Alfred
Meisinger Joseph 147, 148
Menzel Gerhard 159
Michalewski Jerzy, „Dokładny" 44, 68, 243
Mickiewicz Adam 9, 125
Mickiewicz W. 409
Mierzwa Stanisław 38, 40, 42, 123, 132, 133, 138, 139
Mikiciński Samson 133
Mikitiuk Władysław 408
Miklaszewski Tadeusz 186, 200
Mikołajczyk Stanisław, „Stem" 25, 30, 114, 215, 244, 256, 257, 261–264, 266, 290, 304, 330–332, 334, 335, 344, 354, 375, 392, 412
Miłkowski Zygmunt, „Dehhoff" 181
Mitkiewicz Leon ld. Żółtek-Mitkiewicz Leon
Moczarski Kazimierz 194
Modelski Izydor 22, 167
Modlibowska Wanda, „Wanda" 124
Moniak, varsói rendőr 196
Mooney Edward B., érsek 327
Morawski Jan 173
Morgenthau Henry 292, 357
Mościcki Ignacy 13, 24
Müller Bruno 130
Müller Josef 160
Musiał Bogdan 348
Musiał Franciszek, „Myszka" 169
„Muszyński" ld. Rutkowski Leopold
Muzyczka Ludwik 37, 116, 131, 141, 145, 177
„Myszka" ld. Musiał Franciszek
Myśliński Tadeusz 186, 187

N
Ney-Krwawicz Marek 190, 192
Niećko Józef 38, 47, 144, 145
Niedziałkowski Mieczysław 27, 42, 49, 51, 134, 138, 149
Niepokólczycki Hipolit 192
Nietzsche Friedrich Wilhelm 171
„Niewiadomski" ld. Klotz Alfons Aleksander

Nireńska Pola 339, 413, 419
Noël Leon 23
Norrman Sven 377
Nowak-Jeziorański Jan, eredeti neve Zdzisław Jeziorański 288, 330, 398, 399, 409
Nowodworski Leon 116, 132

O
Oberhausen Josef 347
O'Hare Anne McCormick 292
Ohlenbusch Wilhelm 158
Olchowicz Aleksander 44
Olchowicz Konrad 44
Oleksy Józef 415
„Olgierd" ld. Rolewicz Kazimierz
Olszewski Witold 262
O'Maley Owen 286
Orzechowski Witold Ignacy 22, 37
Osiecki Stanisław 38
„Oskar" ld. Zakrzewski Bernard Michał
Ostoja-Chrostowski Stanisław 186
Ostrowski Adam 131
Ostrowski Władysław 40
Otto Helmutt 234

P
Pacewicz Walentyna 261, 263, 264
Paderewski Ignacy 24, 25, 82
Pajdak Antoni 142
Palfinger Alexander 234, 236
Panaś Józef 40
Parnes Edmund 103
Pawłowska Roksana, „Śruba" 68
Perec Jichak Lejb 106
Peter Egon 159
Petrykowski Andrzej 37
Piasecki Bolesław 40, 207
Pieck, eperjesi gestapós 170
Piekałkiewicz Jan, „Wernic" 142, 187, 245, 258, 265, 341
Pietrzak Antoni 346
Pigoń Stanisław 132, 176
Pilc Tadeusz 128, 133, 172, 180, 181
Pilnik Bogusław 346
Piłsudski Józef 11–13, 24, 26, 32, 33, 41, 51, 53, 55, 67, 90, 121, 125, 144, 145, 188, 417
„Piotr" ld. Uziembło Adam
Piskozub Michał 346
Pius, XII., pápa 263
„Pleban" ld. Kozubowski Bolesław
Pluta-Czachowski Kazimierz 37
Płoński Wacław, „Kutka" 68
Podowski Wiktor 261
Poeplau Leon, atya 37, 206
Pohl Dieter 348
„Polesiński" ld. Kamiński Alfred
Pomian Andrzej, eredeti neve Sałaciński Bohdan 409
Ponikiewska-Garczyńska Maria 114
Poniński Alfred 23
Popiel Karol 22, 25, 30, 46, 47, 262, 286,
Popiel Stanisław 216
Popławski Andrzej, „Andrzej Sudeczko" 186, 207
„Prezes" ld. Kierzkowski Kazimierz
„Prezes" ld. Rzepecki Jan,
Prichard Edward F. 292, 312
Protasiewicz Michał 167, 257
Próchnik Adam 146, 258
Prugar-Ketling Bronisław 26
Pruszyński W. 410
Przytycki Kuba 11
Puławski Adam 257, 303, 389, 420
Puzyna Stanisław 70
Pużak Kazimierz 27, 38, 40, 42, 119, 123, 132, 136, 138, 139, 144, 146, 171, 255, 273

Q
Quisling Vidkun 293, 327, 328

R
Raabe Leszek 38
Raczkiewicz Władysław 24, 25, 70, 166, 263, 342, 356
Raczyński Edward 112, 264, 285, 286, 290, 301, 367
Raczyński Roger 23
Rademacher Franz 222
Radzyński Józef, atya 36
„Rafał" ld. Chmielewski Jerzy
Rajchman Henryk 336, 357
„Rakoń" ld. Rowecki Stefan
Raszeja Franciszek 385
Rataj Maciej 22, 27, 38, 42, 49, 134, 149
Ratajski Cyryl, „Wartski", „Wrzos" 46, 142–145, 202, 243, 245, 255, 256, 258, 265–270, 341, 353
Rathaus Rudolf 332
Reder Rudolf 347
Reeves Emery 333, 335
Reichert Antoni 170
Rembek Stanisław 383–385
Renia, Jan Karski ismerőse 217
Retinger Józef Hieronim 286, 287, 288, 332, 392, 415
Ribbentrop Joachim von 74
Richter Georg 236
Riegner Gerhard 401
Ringelblum Emanuel 94, 96, 238, 245, 246, 349
Rogers James G. 307, 313
Rolewicz Kazimierz, „Olgierd" 176
Romer Adam 43
Romer Tadeusz 303, 332
Rommel Juliusz 31
Roosevelt Eleanor 424
Roosevelt Franklin Delano 15, 16, 19–21, 290, 292, 293, 303, 304, 306, 309, 310, 315–317, 319, 322, 323, 325–327, 330, 341, 350, 355, 357, 399, 400, 402, 412
Rosenberg Alfred 221, 232, 295
Rosenheim Jacob 401
Rosieński Stanisław 172
Rothenburg-Rościszewski Witold 118, 187
Rowecki Stefan, „Grot", „Rakoń", „Grabica", „Kalina" 31, 32, 34, 35, 40, 46, 47, 71, 108, 115, 116, 123, 132, 134–136, 138, 140, 141, 145, 151, 172, 175, 191, 192, 195, 244, 256, 257, 262, 270–272, 281, 305, 307, 346, 354, 367, 389
Rozmarek Karol 327
Rudnicki Klemens 126
Rudnicki Szymon 407, 415, 416
„Rudzki", a Biztonsági Szolgálat ügynöke 409
Rumkowski Chaim 223
Rutkowski Leopold, „Muszyński" 186, 212
Rybarski Roman 39, 42, 150
Rydz-Śmigły Edward ld. Śmigły-Rydz Edward
Rymar Stanisław 40, 132
Rysiewicz Adam, „Teodor" 128,176
Rysiewicz Jadwiga 176
Rysiówna Zofia 172, 173, 339
„Ryszard" ld. Świętochowski Ryszard
Ryś Stefan, „Józef Waga" 169, 172
Ryś Zbigniew 169
Rzepecki Jan, „Prezes" 35, 42, 192, 193, 198, 200, 354

S
Sacha Stefan 39, 258
Sadowski Stefan 379
Sałaciński Bohdan ld. Pomian Andrzej
Samborski Bogdan 199
Sapieha Adam, bíboros 130, 206, 265
Savery Frank 284, 285
Schmidt Erich 158
Schön Waldemar 236
Schrempf Kurt 236
Schwarzbart Ignacy 111, 262–264, 343, 346, 402
Scott Malcolm 263
Segalowitz Beniamin 401
Seifert Franciszek 161
Selborne Roundel Cecil Palmer, lord 287, 288, 351, 355
Sendler Irena 18
Seraphin Peter Heinz 160
Seweryn Tadeusz, „Socha" 176, 372
Seyda Marian 36, 138, 262, 272
Siemiątkowska, földbirtokos 199

Widerszal Ludwik 186, 193, 207, 214, 363
Wielikowski Gustaw 238
Wierzyńska Maria 79
Wiesel Elie 17, 215, 414, 417
Więckowski Stanisław 40
„Wiktor" ld. Karski Jan
„Wiktor Kalinowski" ld. Świętochowski Ryszard
Wilner Arie, „Jurek" 246, 249
Wilson Hugh 338
Wirth Christian 347
Wise Stephen, rabbi 292, 326, 327, 350, 351, 357, 359, 401, 402
„Witek" ld. Bieńkowski Witold
Witkowski Stefan, „Tenczyński" 44, 184
„Witold" ld. Karski Jan
Witos Wincenty 27, 38, 133
Włodarkiewicz Jan 35, 117, 118, 205
Woliński Henryk, „Wacław", „Górnicki" 212, 214, 243, 249, 363, 368, 369
Wołosiewicz Konstanty, „Kostka" 68, 71
Wołowska Honorata 327
Wood Edward Thomas 169, 261, 329, 336, 337, 353
Woźnicki Stephen Stanislaus 327
„Wrzos" ld. Ratajski Cyryl
Wszelaki Jan 332
Wycech Czesław 202
Wysocki Alfred 165

Y
Yolles Piotr 332

Z
Zagórski Tadeusz ld. Wardejn-Zagórski Tadeusz
Zahorska Elżbieta 62
Zajączkowski Zdzisław 80
Zakrzewski Bernard Michał, eredeti neve Bernard Hieronim Krawiec, „Oskar" 185, 215
Zakrzewski Tadeusz 23
Zaleska Zofia 262
Zaleski August 24, 25, 166, 167
Załuska Wanda 246
Zaremba Zygmunt 27, 32, 38, 39, 131, 144
Zdanowska Teresa 216
Zelwerowicz Aleksander 243
Zieja Jan, atya 213
Zilberring Pinkus 62
Znamierowski Franciszek 37, 117
Znamierowski Stefan 409
Zwierzyński Aleksander 143
Zych Józef 418
Zych Władysław, „Falko" 80, 143
Zygielbojm Reuwen 352
Zygielbojm Szmul 215, 244, 250, 251, 262–264, 343, 344, 346, 352, 356, 357, 364, 398

Ż
Żabotyński Włodzimierz Zeev 113, 134
Żak Franciszek, „Franek", „Siwosz" 172
Żebrowski Władysław 80
Żeligowski Lucjan 53
Żenczykowski Tadeusz 131, 174
Żółtek-Mitkiewicz Leon 168, 314
Żuławski Zygmunt 40, 123, 131, 132, 138
Żurawin Adam 247

ELTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

X 236481

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Kiadási igazgató Szuba Jolanta
Műszaki vezető Badics Ilona
Nyomdai előkészítés Vígh Zoltánné
www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

magyar nyomdatermék
NYOMDA- ÉS PAPÍRIPARI SZÖVETSÉG

A nyomtatás és a kötés a debreceni nyomdászat több mint négy évszázados hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

JAN KARSKI (1914–2000), A VARSÓI GETTÓ ÉS A HALÁLTÁBOROK HÍRNÖKE

Karskira méltán lehetnek büszkék a lengyelek, mert nemcsak hazafiságból, de emberségből is példát mutatott korának. Nem véletlen, hogy az idei, 2014-es esztendő – amellett, hogy a holokauszt 70. évfordulója – az ő személyének szentelt emlékév Lengyelországban.

A náci uralom alá került Európában páratlan lengyel földalatti ellenállás ambiciózus diplomáciai futáraként kezdte pályáját. Üzeneteket vitt a megszállt Varsó és az emigráns lengyel kormány váltakozó székhelyei – előbb Párizs, majd Angers, végül London – között. Ezek a küldetések egyáltalán nem voltak veszélytelenek, az egyik ilyen útja során letartóztatta a Gestapo, de sikerült megszöknie. Mivel Karski nemcsak jó megfigyelő és kitűnő elemző volt, hanem egészen kiemelkedő kommunikációs képességekkel is rendelkezett, egyre komolyabb feladatokkal bízták meg. A londoni emigráns kormány az Egyesült Államokba küldte, hogy beszámoljon Roosevelt elnöknek a lengyel földalatti mozgalomról és a szovjet partizántevékenységről. De nem tartozott hivatalos közlendőinek körébe az, amit saját elhatározásából – mintegy „magánszorgalomból" – a segítség reményében mégis megosztott az elnökkel, hogy a lengyelországi zsidókat a nácik tömegesen semmisítik meg. Karski ehhez az információhoz a lengyelországi zsidó földalatti ellenállás tagjai révén jutott, akiknek segítségével – élete kockáztatása árán – többször is látogatást tett a varsói gettóban és a belżeci (egyes történészi vélemények szerint izbicai) haláltáborban. Hiába próbálta azonban felnyitni a szövetségesek szemét, csak a közönnyel találkozott.

Amerikában *A titkos állam története* című óriási sikerű könyve tette elismert szerzővé, de Claude Lanzmann *Soá* című filmje révén világszerte is ismertté vált. Jan Karskit a Georgetowni Egyetem díszdoktorává avatta, a Virtuti Militari és a Világ Igaza kitüntetések birtokosa lett.

3990 Ft

KOSSUTH KIADÓ
www.kossuth.hu / kiado@kossuth.hu

9 789630 978828